

OPERA
ACADEMIAE PAEDAGOGICAE
LIBERCENSIS

SERIES BOHEMISTICA

Technická univerzita v Liberci
OPERA ACADEMIAE PAEDAGOGICAE LIBERECENSIS
SERIES BOHEMISTICA

EUROLITTERARIA
&
EUROLINGUA
2006

Liberec, 2006

Editor: Prof. PhDr. Oldřich Uličný, DrSc.
Redakce: členové KČL TU v Liberci

© Technická univerzita v Liberci, 2006

© KČL, 2006

ISBN 80-7372-040-X

Obsah

Úvodem	9
Z projevu doc. PhDr. Ing. Miloše Rabana, Th.D., děkana FP TUL.	10
K sedmdesátinám profesora Oldřicha Uličného	11
<i>Jaroslav Bartošek</i>	
Jubilantovo poděkování	18
Diskusia/polemika a hľadanie pravdy.	19
<i>Juraj Dolník</i>	
Polemika jako řečový akt.	36
<i>Milada Hirschová</i>	
Funkční větná perspektiva jako faktor komunikační strategie	45
<i>Aleš Svoboda</i>	
Jazyk je můj	53
<i>Miloslav Vondráček</i>	
Argument v komunikaci	58
<i>Ondřej Klein</i>	
Polemika je především řečnický problém	62
<i>Svatopluk Pastyřík</i>	
K jazykovědným polemikám	69
<i>Jana Svobodová</i>	
Sprachschützer, Sprachpuristen, Sprachpanscher. Zum Stand der gegenwärtigen Diskussion um Entwicklungen der deutschen Gegenwartssprache..	74
<i>Birgit Gunsenheimer</i>	
Spory o kodifikaci češtiny jako speciální případ lingvistické polemiky	80
<i>Václav Cvrček</i>	
„Senátorka umřela.“ K jazykové kultuře veřejnoprávního televizního a rozhlasového zpravodajství	87
<i>Robert Adam</i>	
Sémantika versus pragmatika.	94
<i>Jana Bílková</i>	

Hlasové o potřebě jednoty spisovného jazyka pro Čechy, Moravany a Slováky – exemplární ukázka polemiky z konce národního obrození	99
<i>Vladimír Koblížek</i>	
Píseň o životě sv. Jana Nepomuckého ze sborníčku Václava M. Pešiny z Čechorodu (1856)	106
<i>Tomáš Matějec</i>	
Lékařská terminologie a jej osobitosti	112
<i>Eva Schwarzová</i>	
Islámsko-židovská polemika ve středověku	120
<i>Daniel Boušek</i>	
Spory o Vančurův Poslední soud	128
<i>Jiří Poláček</i>	
Význam polemického sporu o knihu Květoslava Chvatíka Bedřich Václavěk a vývoj marxistické kritiky pro vývoj české kultury v 60. letech	135
<i>Jan Schneider</i>	
Skrutý smysl jednoho sporu (K polemice K. Čapka s F. X. Šaldou z desátých let)	145
<i>Eva Štědroňová</i>	
K polemikám Karla Čapka s Jaroslavem Durychem	152
<i>Petr Hora</i>	
Typy románových poetik a jejich role v současné české próze	158
<i>Zdeněk Šanda</i>	
Spory o filmové adaptace próz Bohumila Hrabala	162
<i>Zdena Škapová</i>	
Význam generačních polemik 1913 a 1924	170
<i>Martin Tichý</i>	
K polemice o životopisném románu F. Kožíka Největší z pierotů	177
<i>Jana Vrajevá</i>	
Funkce rozhovoru v nefikcionálních textech Václava Havla	185
<i>Alena Zachová</i>	
Subverzivní síla jedné literární kontrarevoluce na příkladu originální a marginální tvorby v období Vídeňské moderny.	192
<i>Libor Marek</i>	
Ironie v esejích Jana Lopatky	200
<i>Hana Borovská</i>	

Reflexe česko-německé polarity v literárních polemikách 90. let 19. století	204
<i>Věra Jarolímková</i>	
K otázce glotocentrismu v českém literárním dějepisectví	210
<i>Josef Jodas</i>	
Der Streit um die literarische „Innere Emigration“	218
<i>Jana Miškovská</i>	
Komparativní studie identity v českém a německém literárním díle: Město na hranici a Božena	229
<i>Michaela Peroutková</i>	
Polemika a fenomén parazitizmu: Foucault, Miller, Derrida	233
<i>Dušan Teplan</i>	
Textové strategie současné polemiky	243
<i>Kryštof Špidla</i>	
„O čem se vlastně diskutuje?“	
Tematické ukotvení první fáze debaty Tikkanen & Kihlman	250
<i>Jan Dlask</i>	
Polemika v kognitivní literární vědě – reakce na knihu Marka Turnera Literární mysl. O původu myšlení a jazyka	261
<i>Zita El-Dunia</i>	
Diskusia a divadelný text	267
<i>Dagmar Inšitorisová</i>	
Resumé	386

Úvodem

Tradice podzimních libereckých konferencí Eurolingua & Eurolitteraria, která byla úspěšně zahájena prvními dvěma ročníky, zaměřenými na komunikaci ve sjednocující se Evropě (2004) a majority a minority v jazyce a literatuře (2005), pokračovala i roku 2006 – ústředním tématem byla tentokrát diskuse a polemika v jazyce a literatuře. Vědecké setkání, pořádané Katedrou českého jazyka a literatury Fakulty pedagogické Technické univerzity v Liberci, se orientovalo nejen na současnou polemiku a její strategie a výrazové prostředky, ale i na polemiky podnětné historicky.

Zastřešující téma nebylo zvoleno náhodně – 3. ročník konference byl uspořádán u příležitosti významného životního jubilea prof. PhDr. Oldřicha Uličného, DrSc., vedoucího Katedry českého jazyka a literatury FP TUL a iniciátora konferencí Eurolingua & Eurolitteraria. Právě diskuse a polemika, jak píše doc. Bartošek ve svém Laudatiu (zde na s. X), jsou charakteristické pro jubilatův přístup k jazykovým jevům a procesům.

Na zářijové konferenci se prezentovala padesátka účastníků – jak renomovaných lingvistů a literárních vědců, tak začínajících odborníků, a to nejen z České republiky, ale tradičně i ze Slovenska a Německa. Příspěvky, které na konferenci zazněly, byly polemické jednak samy o sobě, jednak polemiku prezentující, byť ty druhé jmenované výrazně převažovaly. Soudě podle intenzity diskuse, kterou mnohé z příspěvků vyvolaly, nezůstali účastníci konference jejímu hlavnímu tématu nic dlužni.

Jazykovědné příspěvky v tomto sborníku představují polemiku z hlediska filozofie, řečových aktů, rétoriky, komunikačních strategií i pragmatiky. Další příspěvky si všímají funkční větné perspektivy, jazykové kultury, ironie a argumentu v textu, lékařské terminologie a pojetí predikace. Přínosné jsou pak články reagující na současnou polemiku o spisovnosti a standardu v češtině.

Nejvíce literárněvědných a literárněhistorických příspěvků představují polemické střety od středověku až po současnost. Témata ukazují rozličné objekty a formy diskusí a polemik v české i světové literatuře a kultuře vůbec. Polemickým je článek o otázce glotocentrismu české literární historie, další literární příspěvky poukazují například na vztah diskuse a divadelního textu nebo na typy románových poetik současné české prózy.

V příspěvcích jsme našli řadu názorů, které mohou být inspirativní i pro naše současné diskuse; věříme, že předkládaný sborník svým širokým zaměřením představuje důstojné připomenutí jubilea prof. Oldřicha Uličného a že si také najde cestu k mnoha odborníkům a studentům.

redakce

Z projevu doc. PhDr. Ing. Miloše Rabana, Th.D., děkana FP TUL

*Illustrissimi, vážené kolegyně a kolegové, milí hosté,
jsem rád, že Vás mohu pozdravit u příležitosti vaší bohemistické konference. Její téma je evropské i české a vlastně všelidské. Polemizujeme a diskutujeme, přeme se a někdy se i hádáme, abychom dospěli v životě, ve vědě i ve výchově a vzdělávání k lepším a hodnotnějším výsledkům, k hlubšímu poznání věcí a vztahů i k lepšímu pochopení duše našich adresátů, našich studentů a nakonec i sebe samých.*

Rád bych při této příležitosti připomněl, že i náš jubilant, vedoucí Katedry českého jazyka a literatury na Fakultě pedagogické Technické univerzity v Liberci pan profesor Oldřich Uličný, doktor filosofie a doktor filologických věd, patří k těm, kdo polemiku, diskusi a kritiku neúnavně pěstují. Musím říci i z vlastní zkušenosti z jednání s ním, že mu jde o pozitivní komunikaci a o kladné cíle. Naše fakulta je mu za to vděčná. Výsledky, kterých jeho pracoviště, jeho zástupci a kolegové pod jeho vedením dosáhli, jsou obdivuhodné: za krátkou dobu tu povstalo pracoviště nové, kvalitní, standardní z hlediska všech parametrů hodnocení vysoké školy.

Také vaše konference se stala známým, renomovaným a vyhledávaným bohemistickým podnikem. Dovolu proto, abych ze své pravomoci panu profesorovi za jeho práci poděkoval, popřál mu zdraví, elán a přízeň shůry do dalších let a vyznamenal ho touto pamětní medailí.

Ad multos annos, honorabilis professore.

K sedmdesátinám profesora Oldřicha Uličného

Jaroslav Bartošek

Vážené kolegyně a vážení kolegové, dámy a pánové!

Za dva týdny po této konferenci dožije se její spiritus agens profesor Oldřich Uličný sedmdesátí let. Jsou naplněna mnohostrannou pilnou a užitečnou prací. Dnes si můžeme připomenout jeho významné zásluhy o kultivaci českého jazyka v roli lingvisty, pedagoga, překladatele, manažera, redaktora, editora a publicisty.

Letošní liberecká konference usiluje o definici a popis strategie a taktiky polemiky v současném lingvistickém a literárněvědném diskursu. Česká jazykověda totiž po roce 1990 nenašla potřebnou koncepční a organizační strukturu, zavládlo v ní mnoho neurčitosti a ve většině masových médií, která se v naší svobodné společnosti stala spíše první než čtvrtou mocí, poklesla intelektuální úroveň jazyka a komunikace. Publikuje se stále více komerčních a zábavních textů a nezdá se, že by nad nimi vždy zřetelně vynikal kultivovaný jazyk vědy a umění.

Již před deseti lety v jubilejním rozhovoru s hlavním redaktorem *Jazykovědných aktualit* Oldřich Uličný vyjádřil lítost, že nedostatek financí na ministerstvu školství a kultury a v personálně silně oslabeném Ústavu pro jazyk český Akademie věd ČR vedl k orientaci spíše na jiné úkoly než na koncepční a komplexní institucionální péči o spisovný jazyk. Vyjádřil také pocit, že např. zamýšlené funkční kodifikační grémium je spíše nechťeným dítětem ústavu (JA 23, 1996, č. 3–4, s. 47–55).

V roce 2006, právě v době, kdy se toto naše setkání koná, diskuse a polemiky o otázkách kultivované moderní češtiny se znova stávají předmětem veřejné pozornosti a nabývají na intenzitě.

Téma této konference, *Diskuse a polemika v jazykovědě a v literární vědě*, je charakteristické rovněž pro jubilatův přístup k jazykovým jevům a procesům. Nejméně po tři desetiletí vedl několik velmi kvalifikovaných diskusí a polemik o pojetí spisovnosti a nespisovnosti, zřetelně projevil svůj názor na psanou a mluvenou, hovorovou, běžně mluvenou a obecnou češtinu a několikrát kompetentně vyjádřil své názory na téma kodifikace češtiny.

Jako červená nit veškeré profesní snažení Oldřicha Uličného provléká filozofie česko-moravsko-slezské a obecněji i slovanské a evropské kulturní a jazykové vzájemnosti. Hojně ji uplatňuje v Čechách, na Slovensku a v jazykově méně blíž-

kém zahraničí, ačkoliv, anebo snad právě proto, že se narodil na Moravě – neda-
leko moravských Athén Kroměříže. Tam získal základní a střední vzdělání a na
vysokoškolské úrovni v něm pokračoval nejdříve v blízké Olomouci a později
v Praze studiem bohemistiky, rusistiky a matematické lingvistiky.

Jako učitel působí náš jubilant na Filozofické fakultě UK v Praze. Tam po
mnoho let vykonával funkci ředitele Ústavu českého jazyka a teorie komunika-
ce a stále pracuje jako předseda oborové rady, vedoucí novočeského semináře,
předseda komise pro udělování vědeckých hodností, vědecké rady a šéfredaktor
odborného časopisu *Čeština doma a ve světě*. Více než deset let působil na Peda-
gogické fakultě v Hradci Králové, dnes vyučuje a vědecky pracuje na Pedagogic-
ké fakultě Technické univerzity v Liberci a právě v těchto dnech začíná učit také
na Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci.

Oldřich Uličný nebyl konformní s komunistickým režimem, a proto několik
let nesměl učit. Pracoval v průmyslu, ve výzkumném ústavu a na odborném pra-
covišti ministerstva školství v odvětví strojového zpracování informací, budování
databází a přípravy slovníků.

Ve svém profesním curriculum vitae má uvedeno přes deset monografií, kolem
stovky vědeckých článků, asi čtyřicet recenzí a zpráv. Absolvoval řadu přednášek
u nás i v zahraničí a jako hostující profesor přednášel a publikoval na univerzi-
tách v Lipsku, Bernu, Amsterdamu, ve Varšavě a v Petrohradě. (Bibliografii jeho
prací k šedesátinám v roce 1996 obsahuje sborník *Jazyk a jeho užívání*, uspořá-
daný Ivou Nebeskou a Alenou Macurovou. Obsahem sborníku jsou převážně
texty předních odborníků na témata, která byla oslavenci blízká.)

Sám si cení již své první větší monografie o instrumentálu v struktuře české
věty z roku 1984. Měla být – po jeho aspirantuře u prof. Josefa Vachka – jeho
kandidátskou prací, v době normalizace však nebyl k obhajobě připuštěn. Po
převratu v r. 1989 pak tehdejší ředitel Ústavu pro jazyk český František Daneš
navrhl udělit za ni Uličnému vědeckou hodnost doktora věd. Získal ji v roce
1991, o rok později se stal docentem a pak brzy profesorem. V oblasti gramatic-
ké teorie stále publikuje, v popřevratové době si však k této své staré lásce přibral
analýzu komunikačních norem současného českého diskursu.

Oldřich Uličný se jako vedoucí kolektivu pilně podílel se na tvorbě učebnic
pro základní školy a publikoval i řadu překladů. Prestižní je jeho činnost redak-
torská a editorská. Založil bohemistický časopis *Čeština doma a ve světě* (ČDS)
a je jeho vedoucím redaktorem. Časopis je odborným periodikem Ústavu české-
ho jazyka a teorie komunikace FF UK v Praze. Vedle textů o bohemistice u nás
přináší i komplexní informace o sociolingvistice a o bohemistice v zahraničí,
o slanzích, o jazyce žurnalistiky apod. Za příklad účelnosti lze označit například
dvojčíslo číslo 3 až 4 z roku 2004 k desátému výročí univerzitní slovakistiky na
FF UK v Praze, o slovakistice ve světě a o česko-slovenských jazykových vzta-

zích. Didakticky i věcně záslužné je také to, že každé z tematicky orientovaných čísel *ČDS* v Uličného péči editorsky zajišťuje některý z jeho mladších kolegů a žáků. Časopis tak reprezentuje lingvistické názory nastupující generace a vychovává organizátory odborné bohemistické publicistiky.

První číslo *Češtiny doma a ve světě* bylo představeno na památné olomoucké konferenci více než tří set bohemistů v roce 1993. Konala se po mnohaleté odmlce od roku 1968 a sborník z ní pod názvem *Spisovná čeština a jazyková kultura* s významným Uličného redakčním podílem vydala Filozofická fakulta UK v Praze. Na konferenci byl mj. vysloven i jeden z jeho stěžejních názorů, že psaná a mluvená čeština by se od sebe neměly příliš vzdalovat a že kodifikován jako neutrálně spisovný by neměl být žádný např. regionální, sociálně či jinak příznakový prvek, který není přijatelný pro celé národní společenství.

Profesor Uličný po mnoho let organizuje pravidelné pracovní rekreační semináře studentů a doktorandů. Dlouhodobě vede i seminář doktorandů Ústavu českého jazyka a teorie komunikace FF UK. Významně se podílel na vzniku stále vědecké konference studentů a postgraduátů slavistických pracovišť z univerzit v Krakově, Lipsku a v Praze nazvané *Interfaces*. V rámci ediční řady *Opera linguae bohemicae studentium* založené O. Uličným vydala v roce 2002 FF UK v Praze ze setkání mladých „nadějí našich disciplín“ sborník, věnovaný „obrazu vzájemných vztahů Čechů, Poláků a Němců v jejich jazycích, literaturách a kulturách“. Velevýznamným editorským počinem Oldřicha Uličného bylo vydání třídílného výboru z díla doyena české lingvistiky profesora Františka Daneše, jakož i výborů z prací Miloše Dokulila a Jana Kořenského. Za svou záslužnou činnost byl Uličný také nejednou odměněn občanskými poctami; r. 1988 obdržel cenu Českého literárního fondu za knihu *Prostor pro jazyk a styl*, o deset let později pamětní medaili Univerzity Karlovy, dnes pak dostává pamětní medaili Technické univerzity v Liberci.

Jako vedoucí Katedry českého jazyka a literatury Fakulty pedagogické Technické univerzity v Liberci navázal profesor Uličný na liberecké konference z oblasti odborného stylu a terminologie *Termina* a připravil nově koncipované konference *Eurolingua* (v roce 2004) a *Eurolingua a Eurolitteraria* (v roce 2005). Hlavním tématem konference v roce 2004 byla čeština a ostatní jazyky v rámci Evropské unie z hlediska etnického, lingvoekologického, právního, správního, sociálního a překladatelského, druhé setkání bylo věnováno majoritě a minoritě v literatuře a v jazyce s důrazem na jejich multinacionálnost.

Kardinálním tématem české bohemistiky po roce 1990 jsou stále ostřejší a polemičtější diskuse o zásadních otázkách teorie jazyka, a to jak psaného, tak mluveného, o pojetí tzv. hovorových vrstev jakožto příznakových nebo neutrálních složek spisovného jazyka, o pojetí funkčních stylů, pravopisu, o způsobech kodifikace atd. Diskuse a polemiky na tato témata začaly již na zmíněné olo-

moucké konferenci a zásadní byla i diskuse o modernizaci pravopisu v březnu 1994 na semináři pracovníků škol a ÚJČ, konaného z iniciativy Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy ČR. Bylo zde přijato rozhodnutí ustavit kodifikační grémium. Vedle pravopisu se mělo věnovat i otázkám spisovné výslovnosti, tvarosloví a slovní zásoby. Gestorem evidence současného stavu i návrhů kvalifikovaných změn mělo být Jazykovědné sdružení AV ČR.

Uličného *Čeština doma a ve světě* v čísle 4/94 článkem *K čemu kodifikační grémium* otevřela na toto téma diskusi. Profesor Uličný jako vedoucí redaktor k článku dodal, že po delších jednáních bylo složení grémia navrženo, projednáno na MŠMT a v roce 1995 by mělo začít svou činnost. Nestalo se tak dodnes.

Na konferenci o spisovnosti a nespisovnosti v současné jazykové a literární komunikaci ve Šlapanicích u Brna v lednu 1995 Uličný zřetelně pojmenoval některé bohemistické jevy a problémy: poukázal např. na to, že se téměř ilegálně smazaly hranice mezi pojmy a termíny *hovorová, běžně mluvená a obecná čeština* a že se přestaly rozlišovat liberálně anarchistické, dirigistické a funkčně specifikované pohledy i hodnotící kritéria na jazyk, jeho kulturu a kodifikaci.

V prosinci roku 1997 na podkladě ankety od 74 kvalifikovaných respondentů Jazykovědné sdružení ČR uspořádalo na toto téma konferenci. Výsledky ankety a konference shrnula J. Hoffmannová v Jazykovědných aktualitách 35, 1998, č. 1, 2 (s. 20–24). Čeští jazykovědci se v anketě postavili proti jakémukoliv dirigizmu v otázkách kodifikace. Požadovali, aby kodifikace byla oporou a doporučením, školní výuka a věcná veřejná komunikace aby byly postaveny především na požadavcích efektivity, aby směrodatnými zdroji normy byli hlavně vzdělanci, kompetentní bohemisté, úzus krásné literatury a sdělovacích prostředků. Relevantní měly být i názory a zájmy veřejnosti, jak je zachycovala jazyková poradna ÚJČ. Zásadní kodifikační změny jazykovědci tehdy nepokládali za potřebné. Za své poslání považovali kvalifikovaně informovat veřejnost o stavu jazyka na podkladě pravidelných setkání o jazykové kultuře.

Několik takových setkání se sice konalo, ale prezentovala pouze výsledky byť i kvalitních, ale vždy jen dílčích a individuálních pozorování. Konsenzuální reprezentativní systémová doporučení ke všem varietám a úrovním národního jazyka z nich nevzešla. Uličný na těchto setkáních pravidelně vystupuje. Např. na konferenci *K diferenciaci současného mluveného jazyka* v září 1994 v Ostravě hovořil o teoretických aspektech mluvenosti v jazykovědné bohemistice. Pravidelně se podílí i na obsahu a duchu brněnských konferencí *Spisovnost a nespisovnost dnes*. V roce 1996 tam analyzoval aktuální jazykovou situaci v oficiální a veřejné komunikaci a klasifikoval rozdílné postoje jazykovědců k ní jako: a) liberální až lhostejné, b) respektující funkční specifiku jazykových prostředků a c) typu lingvistického inženýrství. Formuloval specifika mluvené češtiny v Čechách a v moravských a slezských interdialekttech.

V roce 2004 na stejnojmenné konferenci přednesl náš oslavenec kritický referát zejména na adresu „neofilních duchovních vůdců národa, reprezentantů českého intelektuálistva, kteří vycházejí z oportunního, pragmaticky orientovaného jazykového chování zaměřeného na vnějšková a snadná řešení... Návrhy na převod morfologických prostředků z obecné češtiny do spisovné (Sgall–Hronek, *Čeština bez příkras*) byly a jsou zvláště dnes (...) nepřijatelné: jejich uplatnění v oficiální veřejné komunikaci má charakter neadekvátnosti, nepatřičnosti“ (Sborník z konference, s. 188.)

V říjnu 2005 uspořádalo vzdělávací oddělení Akademie věd ČR seminář o současné češtině v masových médiích. Zatímco česká média pokud vím o nich neinformovala, česká stanice BBC jim věnovala dne 5. října 2005 podstatnou část své rubriky *Dobré ráno se stanicí BBC*. Oldřich Uličný v ní upozornil na možnou temnější budoucnost českého jazyka. V Čechách se postupně tak emancipuje obecná čeština, že se může stát prvním standardním jazykem. Proti tomu Morava tenduje k tomu, aby si zachovala své interdialekty (původní dialekty mizejí), ale ty jsou výrazně odlišné od obecné češtiny. Čili se může stát, že pro Moravu a Slezsko formálním věcným jazykem zůstane „stará“ spisovná čeština, kdežto v Čechách, zejména bude-li Evropská unie postupovat směrem k regionalizaci, může převládnout čeština obecná, subjektivně nazývaná *mluvená, standardní, neškolská*.

Řadě bohemistů i vzdělaným uživatelům češtiny vadí, že pro některé občany a instituce, zejména z Čech, je spisovná forma mluveného jazyka čímsi odtazítým a přežilým a že je často vnímána negativně. V některých školách se i učební předmět *český jazyk* vyučuje nespisovně. Uličný tuto praxi nazývá *póvlizací* češtiny a připomíná i blízké označení Alexandra Sticha *ksindlizace*.

Podobně jako profesor Stich i profesor Uličný v širší emotivně vedené polemice o uznání či neuznání jednoslovné (praktické) varianty názvu České republiky v podobě *Česko* v roce 1996 nakonec vyjádřil s tímto pojmenováním souhlas, i když spisovatelé, stejně jako většina občanů název *Česko* v té době podle odmítali: „*Pro dnešního průměrně kulturně orientovaného mluvčího je totiž Česko výplodem novinářů a jazykovědců. První ho užívali zprvu spíš jen expresivně a teprve povzbuzeni známým manifestem osmi pedagogů Filozofické fakulty z července 1992 začínají ho užívat i v neutrálních kontextech. Ať je historie vzniku, užívání i neuzívání tohoto názvu jakákoliv, mají o ně zásluhu především lingvisté, a to článkem Běličovým v Naší řeči 1968 počínaje a současnou diskusí (asi) nekonče.*“ (Tvar č. 6/1996). Měl a stále má pravdu.

V roce 2005 Uličný publikoval také kritiku na adresu kultury jazykového poradenství ve zpravodajství České televize. Ředitel zpravodajství Z. Šámal ji odmítl a plně podpořil jazykového spolupracovníka P. Vybírala. Po zveřejnění článku autorů Cvrčka a Vybírala *Mluvme, jak nám zobák narost* (LN 13. 8. 2005),

po převážně negativních odezvách na něj a po výzvě k diskusi na téma *Od školské spisovnosti ke standardní češtině* (SaS 66, 2005, s. 2, s. 105) je zřejmé, že diskuse na tato témata na naší dnešní konferenci je mimořádně akutní.

Oldřich Uličný je stoupencem názoru, že tzv. školská spisovnost nemá být nahrazována podivně definovaným pojetím tzv. standardu několika lingvistů soustředěných okolo F. Čermáka a P. Sgalla. Kvantitativní charakteristiky češtiny jsou významné, ale smysl mají jen tehdy, budou-li platit v souladu s charakteristikami hodnotovými, a to nejen pro školy, ale pro všechny uživatele spisovné češtiny. Kvantitativní charakteristiky jsou založeny hlavně na excerpci hromadných sdělovacích prostředků, ve kterých dnes převažuje komerčně motivovaná publicita zábavy všeho druhu. Analýzy nevěnují náležitou pozornost prestižním věcným veřejným a oficiálním mluveným projevům např. ze sféry legislativní a soudní, diplomatické, marketingové, náboženské, dispečerské aj. komunikace. Jazyková poradna ÚJČ AV ČR by v kodifikační činnosti neměla mít jen poradní roli, ale měla by tvořit složku šířeji konstituovaného kodifikačního grémia.

Jsem přesvědčen, že modernizaci vyžadují pojmy *neutrálně spisovná čeština* a její příznakové (specifické) variety, *psanost a mluvenost, hovorové vrstvy češtiny a spisovnost, úzus, kodifikace, pružná stabilita, teritoriální a sociální stratifikace, oficiálnost (veřejnost) a soukromost, připravenost a spontánnost*. Není ničím oprávněné index *hovorový prvek* užívaný ve Slovníku spisovné češtiny zjednodušeně vykládat jen jako *prvek mluvené podoby spisovné češtiny*.

Stále více se také ukazuje, že směrodatnými zdroji spisovnosti a tzv. řečovými vzory nemohou být postavy z nedbale dabovaných nejrůznějších mýdlových oper, telenovel a bulvárních televizních seriálů s jazykem plným expresivních a vulgárních výrazů ze soukromí, z ulice či z hospod. Nebudou jimi ani nejrůznější baviči, autoři zábavních textů a tzv. celebrity z oblasti zábavy, jejichž popularita stojí a klesá s jakoukoliv publicitou. Neměli by jimi být ani nevzdělaní žurnalisté jen proto, že publikují v masových médiích, ani exhibicionisté z reklamních agentur, kteří oslňují své klienty záplavou anglicismů, kterým někdy sotva rozumějí oni sami.

ÚJČ AV ČR, zejména jeho jazyková poradna, se začíná přiklánět k názoru, že je oprávněn, schopen a ochoten fungovat jako orgán, který se podílí na jazykové kodifikaci češtiny, protože to od něho výrazná část veřejnosti očekává a vyžaduje. (R. Adam, *K otázce kodifikační pravomoci*. NŘ 88, 2005, č. 4, s. 198–202 a následná diskuse.)

Zdá se tedy, že teorie bohatě diferencovaného, dobře fungujícího a kultivovaného národního jazyka se díky osobnostem typu Oldřicha Uličného a jejich dílu vrací ke svým ve světě uznávaným principům.

Ale Oldřich Uličný se ve svém životě nezajímal pouze o jazykovědu. Nejdříve v Olomouci a později i v Praze se s láskou věnoval hudbě, působil i jako vedoucí folklorního souboru písní španělské a latinské Ameriky, byl a stále je horlivým účastníkem folkloristických setkání a zdatným turistou.

Sluší se tedy dnes mu k jeho dosavadnímu životnímu dílu blahopřát, ze srdce za ně poděkovat a vyjádřit přání, aby v něm zdárně a ještě mnoho let pokračoval v dobrém zdraví a v klidném a vlídném prostředí svých nejbližších.

Navíc mu přejeme, aby ještě mnoho let úplně zdarma pil zdravou voděnku z horských studánek a drozdové aby mu k tomu zvonivě zpívali. Pěkně to vyjadřuje jeho (i moje) oblíbená píseň valašského folklorního souboru Jasénka:

Na horách studénky sú moje šenkérky;

ony ně nalejú a platby neberú.

Na horách drozdové sú moji zvonové;

oni ně zvoníja, až hory jačíja.

Jubilantovo poděkování

Vaše Magnificence, Honorabiles, dámy a pánové,

v mém kalendářním věku není radno se příliš ohlížet vzad, ani pohled vpřed však není tak povzbuzující, jak by si člověk přál. Na místě je poděkovat: vám, že jste vážili cestu na tuto konferenci, rodičům, že jsem se narodil, dětem a vnoučatům, že se narodily mně, mé ženě, že si mě vzala, studentům a doktorandům, že chodí na přednášky a semináře, děkanům a rektorům, že mě za to platí, atd. atd. Je křesťanská zásada, že za všechno dobré i zlé je třeba děkovat Bohu, protože ono i to zlé je k něčemu dobré. Tak i já děkuji i za těch dvacet let v průmyslu – tam se člověk dozví, jak lidé opravdu žijí a v neposlední řadě jak skutečně užívají jazyka. Nikomu nepřeju nic zlého, ale občas mám pocit, že některým lingvistům by to prospělo i dnes.

Pokud jde o výše zmíněné ohlížení se vzad, pak v naší profesi je opravdu velmi důležité, jakého školení se bohemistovi dostalo. Musím tady mluvit o velké přízni osudu. Můj školitel profesor Josef Vachek, významný představitel pražské školy, jednou při oslavě svých narozenin řekl, že jsme vydáni napospas svým učitelům. Měl jsem štěstí na dobré filologické učitele, na střední škole i na škole vysoké, a pak zejména v akademickém Ústavu pro jazyk český, kde kromě zmíněného prof. Vachka jsem mohl naslouchat seminárním diskusím mezi prof. Danešem, Dokulilem, Hausenblasem, I. Němcem, M. Těšitelovou a mnoha dalšími. Dívám-li se vpřed na své vlastní žáky a jejich začlenění do vědecké a publikační činnosti, jsem spokojen s deseti doktorandy v USA, Německu, Holandsku a Norsku i s řadou těch, kteří naštěstí zůstávají doma. To mě naplňuje vírou v úspěch naší lingvistiky a její metodologie i pro další léta. Bez optimismu se ostatně ani žít nedá.

Děkuji vám, Magnificence a Spectabilis, za vlídná slova uznání i za udělenou poctu.

Diskusia/polemika a hľadanie pravdy

Juraj Dolník

Úvod

V tomto príspevku sa sleduje vedecká diskusia a polemika z hľadiska ich zmyslu. Abstrahuje sa od rozdielu medzi nimi, aby sa ukázalo, že v ich základe je spoločný zmysel, ktorý treba špecifikovať. Opornými bodmi výkladu je tento reťazec termínov: obsahová a zmyslová koherencia, prototypová diskusia/polemika, prototypové príznaky, vedecká pravda a interpretácia, epistemologický prístup a pragmatický prístup, epistemologická a pragmatická diskusia/polemika, bariéry, prístupová bariéra, motivačná bariéra a kognitívnoštandardná bariéra.

Prototypová diskusia/polemika

Prečo prebiehajú vo vedeckej obci diskusie a polemiky? Aby sa hľadali a našli cesty k novým poznatkom, aby sa isté poznatky revidovali, potvrdili alebo vyvrátili, iné zasa modifikovali. V konečnom dôsledku vždy ide o vedecké poznatky, ktoré sa dajú všeobecne uplatniť. Keďže poznatky sa zachytávajú výrokmi, jadro diskusií a polemík sa dotýka ich pravdivosti. Vedecké diskusie a polemiky sú priamo alebo nepriamo zapojené do hľadania vedeckej pravdy, t. j. pravdy za hranicou predvedeckého poznávania. Výrok, že vedecké diskusie a polemiky sú nástrojom hľadania vedeckej pravdy, má intersubjektívnu platnosť, a teda v tomto zmysle je objektívny. Vyplýva to z intencie vedeckovýskumnej činnosti a zodpovedá zmyslu existencie vedca. To znamená, že aj keď diskusia a polemika prebiehajú deformovane, resp. až defektne (keď sa nediskutuje alebo nepolemizuje o veci, ale viac o aktéroch diskusie alebo polemiky), táto platnosť výroku sa nestráca, lebo aktéri ho naďalej uznávajú, len v danej situácii jeho aktuálnosť podmieňujú („Keby partner tak nereagoval, hovoril by som k veci, prispievajúc k hľadaniu pravdy“). V pozadí je však viac alebo menej implicitné zotrvávanie na vlastnej pravde. Hľadanie vedeckej pravdy je teda intersubjektívne zafixovaná intencia vedeckej diskusie alebo polemiky (neskôr dospejeme k špecifikácii vedeckej pravdy).

Aj vedecké diskusie a polemiky sú, prirodzene, riadené princípom kooperácie a zodpovedajúcimi maximami, ktoré poznáme z teórie konverzačných implikátúr. Aby prebiehali úspešne a racionálne, aktéri sa musia držať týchto konver-

začných smerníc. Osobitnú dôležitosť má maxima relevancie, lebo správanie podľa nej zaručuje koherenciu príspevkov v diskusii a polemike. Keďže hľadanie vedeckej pravdy je intersubjektívne zafixovaná intencia týchto „konverzačných“ útvarov, maxima relevancie má tu dva aspekty. Jeden aspekt sa dotýka obsahovej súdržnosti (koherencie v štandardizovanom chápaní) a druhý aspekt sa vzťahuje na zmyslovú súdržnosť. V mene transparentnosti vyjadrovania týchto stránok súdržnosti môžeme hovoriť o obsahovej a zmyslovej koherencii (v tomto prípade výraz koherencia znamená len súdržnosť). Maxima relevancie prikazuje aktérom, aby boli relevantní vzhľadom na obsahovú kompatibilitu ich príspevkov a súčasne aj so zreteľom na základný zmysel diskusie alebo polemiky. Pretože dosahovaním zmyslovej koherencie sa realizuje intersubjektívna intencia diskusie, resp. polemiky, druhý aspekt maximy relevancie je dominantná riadiaca sila diskusie/polemiky. Maxima relevancie v tomto aspekte vyžaduje: „Buď relevantný vo vzťahu k hľadanej pravde!“ Konanie podľa maximy relevancie v obsahovom aspekte („Buď relevantný vo vzťahu k obsahu príspevku, na ktorý reaguješ!“) je základná komunikačná podmienka, takže bez jej splnenia sa táto maxima nemôže, prirodzene, uplatniť v svojom druhom aspekte.

Pojem zmyslovej koherencie nám pomáha deduktívne určiť prototypovú diskusiu/polemiku. Užitočnosť určenia prototypu spočíva v tom, že sa ním prezentuje prestížna podoba týchto „konverzačných“ útvarov (porov. s bežne používaným spojením nedôstojná diskusia/polemika), ktorá plní funkciu základného orientačného bodu pri diskusnom, resp. polemickom správaní. Základným príznakom tohto prototypu je „vzťahovanosť na sledovanú pravdu“, ktorý je doplnený príznakom „neretardovanosť hľadania pravdy“. Za týmito príznakmi je to, že prototypová diskusia alebo polemika obsahuje (1) len a len také rečové akty (tvrdenia, otázky, výzvy a pod.), ktoré sú relevantné vo vzťahu k hľadanej pravde, a (2) neobsahujú také výpovede, ktoré vytvárajú bariéry v tomto procese (ide o selekciu výpovedí, ktoré nemajú vzťah k hľadanej pravde, ale vyhovujú komunikačnej potrebe v danej situácii). Ďalší príznak sa dotýka spôsobu realizácie intersubjektívne zafixovanej intencie, t. j. spôsobu hľadania pravdy. Ak vyjdeme z toho, že bázová existenčná motivácia diskusie a polemiky spočíva v prekonávaní kognitívnej obmedzenosti jednotlivca, ako ďalší príznak prototypu sa ukazuje „kognitívna komplementárnosť“. Sledovaný prototyp sa vyznačuje tým, že kognície aktérov, prítomné v diskusii/polemike, sú vo vzťahu komplementárnosti. Každý z nich vnáša do hľadania pravdy postrehy, idey, znalosti, argumenty a pod., ktoré sú za hranicami kognície druhého. Vzájomné dopĺňanie sa kognitívnej výkonnosti aktérov optimalizuje realizáciu intersubjektívnej intencie. Ďalší príznak sa dotýka stratégie jej realizácie. Vychádzajúc z toho, že prototypoví aktéri vstupujú do diskusie alebo polemiky so zámerom prispieť k nastaveniu spoločnej efektívnej stratégie hľadania pravdy (zapadá to do poľa pôsobnosti princípu

kooperácie), môžeme usudzovať, že budú postupovať v duchu systematického objasňovania kognitívnych diferencií so zreteľom na sledovanú entitu. Na túto stránku prototypovej diskusie/polemiky sa vzťahuje príznak „systematická explikovanosť“. Účelné je, keď systematická explikácia týchto diferencií vyúsťuje do záverov poukazujúcich na nové poznatky alebo potvrdzujúcich, resp. vyvracajúcich alebo modifikujúcich isté poznatky. „Konkluzívnosť“ v tomto zmysle je dotvárajúcim príznakom prototypu sledovaných „konverzačných“ útvarov.

Prototyp určený zväzkom príznakov „vzťahovanosť na sledovanú pravdu“, „neretardovanosť hľadanej pravdy“, „kognitívna komplementárnosť“, „systematická explikovanosť“ a „konkluzívnosť“ má platnosť intersubjektívne preferovanej predstavy diskusie/polemiky, ale reálne diskusie a polemiky sa v rozličnej miere odkláňajú od nej, čo je spôsobené podmienkami konania. Vyslovujem hypotézu, že jestvuje ako mentálna reprezentácia idealizovanej diskusie/polemiky (ako napríklad idealizovanej morálky), ktorá má aj deontický aspekt, a teda zaväzuje aktérov konať tak, ako to vyžaduje zmysel diskusie/polemiky, ale pôsobenie deontickej sily je oslabované premenlivými podmienkami konania (čiže aktéri vedia, že majú konať v súlade so zmyslom diskusie/polemiky, ale dané podmienky spôsobujú, že aktéri reagujú v duchu „Viem, že by som mal konať len a len v súlade so zmyslom diskusie/polemiky, ale...“).

Pravda a interpretácia

Keďže zmysel vedeckej diskusie/polemiky vidíme v hľadaní vedeckej pravdy, nastoľuje sa otázka, ktorá od nepamäti zamestnáva filozofov a epistemológov: Čo je pravda? Hrubá diferenciácia výkladov pravdy ukazuje, že sa vníma buď ako čistá racionálna pravda, alebo ako pragmatická pravda. Racionálna pravda sa chápe ako zhoda idey s realitou, pričom výrok zobrazujúci túto ideu si nárokuje na ničím nepodmienenú platnosť (otázky vyvoláva výraz zhoda a podobné výrazy: korešpondencia, odraz, reprezentácia atď.). Pragmatická pravda je spätá s otázkou, „aký konkrétny rozdiel vznikne vo vašom skutočnom živote z toho, že je myšlienka pravdivá“ (James, 1998, s. 239). Byť v zhode s realitou podľa pragmatika „môže znamenať iba to, že sme vedení priamo k nej alebo do jej prostredia, resp. že sme vtiahnutí do takého funkčného kontaktu s ňou, že s ňou alebo s niečím, čo je s ním späté, narábame lepšie, ako keby sme s ňou v zhode neboli“ (op. cit., s. 244). Čiže pravdivá myšlienka nám pomáha narábať s realitou a „prispôsobuje náš život celkovému usporiadaniu reality „ (tamže), a teda „nás navádza na užitočné verbálne a konceptuálne oblasti, ako aj na užitočné zmyslové ciele“ (tamže, s. 245). Z nášho hľadiska – z hľadiska lingvistického poznávania – vo vzťahu k pravde sú prioritné dve otázky: Čo je tou realitou, s ktorou sa má idea zhodovať? Ako je ovplyvňované hľadanie pravdy pragmatickým postojom?

Pri prvej otázke nám hneď prichádzajú na um novšie diskusie o rozlišovaní medzi internalizovanou gramatikou a internalizovaným jazykom na jednej strane a externalizovanou gramatikou a externalizovaným jazykom na druhej strane, ktoré poznáme z generatívnej gramatiky. Pripomeňme si, že kým I-gramatika jestvuje ako mentálna reprezentácia gramatiky, ktorá tvorí predpokladanú bázu I-jazyka, E-gramatika je len abstraktný objekt, totiž gramatika vyabstrahovaná z E-jazyka, jestvujúca nezávisle od mentálnych reprezentácií (v rámci dialektickomaterialistického myslenia je tento protiklad v istom zmysle ekvivalentný s opozíciou jazyk v individuálnom vedomí : jazyk v spoločenskom vedomí; porov. napr. Horecký, 1979). I-gramatika je kognitívna, resp. psychická realita, vo vzťahu k nej môžu byť výroky v gramatike pravdivé alebo nepravdivé. E-gramatika môže byť adekvátna so zreteľom na rozličné kritériá. Rozlišovaniu medzi I- a E-gramatikou zodpovedajú tvrdenia typu „Jazyk je štruktúra“ a „Jazyk má štruktúru“ (Lutzeier, 1993), ktoré citovaný autor uplatnil vo vzťahu k slovnej zásobe (k slovným poliam pristupuje ako ku kognitívnej realite). Keď tvrdíme, že jazyk je štruktúra, mienime to, že jazyk je touto štruktúrou identifikovaný, čiže vo vzťahu k tejto štruktúre sú výroky o jazyku pravdivé, resp. nepravdivé. V druhom prípade ide o možné štrukturácie jazyka. Azda je to príliš vyhrotené, ale pre výraznosť tohto fenoménu môžeme povedať, že poznávanie jazyka je späté s výrokom „Jazyk je štruktúra“, kým pri analýzach a opisoch spojených s výrokom „Jazyk má štruktúru“ ide o interpretáciu jazyka, čiže o pripisovanie možných štruktúr danému jazyku. Z toho potom vyplýva, že pravda sa hľadá len pri poznávaní jazyka; pri interpretácii ide len o jej platnosť v danej vedeckej komunite. Uzavreli by sme to tým, že hľadanie pravdy sa spája s epistemologickým prístupom k jazyku, kým interpretácie jazyka vychádzajú z pragmatického prístupu.

Keď sa vrátíme k zmyslu vedeckej diskusie/polemiky, teraz sa nám ukazuje, že spočíva v hľadaní pravdy alebo platnej interpretácie, resp. platných interpretácií. To značí, že diskusia alebo polemika môžu byť založené na epistemologickom alebo pragmatickom prístupe k danému objektu. Kondenzovane vyjadrené, môže ísť o epistemologickú alebo pragmatickú lingvistickú diskusiu/polemiku. Epistemologická diskusia/polemika je zdôvodnená intersubjektívnou potrebou objavovania objektívnej pravdy, kým dôvodom pragmatickej diskusie/polemiky je hľadanie platnej interpretácie alebo platných interpretácií s argumentáciou v prospech ich užitočnosti. Lapidárny ilustračný príklad: diskusia/polemika v slovných druhoch. Epistemologická diskusia/polemika sa vedie v znamení otázky mentálnej reprezentácie kategorizácie slov, a teda potvrdzovania, vyvracania, resp. modifikácie výrokov vzťahujúcich sa na tieto reprezentácie, kým pragmatická diskusia/polemika je zameraná na intersubjektívnu akceptovateľnosť (platnosť) istej kategorizácie alebo viacerých kategorizácií s jej zdôvodnením.

V praxi sa stretávame s tým, že pragmatická diskusia/polemika sa vníma ako epistemologická a rozličné interpretácie istého výseku jazyka sa chápu v zmysle „každý má svoju pravdu“.

Bariéry

O stupni úspešnosti vedeckej diskusie/polemiky rozhoduje to, ako sa aktéri vyrovnávajú s potenciálnymi bariérami. Základným predpokladom úspešnosti je, prirodzene, splnenie všeobecných podmienok úspešnej komunikácie. Tu však ide o špecifické bariéry, s ktorými sa reálne stretávame pri týchto „konverzačných“ útvaroch. Upriamujem pozornosť na tri bariéry.

1. Prístupová bariéra. Táto bariéra vzniká vtedy, keď jeden z aktérov diskutuje/polemizuje z epistemologickej pozície, kým druhý aktér stojí na pragmatickom stanovisku. Keď si aktéri plne uvedomujú, že vystupujú na základe takto diferencovaných prístupov, jadrovou otázkou je ich oprávnenosť, legitímnosť. Častým javom však je, že s poznatkami získanými na základe pragmatického prístupu sa narába, akoby boli výsledkom poznávania z epistemologickej pozície. Vyhrotene povedané, aktér s epistemologickým prístupom sa stretáva s aktérom s kvázi-epistemologickým prístupom. Alebo ešte inak vyjadrené, do stretu sa dostáva poznávanie a interpretácia prehodnotená na poznávanie, čiže kým jeden aktér je orientovaný na zmyslovú koherenciu diskusie/polemiky určenú hľadaním pravdy, druhý aktér je zameraný na hľadanie platnej interpretácie, ktorú však vníma ako hľadanú pravdu. Dobrým príkladom je diskusia/polemika o norme spisovného jazyka, o jej kodifikácii, keď jeden aktér vystupuje z pozície I-gramatiky a I-jazyka, kým druhý má na mysli E-gramatiku a E-jazyk, pričom je presvedčený, že je zameraný na spisovný jazyk v zmysle „Jazyk je štruktúra“, hoci v skutočnosti ho interpretuje, a teda koná v duchu „Jazyk má štruktúru“. Napríklad z pozície E-gramatiky je istý tvar nesystémový, lebo nezodpovedá interpretácii jazykového systému, a teda sa vylučuje z kodifikovanej normy, kým z pozície I-gramatiky je systémový, lebo zodpovedá povahe mentálnej reprezentácie jazykového systému, čiže z tohto hľadiska niet zábrany, aby sa dostal do kodifikovanej normy. Bariéra v diskusii/polemike, ktorá stojí v ceste k naplneniu jej zmyslu, je následok toho, že abstraktný jazykový systém získaný interpretáciou masy prvkov vyabstrahovaných z reči sa vníma ako skutočná predkladová báza reči, kým z druhej pozície touto bázou je mentálna reprezentácia jazykového systému. Medzi aktérmi je prístupová bariéra, ktorá znižuje plodnosť sporu o tom, čo je systémové a čo nie, a to preto, lebo každý z aktérov má na mysli „svoju“ systémovosť.

2. Motivačná bariéra. Aj činnosť výskumníka je riadená jeho motivačným svetom, t. j. jeho potrebami, záujmami, želaniami a predstavami. Pri epistemologickom prístupe dominuje poznávací potreba, t. j. potreba vniknúť do štruktúry

objektu, ktorá ho identifikuje, kým pri pragmatickom prístupe prevláda záujem o mnohoaspektovú interpretáciu objektu, pomocou ktorej sa komplexne uchopí, čiže sa interpretačne zužitkuje to, čo daný objekt ponúka. Pri oboch prístupoch hrozí známy jav, že sledovanie objektu je rigidne podriadené prijatej téze, resp. hypotéze, lebo aktéri majú záujem o preukázanie jej poznávacej, resp. interpretačnej nosnosti. Keď sa tento záujem nepodrobí primeranej reflexii, aktéri sú vystavení nebezpečenstvu chybných záverov a deformovaných opisov, k odstráneniu čoho neprispieje ani diskusia alebo polemika v dôsledku bariéry rigidného smerovania k potvrdeniu nosnosti zvolenej tézy/hypotézy. Najmä pri pragmatickom prístupe sa objavujú špecifické potreby, záujmy a želania, čo súvisí s interpretačným bohatstvom daného objektu. Voľba interpretácie môže byť riadená rozličnými obsahovými špecifikáciami prvkov motivačného sveta (napr. preukázanie harmónie v systéme, didaktická výhodnosť zvoleného opisu, preukázanie svojskosti vlastného jazyka atď.). Silná bariéra medzi aktérmi diskusie/polemiky sa objavuje vtedy, keď jeden z aktérov chce presadiť svoj záujem tak, že svoju interpretáciu motivovanú obsahom prezentuje ako výsledok skúmania na základe epistemologického prístupu. Dobré to ilustruje prípad, keď záujem vyzdvihovať svojskosť, špecifickosť, jedinečnosť spisovnej slovenčiny vedie k expanzívnej interpretácii dynamiky javu spadajúceho pod tzv. rytmický zákon (čiže k záveru, že tento zákon sa posilňuje), čo vnáša bariéru medzi aktérov diskusie, lebo pre iných aktérov je takto motivovaná interpretácia lingvisticky nepochopiteľná.

3. Kognitívnoštandardná bariéra. Výrazom kognitívny štandard sa v psychológii označuje bežná skúsenosť, totižto že „človek má tendenciu vyberať si z množstiev informácií ty, ktoré jsou ve shodě s jeho modelem světa nebo jej doplňují, a odmítat ty, které jsou v rozporu s tímto modelem“ (Nakonečný, 1998, s. 116; autor sa odvoláva na N. T. Feathera). Tento štandard je potenciálne prítomný aj v diskusii/polemike a potenciálne podporuje sklon, resp. tendenciu človeka skôr odmietat inakosť, ako ju prijímať. A keď sa aj otvoríme voči inakosti, vnímame ju cez filter ega. Táto bariéra sa dá prekonať len deaktiváciou tohto sklonu a zameranosťou na rekonštrukciu zodpovedajúceho výseku kognitívneho sveta iného. Do hry však potenciálne vstupujú faktory (napr. sebareprezentácia, prestíž, kvalita odbornej kompetencie a pod.), ktoré zasa túto bariéru podporujú. Ako protibariérová sila pôsobí aj dezorientačná terminologická pestrosť, ktorou sa napríklad vyznačuje súčasná lingvistika.

Záver

Okrídlený výrok, že vo vedeckej diskusii alebo polemike ide o hľadanie vedeckej pravdy, sa premieta do diskurzu ako jeho zmyslová koherencia, v ktorej sa prejavuje jedna z dimenzií maximy relevancie, ako aj do prototypu týchto komu-

nikáčnych útvarov ako dominantný konštituent. Prototyp funguje ako prestížna entita, ktorá je intersubjektívne uznávaná, ale aproximácia k nemu je podmienená prekonaním rozličných prekážok. Kľúčovým momentom je určenie reality, s ktorou majú korešpondovať pravdivé výroky vyjadrujúce poznatky. V prípade jazyka sú touto realitou mentálne reprezentácie jazykových štruktúr. Vo vzťahu k nim sú lingvistické poznatky pravdivé/nepravdivé. Jazykové štruktúry vyabstrahované z reči jestvujú nezávisle od mentálnych reprezentácií, lebo nie sú výsledkom poznávania sensu stricto, lež interpretácie, pri ktorej nejde o pravdivosť, ale o intersubjektívnu akceptovanosť. Vo vedeckej diskusii/polemike teda môže ísť o hľadanie objektívnej pravdy alebo o intersubjektívne akceptovateľné interpretácie. V tomto zmysle sa žiada revidovať spomínaný okridlený výrok a špecifikovať prototyp. Jeho dominantný príznak je buď „vzťahovanosť na sledovanú pravdu“, alebo „vzťahovanosť na sledovanú interpretáciu (sledované interpretácie)“, alebo „konfrontačná vzťahovanosť na pravdu a interpretáciu“. Medzi akťermi je fundamentálna metodologická bariéra, keď sa dôsledne nevníma nezlučiteľnosť epistemologického (pravda) a pragmatického (interpretácia) prístupu. Ďalšie bariéry vznikajú následkom motivačných rozdielov, ktoré sa premietajú do sledovania daného objektu, a pôsobením kognitívneho štandardu.

Literatúra

- HORECKÝ, J. Spôsob jestvovania jazyka. *Jazykovedný časopis*, 1979, roč. 30.
- JAMES, W. Pragmatická koncepcia pravdy. In *Pragmatizmus*. Ed. E. Višňovský, F. Mihina. Bratislava : Iris, 1998.
- LUTZEIER, P. R. Wortfelder als kognitive Orientierungspunkte? In *Studien zur Wortfeldtheorie*. Ed. P. R. Lutzeier. Tübingen : Max Niemayer Verlag, 1993.
- NAKONEČNÝ, M. *Psychologie osobnosti*. Praha : Academia, 1998.

Polemika jako řečový akt

Milada Hirschová

0. Slovníková definice polemiky zní „útočně vyhrocený názorový spor“. Po-
mineme-li charakteristiky jako „útočnost“ a „vyhrocenost“, jejichž posouzení
může být subjektivní, zůstane nám „názorový spor“ jako pojmové jádro, od něhož
můžeme vyjít. „Spor“ je obecné pojmenování zahrnující všechny typy projevů
komunikačního nesouladu, kam lze zařadit diskusi, debatu, hádku, resp. veškeré
varianty kontroverzní komunikace, jimž je společné to, že mají dialogický cha-
rakter. Spor předpokládá nejméně tři zahrnuté entity: předmět sporu a dvě stra-
ny (dva účastníci), jejichž vyjádřený vztah k uvedenému předmětu se liší. (Pokud
v následujícím textu užívám termínu „mluvčí“, míním tím produktora jazykové-
ho projevu; v žádném případě nejde pouze o projevy mluvené.)

1. Chceme-li popsat jakýkoli řečový projev jakožto řečové jednání, vycházíme
primárně z ilokučního záměru mluvčího/produktora, z toho, s jakým cílem
svůj projev vytváří. Klasifikace ilokučních záměrů je základem každého třídění
typů řečových aktů, resp. řečového jednání a rozdíly mezi jednotlivými klasifika-
cemi se zpravidla zakládají na odlišném posouzení jednotlivých záměrů, případ-
ně na míře detailnosti při jejich postulování. Forma vyjádření je pro řečový akt
druhotná, je však pro popis a charakteristiku nejsnáze přístupná. Charakteristiku
polemiky tedy zahájíme uvedením jejích vnějších formálních rysů.

1.1. Polemika je reaktivním řečovým aktem – vždy jde o odezvu na časově
předcházející projev jiného mluvčího, v zásadě je tedy případem dialogu. Reak-
tivnost se u polemiky otevřeně projevuje v tom, že často cituje nebo parafrázu-
je onen předcházející projev. Reagování však není bezprostřední jako u dialogu
mluveného, naopak je u něj vždy různě dlouhá prodleva. Pokud jde o charakter
dialogické komunikace, je nepochybně rozdíl mezi reálným rozhovorem dvou
účastníků (střídání rolí je pravidelné) a komunikační výměnou mezi třemi a více
účastníky. (Termín polylog nepokládáme za nezbytný; navíc slovtvorně nemá
slovo „dialog“ s číslovkou *dvě* nic společného.) Účastní-li se rozhovoru pouze dva
komunikanti, je zajištěna pravidelná výměna rolí, u většího počtu účastníků na-
stávají kombinace složitější. Dialog zpravidla není považován za jeden komunikát
(text), nýbrž spíše za soubor komunikátů (dva nebo více souhrnů replik jedno-
tlivých účastníků), srov. Hausenblas 1974. Samostatným komunikátem nepochybně
je jedna replika. (Jiná situace je u fiktivních dialogů, které jsou buď samy jedním
textem/komunikátem, nebo jsou jako celek složkou komunikátu vyššího řádu.

1.2. Polemika je komplexní řečový akt – skládá se nejméně ze dvou projevů dvou různých mluvčích, počet jednotlivých produktorů i jejich vyjádření však může být vyšší. Samy jednotlivé složky polemiky jsou rovněž komplexními projevy, které lze označit jako makroakty (ve smyslu van Dijkově, tj. strukturované soubory dílčích ilokučních aktů, podřízené jedné nadřazené ilokuci). Za polemiku jako typ komunikátu lze tedy označit jak celý komplex projevů vztahujících se k jednomu tématu, popř. vyvolaný jedním individuálním projevem A1 (ten se součástí polemiky stává teprve v okamžiku, kdy je na něj reagováno), tak i jednotlivé reagující texty (schematicky viz níže). Z praktických důvodů budeme v tomto příspěvku jako případy polemiky posuzovat vždy jednotlivé projevy. Na rozdíl od reálného dialogu zde reagující text (promluva) nemá charakter očekávané, resp. vyžádané reakce (na rozdíl od reakce na výzvu k diskusi); teprve případná reakce na polemickou odezvu může být takto chápána.

1.3. U polemiky lze s jistotou stanovit její začátek, jen výjimečně však je zřejmé její ukončení. Začátkem polemiky je vyjádřená odezva na předcházející projev jiného mluvčího, tedy projev v pořadí druhý, další reagování však není nijak omezeno: označíme-li výchozí projev A1 a začátek polemiky jako A1 < B1, pokračování může mít podobu jak B1 < A2, tak i A1 < C1, A1, B1 < C1, A1 < D1 atd. Prvky sjednocujícími tento potenciálně rozvětvený dialog je předmět (výchozí text A1 a zpravidla i text B1), o němž se polemizuje, a reagování účastníků na sebe navzájem. Tato vzájemná provázanost bývá explicitně vyjádřena uvedením projevu, na který se reaguje. Ukončení polemiky může být buď „fyzické“, kdy v určitém okamžiku reagování skončí (není podstatné, z jakého důvodu), případně může být polemika ukončena vnějším zásahem (např. prohlášením redakce časopisu, že další příspěvky k tomuto tématu nebude otiskovat).

1.4. Polemika patří mezi veřejné projevy. Má více než jednoho adresáta – primárním adresátem je produktor toho projevu, na nějž se reaguje, avšak neméně důležité je zaměření na další vnímatele, kteří jsou adresáty nepřímými (předpokládá se, že A1 rovněž četli). V určitých případech je projev A1 jen záminkou a vlastními adresáty jsou ti vnímatelé (zainteresovaná veřejnost), o nichž má produktor B1 důvod se domnívat, že se k nim jeho projev dostane. Podstatné ovšem je, že A1 a B1 sdílejí tentýž časoprostor – pokud vyjadřují nesouhlas s tím, co napsal např. Jan Neruda, nejde o polemiku, protože Neruda už nemá možnost zpětně reagovat.

2. U každého řečového aktu lze stanovit obecné rysy, které má jeho propoziční obsah, tedy informace předávaná adresátovi. Sdělovat se záměrem informovat adresáta můžeme cokoli, nařizovat něco nebo prosit o něco můžeme tehdy, když jde o věc v našem zájmu, slibujeme to, co je podle našeho předpokladu v zájmu adresáta apod. U polemiky je obsah, o němž se polemizuje, charakteristický tím, že představuje sdělení (záměrem produktora je informovat adresáta/adresáty),

avšak sdělení nikoli faktografické, nýbrž něčí názor na něco, tedy chápání, pojetí, hodnocení určité skutečnosti, které může být podpořeno jistými argumenty. Tyto názory jsou prezentovány jako něco, čemu produktor věří. Pokud jde o vztah produktora k obsahu jeho komunikátu (další klasifikační parametr řečových aktů), je zde přítomen rys osobní zainteresovanosti. Předmětem polemiky nebývají objektivní fakta, nýbrž názor na ně, jejich interpretace nebo hodnocení. (Tj. např. nelze polemizovat o tom, že po vypití dvou piv se v krvi objeví asi půl promile alkoholu, protože množství alkoholu v krvi je objektivně zjiřitelná skutečnost; polemizovat lze o tom, zda po vypití dvou piv lze, nebo nelze řídit motorové vozidlo.) Polemika vzniká tehdy, když vnímatel hodnotí určité jevy nebo skutky jinak než autor A1 a pokládá za nutné hodnocení A1 korigovat nebo odmítnout a prezentovat hodnocení vlastní. Performativní formule polemického řečového aktu by mohla mít podobu *Polemizuji s vámi, že ~p, nýbrž že p,*

2.1. Polemika patří mezi útvary dialogické. Připomeneme-li si vymezení základních typů dialogu, jak je provedl Mukařovský ve své studii z r.1940 (vymezuje dialog předmětný, osobní a konverzační, dnes označovanou jako dialog fatický), ukazuje se, že kontroverzní komunikace, k níž polemika patří, nemůže být do tohoto rozdělení jednoznačně situována. K rysům dialogičnosti patří nejen polarita „já“ a „ty“, vztah mezi aktivním a pasivním účastníkem, což jsou role, které se stále proměňují. („Ty“ je adresát buďto singulární, nebo vícečetný, v každém případě však časoprostorově přítomný a konkrétní.) Dalším rysem je vztah mezi účastníky dialogu a předmětnou situací, která účastníky obklopuje. Tato situace může do dialogu vstupovat, může se stávat i jeho složkou nebo tématem. Tento rys je pro polemiku zvláště důležitý. Třetím rysem je podle Mukařovského ta skutečnost, že v dialogu se setkávají a dostávají do kontrastu (potenciálně, nebo skutečně konfliktního) „osobní kontexty“ účastníků dialogu. Dialog bez společného tématu nemůže vzniknout. Tématem polemiky je pak zpravidla téma, které je (potenciálním) účastníkům polemiky společné, rozdílné jsou však jejich „osobní kontexty“ ve vztahu k danému tématu. Vztah ke společnému tématu a k předmětné situaci, který je u polemiky zřejmý, ukazuje, že by tyto komunikáty mohly být zařazeny do oblasti dialogu předmětného. Protože však polemika nutně přitahuje pozornost na účastníky dialogické výměny, má i rysy dialogu osobního. Zároveň jsou zde přítomny rysy charakteristické pro fiktivní dialog, totiž onen zřetel na předpokládaného vnímatele, nepřímého adresáta (zpravidla čtenáře). Každý přirozený dialog má, s ojedinělými výjimkami, rysy osobní, situačně podmíněné i fatické, protože jde o útvar vysoce variabilní, který se může realizovat jak mezi osobami v různém stupni navzájem známými, tak na rovněž jisté sociální distance. Protože polemika je komunikátem veřejným, sociální distance se u ní vždy manifestuje – způsobem odkazování na produktora A1 (zpravidla ve 3. os.) i dalšími užitými jazykovými prostředky, které přinejmenším

předstírají osobní nezúčastněnost (produktor B1 rovněž nevystupuje v 1. os.). Z hlediska vztahu k tématu, které je zajímavé pro více osob (vnější situace), je polemika dialogem předmětným, protože však je reakcí jednoho produktora na předchozí projev jiného produktora, navíc reakcí nesouhlasnou, má rovněž výrazné rysy dialogu osobního.

2.1.1. Krajním a zcela typickým případem osobního dialogu je hádka. Definiční hádky zdůrazňují střet, spor neshodných názorů spolu s tím, že jedna strana ještě před začátkem sporu cítí poškozena, obviňuje z tohoto poškození druhou stranu, a to zpravidla emocionálně vypjatým (vyčítavým), případně agresivním způsobem, a navíc se toto „poškození“ snaží kompenzovat verbálním „poškozením“ druhé strany. Neznámá to, že řešení sporu např. v pracovním (předmětném) dialogu nemůže být emocionální nebo osobně zabarvené, přesto zde však obvykle bývají dodrženy jisté limity a bariéry. Pro polemiku platí, že „poškození“ vzniklé přečtením nebo slyšením projevu A1 je vzhledem k B1 vázáno právě na jeho názory na předmět projevu A1. (Nemíníme se zde věnovat tomu, jak přesně vymezit provokaci, která samozřejmě může být u A1 přítomna, zpravidla však reakce B1 není vyprovokována záměrně.) Podnětem ke vzniku hádky může být v podstatě cokoli, nejčastěji to bývá vyjádření kritického názoru na počínání druhé osoby nebo nesouhlas s předcházející promluvou. Kritika může být i jen domnělá. Nejde-li o záměrnou manipulaci (snahu druhého vyprovokovat), začíná hádka odmítnutím kritiky nebo nesouhlasu, které má zpravidla podobu přehnané reakce na kritiku, doprovázené výtkami nebo vyčítkami (snahou „vrátit úder“). Racionální argumentace ustupuje v hádce do pozadí a jako primární se jeví ventilování emocí. Hádky mohou začít debatou o jednom specifickém problému, avšak v průběhu rozhovoru se objevují další a další problémy a nesouhlasné názory, postoje, city a preference komunikantů. V hádce se mohou objevovat výrazné odchylky od „regulérnosti“ rozhovoru. Objevuje se negativní hodnocení oponenta, ironie, popř. jiné způsoby nepřímého vyjadřování. Překračování komunikačních (zdvořilostních) bariér v hádce se projevuje v porušování konverzačních maxim i maxim zdvořilostních – mluvčí obvykle záměrně nekooperují, nereagují relevantně a neposkytují ty informace a v takovém množství, jak se od nich, přinejmenším verbálně, požaduje. Z hlediska zdvořilostních strategií v pojetí Brownové a Levinsona jde v hádce o přímé jednání, které atakuje jednak pozitivní tvář komunikačního partnera (obviňování - ukazuje mu, že jeho sebeprezentace není uznávána), jednak jeho tvář negativní, a to jak tím, že mu prezentuje právě to, co adresát „nechce“, tak tím, že se ho snaží proti jeho vůli k něčemu přinutit (uznat odlišný názor). V podstatě tedy jde o strategii anti-zdvořilostní. Rovněž Leechovy maximy se v hádce objevují v negativní (převrácené) podobě – ten, kdo hádku vyvolává, se snaží maximalizovat svůj prospěch (i kdyby tímto prospěchem mělo být pouze vyjádření pocitů), maximalizuje neschvalování dru-

hého i neshodu mezi sebou a komunikačním partnerem. Účastníci hlavně shromažďují argumenty, které mají posílit jejich pozici. Do takovýchto extrémů by projevy nesouhlasu mezi účastníky polemik neměly dospět (hádky je primárně soukromá, polemika veřejná), přesto však se zdá, že mezi hádkou a polemikou je mnoho styčných bodů.

2.2. Nesouhlasnými dialogickými výměnami se zabýval např. M. Dascal (1998). Řadí sem politické debaty, diskuse vědecké i pracovní, spory, kritické recenze a odpovědi na ně, a také hádky. Polemický dialog se podle jeho názoru vyskytuje ve třech základních typech: jsou to diskuse, spory a kontroverze. Tyto tři typy konfliktní komunikace se od sebe liší tím, jak zacházejí s předmětem nesouhlasu. Diskuse a spory mívají jeden dobře popsatelný předmět – problém, avšak problém, jehož se týká diskuse, zpravidla vyvstal kvůli nějaké chybě, která ztěžuje nebo znemožňuje další postup např. ve zpracování nějakého úkolu nebo vědeckého pokusu. Diskutující se liší v názoru na to, o jakou chybu jde, jak vznikla, popř. kdo se jí dopustil. Cílem diskuse je dobrat se řešení, kterým je oprava chyby (odstranění problému) nebo sblížení, či dokonce harmonizace prvotně vyjádřených stanovisek – jde tedy o dialog primárně předmětný. Naproti tomu problém, který je předmětem sporu, bývá pouze impulsem, záminkou, základní je nesouhlas mezi komunikanty. Spor se nevede o chybu, spočívá v odlišných názorech, postojích, citech a preferencích komunikantů. Spor nemá řešení, může být jedině uklidněn – předmět sporu není odstraněn a účastníci setrvávají na svých postojích, proto se spor zpravidla objeví znovu, buď kvůli jiné verzi téhož problému, nebo kvůli problému jinému. Kontroverze zahrnuje jak odlišné názory na řešení nějakého problému, tak i odlišné (nesouhlasné) postoje a preference účastníků. Problém není vnímán jako chyba, která by měla být odstraněna, proto kontroverze nemá řešení ani rozhodnutí, může být nanejvýš vyjasněna – když jeden z účastníků přesvědčí ostatní, aby přijali jeho pozici, nebo když si účastníci své pozice dostatečně jasně vysvětlí a s jistými modifikacemi je vzájemně akceptují. Jak je vidět, hádky jako typ osobního dialogu může být v tomto pojetí viděna jako typ sporu, polemika pak jako specifický útvar mezi sporem a kontroverzí.

3. Pokud jde o výsledky těchto tří typů nesouhlasných rozhovorů, diskuse se snaží zjistit pravdu, ve sporech jde o to, kdo bude vítězem, a v kontroverzích o to, kdo bude přesvědčivější. Diskuse navíc bývá vyvolána, a to právě se záměrem vyjasnit určité téma nebo problém. Osobní hádky i polemiky mají jak rysy sporů, tak i rysy kontroverzí. V hádkách jde o to, který komunikující druhého (nebo ostatní) udolá, kdo bude vítězem, i když tento pocit může být zcela subjektivní. Pouze v diskusi se stává, že komunikant uzná správnost argumentu druhého a diskutující strany jsou schopny shodnout se na společném závěru. U polemiky jsme uvedli, že není zcela jasné, kdy končí – skončí-li polemický dialog (jakýmkoli způsobem), obvykle je to v situaci, kdy každá z polemizujících stran zůstává

na svém stanovisku. Polemika obvykle končí tak, že každý je i nadále přesvědčen o své pravdě. Podstatným rysem je zde snaha přesvědčit adresáta (adresáty), že právě mnou zastávaný názor, moje pojetí určité skutečnosti je adekvátnější, výstižnější, případně lepší („správnější“) než názor, s nímž polemizuji. Ke sblížení stanovisek zde nedochází, maximálním stupněm uznání bývá *ano, ale ...* Je to právě přesvědčování oněch „okolostojících vnímatelů“, sekundárních, resp. primárních adresátů, které může být viděno jako charakteristický rys polemického řečového jednání. Nicméně vyjasňování pozic komunikantů, které je pro polemiku charakteristické, může přinést nové poznatky, a to jak o předmětu sporu, tak o polemizujících subjektech.

Literatura

- BROWNOVÁ, P.; LEVINSON, S. C. *Politeness*. Cambridge : CUP, 1987.
- DASCAL, M. Types of Polemics and Polemical Moves. In *Beiträge zur Dialogforschung. Dialoganalyse VI/1*. Tübingen : Niemeyer, 1998, s. 15–33.
- DIJK, T. A. van *Macrostructures*. New Jersey : Hillsdale, 1980.
- HABERMAS, J. *Theorie des kommunikativen Handelns 1, 2*. Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1981.
- HAUSENBLAS, K. Text, komunikáty a jejich komplexy. *SaS*, 1974, roč. 35.
- HIRSCHOVÁ, M. Řečový akt, řečové jednání a komunikační funkce výpovědi. *SaS*, 2004, roč. 65, s. 163–173.
- HIRSCHOVÁ, M. *Pragmatika v češtině*. Olomouc : Vydavatelství UP, 2006.
- JELÍNEK, M.; ŠVANDOVÁ, B. a kol. *Argumentace a umění komunikovat*. Brno : MU, 1999.
- LEVINSON, S. C. *Pragmatics*. Cambridge : CUP, 1983.
- LEVINSON, S. C. *Presumptive meanings: the theory of generalized conversational implicature*. Cambridge, Mass. : The MIT Press, 2000.
- LEECH, G. *Principles of Pragmatics*. London and New York : Longman, 2000.
- MUKAŘOVSKÝ, J. *Dialog a monolog. Studie z poetiky*. Praha : Odeon, 1982, s. 208–229.

Funkční větná perspektiva jako faktor komunikační strategie

Aleš Svoboda

1. V tomto příspěvku bychom rádi ukázali, že funkční větná perspektiva je důležitým faktorem komunikační strategie mluvčího/pisatele, a to nejen ve své povrchové podobě (navenek manifestované slovosledem, kontextovým zapojením a v mluvené řeči prozodickými rysy), ale také svým vnitřním uspořádáním komunikativních jednotek s určitými stupni komunikativního dynamismu, které úzce souvisí s Firbasovými dynamickými sémantickými škálami.

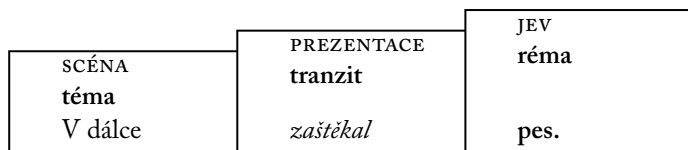
1.1 Podle Firbasova pojetí **funkční větné perspektivy** (dále jen **FVP**) je charakter jednotlivých **tematických** (východiskových), **tranzitních** (přechodových, zprostředkujících) a **rematických** (jádrových) jednotek ve větě dán výsledkem souhry čtyř faktorů: **linearity**, **sémantiky**, **kontextu** a **intonace** (viz Firbas 1982, 1992 a další odkazy v těchto publikacích). Tyto faktory působí ve všech známých přirozených jazycích. V každém z nich je sdělení nutně linearizováno (složky sdělení jsou uspořádány za sebou), má svou sémantiku (složky nesou určité významy), vyskytuje se v kontextu (slovním, situačním, nebo alespoň zkušenostním) a vyznačuje se – ve své nejbezprostřednější, tj. mluvené podobě – prozodickými rysy. Těchto „nutností“ využily přirozené jazyky k takové organizaci sdělení, která usnadňuje příjemci jeho pochopení. I když se faktory FVP uplatňují ve všech jazycích, může být jejich formální manifestace v systémech různých jazyků různá.

V češtině je vliv lineárního uspořádání (slovosledu) na výsledek souhry faktorů větší než v angličtině, kde primárním úkolem pořádku slov je signalizovat syntakticko-sémantické funkce větných členů. Firbasovi se podařilo ukázat (Firbas 1962), že angličtina není méně citlivá k funkční větné perspektivě, jak se domníval Mathesius, že v ní však rozhodující roli hraje sémantický faktor, který je v češtině často „schován“ za slovním pořádkem. Než přistoupíme k dalšímu výkladu, je třeba říci, že v pluripartitním přístupu (Firbasovy) brněnské školy se ve větném poli může vyskytovat více tematických, tranzitních a rematických jednotek, které mohou být dále specifikovány podle jednotlivých typů (viz Svoboda 1989). Pro potřeby tohoto příspěvku budeme hovořit pouze o tematických, tranzitních a rematických jednotkách bez dalšího upřesnění. V tomto příspěvku se také nebudeme zabývat problematikou slovosledu (linearity), problematikou kontextu a problematikou prozodických rysů (intonace), protože tyto tři faktory jsou z hlediska FVP zkoumány už desítky let, ale zaměříme se na nový aspekt

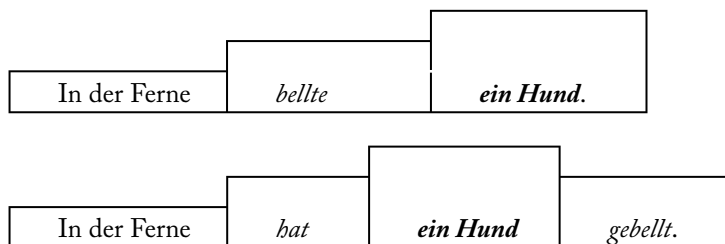
– na dynamickou sémantiku –, kterou do zkoumání FVP zavedl Firbas a která je klíčová pro další vývoje.

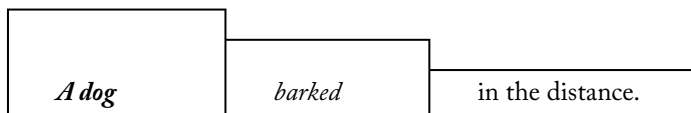
2. Podobně jako postavil Mathesius (1939) proti formálnímu členění věty na podmět a přísudek členění funkční (tj. členění aktuální v okamžiku sdělování) na východisko a jádro, postavil Firbas **proti statickému označování sémantických větných elementů** typu AGENS, PATIENS, DĚJ, CÍL DĚJE apod. **dynamické sémantické funkce** typu SCÉNA, PREZENTACE JEVU NA SCÉNĚ, JEV PREZENTOVANÝ NA SCÉNĚ, NOSITEL VLASTNOSTI, VLASTNOST, SPECIFIKACE, které nejsou permanentně přisouzeny určitým větným elementům, ale mohou se měnit podle situace v okamžiku promluvy. Když Firbas zkoumal tyto sémantické funkce v okamžiku sdělování na materiálu několika tisíc vět, došel k závěru, že tyto funkce se vyskytují ve dvou uskupeních, ve dvou sémantických škálách, které mají z hlediska FVP určité vlastnosti.

2.1 **Škála A** se nazývá **prezentační**, protože prezentuje objevení či existenci (zmizení či neexistenci) nějakého jevu na scéně. Obsahuje tři sémantické funkce, respektive tři elementy, které tyto funkce mají: **scénu – prezentaci jevu na scéně – jev prezentovaný na scéně**. Graficky (i s českým příkladem) je škálu A možno znázornit takto:

Zajímavé na této škále je, že za bezpříznakových okolností (viz dále) je vždy SCÉNA **tematická**, PREZENTACE **tranzitní** a JEV **rematický**, a to **bez ohledu na slovní pořádek**. To také vysvětluje, proč např. v němčině je *Hund* (pes) vždy rématem, ať stojí na posledním či předposlením místě, a proč v angličtině je *dog* (pes) rématem, i když (jako podmět) stojí (pro angličtinu systémově) na prvním místě ve větě, kde obvykle stává tematická jednotka.

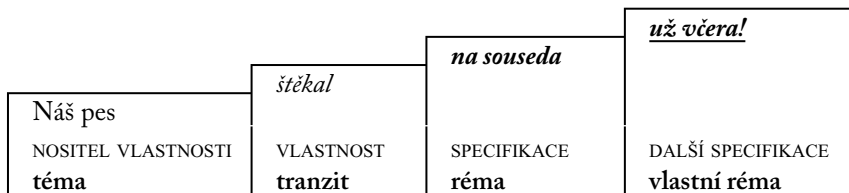
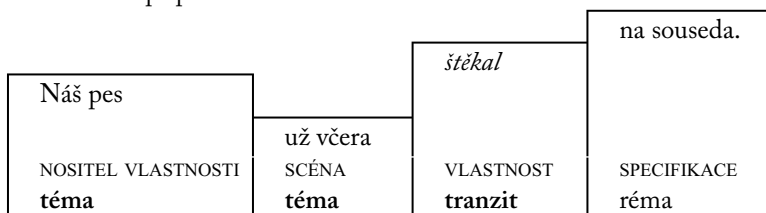

2.2 Škála Q je škála přisouzení vlastnosti (QUALITY), protože obsahuje funkce (respektive elementy, které mají funkci) **nositel vlastnosti – vlastnost – specifikace (– další specifikace)**. Funkce VLASTNOST je chápána v nejširším slova smyslu: může být dlouhodobá (*být učitel*) nebo krátkodobá (*mrknout*). Graficky je možno znázornit škálu Q takto:

Za nepříznakových okolností je NOSITEL VLASTNOSTI **tematický**, VLASTNOST **tranzitní** a SPECIFIKACE **rematická**. V nepřítomnosti SPECIFIKACE je VLASTNOST **rematická** (Náš pes nespí.) Pokud se vyskytnou další specifikace (může jich být i několik), všechny jsou rematické, avšak poslední je nejdůležitější a je vlastním rématem (Náš pes *štěkal* na souseda zcela přátelsky.) Protože každé přisouzení vlastnosti se děje na určitém místě, v určitém čase a za určitých okolností, může být (a často bývá) součástí škály Q funkce **scéna**, která je vždy **tematická**. Důležité je si uvědomit, že formálně stejné prvky mohou mít někdy funkci SCÉNY a jindy funkci SPECIFIKACE. Souvisí to s kontextovým zapojením a v češtině je to často signalizováno slovosledem. Spojení *už včera* je v jednom případě SCÉNOU a ve druhém případě SPECIFIKACÍ:

2.3 Především příklad ukázal, že formálně stejný prvek (*už včera*) může být v jedné komunikativní situaci SCÉNA a ve druhé SPECIFIKACE. Toto **dynamické**, a tedy proměnlivé fungování prvků se neomezuje jen na jednu škálu: formálně stejné prvky mohou fungovat jednou v té a podruhé v jiné škále. Záměrně jsme použili příkladu se slovesem *štěkat*. Na škále A fungovalo *štěkat* jako (pro psa typická) PREZENTACE JEVU (*pes*) na SCÉNĚ (*v dálce*), protože bylo v konstelaci funkcí SCÉNA a JEV, zatímco na škále Q fungovalo totéž slovo *štěkat* jako vlastnost (nositele vlastnosti, totiž *našeho psa*) specifikovaná specifikací (*na souseda*), protože se vyskytlo v konstelaci jiné (v konstelaci s nositelem vlastnosti a specifikací). Právě tato **dynamičnost funkcí**, tato jejich obměna podle aktuálních situací, **umožňuje uživateli jazyka uskutečňování různých komunikačních záměrů**, tedy perspektivizaci sdělení směrem k jevu prezentovanému na scéně, nebo směrem k vlastnosti a její specifikaci.

2.4 Bylo už zpočátku řečeno, že tematicčnost, tranzitnost a rematicčnost větných elementů je výsledkem souhry čtyř faktorů a sémantické škály jsou jen jedním z nich. V mluvené řeči je prozodický faktor často rozhodující při určování sémantických funkcí typu SCÉNA nebo SPECIFIKACE, JEV nebo NOSITEL VLASTNOSTI, PREZENTACE nebo VLASTNOST (viz výše), avšak v psaném textu tento faktor (alespoň zčásti) chybí, a proto se při interpretaci psaného textu čtenář často spoléhá na linearitu (slovosled) a kontext. **Slovosled však nezřídka podléhá ještě jiným zákonitostem a jiným tendencím, než jsou tendence funkční perspektivy. Kontextové zapojení či nezapojení větných elementů také není vždy jednoznačné a v počátečních úsecích textu vlastně neexistuje. A to jsou právě situace, kde nastupují sémantické škály, které mohou fungovat i mimo kontext.** Sémantické škály mohou tedy rozhodnout i v případech, kdy žádný z větných elementů není kontextově zapojený, co jsou elementy východiskové, tematické a co elementy jádrové, rematické. Tak například v počátkové větě *Prezident republiky se včera rozhodl udělit generálu X. Y. Řád bílého lva*. není žádný z větných elementů kontextově zapojený, a přesto je možné na základě slovosledu a sémantické škály určit jednotky FVP: *prezident republiky* (NOSITEL VLASTNOSTI, téma), *včera* (SCÉNA, téma), *rozhodl se udělit* (VLASTNOST, tranzit), *generálu X. Y.* (SPECIFIKACE, réma), *Řád bílého lva* (DALŠÍ SPECIFIKACE, vlastní réma).

3. Jak vyplývá z příkladu v předšlém odstavci, dochází **při absenci kontextu** (nebo některé z jeho složek, ať už slovní či situační, zkušenostní je totiž stále přítomna) a **při absenci prozodických rysů** k tomu, že sémantické škály spolu se slovosledem rozhodují o tematickém, tranzitním a rematickém charakteru větných elementů. Slovosled však může plnit ještě jiné úkoly. Kromě gramatických a prozodických signalizací může například, jako je tomu v češtině, signalizovat

příznakovost (zde emotivnost) věty. Jak už Mathesius uváděl (1939), *U Jirsů budou mít zítra svatbu*. je bezpříznaková věta, kde *U Jirsů* je východisko (téma) a *budou mít zítra svatbu* je jádro (réma) s přechodovými prvky (*budou mít*). Na druhé straně věta *Svatbu budou mít zítra u Jirsů*. vyslovená s intonačním centrem na slově *svatbu* je věta příznaková, protože začíná jádrem (rématem) a teprve za ním následuje východisko (téma). Ať už interpretujeme první větu jako škálu Q (*U Jirsů* = SCÉNA, *budou mít* = VLASTNOST, *zítra* = SCÉNA, *svatbu* = SPECIFIKACE) nebo jako škálu A ve smyslu *U Jirsů* (SCÉNA), *bude* (PREZENTACE), *zítra* (SCÉNA), *svatba* (JEV OBJEVUJÍCÍ SE NA SCÉNĚ), vždy bude *U Jirsů* **tematické**, a *svatbu* **rematické**. U druhé věty je však situace složitější: Pokud je přízvuk na spojení *U Jirsů* v psaném jazyce nějakým způsobem signalizován, může být interpretace stejná jako v prvním případě. Pokud však signalizace (třeba jen situační) chybí, pak je možná i interpretace škály Q ve smyslu *Svatba bude zítra u Jirsů*, kde *svatba* je NOSITEL VLASTNOSTI (téma), *bude* VLASTNOST (tranzit), *zítra* SCÉNA (téma) a *u Jirsů* SPECIFIKACE (réma). K pochopení komunikačního záměru mluvčího je často třeba dešifrovat právě to, jak v daném případě mluvčí (podvědomě) pracuje se sémantickými škálami.

3.1 **Komunikační záměr mluvčího** je ve větě dán tím, jak ji perspektivizuje, tedy z čeho vychází a **k čemu chce dojít**. Když budeme chtít popisovat místnost, můžeme vycházet z různých míst a popisovat, co v nich je, nebo můžeme vycházet od obvyklých předmětů a popisovat, kde jsou a jaké jsou. V prvním případě budeme upřednostňovat škálu A, v druhém škálu Q. (Škály A: *Hned vedle dveří je malá knihovna, podél pravé stěny je pohovka a před ní stolek, naproti dveřím jsou dvě okna a mezi nimi stojí hodiny*. Škály Q: *Malá knihovna se nachází hned vedle dveří, nezbytná pohovka s malým stolkem je u pravé stěny pokoje, okna jsou naproti a vzácné sloupové hodiny zaujímají mezi nimi čestné místo*.) Protože sled komunikačních záměrů ve větách po sobě následujících může být různý a ne všechny sekvence jsou stejně snadno sledovatelné posluchačm/čtenářem, budeme **sled větných komunikačních záměrů** nazývat **komunikační strategií**. Jeden sled komunikačních záměrů, jedna komunikační strategie může být sdělně účinnější než jiná. Systematický popis místnosti je účinnější než nesystematický popis střídající nahodile prezentaci a přisuzování vlastnosti (*Naproti dveřím jsou okna, skříň napravo je plná knih, lustr je křišťálový, mezi okny jsou hodiny, ...*). Na druhé straně je možno si představit takový sled komunikačních záměrů, který na první pohled nepůsobí systematicky a uspořádaně, ale který ve svém výsledku představuje promyšlenou komunikační strategii s výrazným estetickým účinkem.

3.2 **Firbas** sice neužil termínu komunikační strategie, ale na úryvku z **Pasternakova románu Doktor Živago** velmi výstižně ukázal, jak sled komunikačních záměrů autora může vést k výraznému estetickému dojmu u čtenáře, a zároveň ukázal, jak narušení tohoto sledu překladatelem může celý estetický záměr, tedy

celou komunikační strategii narušit či zrušit (viz Firbas 1995). Firbas analyzoval počáteční odstavce ruského originálu a srovnal je s anglickým, německým, českým, francouzským a nizozemským překladem. Pro informaci čtenáře uvádíme úryvek z románu v anglické transliteraci tak, jak jej uvádí Firbas ve své anglické studii, protože následující (námi citovaná) tabulka s Firbasovým zpracováním tohoto textu z hlediska FVP užívá transliterovaný text. Rozsah tohoto příspěvku nám nedovoluje podrobněji se tabulkou zabývat, řekněme jen, že pro nás jsou důležité elementy, které se vyskytují ve sloupci označeném Rh (réma) a které ve Firbasově terminologii tvoří **rematickou trasu** úryvku. (V tabulce jsou uvedeny jen klíčové věty úryvku, tj. věty (13) až (21), text úryvku je uváděn celý kvůli kontextu.)

3.3 První tři odstavce románu Borise Pasternaka *Doktor Živágo* (Firbas 1995, s. 7):

(1) Shli (2) i shli (3) i peli *Vechnuyu pamyat'*, (4) i kogda ostanavivalis', kazalos', chto ee po zalazhennomu prodalzhayut pet' nogi, loshadi, dunoveniya ve-tra.

(5) Prochozhie propuskali shestvie, (6) schitali venki, (7) krestilis'. (8) Lyu-bopytnye vchodili v protsessiyu, (9) spraschivali: (10) "Kogo khoronyat?" Im ot-vechali: "Zhivago." — Vot ono chto. Togda ponyatno. — Da ne ego. Ee. — Bce ravno. Tsarstvie nebesnoe. Pokhorony bogatye.

(11) Zamel'kali poslednie minuty, schitannye, bespovorotnye. (12) "Gos-podnya zemlya i ispolnenie eya, vseennaya i vsi zhivushchie na nei." (13) Svyashchennik krestyashchim dvizheniem brosil gorst' zemli na Mar'yu Nikolaevnu. (14) Zapeli *So dukhi pravednykh*. (15) Nachals' strashnaya gonka. (16) Grob zakryli, (17) zakolotili, (18) stali opuskat'. (19) Otbarabanil dozhd' kom'ev, kotorymi toroplivo v chetyre lopaty zabrosali mogilu. (20) Na nei vyros kholmik. (21) Na nego vzoshel desyatiletnii mal'chik.

Český překlad klíčových vět (13) až (21):

(13) Pravoslavný kněz hodil žehnajícím pohybem na Marju Nikolajevnu hrst země. (14) Zaspívali S dušemi spravedlivých. (15) Propukl strašlivý shon. (16) Rakev přiklopili, (17) přitloukli víko (18) a začali ji spouštět do země. (19) Dobubnoval déšť hruď, jimiž čtyři lopaty hrob chvatně zasypaly. (20-21) Vyrostl na něm malý kopeček, na který vystoupil desetiletý chlapec.

3.4 Tematická, tranzitní a rematická trasa vět 13-21 (Firbas 1995, s. 7):

No	ThPr	DTh	Tr	Rh	Scale
13		na Mar'yu Niko- laevnu ^{5,S} Svyashchennik ^{1,B} krestyashchim dvizheniem ^{2,S}	+ brosil ^{3,Q}	gorst' zemli ^{4,Sp}	Q
14	^{^B}		+ Zapeli ^{1,Q}	So dukhi praved- nych ^{2,Sp}	Q
15			+ Nachalas' ^{1,Pr}	strashnaya gonka ^{2,Ph}	Pr
16	^{^B}	Grob ^{1,S}	+	zakryli ^{2,Q}	Q
17	^{^B}		+	zakolotili ^{1,Q}	Q
18	^{^B}		+ stali ^{1,Q}	opuskat' ^{2,Sp}	Q
19			+ Otba- rabanil ^{1,Pr}	dozhd' kom'ev, kotorymi ^{2,Ph}	Pr
	^{^B} mogilu ^{5,S}	kotorymi ^{1,S} toroplivo ^{2,S} v chetyre lopaty ^{3,S}	+	zabrosali ^{4,Q}	Q
20	Na nei ^{1,S}		+ vyros ^{2,Pr}	kholmik ^{3,Ph}	Pr
21		Na nego ^{1,S}	+ vzoshel ^{2,Pr}	Desyatiletanii mal'chik ^{3,Ph}	Pr

(Horní číselný index označuje slovněpořádkovou pozici, písmeno v indexu označuje dynamickou sémantickou funkci: S = scéna, Pr = prezentace, Ph = jev, B = nositel vlastnosti, ^{^B} = eliptický nositel vlastnosti, Q = vlastnost, Sp = specifikace; písmena ve sloupci Scale mají význam: Pr = škála A, Q = škála Q; další znaky: No = číslo věty, ThPr = (pro)tematická trasa, DTh = (dia)tematická trasa, Tr = tranzitní trasa, Rh = rematická trasa, + = přítomnost vlastního tranzitu.)

3.5 Firbas zkoumal rematickou trasu (sloupec Rh) a jeho závěr je tento (překlad A. S.):

„V rámci rematické trasy třetího odstavce Pasternakova textu se uskutečňuje zajímavá gradace. Začíná vlastním rématem věty (13) *gorst' zemli* (hrst hlíny), pokračuje vlastními rématy (19) *dozhd' kom'ev* (déšť hrud), *zabrosali* (zaházeli), a (20) *kholmik* (kopeček), a končí vlastním rématem (21) *desyatiletanii mal'chik* (desetiletý chlapec). Na rakev Marie Nikolajevny padne nejprve pouze hrst hlíny, následují hroudy, pak stále více hlíny plní hrob, až dokonce přeroste v kopec, na kterém se nakonec objeví desetiletý chlapec. Tato gradace v rematické trase účinně slouží komunikačnímu záměru vypravěče uvést hlavního hrdinu Jurie Andrejeviče Živaga do proudu děje.“ (Firbas 1995, s. 8)

Firbas dále ukazuje, že německý a český překlad sledují Pasternakův záměr a dosahují u čtenáře stejného efektu. Naproti tomu anglický překlad přerušuje gradaci hromadění hlíny jinými rématy a nizozemský překladatel dokonce neuznal za vhodné udělat vrchol odstavce vystoupením desetiletého chlapce na hrob své matky a necitlivě spojil tento odstavec s následujícím. Ve stejné studii analyzuje Firbas úryvek z Evangelia Sv. Lukáše (2: 8-14) a jeho anglický, francouzský, německý, český a slovenský překlad. Také na těchto překladech ukazuje, jak důsledné kopírování slovosledu v různých jazycích vede ke změně dynamických sémantických funkcí větných elementů a v konečném výsledku k různé interpretaci textu. Firbas tak nejen učinil podstatný první krok k dynamické, tedy proměnlivé funkční interpretaci sémantiky textu, ale podnítl tím i novou oblast zkoumání ve směru textů filozofických a uměleckých.

4. Pokusíme se ukázat, jak široká problematika se otevírá, když **budeme z tohoto hlediska analyzovat krátký básnický text**. Tímto textem je úryvek z Goethova *Fausta* (verš 1223-1237):

Geschrieben steht: „Im Anfang war das W o r t !“
 Hier stock' ich schon! Wer hilft mir weiter fort?
 Ich kann das W o r t so hoch unmöglich schätzen,
 Ich muss es anders übersetzen,
 Wenn ich vom Geiste recht erleuchtet bin.
 Geschrieben steht: Im Anfang war der S i n n.
 Bedenke wohl die erste Zeile,
 Dass deine Feder sich nicht übereile!
 Ist es der S i n n, der alles wirkt und schafft?
 Es sollte stehn: Im Anfang war die K r a f t !
 Doch, auch indem ich dieses niederschreibe,
 Schon warnt mich was, dass ich dabei nicht bleibe.
 Mir hilft der Geist! Auf einmal seh' ich Rat
 Und schreibe getrost: Im Anfang war die T a t !

4.1 V úryvku je zřejmá gradace smyslu při překladu řeckého *logos* na začátku biblického textu. Německé *Wort* se nezdá Faustovi dostatečné, a proto přemýšlí o lepším překladu a dostává se postupně ke slovům *Sinn* (smysl), *Kraft* (síla) a *Tat* (čin). Tato gradace není jen (povrchově) ve významu uvedených slov (a v jejich grafickém zvýraznění), ale i ve strategii užití sémantických škál. Úryvek je vlastně vnitřní polemikou Fausta o tom, jak úvodní větu přeložit. Jedno Faustovo *já* (osobnost vykonavatele překladu) je ztvárněno škálami A, druhé *já* (osobnost pochybovače) je ztvárněno škálami Q, jak je zřejmé z níže uvedené tabulky tematických a rematických tras s vyznačením typu sémantických škál:

	Konj.	Protéma	Diatéma	Tranzit	Réma	
1a			Geschrieben	steht:	(1b)	A
1b			Im Anfang	war	das Wort!	A
2a		ich	Hier schon!	(Trp)	stock'	Q
2b		mir	Wer	hilft	weiter fort?	Q
3		Ich	das Word	kann	so hoch unmöglich schätzen,	Q
4		Ich, es		muß	anders übersetzen,	Q
5	Wenn	ich	vom Geiste	bin.	recht erleuchtet	Q
6a			Geschrieben	steht:	(6b)	A
6b			Im Anfang	war	der Sinn.	A
7		(du=ich)	die erste Zeile,	(Trp)	Bedenke wohl	Q
8	Daß		deine Feder	(Trp)	sich nicht übereile!	Q
9a		es	der Sinn,	Ist	(9b)	Q
9b		der	alles	(Trp)	wirkt und schafft?	Q
10a		Es		sollte stehn:	(10b)	A
10b			Im Anfang	war	die Kraft!	A
11	Doch, indem	ich	auch dieses	(Trp)	niederschreibe,	Q
12a		mich	Schon was,	(Trp)	warnt	Q
12b	daß	ich	dabei	(Trp)	nicht bleibe.	Q
13a		Mir		hilft	der Geist!	A
13b		ich	Auf einmal	seh'	Rat	A
14a	Und	(ich)		schreibe getrost:	(14b)	Q
14b			Im Anfang	war	die Tat!	A

4.2 Grafické uspořádání v tabulce zároveň ukazuje, že pro klíčové věty zamýšlené gradace použil básník škály typu A. V tomto ohledu je tedy použito sémantických škál jako strategického prostředku, který je nenápadný a v pozadí,

avšak přitom velmi účinně působí jako zvýrazňující prostředek i esteticky a stává se jedním z faktorů komunikační strategie básníka.

5. Jiná strategie z hlediska sémantických škál je uplatněna v krátké, ale velmi působivé Lermontovově básni ПАРУС:

- (1) Белеет парус одинокий,
- (2) В тумане моря голубом. –
- (3) Что ищет он в стране далёкой,
- (4) Что кинул он в краю родном?
- (5) Играют волны, ветер свищет,
- (6) И мачта гнётся и скрипит;
- (7) Увы! – он счастья не ищет
- (8) И не от счастья бежит! –
- (9) Под ним струя светлей лазуры,
- (10) Над ним луч солнца золотой: –
- (11) А он, мятежный, просит бури,
- (12) Как будто в бурях есть покой!

5.1 Zkusme analyzovat první dvojverší básně. Z hlediska čtyř faktorů FVP je k dispozici pouze slovosled a sémantika. Kontext (bezprostředně relevantní) na začátku básně není a prozodické rysy nejsou jednoznačně dány, ale budou muset být ve shodě se sémantikou. Začneme sémantikou, tedy sémantickými škálami. Nabízí se škála A, kde в тумане моря голубом je SCÉNA (tedy téma), je PREZENTACE (tedy tranzit) a парус одинокий je JEV OBJEVUJÍCÍ SE NA SCÉNĚ (tedy réma). Bezpříznakový (prozaický) slovosled by v ruštině mohl být В голубом тумане моря (téma) белеет (tranzit) одинокий парус (réma). Zde by o funkcích škály A nemohlo být pochyb. Odpovídající příznaková varianta by byla: Одинокий парус (réma) белеет (tranzit) в голубом тумане моря (téma) s intonačním centrem na spojení одинокий парус. Jenže v básni je tomu jinak. Postup tranzit (белеет) – réma (парус одинокий) – téma (в тумане моря голубом) není jednoznačně ani příznakový, ani bezpříznakový, ale něco mezi tím. Kromě toho slovní pořádek básně nevylučuje možnost chápat sémantické funkce podle škály Q: одинокий парус (NOSITEL VLASTNOSTI, téma), белеет (VLASTNOST, tranzit), в голубом тумане моря (SPECIFIKACE, réma). Tato – podle našeho názoru – záměrně navozená **možnost dvojí (dynamické) sémantické interpretace** spolu s postpozicí atributů, které představují zvláštní nevětná podpole (viz Svoboda 1986), vytváří zvláštní napětí. Toto napětí se udržuje, jak ukážeme, i nadále, takže je zřejmě součástí komunikačních záměrů básníka v jednotlivých dvojverších, a tedy součástí komunikační strategie celé básně.

5.2 Podobně jako Firbas použijeme tabulkové uspořádání, kde horizontálně budou umístěna větná pole a vertikálně jednotky FVP.

Dynamické sémantické funkce jsou označeny indexy za slovy či slovními spojeními (S = scéna, P = prezentace, J = jev, N = nositel vlastnosti, V = vlastnost, Sp = specifikace, ASp = anticipátor specifikace odpovědi: nebude zde komentován, jinak viz Firbas 1972). Značka + ve sloupci Tr znamená přítomnost vlastního tranzitu (temporální a modální indikace, podrobněji viz Firbas 1973 a Svoboda 1989). V posledním sloupci je vyznačen typ škály.

Varianta 1:

	konj., interj.	vlastní téma	diatéma (typ tématu)	tranzit	réma	škála
1,2			В тумане моря голубом ^S	Белеет ^P +	парус одинокий ^J	A
3		он ^N	Что ^{ASp} , в стране далёкой ^S	+	ищет ^V	Q
4		он ^N	Что ^{ASp} , в краю родном ^S	+	кинул ^V	Q
5a				Играют ^P +	волны ^J	A
5b				свищет ^P +	ветер ^J	A
6	И		мачта ^N	+	гнётся и скрипит ^V	Q
7	Увы!	он ^N	счастья ^S	+	не ищет ^V	Q
8	И	(он ^N)	от счастья ^S	+	не бежит ^V	Q
9			Под ним ^S	+	струя светлей лазуры ^J	A
10			Над ним ^S	+	луч солнца золотой ^J	A
11	А		он, мятежный ^N	просит ^V +	бури ^{Sp}	Q
12	Как будто		в бурях ^S	есть ^P +	покой ^J	A

Varianta 2:

	konj., interj.	vlastní téma	diatéma (typ tématu)	tranzit	réma	škála
1,2			парус одинокий ^N	Белеет ^V +	В тумане моря голубом ^{Sp}	Q
3		он ^N	Что ^{ASp}	ищет ^V +	в стране далёкой ^{Sp}	Q
4		он ^N	Что ^{ASp}	кинул ^V +	в краю родном ^{Sp}	Q
5a			волны ^N	+	Играют ^V	Q
5b			ветер ^N	+	свищет ^V	Q
6	И		мачта ^N	+	гнётся и скрипит ^V	Q
7	Увы!	он ^N		не ищет ^V +	счастья ^{Sp}	Q
8	И	(он ^N)	от счастья ^S	+	не бежит ^V	Q
9			Под ним ^S	+	струя светлей лазуры ^J	A
10			Над ним ^S	+	луч солнца золотой ^J	A
11	А		он, мятежный ^N	просит ^V +	бури ^{Sp}	Q
12	Как будто		покой ^N	есть ^V +	в бурях ^{Sp}	Q

5.3 V první variantě našeho rozboru je ve 12 větých polích 6 škál typu A a 6 škál typu Q. Pokud se přikloníme k této interpretaci, dostáváme pravidelně se střídající sled komunikačních záměrů (posloupnost rémat), které mohou charakterizovat komunikační strategii postavenou na protikladech:

(1-4)	osamělá plachetnice;	hledání – opouštění;
(5-8)	vlny, vítr, kývání a skřípění;	nehledání – (neopouštění) neutěk;
(9-12)	jasně modrá vodní brázda, zlatá sluneční záře;	bouře – klid.

5.4 V druhé variantě je ve 12 polích 10 škál typu Q a jen 2 škály typu A. Sled komunikačních záměrů (posloupnost rémat) je jednodušší než v prvním případě, nevykazuje ostré protiklady, ale také postupuje od klidného popisu místa k představě bouře:

(1-4)	modravý opar moře;	daleká země – rodný kraj;
(5-8)	hravý pohyb – fičení, kývání a skřípění;	štěstí, neúspěch;
(9-12)	jasně modrá vodní brázda, zlatá sluneční záře;	bouřka, bouřky.

5.5 Na těchto dvou variantách jsme chtěli ukázat, jak při stejných slovosledných a kontextových podmínkách může momentální sémantická interpretace představovaná zde dvěma firbasovskými dynamickými škálami ovlivnit perspektivu větných útvarů, jejich rémata a v konečné fázi i celkové vyznění sledu komunikačních záměrů, tedy celkovou komunikační strategii. Tím, že básně jsou rytmizované a většinou psané s tím záměrem, že budou i recitovány, je dáno to, že první varianta bude zčásti odlišně přízvukována, než tomu bude u varianty druhé, protože existuje silná tendence dávat rematickým elementům nejvýraznější prozodický rys. Tímto rysem ovšem nemusí být vždy nejsilnější přízvuk (tuto složitou problematiku ponecháváme stranou, viz Firbas 1992), protože intonace (jako jeden ze spolupůsobících faktorů) nemusí otrocky sledovat výsledek souhry faktorů ostatních, ale může do nich aktivně zasahovat právě podle toho, jaký je komunikační záměr mluvčího.

5.6 U předložených dvou variant je třeba si také uvědomit, že nemusí platit výlučně jedna, nebo druhá, ale že interpretace jednotlivých veršů nejsou na sobě zcela závislé, i když poslední výzkumy ukazují, že například sémantická interpretace několika vět podle škály A navozuje situaci, ve které má čtenář tendenci interpretovat i další věty podle této škály, i když vykazují možnost jinou, a podobně je tomu u škál typu Q. (Touto problematikou se v poslední době zabýval při analýze biblických textů Adam 2002.)

6. Na básnickém textu výše uvedeného typu je zajímavé to, že se u něj (minimálně) dvojí interpretace vyskytuje jako inherentní záležitost. U běžných textů také k multifunkčnosti dochází, ale spíše sporadicky. Jestliže začínáme vyprávění větou *Byl jednou jeden král ...*, nemůže to být interpretováno jinak než jako škála A (prezentace jevu na scéně), jestliže pokračujeme *a ten král měl tři syny*, nemůže to být interpretováno jinak než jako škála Q (přisouzení vlastnosti a její specifikace danému nositeli vlastnosti). Když si však vezmeme básnické texty a umělecké texty vůbec, shledáme jednak velkou variabilitu použití škál a možná nezáměrnou, možná záměrnou multifunkčnost komunikačních záměrů. Zdá se velmi pravděpodobné, že právě **multifunkčnost z hlediska sémantických škál je**

uměleckým prostředkem, který způsobuje při interpretaci určité napětí. Toto napětí původně neutrálního lingvistického charakteru se pak stává emotivním nábojem estetickým.

6.1 Výše uvedené analýzy dávají tušit, jak těžké to má překladatel, pokud chce alespoň z větší části zachovat adekvátnost cílového textu z hlediska sledu komunikačních záměrů pisatele a jeho celkové komunikační strategie. Různost systémů jazyků často nedovoluje využití stejných prostředků, protože jejich funkce nejsou v různých systémech totožné. Při snaze o zachování charakteru sémantických škál si musí překladatel v multifunkčních případech vybrat jednu variantu, a ta pak často určuje i další sled variant, nebo způsobí nežádoucí vybočení z komunikační strategie. I když řada překladatelů je dnes už obeznámena s fungováním funkční větné perspektivy v jednotlivých jazycích, takže jevy s ní spojené nejsou už jen otázkou jazykové intuice, takové jemnosti, jako je použití dynamických sémantických škál jako jednoho z faktorů FVP, jsou zatím ještě pořád pouze předmětem odborného výzkumu, protože sám výzkum těchto jevů je ve svých začátcích. V poslední době se však těmto otázkám věnuje stále větší pozornost. (Viz Dušková 1997, Chamonikolasová 2005, Chamonikolasová – Adam 2005, Svoboda 2005.)

Literatura

- ADAM, M. Some special aspects within the Th- and the Rh-layers. *Brno Studies in English*, 2002, vol. 28, s. 12–18.
- DUŠKOVÁ, L. Expressing indefiniteness in English. *Prague Studies in English*, 1997, vol. 22, s. 33–50.
- FIRBAS, J. Ze srovnávacích studií slovosledných. *SaS*, 1962, roč. 23, s. 161–174.
- FIRBAS, J. Функции вопроса в процессе коммуникации. Вопросы языкознания 1972/2, s. 55–65.
- FIRBAS, J. Замечания о роли темпоральных и модальных указателей личной формы глагола в актуальном членении. In *Otázky slovanské syntaxe 3*. Brno : Filozofická fakulta UJEP, 1973, s.135–140.
- FIRBAS, J. „Aktuální členění větné“⁽¹⁾ či „funkční perspektiva větná“? *SaS*, 1982, roč. 43, s. 282–293.
- FIRBAS, J. *Functional Sentence Perspective in Written and Spoken Communication*. Cambridge : Cambridge University Press, 1992.
- FIRBAS, J. On the thematic and the rhematic layers of the text. In *Organization in Discourse: Proceedings from the Turku Conference 1995, Anglicana Turkuensia 14*. Turku : University of Turku, 1995, s. 59–72.
- MATHESIUS, V. O takzvaném aktuálním členění věty. *SaS*, 1939, roč. 5, s. 171–174. (Přetištěno In MATHESIUS, V. *Jazyk, kultura a slovesnost*. Ed. J. Vachek. Praha : Odeon, 1982, s. 174–178.)
- CHAMONIKOLASOVÁ, J. Dynamic semantic scales in the theory of functional sentence perspective. In *Aleg(r)ace pro Evu. Papers in Honour of Eva Hajičová*. Praha : MFF UK, 2005, s. 61–67.

- CHAMONIKOLASOVÁ, J.; ADAM, M. The Presentation Scale in the Theory of Functional Sentence Perspective. In *Patterns. A Festschrift for Libuše Dušková*. Ed. J. Čermák et al. Praha : FF UK, 2005.
- SVOBODA, A. České slovosledné pozice z pohledu aktuálního členění. *SaS*, 1984, roč. 45, s. 22–34, 88–103.
- SVOBODA, A. Nominální fráze a její aktuální členění. *Acta Facultatis Paedagogicae Ostraviensis* D-23, 1986, s. 41–54.
- SVOBODA, A. *Kapitoly z funkční syntaxe*. Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1989.
- SVOBODA, A. Firbasian semantic scales and comparative studies. In *Patterns. A Festschrift for Libuše Dušková*. Ed. J. Čermák et al. Praha : FF UK, 2005, s. 217–229.

I.

Tento příspěvek se týká predikace, o jejímž pojetí se polemiky spíše nevedou. Pokud ano, jsou implicitní: autoři konstatují svůj názor, někdy odlišný od předchozích. V horším případě se na poli své teorie dostávají do sporu sami se sebou. Z mnoha přístupů vyberu především ty, jež dokumentují takovou cestu hledání, a doplním je výklady harmonizujícími.

František Trávníček patrně vnímal dosavadní pojetí predikační relace jako přežitě, vyčerpané. Jeho psychologizující přístup současně předjímá, kudy se bude ubírat pozdější pojetí sémantické a kognitivní. Trávníček odlišuje formální a obsahové hledisko (do jeho inventáře patří pojmy podmět psychologický, myšlenkový, obsahový vs. podmět mluvnický, formální, hovoří o výrazové bezpodmětosti), bohužel jim přikládá u každého větného typu jinou důležitost.

Podobně i **František Kopečný** podstatu predikace příliš neosvětluje, zabývá se spíše jen účastníky této relace. Pojmově navazuje na Trávníčka. Usuzuje, že predikátové sloveso je kvalifikací jisté situace. Není však zřejmé, kterou svou vlastností tuto schopnost dostává. Sloveso jednočlenné věty slovesné považuje Kopečný za „pregnantní predikát k podnětu sice nevyslovenému (...), ale tanoucímu jako podmět na myslí.“⁴¹ Bez zřetelnějšího argumentu přiznává Kopečný predikační funkci i pojmenovacím nominativům. Interjekcím a vokativům určuje důsledně odlišený statut větných ekvivalentů: „nemohou být psychologickým přísudkem, nemají tedy větotvornou funkci.“⁴²

Jaroslav Bauer a **Miroslav Grepl** rozvíjejí linii naznačenou Trávníčkem a Kopečným. Soudí, že pokud „při predikaci kvalifikujeme jistý jev vnímané nebo představované skutečnosti přímo (bezprostředně), nikoli skrze jeho jazykové pojmenování, přísudkový výraz syntakticky podržzen není“.³ Není zcela jasné, jak a mezi čím se predikační akt v tzv. jednočlenných větách uskutečňuje, co je pro autory ‚subjektem‘. Dozvídáme se jen, že kvalifikace může, ale také nemusí být zprostředkována subjektivním výrazem.

Predikát má být mj. nositelem predikačních kategorií. Protože však autoři připouštějí realizaci predikačního aktu i ve výpovědích vyjádřených jménem, adverbium, interjekcí nebo tvarem některých slovních druhů (infinitivem slovesa či

vokativem jména), musí kalkulovat s implicitním rázem predikace. Rozpor však spočívá i ve spojování „predikační reakce na situaci“ jen s některými z citoslovcí (*Hybaj domů! Hop! Na!*); jiná, nepredikativní (*Br! Fúj! Hejsa! Au! Sakra! Jemináčku*) však už pro ně „představují emocionální reakci mluvčího na situaci, aniž sama citoslovce o ní něco vypovídají“.⁴

Instruktivní je stanovisko **Oldřicha Uličného**, uvažujícího o výpověďotvornosti slovního druhu v závislosti na realizaci jeho syntagmatické potenciality (včetně nulové), tedy na jeho funkci strukturotvorné, implikující koncovou (hraniční) intonační kadenci výpovědi. Syntaktická nezapojenost a intonační samostatnost výrazu neodporuje vymezení výpovědi jako základní promluvové jednotky.

Podle úsudku **Františka Daneše** a **Zdeňka Hlavsy** je primární funkcí predikátorů funkce usouvztažňovací nebo větotvorná, přičemž druhá je signalizována specifickou aktualizací morfologickou formou – finitním tvarem slovesa. Autoři citují Mathesiův názor, že co tvoří ze slov větu, je aktuálnost projevující se jako „element tvrdivosti, resp. výzvolnosti“.⁵ Predikátory však mohou být podle autorů užity i v platnosti nevětné, nevýpovědní, neaktualizační, přičemž usouvztažňovací funkce jim zůstává. Predikace je soustředěna v predikativním syntagmatu, týká se mluvnické organizace věty a nelze ji s aktuálností věty ztotožňovat.

Dodávám, že aktuálnost výpovědi rovněž nemá výhradní vazbu na finitní tvar slovesa. Podobně namítá O. Uličný, že chápe-li Daneš a Dokulil⁶ jako výpovědně konstitutivní gramatický prostředek určitý tvar slovesný, ale Hausenblas⁷ predikát, a to i predikát neslovesný, je třeba zkoumat, zda výpověďotvorný není i predikativní nominativ.⁸

Někdejší Bauerovo a Greplovo pojetí predikace je dále rozvíjeno i dvojicí **Mirolavem Greplem** a **Petrem Karlíkem** (a v Příruční mluvnici češtiny samotným Karlíkem). Predikační akt má být spolu s aktem referenčním podstatou aktu propozičního. Referencí se rozumí užití nepredikátových výrazů pro označení věcí, jevů nebo okolností pro ukázání na tyto ‚objekty‘ mimojazykové skutečnosti s cílem delimitovat je a pro adresáta identifikovat. Referenční funkce nabývají výrazy jazyka jen v konkrétní výpovědi.⁹

Entitativní omezení reference je tradiční; při naznačeném širším pojetí, zahrnujícím i okolnosti, by jistě bylo možno přiznat referenční relaci i slovesům. Obrátím-li druhou zmíněnou podmínku, dostávám se k tvrzení, že výpovědnost větného znaku závisí na schopnosti adresáta určit referenční vztahy – což je podstatou přístupu mého.

Predikační akt zahrnuje podle Grepla a Karlíka užití slovesných nebo neslovesných výrazů, charakterizujících příznak, ve funkci přísudku, a to v čas-

vé a modální projekci.¹⁰ Rozdíl mezi referencí a predikací je vysvětlován tak, že referenční výrazy ukazují na objekty, zatímco predikátorové výrazy o nich něco vypovídají.

Predikát je podle autorů ve větě přítomen vždy bez ohledu na existenci podmětu, protože „každá věta obsahuje výraz, kterým se něco o něčem – třeba nepojmenovatelném nebo označeném jinak než jako podmět – říká“¹¹. Namítám: takovou podmínku splňují prostřednictvím denotace i nepredikativní autosémantika.

Mluvnice češtiny (3) (v relevantních kapitolách F. Daneš) vyjadřuje distanci od tradičního přístupu konstatováním, že „vztah podmětu a Vf se zatím převážně považoval za vztah zvláštní, predikaci.“¹² Predikát je distributorem valenčních pozic, současně implikuje určitý počet participantů ve specifických sémantických rolích. Má funkci usouvztažňovací a aktualizací (tj. predikační). Této funkci odpovídá predikativnost jako vlastnost větné struktury. Podstata predikační relace více osvětlována není. Podle ztotožnění s aktualizací funkcí je patrné, že v zásadě jde o vztah k mimojazykové skutečnosti.

Uvedený přístup je vhodné srovnat s konceptem **J. Kořenského**, podle něhož každý dynamický i nedynamický význam je předmětem vyjádření jako jsoucí v prostoru a v čase – tedy s referenčním a aktualizacím dopadem.¹³

Josef Hrbáček považuje predikaci za výpovědně nejdůležitější usouvztažňovací akt, jímž se něco vypovídá, tvrdí, predikátem přisuzuje subjektu; predikace je výrazem myšlenkové aktivity mluvčího ve vztahu k realitě.¹⁴

J. Hrbáček tvrdí, že výpovědnost odvozuje především od predikace, ale nikoli jen od ní. Konstatuje také, že predikačním aktem mluvčí spojuje jazykové výrazy jevů, jež trvale a nutně spojeny nejsou. Vzhledem k tomu, že referenci přisuzuje autosémantikům obecně, ale i jen pojmenováním, může být výpovědnost a tvrdí, že (nikoli snad predikace) shledávána i v naplnění komplexního větněorganizačního potenciálu slovesa.¹⁵ Wittgensteinovsky řečeno: toto je model světa, jak ho vidím. Výpovědní tvrdí, že autor odvozuje také z aktualizujícího poukazu jazykových prostředků k delimitovaným jevům tohoto světa (z instaurace a reference) a z interpretačního nahlédnutí těchto jevů prizmatem usouvztažňovaných jazykových prostředků (z denotace, přisouzení jim příslušnosti ke třídě).

J. Hrbáček uvažuje o predikaci gramatické, a to syntagmatické (jako mezislovním vztahu tvořeném pojmenováním jevu nominativní formou a tvrzením o něm) a nesyntaxmatické (tvrzení je vztaženo přímo k vyjadřované realitě – především tehdy, není-li v jazyce předmětné pojmenování pro jev, o němž vypo-

vídáme).¹⁶ Pouze gramaticky vyjádřená predikace má být větovorným vztahem. Negramatická predikace situačního nebo kontextového rázu zakládá nevětnou výpověď (*Hloupost! Škola*), jejíž subjekt je dán situací nebo kontextem.

Zdůrazňuji Hrbáčkovu definici nesyntaxmatické predikace jako tvrzení vztaheného k vyjadřované realitě; je prakticky totožná s obvyklou definicí denotace. Tvrdím, že denotační a referenční akt je aktualizací a jsou jím dostatečně naplněny podmínky výpovědnosti.

Jistě není ke škodě, že vedle sebe existuje více syntaktických teorií, umožňují to vidět jazyk z více zorných úhlů. Zdá se mi však neblahé, pokud kterákoli z teorií dospěje k perifernímu jevu a hledá pro něj nejrůznější definiční výluky. V jazykovědě je takových případů nespočet.

V naznačené linii přístupů k predikaci překvapuje mnoho rozporů, z nich např.:

- Predikace je vztahem predikátu k subjektu, popř. k jevu pojmenovanému subjektivním substantivem. Pokud subjekt neexistuje, predikace míří přímo k pojmenované mimojazykové skutečnosti. Je potom predikace vztahem sémantickým, syntaktickým, kognitivním, pragmatickým, či jakýmsi jejich průnikem? Budou takto ambivalentní i další relace?
- Spočívá-li predikace v relaci predikátu vůči jevu pojmenovanému substantivem subjektivním, proč ne i objektivním a výrazy adverbialními?
- Predikátem je kvalifikována skutečnost. Proč by nebyla kvalifikována i nepredikátovými autosémantikami, kategoriálně zařazujícími? Není denotační kvalifikace jmen stejně či více tvrdivá?
- Aktualizačními kategoriemi je čas a slovesný způsob. Proč ne jiné kategorie, které právě tak vyjadřují aktivní postoj mluvčího ke skutečnosti? Výrok s verbem finitem, který postrádá referenci, nebude jako aktualizací vnímán.

Domnívám se, že v zásadě mluví zmínění autoři o tomtéž, ale jinými termíny, prostřednictvím jinak vybudovaných pojmů a ne vždy důsledně. Predikace může být docela dobře šmilauerovsky chápaným vztahem přísudku vypovídajícího o podmětu, vnitrojazykovým vztahem provázeným určitou modulací slovesa a zakotveným v situaci¹⁷ Šlo by o výklad konzistentní, vnitřně neprotirečivý. Že bývá poněkud pejorativně označován za školský, není podstatné. Podobně nerozporný je necitovaný přístup Heleny Běličové a další.

II.

Když jsem na jedné z konferencí přednesl svůj přístup k predikaci, pan profesor Daneš v diskusi řekl: „Tak přeče jen návrat k tomu starému logicismu?“ Snažil jsem se vysvětlit, že k logicismu snad, ale nikoli k tomu zavrženému, neboť

i přirozený jazyk má svou výsostnou logiku. Že logika jako disciplína lingvistiky nic neubrala, jen se ujala analytické výpovědní konstrukce a užila ji ke svému účelu. Obě disciplíny částečně sdílejí i terminologii.

Pan profesor se mne tehdy zeptal: „A jak vysvětlíte kongruenci ve větách se zájmenem *já*?“

Zkusme si představit odpověď s využitím zmíněných teorií. Predikace je odkazem k mimojazykové skutečnosti – reálné, nebo i představované. Ve výpovědi typu *Já jsem zaspal* příznak *zaspal* kvalifikuje reálný podmět, *já*. Jak z něj vyčte gramatickou, tj. výsostně jazykovou kategorii jmenného rodu? Jak by mohla na gramatické úrovni fungovat sellarsovská relace jazyk – svět?

Panu profesorovi jsem později nabídl řešení: predikace je relací symetrickou. Kongruence probíhá už na úrovni konceptuální, tedy na úrovni mentálních reprezentací. Systémové *já* sice je bezrodé, ale individualizované, konceptualizované *já* je důsledně rodově určené, protože sebe (nebo *tebe*) vždy myslíme jako *toho* nebo *tu*. Na konceptuální a propoziční úrovni už je tedy jmenný rod určen – nikoli se zřetelem k materiálnímu světu, ale s poukazem ke kognitivnímu aspektu jazyka, ke konceptu jako mentálnímu komplementu jazykových prostředků a k propozici jako k předřечové sémantické složce jazyka. (Maně dodávám, že pan profesor Daneš tuto interpretaci přijal.)

III.

Teprve nyní se dostávám ke smyslu názvu svého příspěvku. Nejvíce ze všech lingvistických polemik mě tichou radostí naplňují ty, jež jsou vedeny ortodoxními nelingvisty. Snad teď ani nemyslím na jednání zástupců přírodovědných oborů, kteří po vydání inovovaných pravidel pravopisu pořádali oborová jednání a ve šlépějích obrozenců organizovali vlastní (pravopisnou) nomenklaturu.

Nepřestávám žasnout nad každodenními spory běžných uživatelů jazyka, jak se co náležitě, takzvaně „správně“ řekne, tedy nad oním zaujetím jazykovou správností. Takových střetů zaznamenáte v běžné diskusi nespočet, internet je jimi prosycen. To není lingvistický purismus, boje si však nezadají s fundamentalisty jiných oborů. Kritériem správnosti je tu každý mluvčí sám se svou životní, tudíž i jazykovou zkušeností. Nejde jen o to, zda se správně říká *okurek* nebo *okurka*, *rozsvítit* nebo *rozžhnout* (*rozžhnout*), *škytavka* nebo *štukačka*. Shledávám, že v pojmech jakožto komplementech jazykových výrazů a v jazykové zkušenosti je archivován celý náš vědomý život a zkušenost našich předků. Hájíme-li svůj individuální jazyk, hájíme v něm svůj nejvlastnější svět. Samozřejmě je právě náš jazyk oním kritériem sémantické, gramatické a pragmatické správnosti. Jakákoli jazyková odlišnost je ohrožením světa, jak jej znám a jak je mi vlastní. Jazyk je z mé perspektivy primárně mým jazykem, až poté by snad mohl být prostřed-

kem interindividuálním. Svět bude dobrý (mně dostupný, srozumitelný) tehdy, budou-li všichni mluvit jako já.

Tak jsem jednoho večera potkal u výkladní skříně hračkářství matku s dítětem, široko daleko nikdo jiný. Dítě: „Mami, kup mi ty dinosaurusové.“ Maminka – možná s vědomím, že je vhodné se výchovně prezentovat: „Říká se: kup mi ty dinosaury.“ To nemusí být k smíchu ani k pláči. Myslím, že jde jen o důkaz toho, že každý i v jazyce dává ze sebe, co může, rozumějme: co může nejlepšího.

Zaznamenal jsem také řadu útoků na Ústav pro jazyk český, resp. jeho poradnu: ‚Řekněte nám jednoznačně, jak co správně říkat a psát.‘ Překládám si: ‚Poradte mi, jak tady co nejlépe být, jak se vůbec dorozumět.‘ Jsou to spory sahažící k hloubkové struktuře, tentokrát nikoli jen výpovědní. Je na nás, jak s touto permanentě vedenou diskusí naložíme. Ale už jen proto, že si takovou výlučnou otázku můžeme dovolit, soudím, že se nenacházíme na nejzazším scesti.

Poznámky

- ¹ Kopečný 1958, s. 298, § 137
- ² Kopečný 1958, s. 293, § 131
- ³ Bauer – Grepl 1975, s. 56, § 44
- ⁴ Bauer – Grepl 1975, s. 93, § 74
- ⁵ Mathesius 1947, s. 228
- ⁶ Dokulil – Daneš 1958, s. 231 – 246
- ⁷ Hausenblas, s. 23–51
- ⁸ Uličný 1984, s. 35
- ⁹ Grepl – Karlík 1986, s. 23, § 13
- ¹⁰ Grepl – Karlík 1986, s. 27, § 16
- ¹¹ Grepl – Karlík 1986, s. 242, § 253
- ¹² Mluvnice češtiny (3) 1987, s. 16, A 4.1.0
- ¹³ Kořenský 1984, s. 126
- ¹⁴ Hrbáček, in Čechová 1996, § IV.1.2.2, s. 227
- ¹⁵ Hrbáček 1994, s. 19
- ¹⁶ Hrbáček, in Čechová 1996, § IV.1.2.2, s. 227
- ¹⁷ Šmilauer 1969, s. 97

Literatura

- BAUER, J.; GREPL, M. *Skladba spisovné češtiny*. Praha : SPN, 1975.
- ČECHOVÁ, M. a kol. *Čeština – řeč a jazyk*. Praha : ISV, 1996.
- DANEŠ, F.; HLAVSA, Z. *Větné vzorce v češtině*. Praha : Academia, 1981.
- DOKULIL, M.; DANEŠ, F. K tzv. významové a mluvnické stavbě věty. In *O vědeckém poznání soudobých jazyků*. Praha, 1958.
- GREPL, M.; KARLÍK, P. *Skladba spisovné češtiny*. Praha : SPN, 1986
- GREPL, M.; KARLÍK, P. *Skladba češtiny*. Olomouc : Votobia, 1998.
- HAUSENBLAS, K. Syntaktická závislost, způsoby a prostředky jejího vyjadřování. In *Bulletin ŠRJL II*.

- HRBÁČEK, J. *Nárys textové syntaxe spisovné češtiny*. Praha : Trizonia, 1994.
- KOPEČNÝ, F. *Základy české skladby*. Praha : SPN, 1958.
- KOŘENSKÝ, J. *Konstrukce gramatiky ze sémantické báze*. Praha : Academia, 1984.
- MATHESIUS, V. *Čeština a obecný jazykozpyt*. Praha, 1947
- ŠMILAUER, V. *Novočeská skladba*. Praha : SPN, 1969.
- TRÁVNÍČEK, F. *Mluvnice spisovné češtiny II*. Praha : Slovanské nakladatelství, 1951.
- ULIČNÝ, O. *Instrumentál v struktuře české věty*. Praha : OBIS, 1984.

Argument v komunikaci

Ondřej Klein

Studium argumentů a argumentace má dlouhou tradici v disciplínách logiky, rétoriky a dialektiky. Do centra pozornosti lingvistů se dostává až od poloviny 70. let 20. století. Impulsem pro tento zájem se staly práce některých filozofů z konce 50. let – zejména *The Uses of Argument* (1958) anglického filozofa Stephena Toulmina a práce belgických autorů Chaima Perelmana a Lucie Olbrechtové-Tytecové *La nouvelle Rhétorique: Traité de l'argumentation* (1958). U nás byla do nedávné doby problematika argumentace zprostředkovávána pracemi vycházejícími z logiky anebo jí byla věnována pozornost v rámci rétoriky. Předmětem hlubšího zájmu lingvistiky se však stává až od druhé poloviny 90. let 20. století (Daneš 1997, Čmejrková 1997, Jelínek – Švandová 1999). Teprve v těchto posledních pracích se postupně začíná uplatňovat lingvistická perspektiva pohledu na argumentaci a dochází k implementaci některých jejích podnětů, zejména pak teorie mluvních aktů (Švandová 1999).

Nutno však v úvodu zdůraznit, že problematika argumentů nebyla, patrně i kvůli více než dvoutisícileté tradici rétoriky a logiky, dostatečně teoreticky zpracována a terminologicky ukotvena v soudobém českém lingvistickém diskursu. Doposud prakticky chybí ujasnění základních otázek:

- Co pod pojmem argument rozumět v konkrétním komunikátu a jak vypadá jeho textová realizace?
- Jak v komunikaci vůbec jednotlivý argument poznáme, co jej v textu signalizuje?
- Co přesně rozumět pod pojmem argumentace a co představuje z lingvistického pohledu? Jde o žánr (resp. slohový útvar), mluvní akt nebo ji vnímat čistě jako pojmenování procesu, v němž mluvčí předkládá argumenty na podporu svého stanoviska?

To jsou jen některé, i když elementární otázky, na něž se pokusím ve svém příspěvku poskytnout alespoň částečné odpovědi. Půjde mi tedy o to, pohlížet na argument z komunikačního hlediska.

1. Logická forma argumentu vs. jeho textová realizace

Argument ve své úplné logicky platné formě, kdy jsou explikovány všechny premisy (předpoklady) pro daný závěr (konkluzi), se v běžné komunikaci téměř nevyskytuje. Zpravidla se argument (jindy též úsudek) objevuje ve formě tzv.

enthýméma¹ – tj. řečnického úsudku, v němž je jedna z premis (zpravidla širší) zamlčena, protože je předpokládána a její pravdivost je nesporná (Emmelová 1997). Důvodem je zde nepochybně jazyková ekonomie.

V rovině explicitně vyjádřeného pak **enthýméma** představuje v podstatě **dvě složky**: složku tvořenou **premisou/premisami** a složku tvořenou **závěrem/konkluzí**, jindy též **tezí**. Samotné pojmenování těchto složek už jaksi **předjímá směrovou orientaci kognitivního procesu** vycházející od premis (jakožto východiska) k závěru (cílovému bodu). Myslenkové pochody ale probíhají i opačným směrem – pro nějaké tvrzení (tezi) dodatečně hledáme důvody, předpoklady, proč si to myslíme, proč platí. Z lingvistického hlediska (tedy na úrovni textu/komunikátu) je však směrová orientace kognitivních procesů bezpředmětná, resp. je z komunikace nespolehlivě odhalitelná. Mluvčí/produktor textu² totiž ve většině případů volí způsob prezentace svých předchozích myšlenkových kroků až na základě komunikační strategie a s ohledem na danou komunikační situaci – např. ví, že adresát uznává jistá fakta, proto je zmíní jako první, nechá si adresátem potvrdit jejich platnost (přijatelnost) a učiní z nich premisy pro následně usouzený závěr. (Předem se tak snaží co nejvíce eliminovat nesouhlas se svým tvrzením.) Nebo chce naopak hned v úvodu vyjádřit nesouhlasné stanovisko (a tím např. jednoznačně označit předmět sporu), a vysloví tudíž nejprve tvrzení, o kterém se následným předkládáním důvodů snaží přesvědčit svého komunikačního partnera.

Pro složku závěrovou/konkluzivní budeme proto užívat obecnější termín **teze** a pro premisy termínu **argumenty**, a to zejména z důvodu bližšího sepětí s neterminologickým užíváním slova **argument** ve významu **důvod pro tvrzení** (srov. *Nepředložil pro své tvrzení pádné argumenty*).³ Tezi a argument přitom považujeme za **dvě základní vzájemně podmíněné funkční jednotky argumentace**. Jak se ale ztvárňují v konkrétním textu?

2. Teze a argument jako specifické funkce

Tezi a argument lze chápat jako **specifické textové funkce**, které na sebe za jistých podmínek berou segmenty různě rozsáhlé segmenty textu. Demonstrovat to můžeme zejména na tezi. Ta se v konkrétních komunikátech kryje:

- v ideálním případě s **jednou výpovědí**,
- častěji ale spíše s **její částí** (např. jednou klauzí souvětí – viz příčinná souvětí),
- nebo může být jakousi shrnující **makropropozicí (zpravidla vyjádřenou větou) více obsahově, resp. myšlenkově provázaných výpovědí**.

Mezi tezí a argumentem existuje v našem pojetí **vztah funkční závislosti**. To znamená, že **teze neexistuje bez argumentu a argument neexistuje bez teze**. Teze ale nemusí být v komunikátu explicitně vyjádřena, stačí, když je vyvoditelná

z komunikačního kontextu. Příkladem mohou být varování Ministerstva zdravotnictví na cigaretových krabičkách, např. *Kouření způsobuje rakovinu*. Explicitní performativní formule (*Ministerstvo zdravotnictví varuje*) jednoznačně určuje následující výpověď jako varování. Komunikační funkce varování má zpravidla dvě složky (Grepl – Karlík 1998). Oproti upozornění se liší přítomností apelaativní složky, druhou část varování pak představuje zdůvodnění apelu. V případě nápisů na cigaretách není apel explicitně vyjádřen, nicméně ho lze snadno inferovat jako *Nekuřte!* či podobně. Tuto výzvu k nečinění něčeho můžeme tedy chápat jako (nevyjádřenou) tezi a negativní důsledky zdůvodňující, proč něco nečinít, jako argument.

Pokud ale k nějakému tvrzení nenalezneme v textu argument (prozatím bez ohledu na jeho kvalitu), neurčíme je ani jako tezi. To nám v analýze komunikátu umožní eliminovat tvrzení, která nejsou podpořena argumenty, i když by na základě určitých předpokladů (ke kterým později) zdůvodněna být měla.

Argument také určí rozsah teze, tzn. vymezí, co všechno je jejím obsahem:

PŘ.: Tvrdí-li někdo, že *Pan Vopička z 3. patra je zapomnětlivý, ale čestný člověk*, pak argument *Včera prodavačku upozornil, že mu vrátila víc peněz, než měla* podporuje pouze propozici, že *pan Vopička z 3. patra je čestný člověk*. Propozice *pan Vopička je zapomnětlivý* podložena není, a funkci teze proto nemá; jde o nijak nezdůvodněné tvrzení.

3. Rozpoznání argumentu v textu

Vraťme se nyní k otázce, jak argument, a tedy i tezi, v textu rozpoznat. Zpravidla se vychází z toho, že mezi premisami a závěrem (pro nás tedy argumentem a tezí) existuje **vztah příčinnosti v širším smyslu**. Protože je ale velmi nesnadné jej jednoznačně definovat, jak upozorňuje P. Karlík (1995), hovoří se často spíše o **vztahu obvyklé sémantické souvislosti**. Tato obvyklá sémantická souvislost je v textu vyjadřována **specifickými jazykovými prostředky**. Za všechny připomeneme spojkové výrazy *protože, poněvadž, totiž* apod., které se objevují po konkluzi (v našem případě tezi) a signalizují premisu, tedy argument, nebo výrazy *tedy, proto, a proto*, které následují po vyjádření premis a signalizují konkluzi (tezi).

Při mechanické aplikaci na konkrétní texty (zejména pak na ty, v nichž se jednoznačně neargumentuje) však tento **indikátor selhává**. Neumožňuje totiž eliminovat značně velkou množinu výpovědí, které v příslušném textu zcela zřetelně jako argumenty nefungují. Jako klíčové se nám zdá **rozišení mezi prostým vysvětlením nějakého faktu a prakticky obdobnou formální větovou strukturou, v níž se realizuje argument**. Například ve větě *Schovali jsme se pod střechu, protože začalo pršet* po spojení „protože“ nenásleduje argument. Srov. následující: 1a) *Nebylo mu dobře, protože ty třešně zapíjel mlékem.* x 1b) *Tomu dobře nebylo, protože ty třešně zapíjel mlékem;* nebo 2a) *Petr se rozvedl. S manželkou se totiž často hádal.* x

2b) Petr se už určitě rozvedl. S manželkou se totiž často hádal. Co tedy indikuje, že tvrzení se stává tezí, že tedy předkládáme argument?

4. Podmínka snížené míry přijatelnosti tvrzení

Zatímco v příkladech ad 1a) a 2a) konstatujeme nějaký fakt a vysvětlujeme příčinu, v příkladech ad 1b) a 2b) tvrdíme domněnku (která je vždy nejistá nebo pochybná) a předkládáme **důvod, proč si myslíme, že platí**. Se skutečnou příčinou jevu se přitom důvod pro tvrzení nemusí vůbec kryt (srov. *Ten musel ty třešně zapíjet mlékem, když je mu teď tak špatně* – argument jakožto důvod pro tvrzení je podtržen, zatímco příčina pocitu nevolnosti může být zapíjení třešni mlékem tvrzené v tezi). V příkladech ad a) tedy velmi často pouze vysvětlujeme,⁴ zatímco v příkladech ad b) (tedy těch, které v první větě vyjadřují postoj jistotní modalití) nejenže vysvětlujeme, ale i vždy argumentujeme.

To souvisí s komunikačním pojetím samotného argumentu. Podstatou argumentace totiž je, že k ní dochází v případě **sporné nebo pochybné jistoty** tvrzení (viz Perelman 1979, Habermas 1981). Protože je ale tato sporná či pochybná jistota určována účastníky komunikace (tzn. nemusí být nezbytně absolutně daná), hovoříme v našem pojetí spíše **o snížené míře přijatelnosti tvrzení**. Ta je **prvotním impulsem pro předložení argumentu, a tedy i pragmatickým předpokladem pro vznik teze**.

V případě **monologické** komunikační situace je snížená míra přijatelnosti tvrzení **anticipována mluvčím/produktorem textu**, a to na základě jeho znalostí dané komunikační situace – tj. zejména povědomí o adresátovi, komunikačním kontextu atd. V dialogu je navíc indikována komunikačním partnerem, který zpravidla explicitně vyjádří či naznačí, co je pro něj sporné či pochybné, a dožaduje se tak argumentu.

4.1 Signalizace snížené míry přijatelnosti tvrzení

V monologické komunikační situaci je signalizace snížené míry přijatelnosti tvrzení spojena s tím, co a jak se v daném tvrzení vyjadřuje. Na základě zkoumání argumentačních textů jsem abstrahoval **4 základní typy signálů, které předjímají sníženou míru přijatelnosti a tím vznášejí požadavek na předložení argumentu**. Snížená míra přijatelnosti tvrzení je vyvolána v tvrzeních, ve kterých se vyjadřují:

- 1a) **neznámé informace s platností faktu,**
- 1b) **neznámé informace s platností hypotetickou,**
- 2) **postoje,**
- 3) **a u výpovědi s výzovou/apelativní funkcí.**

Tyto signály se pochopitelně mohou v konkrétních výpovědích kombinovat – např. *Měl by ses mu asi omluvit*, kde najdeme signály ad 1b, ad 2 i ad 3.

1a) neznámé informace s platností faktu

Mluvčí sděluje adresátovi **informace o faktických skutečnostech**, které jsou pro adresáta **neznámé, nové**. Snížená míra přijatelnosti tvrzení je zde způsobena přirozenou **nedůvěrou adresáta v nové/neznámé informace**. Pokud je ale ve výpovědi obsažen jen tento signál, zpravidla to nemusí stačit. Dalším důležitým a zpravidla nutným pragmatickým předpokladem je to, že tvrzený fakt je **v rozporu s dosavadní subjektivní představou příjemce sdělení o stavu světa** (tj. tvrzení faktu je pro něj překvapivé a vzbuzuje nedůvěru), anebo **pochybnost adresáta o kompetentnosti mluvčího tvrdit neznámý fakt**. V dialogické komunikační situaci bývá pochybnost vyjádřena dotazem *Jak to víš? Jak jsi na to přišel?* apod., v monologické situaci ji může mluvčí předjímat a míru přijatelnosti zvýšit argumentem (velmi často tzv. argument autoritou). Př. *Jak známe z hodin fyziky, tělesa různé hmotnosti padají na zem stejně rychle* (argument autoritou potvrzen).

1b) neznámé informace s platností hypotetickou

V podstatě odpovídá tomu, co se v lingvistice rozumí pod **jistotně modalitními postoji, kdy mluvčí sděluje nějaký propoziční obsah vždy s určitou mírou přesvědčení o jeho platnosti**. Podstatné je u tohoto typu signálu to, že modalizovaným tvrzením mluvčí sám (zpravidla lexikálními prostředky) signalizuje adresátovi **pochybnost či spornost** a je tak motivován, aby pro danou hypotézu předložil argument. **Za typický příklad tvrzení s hypotetickou platností, která jsou zároveň doplněna odpovídajícím argumentem-důvodem pro tvrzení, považujeme souvětí, mezi jejichž větami (resp. propozicemi) je vztah důvodový** (Grepl – Karlík 1998). Např. *Musí mít dost peněz, když jezdí denně autem* (argument opět potvrzen).

2) postoje

Třetím typem vyjádření, který může zakládat spornost tvrzení či pochybnost o něm (tedy potenciální teze), jsou **postoje hodnotící, preferenční, event. i emocionální** (klasifikace Grepl – Karlík 1998). U nich je snížená míra přijatelnosti pro adresáta **dána subjektivitou vyjádření mluvčího, tj. že mluvčí sděluje svůj pohled na svět, názor**. A ten může být **pro adresáta sdělení primárně nepřijatelný**; o svém postoji k danému jevu se zpravidla snaží mluvčí adresáta přesvědčit, ne o tom, že tomu tak objektivně je. **Důležitým pragmatickým předpokladem** pro to, aby se potencialita snížené míry přijatelnosti naplnila, a vznikla tudíž nutnost podpořit tezi argumentem, bude **očekávání mluvčího, že adresát sdělení zaujímá postoj opačný, jiný, nebo že pro něj postoj mluvčího může být překvapivý, nepředvídaný**.

3) výpovědi s výzvovou/apelativní funkcí

Jde o výpovědi s komunikační funkcí direktiv a funkcí varovací. Výpovědi s direktivní komunikační funkcí vyzývají adresáta ke změně stavu reálného světa uskutečněním nějaké činnosti, u výpovědi s funkcí varovací se mu v nějaké činnosti naopak snaží zabránit. Pochybnost v případě těchto výpovědi může primárně vznikat ze strany adresáta, proč stav světa měnit či neměnit. Zde je ale zpravidla nutným pragmatickým předpokladem nedostatek kompetentnosti mluvčího vyžadovat na adresátovi tuto změnu stavu světa. Pochybnost (event. spornost) se totiž do komunikace většinou **nepromítne** v takových případech, kdy vztahy mezi komunikanty budou společensky, situačně a potažmo tedy i komunikačně hierarchizované a kdy kompetentnost k vyjadřování výpovědi s direktivní funkcí bude těmto vztahům odpovídat (nejzřetelněji u vztahu nadřízený – podřízený na vojně).

5. Některé důsledky komunikačního pojetí argumentu

Snížená míra přijatelnosti tvrzení a další jmenované pragmatické předpoklady zpravidla vyvolají **požadavek na předložení argumentu**, tedy takové podpory, která míru přijatelnosti tvrzení zvýší. **Funkcí argumentu tedy je posílit míru přijatelnosti teze pro adresáta**. Z toho plyne, že **argumenty musí vykazovat nižší míru spornosti/pochybnosti než teze**, kterou podporují. Tato podmínka je pak důležitá pro identifikaci i hodnocení argumentů v textu (viz pozn. 4).

Signály snížené míry přijatelnosti tvrzení představují primární předpoklad pro předložení argumentu. Při analýze argumentačních textů pomáhají při identifikaci teze a argumentů v textu a slouží rovněž jako komparativní základ při hodnocení argumentace (zejména v případech, kdy tvrzení vykazuje sníženou míru přijatelnosti, ale není podpořeno argumentem). Jestli je nakonec argument v textu předložen, závisí na mnoha dalších komunikačních podmínkách. Jako významné faktory se zde projevují zejména **determinanty žánru a podmínky pro úspěšnou realizaci mluvních aktů** (tzv. *felicity conditions* – Searle, 1969). To znamená, že existují žánry (slohové útvary), kde se zdůvodnění tvrzení argumentem předem předpokládá (umělecká kritika), nebo je dokonce obligatorní (soudní judikát), a typy komunikátů, kde se naopak snížená míra přijatelnosti tvrzení uplatňuje značně omezeně (např. vtip, lyrická báseň). A podobně je to s mluvními akty, resp. komunikačními funkcemi výpovědi – např. podmínky pro úspěšnou realizaci vojenských povelů, gratulací, pozdravů apod. buď jaksí předem vylučují samotný vznik pochybnosti (nemá-li dojít k hrubému porušení kooperačního principu), anebo sníženou míru přijatelnosti potlačují (viz často nesmyslné vojenské rozkazy).

5.1 „Argumentuje se pro názor“

V odborné literatuře věnované argumentaci se často konstatuje, že se argumentuje pro názor. Pokud to ale srovnáme s tímto pojetím, zjistíme, že jsme **signálně snížené míry přijatelnosti tvrzení vymezili určitý okruh výpovědí, který se s okruhem výpovědí, v nichž se tvrdí názor, překrývá pouze částečně**. Vyjadřování názoru postihují v naší klasifikaci signálů snížené míry přijatelnosti neproblematicky pouze tvrzení neznámé informace s hypotetickou platností a tvrzení, v nichž se vyjadřují postoje. **Doplněním výpovědí s komunikační funkcí výzvovou a zejména tvrzení neznámé informace s platností faktu jsme oblast tvrzení, pro něž se v běžné komunikaci zpravidla argumentuje, postihli přesněji.**

5.2 Rozlišení argumentu komunikačního a logického

To, že se argument v komunikaci realizuje pouze za podmínky snížené míry přijatelnosti tvrzení (ať už je mluvčím u příjemců sdělení jen předpokládána, nebo je adresátem explicitně vyjádřena), má své důsledky pro samotné pojetí argumentu. Vyplývá z toho totiž nepřilíš uvědomovaný rozdíl mezi pojetím argumentu, jak jej vnímá logika, a komunikačním pohledem na argument.

Z hlediska logiky se za argument (resp. enthýméma), zjednodušeně řečeno, dají považovat jakákoli souvětí či dvě a více vět ve vztahu obvyklé obsahové souvislosti, které lze převést do apriorní platné logické formy (např. modus ponens). A teprve na základě rozkladu věty přirozeného jazyka do takové logické formy se podle toho, zda jsou premisy pravdivé, hodnotí správný či chybný argument. V případě mnoha příčinných souvětí v užším smyslu, ve kterých se podává pouze fakt a jeho vysvětlení, pak takový postup poněkud postrádá smysl (zejm. v příkladech jako *Schovali jsme se pod střechu, protože začalo pršet*).

Oproti tomu komunikační pojetí argumentů, o které jsme se zde pokusili, předpokládá, že výpovědi či jejich části se budou v konkrétním textu za určitých podmínek stávat funkčními jednotkami argumentace. Budou tedy přijímat funkce argumentu nebo teze v případě, že tvrzení, které se zdůvodňuje, vykazuje sníženou míru přijatelnosti a tvrzení, které je zdůvodňuje, jeho míru přijatelnosti posiluje.

Argument z pohledu logiky nazýváme **argumentem logickým** a argument z komunikační perspektivy **argumentem komunikačním**. Snížená míra přijatelnosti teze pak představuje kritérium pro jejich rozlišení. **Komunikační argument se od logického liší tím, že představuje textovou realizaci argumentu logického,**

6. Argument jako mluvní akt?

Pojem snížené míry přijatelnosti tvrzení jsme do popisu zahrnuli mimo jiné proto, abychom přesněji reflektovali **to, co produktor činí, předkládá-li argu-**

ment. Předložení argumentu má primární funkci zvýšit míru přijatelnosti teze (která je u teze vždy snížena). S určitou mírou nepřesnosti můžeme říci, že tato funkce představuje v podstatě to, co se v lingvistice rozumí pod pojmem ilokuční funkce. Nemohli bychom tedy mluvit o argumentu, případně o argumentaci jako mluvním aktu?

V případě argumentace jako komplexního mluvního aktu nemáme v zásadě větší námitky. V tom se ostatně shodujeme s pojetím pragmaticko-dialektické školy holandských lingvistů (van Eeemeren, Grootendorst a další, viz literatura níže). Hlavním **argumentem proti** pojetí argumentu jako mluvního aktu je pro nás fakt, že **argument** se v konkrétním komunikátu často stává **tezí ve vztahu k jinému argumentu**, který jej podporuje, tj. zvyšuje míru jeho přijatelnosti. Jeho „ilokuční platnost“ („komunikační funkce“) by tak byla proměnlivá ve vztahu k různým textovým segmentům v rámci jednoho komunikátu. A to je poněkud nestandardní. Funkce argumentu a teze se v našem pojetí realizují na jiné úrovni textu než ilokuční platnost mluvních aktů nebo komunikační funkce výpovědi, postihují jiný aspekt porozumění komunikátu – představují komunikačním záměrem a komunikační strategií modifikovanou jazykovou projekci kognitivního procesu, v němž je postupným navyšováním subjektivní míry platnosti jednotlivých kroků (v rovině jazykového vyjádření tedy posilováním míry přijatelnosti tvrzení) zajišťována posloupnost a koherence tohoto procesu. Podrobnější zvážení argumentu jako mluvního aktu předkládáme na jiném místě (*Argumentace v komunikaci. Průzkum komunikačního pojetí argumentu*; příprava k tisku).

7. Závěrem

Komunikační přístup k argumentu, o který jsme se zde pokusili, popisuje argument z hlediska jeho fungování v konkrétním textu. Chtěli jsme jím postihnout to, co mluvčí činí a s jakým záměrem, předkládá-li argument. Tedy to, že jde o víceméně záměrné (i když asi ne vždy uvědomované) řečové jednání, jímž se mluvčí snaží dát váhu svým slovům, zvýšit míru přijatelnosti svých tvrzení. Abychom se vyhnuli zavádění nových textových jednotek (protože argumenty a teze jsou vždy součástí nějakého komunikátu), považujeme argument a tezi za specifické (argumentační) vzájemně podmíněné funkce, které za určitých pragmatických podmínek přijímají různě rozsáhlé textové segmenty. Základní pragmatickou podmínkou pro předložení argumentu je snížená míra přijatelnosti nějakého tvrzení. Při uvědomění si její přítomnosti je mluvčí motivován k předložení argumentu. Signály snížené míry přijatelnosti jsou zároveň ve spojení s příznačnými spojkovými výrazy pro analytika nápomocné při identifikaci argumentů v textu. Umožňují přesnější pochopení rozdílů mezi téměř obdobnými větnými strukturami, v nichž se pouze vysvětluje, a těmi, kde se zároveň argumentuje. Klasifikace a popis signálů snížené míry přijatelnosti tvrzení nám

zároveň alespoň přibližně vymezuje oblast tvrzení, pro něž je možné argumentovat. Oproti tradičnímu pojetí, že se argumentuje pro názor, tuto oblast značně rozšiřuje o příklady, o nichž se příliš jako o argumentaci neuvažuje, i když mluvčí zcela zřetelně pro své tvrzení nějakou podporu předkládá (např. zdůvodnění apelu, a to v krajním případě i hrozbou; doložení konstatování faktu argumentem z autority apod.). Hodnocení takového argumentu je pak sice důležitou, ale až nadstavbovou záležitostí, která musí být posuzována vzhledem k jeho funkci v celém komunikátu.

Poznámky

- ¹ Jde o klíčový termín Aristotelovy Rétoriky, označující „řečnický úsudek“, který „je páteří dokazování“ (Rétorika, s. 26).
- ² Pro náš výklad není nutné lišit; dále používám oba termíny synonymně.
- ³ S pojmy argument a teze jakožto jednotkami pracuje Grác (1988) a rovněž Berka (1978).
- ⁴ Problém nastává v případě, že jistotní modalita věty hlavní není nijak signalizována a adresát nemá dostatek znalostí, aby posoudil, zda mluvčí vedlejší větou pouze vysvětluje, anebo jí navíc uvádí argument pro platnost tvrzení ve větě hlavní. To se objevuje zejména v případě, že adresát není schopen rozlišit, jestli se ve větě hlavní tvrdí vědecká hypotéza, nebo konstatuje fakt. V takové situaci pak tvrzení ve vedlejší větě má míru přijatelnosti stejně oslabenou jako tvrzení, které má případně podporovat. Jako argument proto u adresáta selhává a záleží pouze na tom, jak adresát vnímá kompetenci mluvčího něco takového tvrdit.

Literatura

- ARISTOTELES *Rétorika*. Praha : Jan Laichter, 1940.
- BERKA, K. *Využití logiky v propagandistické praxi*. Praha : Svoboda, 1978.
- DANEŠ, F. Extra-logical Factors in Argumentation. In *Rhetoric and Argumentation. Proceedings of the International Conference. Lugano 1997*. Ed. Rigotti, E. Tübingen : Max Niemayer Verlag, 1999.
- VAN EEMEREN, F. H.; GROOTENDORST, R.; JACKSON, S.; JACOBS, S. *Reconstructing Argumentative Discourse*. Tuscaloosa / London : The University of Alabama Press, 1993.
- VAN EEMEREN, F. H.; GROOTENDORST, R.; JACKSON, S.; JACOBS, S. Argumentation. In *Discourse as Structure and Process. Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction, vol. 1*. Ed. van Dijk, T. A. London : Sage, 1997.
- VAN EEMEREN, F. H.; GROOTENDORST, R.; HENKEMANS, F. S. a kol. *Fundamentals of Argumentation Theory. A Handbook of Historical Backgrounds and Contemporary Developments*. Mahwah, New Jersey : Lawrence Erlbaum Associates, 1996.
- VAN EEMEREN, F. H.; GROOTENDORST, R. A Pragma-dialectical Procedure for a Critical Discussion. *Argumentation*. 2003.

- van Eemeren, F. H. – Houtlosser, P.: *The Development of the Pragma-dialectical Approach to Argumentation. Argumentation*, vol. 17. 2003.
- EMMEL, B. A. The Enthymeme and Argument. In *Rhetoric and Argumentation. Proceedings of the International Conference. Lugano 1997*. Ed. Rigotti, E. Tübingen : Max Niemayer Verlag, 1999.
- GRÁC, J. *Persuázia. Ovplynovanie človeka človekom*. Martin : Osveta, 1988.
- GREPL, M.; KARLÍK, P. *Skladba češtiny*. Olomouc : Votobia, 1998.
- HORECKÝ, J. Argumentačný text. *Kultúra slova*, 1988, č. 3.
- HORECKÝ, J. Obsahová štruktúra argumentačného textu. *Kultúra slova*, 1988, č. 6.
- HORECKÝ, J. Formová štruktúra argumentačného textu. *Kultúra slova*, 1988, č. 7.
- JAURIS, M.; ZASTÁVKA, Z. *Základy neformální logiky*. Praha : SaM, 1992.
- KARLÍK, P. *Studie o českém souvětí*. Brno : FF MU, 1995.
- KLEIN, O. *Argumentace v komunikaci. Průzkum komunikačního pojetí argumentu*. (v tisku)
- KRAUS, J. *Rétorika v evropské kultuře*. Praha : Academia, 1998.
- KRAUS, J. *Rétorika a řečová kultura*. Praha : Karolinum, 2004.
- KRAUS, J. *Rétorika v dějinách jazykové komunikace*. Praha : Academia, 1981.
- MISTRÍK, J.: *Rétorika*. Bratislava : SPN, 1987.
- PERELMAN, CH. *Das Reich der Rhetoric*. München : C. H. Beck, 1979.
- SZYMANEK, K. *Terminologický slovník. Umění argumentace*. Olomouc : UP, 2003.
- ŠVANDOVÁ, B. Argumenty a logika. In Jelínek, M.; Švandová, B. a kol. *Argumentace a umění komunikovat*. Brno : PedF MU, 1999.
- ŠVANDOVÁ, B. Chybné argumenty. In Jelínek, M.; Švandová, B. a kol. *Argumentace a umění komunikovat*. Brno : PedF MU, 1999.
- TOULMIN, J. E. *The Uses of Argument*. Cambridge : Cambridge University Press, 1964.
- WESTON, A. *A Rulebook for Arguments*. 2. vyd. Indianapolis / Cambridge : Hackett Publishing Comp., 1992.

Polemika je především řečnický problém

Svatopluk Pastyřík

Můj příspěvek není takřikajíc o polemice jako takové, spíše je o eristice, tedy o umění polemiky, o umění vést polemiku, o tom, jak hledat pravdu cestou ostřejšího názorového sporu, de facto o komunikační strategii polemiky. Komunikaci ale nechápu jen jako výměnu informací, protože kromě informací zároveň obsahuje a vyjadřuje i vztahy mezi jednotlivými mluvčími, mezi lidmi. Obráceně se pak dá říci, že mezilidské vztahy hrají v naší komunikaci, především pak v polemice, daleko větší roli, než si běžně připouštíme.

Primárním cílem každého mluveného projevu, tudíž i veřejné polemiky je snaha zapůsobit věcnými argumenty a jejich logickým užitím na myšlení posluchačů, přesvědčit posluchače o správnosti mnou pronášených úsudků, posluchače aktivizovat, ovlivňovat jejich názory a upevňovat jejich správné přesvědčení. Schopnost vést, usměrňovat, stimulovat a motivovat posluchače musí být ale především podpořena dovedností účinně komunikovat. Kdo tuto dovednost ovládá, velmi často vítězí – a jde jen o to, ve jménu čeho. Při debatě, diskusi je důležitým cílem výměna a obhajoba různých názorů a snaha získat na svou stranu posluchače pro tyto názory, postoje a stanoviska, při polemice pak snaha konfrontací různých názorů nalézt pravdu a zprostředkovávat tak adresátům správné a pravdivé postoje a stanoviska. Ač jsou si pojmy „diskuse, debata, polemika“ velmi blízké, nepovažujeme je, jak jsme se právě pokusili ukázat, za čistá (úplná) synonyma, nýbrž jen za synonyma částečná, a to právě kvůli jejich přece jen rozdílné funkčnosti. Společně však mají útvary mluvených projevů veřejné prostředí, mluvenou formu, přípravu, jazykové a řečnické prostředky, komunikační strategii i taktiku.

Kupodivu už v listopadu 1989, pár dnů po sametové revoluci, přetiskovaly všechny důležité deníky drobný článek nazvaný *Osm pravidel dialogu*. Občanská beseda, která byla pod textem podepsána, velmi dobře a lapidárně shrnula poznatky rétoriky, čímž chtěla možná mj. rovněž přispět k bleskovému zvýšení úrovně mluveného projevu při aktuálních schůzích a mítincích všeho druhu. Téměř všichni jsme si tenkrát tento článek z novin vystříhovali, zveřejňovali jej na nástěnkách a ve vitrínách, učitelé jej aktuálně zařazovali do hodin českého jazyka a občanské výchovy, dokonce si jeho citace lidé osvojovali natolik, že jednotlivá pravidla užívali jako argumenty a protiargumenty při veřejných shromážděních. Skoro se zdálo, že úroveň našich rétorických dovedností poletí natolik strmě

vzhůru, že z nás všech budou najednou dokonalí řečníci, diskutéři a polemici. Připomeňme si jen tak na okraj (protože se jich za chvíli budeme dovolávat) zásady, které nám tehdy radil zmiňovaný novinový text dodržovat:

1. Tvůj oponent není tvým nepřitelem, ale partnerem při hledání pravdy.
2. Snaž se porozumět druhému.
3. Formuluj sám námitky oponenta, aby bylo jasné, jak jim rozumíš.
4. Tvrzení bez věcných odkazů nevydávej za argument.
5. Neutíkej od tématu.
6. Nesnaž se mí za každou cenu poslední slovo.
7. Nesnižuj osobní důstojnost oponenta.
8. Nezapomeň, že dialog vyžaduje kázeň, a nezaměňuj jej s monologem.

Ale to už bylo dávno v minulém století, v roce 1989. Co nám ze zlatých pravidel dialogu zbylo do dnešních dnů? Jak jsme na tom s diskusí a polemikou dnes? Alespoň jedno připomenutí za všechny: v našem parlamentě, kde by se veřejná polemika měla vést na nejvyšší úrovni, jsme až příliš často svědky úplně něčeho jiného – poměrně vysoké frekvence osočování, urážek, lží, napadání hlasatelů jiných názorů, snižování důstojnosti ostatních partnerů, hlasité deklarace sebestřednostního JÁ, zloby, zášti, netolerantnosti apod. To všechno jsou ale znamení, jimiž se dnes, a nejen v parlamentě, prezentují zejména ústy svých militantnějších členů současné politické strany, nazývajíce takové mluvení demokracií! Jaký div, že je pak občan velmi často tou tváří současnosti tak znechucen, že odmítá jít k volbám, že by nejraději, stručně řečeno, s vaničkou vylil i dítě. Naši poslanci nám tedy vesměs nejsou dobrým příkladem, ale je vůbec nějaká cesta z tohoto marasmu?

Je. Její první podmínkou je však snaha dorozumět se, vyjasnit situaci, správně a jasně pojmenovat problémy, odstranit nedorozumění, chtít hledat řešení a pravdu. V takto vedené polemice vždycky nakonec pravda vyplyne na povrch jako olej na vodu a skutečně zvítězí.

Druhou podmínkou je sociální řečnická úroveň mluvčích. Nemáme na mysli úroveň řečnických dovedností, ale ochotu ke společenské rozmluvě a rozpravě vůbec, vzdání se sebestřednosti a monologičnosti, hledání společenského konsensu v oblasti dorozumění, v oblasti společenské komunikace. Právě z tohoto hlediska je nejvýrazněji vidět, že polemika je skutečně především řečnickým problémem.

Třetí podmínkou je pak řečnický takt jednotlivých mluvčích. Je nejen součástí zásad správné diskuse, ale pomáhá mluvčímu citlivě zacházet s podvědomím partnera v diskusi. Partnerovo podvědomí bychom neměli zbytečně vydráždit tlakem, protože jinak okamžitě zareaguje sklonem k opozici, jak dobře vědí třeba učitelé, rodiče a vychovatelé. Podvědomí pak vrhá naše chování a jednání do sféry zcela opačné.

Pro odlehčení citujme alespoň jeden ilustrační příklad z pedagogických zkušeností prof. Dominika Pecky: „*Co nemají děti dělat, to jim není třeba říkat. Je třeba jim říkat, co dělat mají. Nenapomínejte. Netřískej těmi dveřmi! A raději řekněte: ‚Zavírej tiše.‘ A hlavně se chovejte omaleně, jak se sluší na meblo!*“

Naše rozhodování je svobodné, a pokud se rozhodujeme sami a stojíme s plným vědomím za svým rozhodnutím, je v podstatě i správné. Takoví přece jsme. V každé situaci se takto vědomě rozhodujeme nejen o strategii svého jednání, ale i o způsobu své komunikace (třeba právě při polemice). Rozhodujeme se, zda budeme agresivní, pasivní nebo asertivní. Budeme prezentovat svou nadřazenost, podřízenost nebo snahu o partnerství? Tyto základní přístupy jsou oprávněnou součástí naší komunikace. Jde-li nám o společné hledání pravdy, o partnerství v komunikaci, mělo by prezentováno především tak, že nejdříve pečlivě vyslechneme komunikačního partnera, pak uvážlivě (nikoli reaktivně) zvážíme své rozhodnutí, uvědomíme si dopady svého rozhodnutí a převezmeme za ně odpovědnost, a teprve nakonec se rozhodneme, reagujeme, jednáme, mluvíme. Takže to, jak komunikujeme, potažmo polemizujeme, souvisí především s principem důvěry. V komunikaci i polemice se střetávají dva pohledy: důvěra či nedůvěra v sebe sama a důvěra či nedůvěra k našemu komunikačnímu okolí, k našim partnerům v polemice. Problémy nastávají hlavně tehdy, dominuje-li ve mně důvěra jen v sebe sama, a to současně s nedůvěrou v okolí a komunikační partnery, ale i tehdy, nevěřím-li nejen komunikačním partnerům, ale ani sám sobě.

Vydáváme-li se rytířsky s otevřeným hledím a nataženou rukou na cestu k druhému, znamená to dále ještě respektování pravidel, které vedou rychle a úspěšně k cíli, tj. k nalezení pravdy (vytyčení tématu, jeho rozvedení, shromáždění argumentů a protiargumentů, srovnání, ilustrace příklady, hledání spojení, vydání svědectví, vyvození závěru). Cesta k pravdě a dorozumění je, obrazně řečeno, dlážděna prověřenými zásadami, k nimž především patří:

- že mluví jen jeden;
- že moje replika bude stručná, protože si vážím času jiných. A navíc: stručnost přece patří k zásadám slušného chování;
- že budu mluvit jasně a srozumitelně, aby mi posluchači rozuměli, tzn. že nebudu užívat komplikovaná souvětí, výčty, že nebudu odborničit a nadužívat cizí slova;
- že budu pro zvýšení názornosti a upoutání pozornosti posluchačů používat přirovnání, příklady, citáty, frazeologické jednotky;
- že budu ctít principy empatie;
- že na nejobyklejší možné protiargumenty partnerů v diskusi hned zareaguji;
- že obsah mých replik bude ve shodě se skutečností, tzn. že nebudu lhát či účelově zkreslovat výsledky.

Vedle dodržování/nedodržování výše uvedených zásad a pravidel se v diskusních replikách a v mluvených projevech všeobecně někdy setkáváme nejen s řečnickými chybami (které se rodí nevědomým porušováním těchto zásad), ale i s tzv. řečnickými triky neboli s vědomým porušováním výše uvedených zásad a principů, v mnoha případech dokonce se záležitostmi nemorálními čili s řečnickými fauly. Co k nim patří?

1. Kalí vodu, Vojtěchu

- rozbředlost, upovídánost, jejímž cílem je dát najevo, co všechno známe;
- „situace je složitá“, ale řečník ji nekonkretizuje a nevysvětluje;
- používáním odborných výrazů zastírá mluvčí svou neschopnost či nekompetentnost.

2. Tvrdit – kontrovat – hodnotit – absolutně hodnotit

- něco tvrdím a bez věcných důkazů nutíme posluchače, aby nám věřili;
- „alelidé“ (podle Čapkova fejetonu) s chutí a každému neustále odporují, na všechno mají jiný názor, pohotově a bez zaváhání, bez jakékoliv pokory. Čím vícekrát odporují, tím více se cítí inteligentnější;
- při kontrování si všimněme, že odpůrce nemá jiný názor, ale jeho názor je přímo opačný (*nemáš pravdu – tak to není – jsi na omylu – to nemůžeš říct*);
- dalším stupněm je „hodnocení“. Pozor! Suverénně hodnotí pouze hlupák, tomu stačí jedno hledisko, které mnohdy někde slyšel a převzal bez přemýšlení, moudrý člověk, který je plný pochybností, se dokáže podívat na problém z různých hledisek. Dubito, ergo sum.

3. Polemika ano, ale pod ochranným štítem

- za důkaz vydává mluvčí odvolávání se na autoritu;
- za důkaz vydává mluvčí odvolávání se obecně (*Většina normálních lidí ví ...; Všichni rozumní lidé mi dají za pravdu ...*).

4. Ano, ale

- odmítnutí návrhu zdáním promyšlené legality. V podstatě je to stejně rána pod pás.

5. Co je poslední, to se počítá

- na konec úvodní věty klademe to, o čem chceme dál mluvit. A nikdo nám to nevezme.

6. Odklon od tématu

- od tématu se lze odklonit obyčejně – k něčemu jinému. Velmi dobře to známe z vlastní zkušenosti ze školních kompozic;
- od tématu se ale dá také odklonit k člověku, od kritizovaného jevu ke kritizujícímu, což je navýsost nemorální.

7. Záměna příčiny a následku

- prý nejčastější nemorální trik v politickém souperení;
- Příklad: *Proč mají Turci křivé šavle? – Protože mají křivé pochvy.*

8. Záměna existenční situace za většinovou

- ve většinových situacích stačí, dopadne-li většina případů dobře a celkový výsledek je dobrý. Zvýrazníme-li ale např. jen ten jeden negativní případ a pomíne-li ostatní případy pozitivní, co se stane? Příklad: Vyhraje-li naše fotbalové mužstvo z deseti zápasů osm, jeden prohraje a v jednom uhraje remízu, budou vedoucí činovníci pravděpodobně spokojeni, protože většinová situace dopadla pozitivně. Najde-li se ale jeden opoziční šťoura, který většinovou situaci pomíne a bude se zabývat jen oběma nevyhranými zápasy, bude hodnocení zcela odlišné.

9. Dovolávání se vzájemnosti

- nehorázný trik, který je znám především z politických jednání: *Včera jsme ustoupili my vám, dnes je tedy řada na vás;*
- pokud jsou vzájemné ústupky vyrovnané, jsme obvykle ochotni trik tolerovat a mluvit o umění kompromisu. Potíže však nastávají zejména tehdy, když jedna strana požaduje větší ústupek na svém soupeři, než byl ten její.

10. Větší zlo

- udělám něco dobrého pro svou organizaci, a navíc ještě nad rámec svých běžných pracovních povinností a šéf mi sdělí, že mi žádnou odměnu nedá, protože on kdysi taky udělal nějakou takovou práci a taky mu ji nezaplatili. Rozzlobí mě to? Samozřejmě, protože je to nemorální a nemorálně mi to bylo vysvětleno. Zlo na mně hic et nunc páchané se nestává zlem nulovým, ale naopak zlem aktuálním a větším.

11. Nelze rozhodnout, tedy nerozhodnu

- častá výmluva a nemorální trik váhavých nadřízených. Zjistit, která ze dvou navrhovaných variant řešení by byla lepší – to by si přece vyžádalo určitou energii nadřízeného, což právě on nemá příliš rád. Využije tedy jakoby malé průhlednosti obou variant a nerozhodne. On se ale vlastně rozhodl – bohužel pro tu nejhorší variantu – ztrácet čas a mrhat jím, plýtvat aktivitou i energií podřízených.

12. Úmyslné nesjednocení pojmů

- každý z diskutujících rozumí pod jedním a týmž výrazem něco jiného a domluva není možná;
- taktika „*nepotřebuju si to nechat vysvětlovat od někoho takového*“ nebo „*od vás to teda nechápu, ale přesto tvrdím*“ – to je faul přímo na červenou kartu.

13. Užití špatných údajů

- objevuje se obvykle při užívání statistických údajů v projevech představitelů různých institucí, stran a organizací. Zjistí-li se ovšem někdy nakonec pravý stav věcí, dochází k trapnému vymlouvání, ke svalování viny na ty druhé, nejčastěji na neschopné podřízené, k zametání pod koberec. Jenže důvěra veřejnosti je už stejně pryč.

14. Logická chyba

- Starý, ale pořád platný trik s premisami úsudku:
premise A: *Petr má černé oči.*
premise B: *Popisy všech násilníků, kteří se v našem rajonu vyskytovali, se shodují v tom, že všichni měli černé oči.*
závěr: *Petr je násilník.*

15. Nehorázná lež

- nehorázná lež je vlastně sprosté a zákeřné napadení protivníka. Tímto nemorálním způsobem napadený člověk má obvykle pocit, že takové nehoráznosti stejně žádný rozumně myslící člověk nemůže věřit, že se tím tedy vůbec nemá cenu zabývat, mávne nad tím rukou, jenže je už stejně psychicky rozkolísán a z toho nehorázný lhář těží.

16. Zkreslování

- velmi častý a laciný nemorální trik, kterým se mluvčí na politickém kolbišti snaží buď protivníkovu výpověď zkreslit přeexponováním, nebo bagatelizovat;
- zejména demagogové vědí, že ze všeho, co nenápadně přeženeme nebo bagatelizujeme, můžeme posléze následnou „spravedlivou“ kritikou vytěžit politický kapitál;
- další formy zkreslování jsou např. vytrhávání ze souvislostí, překrucování – užití nesprávné analogie – užití nesprávného příkladu atd.

17. Zneužití paralingvistických prostředků

- docházejí-li řečníkovi argumenty, nahradí je často silou hlasu, bouchnutím do stolu nebo adresným napomenutím jedince pohledem či významnou odmlkou;
- na druhé straně zase může nesouhlasným pohledem, úšklebkem, grimasou, koulením očima, různými gesty či předčasným odchodem apod. zejména psychicky méně zdatného diskutéra vyvést z míry a společensky jej znemožnit, může tak také zpochybnit obsah protivníkovy řeči, či se dokonce vysmát protivníkovým argumentům a závěrům.

18. Kladení sugestivních a řečnických otázek

- prostým položením otázky v diskusi získáváme vlastně čas, protože náš oponent hledá na naši otázku odpověď;
- položí-li nám však někdo otázku řečnickou či hodnotící, nebo dokonce kombinaci těchto otázek, může značně působit i na naši důstojnost;
- časté příklady nacházím v posledních letech v promluvách téměř všech řemeslníků, kteří nám pomáhají s rekonstrukcí a dostavbou domu: „*Kdo vám to dělal? Který neuměl?*“ Většina kritiků se však tváří velmi povýšeně, bohužel po jejich odchodu často zjišťujeme, že zrovna po nich nezůstala u nás doma ukáзка vzorně odvedené práce, takže se nedivíme, že přijde-li další řemeslník, např. po instalatérovi elektrikář, že nám bude klást stejné řečnické a sugesivní otázky. Všimněte si, prosím, že tento trik je vlastní mnohým politikům, kteří jej rádi užívají v televizních debatách a při tiskových konferencích.

19. Spojování činů s vlastnostmi

- Chceme-li, aby náš partner v dialogu udělal pro nás něco dobrého, aby nám pomohl, něco sehnal, zařídil pro nás, spojujeme často tuto službu s dobrými lidskými vlastnostmi. Odmítne-li nás či se nezachová podle našich představ, spojujeme jeho čin se špatnými lidskými vlastnostmi.
- „*Pane Nováku, přece každý poctivý člověk mi dá za pravdu, že?*“
- „*Nesouhlasit může v tomto případě jen lhář a pokrytec jako ten Novák.*“

20. Nerespektování druhého

- velmi špatný přístup k jakékoliv dialogické formě projevu, protože à priori odmítá každé jiné stanovisko kromě svého. Takový mluvčí prosazuje pouze své JÁ na úkor všeho ostatního a všech ostatních, protože mu vůbec nejde o hledání pravdy či nových cest k řešení problémů, nýbrž jen o zvýraznění vlastní osoby. Mluví se chová vůči oponentům často netaktně, ironizuje je, zesměšňuje, záměrně, např. pomocí momentu překvapení, vytváří tlak na změnu nálady posluchačů, na jejich případný nesouhlas.

21. Frázovitost

- fráze sama o sobě je velice špatným komunikačním prostředkem, protože není pravdivá, poctivá, je to jen lživá nafouknutá bublina. A při polemice, v níž hledáme především pravdu, je nejen mlácením prázdné slámy (ze strany autora), pro adresáty pak časovou ztrátou, sváděním na scestí, odklonem od řešení problému, stručně řečeno je v mezilidské komunikaci prostředkem nanejvýš nemorálním.

Rozhlédneme-li se kolem sebe a nastavíme uši, jež máme určeny především k slyšení, nikoli k tahání za ně, najdeme přehršle příkladů užití řečnických triků. Většinu jich ale najdeme v běžném, každodenním životě, ani snad nemusíme

hned mířit vysoko mezi politiky a ve společnosti mezi výše postavené. Do nich se to dobře trefuje, protože jsou příliš vidět. Ale co my ostatní? Jsme bez chyby? My neužíváme řečnických triků? Nikdy? Jsme při dialogu vždy tak korektní, jak nás nabádal článek z roku 1989? Dokážeme i v běžném životě dodržovat zásady a principy správné diskuse, dokážeme být i při polemice o důležitých záležitostech slušní a taktní? Bude-li naše upřímná odpověď na tyto otázky pozitivní, pak pro nás zajisté polemika není řečnickým problémem. Je-li tomu však jinak, zamysleme se nad sebou... Ale hlavně s tím něco udělejme.

K jazykovědným polemikám

Jana Svobodová

Podle *Encyklopedického slovníku češtiny* je v hesle vymezujícím národní jazyk zařazena spisovná čeština (včetně hovorové češtiny) na první místo mezi strukturní útvary, jako sféra a typ komunikace jí přísluší celonárodní, hlavně veřejná a psaná; hovorové češtině pak veřejná, spíše mluvená. Současná bohemistika však už víc než deset let o pojetí spisovnosti polemizuje, kdo se do polemik ještě nějakou formou nezapojil, jako by stál mimo proud bohemistického počínání. Ráznost v prosazování vlastních stanovisek je zjevná zejména u skupiny kolem Františka Čermáka a Petra Sgalla. Ve školní výuce češtiny tito představitelé spatřují brzdu rozvoje současného jazyka. Spisovnost i kodifikace se jim jeví jako přežitek vyžadovaný právě školou a učiteli češtiny, protože učitelé odmítají nejen změny kodifikace, ale i dubletní možnosti u jazykových prostředků. Podle představ této skupiny lingvistů je třeba vyzdvihnout primárnost mluvené podoby jazyka a poukázat na výraznou asymetrii mezi psanou a mluvenou formou realizace jazykových projevů. Zdůrazňuje se, že psát se učíme, až když už mateřštinou mluvit umíme, proto nikdo nemůže vydávat za svou mateřštinu spisovnou češtinu. Diktát spisovnosti, tedy původně psanosti, se pokládá za přežitek, ostře odsouzena jsou i platná *Pravidla českého pravopisu* jako „špatně přijímaná“ a také „sporná a neopřena o realitu“. Tyto formulace rozvíjí František Čermák společně s Petrem Sgallem a Petrem Vybíralem v příspěvku zveřejněném ve Slově a slovesnosti *Od školské spisovnosti ke standardní češtině: výzva k diskusi*; ten navzdory druhé části názvu rozpoutal svým nesmlouvavým tónem spíš vír polemik, ne klidnou a věcnou diskusi. V uvedené výzvě se mimo jiné přiznává absence spolehlivých sociologických a psychologických výzkumů týkajících se vztahu mezi spisovnými a nespisovnými jevy, nicméně ihned se konstatuje, že i bez ohledu na výzkumy „v dnešní otevřené době je jakýkoliv diktát, a tedy i diktát jazykový, jevem silně příznakovým, těžko přijatelným.“ Stejně používá označení „diktát spisovnosti“ ve svých aktuálních příspěvcích další stoupenec této názorové větve Václav Cvrček a dovolává se, aby „čeština byla mluvná s širokým pásmem oscilace, které je nutné pro její funkční využívání a další vývoj.“⁴¹ Na stránkách doktorandů Ústavu českého jazyka a teorie komunikace FF UK spolu s Petrem Vybíralem hájí tezi, že tím zdrojem, z něhož se obrozuje standardní vyjadřování, je obecná čeština. Ta je jimi pokládána za přirozené jazykové chování většiny našeho národa, kdežto podle jiné proklamace uvedené dvojice platí, že

„spisovnost, která má na východní části území jinou hodnotu než na té západní, nás spíš rozděluje, než spojuje.“⁴²

Tvůrci výzvy ve *Slově a slovesnosti* pokládají za nezbytné opustit pojem **spisovnost** a **spisovný jazyk** jako příliš úzce pojaté a věnovat se vymezení volněji chápaného standardu, u něhož nehrozí „znetváření češtiny“ lpěním na kodifikovaných podobách, které se vzdálily úzu. Jazykové jevy by se pak dělily na **standardní**, které mohou být pestré, proměnlivé, mnohotvárné, a od nich odlišné **nestandardní** jevy a vrstvy. Tým, který se semkl proti odpůrcům, pasovaným na konzervativce a preskriptivisty, se odvolává na živost a životodárnost úzu, reprezentované korpusovými doklady, a odmítá jakoukoli regulaci, tím méně odborníky z případné kodifikační komise. Za zdroj konzervativních postojů ke spisovnosti je tedy označena hlavně škola.

V určitém smyslu upozorňuje na předpokládaný konzervatismus učitelů češtiny i germanista a sociolingvista Vít Dovalil, nicméně ten se zasazuje o objektivní zjištění, jak situace u spisovné variety skutečně vypadá. Vnímá **spisovnost jako jev podmíněný výrazně sociálně**. Domnívá se, že cestu ke standardu bychom v češtině měli zahájit zmapováním stavu jazyka, aby v kodifikacích byla prezentována jeho „realistická podoba“. Vidí jako vhodné začít u tzv. **normových autorit** a říká o nich doslova: „Typickými normovými autoritami budou učitelé na základních a středních školách, kromě nich např. korektoři v redakcích knižních nakladatelství, tisku, ale třeba i na úřadech, na odboru jazykových úprav v parlamentu apod. Působení normových autorit se vyznačuje značným dosahem, neboť díky jejich nenahraditelnosti (zvláště ve vzdělávacím systému) je jejich vlivu vystaven každý uživatel jazyka. Názory některých lingvistů na určité zatím sporné varianty totiž alespoň odborné veřejnosti známy jsou. Co však zatím zkoumáno a vyhodnoceno nebylo, jsou postoje či normové představy učitelů češtiny na školách. Lze se domnívat, že normové autority obecně žádají v zájmu srozumitelnosti a přehlednosti často monovariantnost a že působí možná právě v tomto duchu než v duchu plurality, která popis užívání variant logicky ztěžuje. Jakékoli domněnky by měly dostat fundovaný základ – ten však doposud chybí.“⁴³

Odlišný názorový pól než skupina kolem Sgalla a Čermáka zastupují lingvisté typu Karla Olivy, Jana Kořenského nebo i Milana Jelínka, kteří se do uvedené polemiky ve *Slově a slovesnosti* a také v *Naší řeči* neváhali zapojit. Zatímco u Kořenského najdeme kromě výtek i pasáž vybízející ke společnému „promyšlení a propracování“ námětů, Oliva se důrazně ohradil zejména vůči vidění spisovnosti jako černobílé správnosti i vůči funkčnímu standardu, který má podle autorů výzvy na jedné straně „odrážet budoucí vývoj“, na straně druhé se však „oprostit od jazykově-inženýrských postojů“. Oliva důsledně komentuje sporná místa textu výzvy a poukazuje na nepřesnosti i mýlky, mnohdy pomocí

přesných údajů z korpusu SYN2000, jakkoli se tvůrci výzvy právě na korpusová data v obecné rovině hojně odvolávají.

Ke směrodatnosti korpusových údajů je vhodné dodat, že reprezentují dobový úzus, a ačkoli je třeba úzus coby široké spektrum sledovat, přece jen je pro vymezení kodifikace prioritní **noremnost sledovaných jevů**, tzn. nejen momentální míra jejich používání, ale také jejich odborné posouzení a vyhodnocení. Ve funkčněstrukturalistické triádě stojí noremnost na prvním místě, následována adekvátností a systémovostí. Je možné, že škola a školní výuka češtiny se dostaly poněkud do izolace v tom smyslu, že zjišťování stavu a proměn normy se odehrává spíš na poli úzce lingvistickém a že včas a ve srozumitelné podobě neproniká příslušnými kanály (popularizační publikace a pořady, vystoupení lingvistů v médiích apod.) k veřejnosti, a tedy ani k veřejnosti učitelské. Ze zkušenosti s učiteli za třicet let působení na pedagogické fakultě potvrzují, že stejně jako v jiných profesích se i zde vedle lidí nadšených, pozitivně motivovaných, otevřených novým poznatkům a kreativních objevují i takoví, kteří – řečeno kulantně – vystačí s málem. Když k tomu připočteme, že systém dalšího vzdělávání učitelů zakrnl a péče o jejich oborové vzdělání je mizivá, že dokonce ani didaktika češtiny není schopna se u nás prosadit jako aplikovaná lingvistická disciplína, ale pouze jako odnož pedagogiky, není divu, že odborné bohemistice se češtináři na školách vzdalují a jejich odstup s lety praxe narůstá. Nicméně i tak se dá tvrdit, že většina češtinářů si zachovala přinejmenším velmi pěkný vztah ke svému výukovému předmětu, někdy přímo koníčku. Těm by stálo zato věnovat víc pozornosti i po stránce odborně bohemistické. Pro ilustraci uvedme jeden příklad z praxe: na otázku studentky Pedagogické fakulty OU Dagmar Nečesané, kterou při přípravě své diplomové práce úmyslně položila přesně ve znění podle Lenky Bayerové-Nerlichové (*Souhlasili byste s reformou spisovné češtiny, při které by byly mluvené prvky uznány za spisovné, takže by rozdíl mezi spisovnou a mluvenou češtinou rychle zanikly?*²⁴), odpověděla jedna z respondentek menší sondy mezi učiteli češtiny na Přerovsku: „Pro jazykové úpravy platí: Kdo jde pomalu, jde dobře. Čili umělé popohánění modernizačního vývoje je kontraproduktivní, koncepční modernizace spisovné jazykové normy je však nezbytná! Nutno ji zbavit nánosů přežitků a výjimek a přiblížit běžným uživatelům, nepodbízet se však!“ Podle našeho názoru není co dodat, tuto anonymní češtinářku sotva můžeme pokládat za černobílou preskriptivistku.

Nad významem spisovnosti a změnami kodifikace se aktuálně zamýšlejí také jazykovedci na Slovensku. I zde se vykrytalizovaly dva zřetelné názorové proudy, které stojí v opozici, ale situace se jeví – aspoň z českého „břehu“ – zřetelnější a čitelnější. Nikdo z lingvistů totiž nepopírá potřebu spisovnosti a kodifikace, rozpor je pouze v pojetí míry a dosahu modernizace ve spisovné slovenštině. Juraj Dolník podtrhl podstatu spisovného jazyka jako kulturního jevu, který zůstá-

vá nedílným rysem a majetkem rozvinuté společnosti, třebaže je to od původu rys uměle vytvořený. Sympatický názor připomíná přes „most času“ mnohem starší pokrokovou myšlenkou Václava Ertla (1875–1929), že i spisovná řeč, jakkoli útvar umělý, se vyvíjí, jako se vyvíjejí všechny výtvoři lidské společnosti, a vývoj nelze zastavit, tím méně vrátit zpět.

Dolník nastolil tezi, že nynějšího slovenského jazykového kodifikátora lze spatřovat ze dvou perspektiv. Z jedné ho vidí jako rozumného, oprávněně zasahujícího odborníka, který zdravě kultivuje jak jazyk, tak jeho uživatele, a vede je k používání preskripcie, z druhé ho naopak hodnotí kriticky jako zaslepeného jazykového preskriptora, který se chová autoritativně a ocitl se v konfliktu se současnými podmínkami fungování spisovného jazyka i se současným lingvistickým poznáváním. Tento druhý preskriptor zřetelně prosazuje sám sebe a své názory, aniž zohledňuje jazykové poměry v dané době.

Je škoda, že termín preskriptor, s nímž pracuje i J. Dolník, se začal přičiněním Sgallovy a Čermákovy skupiny chápat v českém kontextu jen hanlivě, že jejich až – obrazně řečeno – „alergie na spisovnost“ vede k opovrhování kodifikací. Jeví se to podobně, jako by soudce opovrhoval platnými zákony a vyhlášoval, že o spravedlnosti a právu rozhodne život sám. Zákonodárci coby preskriptoři života by byli posmíváni, neboť přece nikdo nemá právo nařizovat ostatním lidem cokoli, co není člověku vlastní a přirozené.

Je určitě ke škodě věci, že místo zasvěcené, byť i vyhrocené bohemistické diskuse se rozhořela tato prudká polemika, svou vehemencí připomínající slavnou knižní a filmovou Válku Roseových. V takové válce se totiž nevyhrává. Bylo by dobré řídit se návodem, který jsem našla v Britských listech ve článku Ondřeje Slačálka *Jak se dělá polemika*, který o textu svého soupeře uvedl: „I když s ním nesouhlasím, je přece prost mnoha polemických nešvarů – na prvním místě útoku ad hominem.“ Z jedné formulace Václava Cvrčka vyplývá, že cesta ke zjišťování spisovné normy je možná, pokud se lingvisté rozhodnou, že něco jako spisovnost opravdu existuje. Možná se tedy i bohemisté dopracují k jednotné premise a budou zvažovat další postup. Největší škoda je, že prozatím v českém prostředí absentuje široký výzkum postojů k jazyku, který by mohl být započat, jak nyní navrhl Vít Dovalil, třeba zjištěním postojů zmíněných normových autorit. Na podobě výzkumu i volbě vzorku respondentů by se měly domluvit a podílet obě momentálně znesvářené skupiny bohemistů, aby vyzněl objektivně a mohly z něj těžit obě strany. Je to teď na zvážení obou názorových proudů. Snad potřebu sociolingvistických zjištění uzná i skupiny kolem Sgalla a Čermáka, neboť jazyk přece není majetek lingvistů a s postoji veřejnosti k němu je třeba počítat. Snad to v bohemistice nedopadne jako ve Válce Roseových a snad se potvrdí oprávněnost názoru, že pestrost komunikační praxe (včetně mluvenostních rysů živě pronášených komunikátů), jinak řečeno „různost češtin“, jak tento jev nazývají

Čmejrková s Danešem⁵, nemůže být důvodem pro odmítání spisovnosti a řádu v systému jazyka. Spisovnost nadále musí vycházet ze zřetelných pohybů v normě, které by měli lingvisté průběžně sledovat a včas vyhodnocovat. Domníváme se, že perspektivy spisovnosti se mohou zlepšit jak díky školní výuce mateřštiny, která bude zohledňovat nejen kodifikaci, ale právě normu a její posuny, tak i díky promyšlené péči lingvistů o jazykovou kulturu a kulturnost, a to včetně péče popularizační. V neposlední řadě je možno odhadnout, že poroste také profesní a společenská prestižnost adekvátního spisovného vyjadřování psaného i mluveného, například v jazyce politiky nebo médií. Na závěr si vypůjčíme optimistickou formulaci Marie Krčmové: „Kontakt se spisovným jazykem trvá po celý život.“⁶ Jsme přesvědčeni, že to platí pro drtivou většinu českého národa.

Poznámky

- ¹ Srov. CVRČEK, V. Spisovnost a její zdroje. *Slovo a slovesnost*, 2006, roč. 67, s. 46–60, s. 59.
- ² Jde o článek zveřejněný i v Lidových novinách 13. 8. 2005; až komicky působí politizace celého „jazykového problému“ a obrana vůči nařčení z levičáctví, v podání mladých autorů formulovaná těmito slovy: „Prosazování obecné češtiny má v očích některých lidí patinu plebejskosti v přístupu k jazykové kultuře. Někteří jazykovědci z toho mylně vyvozují, že se jedná o snahu přizpůsobit komunikaci sociálně nižší vrstvě mluvčích, a považují tyto tendence za levicově motivované. tento pohled na věc je ovšem zkrslující.“
- ³ DOVALIL, V. K úvahám o spisovném/standardním jazyku: pohled z poněkud širší perspektivy. *Slovo a slovesnost*, 2006, roč. 67, s. 102.
- ⁴ Srov. BAYEROVÁ-NERLICOVÁ, L. Jazykový úzus vs. postoj k jazyku v Čechách: výsledky empirického a sociolingvistického výzkumu v západních Čechách a v Praze. *Slovo a slovesnost*, 2004, roč. 65, s. 174–193.
- ⁵ Srov. ČMEJRKOVÁ, S.; DANEŠ, F. Jazyk malého národa. *Slovo a slovesnost*, 1993, roč. 54, s. 24.
- ⁶ KRČMOVÁ, M. Jazyk v komunikaci. In Jelínek, M., Švandová, B. (eds.) *Argumentace a umění komunikovat*. Pedagogická fakulta – Masarykova univerzita: Brno, 1999, s. 221.

Literatura

- BAYEROVÁ-NERLICOVÁ, L. Jazykový úzus vs. postoj k jazyku v Čechách: výsledky empirického a sociolingvistického výzkumu v západních Čechách a v Praze. *Slovo a slovesnost*, 2004, roč. 65, s. 174–193.
- CVRČEK, V. Spisovnost a její zdroje. *Slovo a slovesnost*, 2006, roč. 67, s. 46–60.
- CVRČEK, V. Za ještě tvrdší kodifikační diktát? *Naše řeč*, roč. 89, 2006, s. 26–29.
- ČERMÁK, F.; SGALL, P.; VYBÍRAL, P. Od školské spisovnosti ke standardní češtině: výzva k diskusi. *Slovo a slovesnost*, 2005, roč. 66, s. 103–115.
- ČMEJRKOVÁ, S.; DANEŠ, F. Jazyk malého národa. *Slovo a slovesnost*, 1993, roč. 54, s. 19–30.

- DOLNÍK, J. Slovenský jazykový kodifikátor. In *33. zborník Studia Academica Slovaca. Prednášky XL. letnej školy slovenského jazyka a kultúry*. Bratislava : Stimul, 2004.
- DOLNÍK, J. Jazyk ako kultúrny jav. *Jazykovedný časopis*, 2002, roč. 53, s. 19–29.
- DOVALIL, V. K úvahám o spisovném/standardním jazyku: pohled z poněkud širší perspektivy. *Slovo a slovesnost*, 2006, roč. 67, s. 96–102.
- DOVALIL, V. K souvislostem mezi jazykovou normou a varietou. *Slovo a slovesnost*, 2001, roč. 62, s. 176–182.
- GREPL, M. K aktuálním otázkám jazykové kultury. In *Spisovná čeština a jazyková kultura 1993*. Sborník z olomoucké konference 23.–27. 8. 1993. 1. díl. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 1995, s. 80–83.
- HAVRÁNEK, B.; MUKAŘOVSKÝ, J. (eds.) *Čtení o jazyce a poesii*. Praha: Družstevní práce, 1942.
- HAVRÁNEK, B.; WEINGART, M. (eds.) *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha: Melantrich, 1932.
- HOFFMANNOVÁ, J.; MÜLLEROVÁ, O. Čeština spisovná, hovorová, obecná... a hlavně mluvená (v současné komunikaci a v současném výzkumu). *Slovo a slovesnost*, 1997, roč. 58, s. 42–54.
- HUDDLESTON, R.; PULLUM, G. K. *The Cambridge Grammar of the English Language*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- CHLOUPEK, J. *Dichotomie spisovnosti a nespisovnosti*. Brno: Univerzita J. Ev. Purkyně, 1986.
- CHLOUPEK, J. Hovorová čeština v regionu. In Magdoň, L. (ed.) *Jazyk a literatura v česko-polském kontextu*. Ostrava: Filozofická fakulta Ostravské univerzity, 1994, s. 13–16.
- CHLOUPEK, J. Spisovná čeština jako formální varieta národního jazyka. In *Spisovnost a nespisovnost dnes*. Sborník prací Pedagogické fakulty MU v Brně, svazek 133, řada jazykovědná a literární č. 27. Brno: Pedagogická fakulta MU, 1996, s. 33–35.
- CHLOUPEK, J. Vliv sociolingvistických faktorů na komunikaci. In Patráš, V. (ed.) *Sociolingvistické a psycholingvistické aspekty jazykové komunikácie*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici. Fakulta humanitných vied, 1996, 1. diel, s. 35–42.
- JELÍNEK, M., aj. Má Naše řeč kodifikační pravomoc? *Naše řeč*, 2005, roč. 88, s. 202–206.
- Encyklopedický slovník češtiny*. Praha : NLN, 2002.
- KOŘENSKÝ, J. K článku Od školské spisovnosti ke standardní češtině: reakce na výzvu k diskusi. *Slovo a slovesnost*, 2005, roč. 66, s. 270–277.
- KOŘENSKÝ, J. *Komunikace a čeština*. Jinočany: H+H, 1992, s. 82.
- KOŘENSKÝ, J. O hodnotách pražského funkcionalismu, jazykové kultury a o češtině včera i dnes nekonvenčně. *Slovo a slovesnost*, 1997, roč. 58, s. 35–44.
- KRČMOVÁ, M. Jazyk v komunikaci. In Jelínek, M., Švandová, B. (eds.) *Argumentace a umění komunikovat*. Pedagogická fakulta – Masarykova univerzita: Brno, 1999, s. 221–227.
- KRČMOVÁ, M. Termín obecná čeština a různost jeho chápání. In Hladká, Z., Karlík, P. (eds.) *Čeština – univerzália a specifiká*. Brno: Masarykova univerzita, 1999,

s. 63–77.

- NEČESANÁ, D. *Prestiž spisovnosti v prostředí školy*. [Nepublikovaná diplomová práce.] Pedagogická fakulta Ostravské univerzity v Ostravě, 2006.
- NEBESKÁ, I. *Jazyk, norma, spisovnost*. 2., doplněné vydání. Praha: Univerzita Karlova, 2003.
- OLIVA, K. Požadavky na úroveň diskuse o spisovné/standardní češtině. *Slovo a slovesnost*, 2005, roč. 66, s. 278–290.
- RUSÍNOVÁ, Z. Jak je to s obecností obecné češtiny. In Hladká, Z., Karlík, P. (eds.) *Čeština – univerzálie a specifika 2*, Brno: Masarykova univerzita, 2000, s. 79–83.
- SAUSSURE, F. de. *Kurs obecné lingvistiky*. 2. vydání. Do češtiny přeložil František Čermák. Praha: Academia, 1996.
- SGALL, P. Poznámky k pojmu hyperkorektnost. *Naše řeč*, 2006, roč. 89, s. 21–25.
- SLAČÁLEK, O. Jak se dělá polemika. *Britské listy*, 9. 3. 2005. Dostupné na Internetu: <www.blisty.cz/2005/3/9/art22354.html>
- STARÝ, Z. *Vě jménu funkce a intervence*. Praha : Karolinum, 1995.
- SVOBODOVÁ, J. Spisovnost a mluvní vzory mládeže. In Minářová, E., Ondrášková, K. (eds.) *Spisovnost a nespisovnost. Zdroje, proměny a perspektivy*. Brno: Masarykova univerzita v Brně, 2004, s. 370–377.
- SVOBODOVÁ, J. Norma, komunikace a škola: stav a perspektivy v českém prostředí. In Novák, R. (ed.) *Čeština – jazyk slovanský 2*. Ostrava : Ostravská univerzita – Pedagogická fakulta OU, 2005, s. 5–14.
- SVOBODOVÁ, J. Normy školské komunikace. In Jaklová, A. (ed.) *Komunikace – styl – text*. České Budějovice : Jihočeská univerzita, 2005, s. 221–226.
- SVOBODOVÁ, J. K pojetí spisovnosti dříve a dnes. In Odaloš, P. (ed.) *Západoslovanské jazyky v 21. století 1*. Banská Bystrica : Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela, 2005, s. 192–200.
- ULIČNÝ, O. K pojetí spisovné češtiny jako funkčního jazyka. In Minářová, E., Ondrášková, K. (eds.) *Spisovnost a nespisovnost. Zdroje, proměny a perspektivy*. Brno: Masarykova univerzita v Brně, 2004, s. 188–190.

Sprachschützer, Sprachpuristen, Sprachpanscher. Zum Stand der gegenwärtigen Diskussion um Entwicklungen der deutschen Gegenwartssprache.

Birgit Gunsenheimer

Warum heißt der Informationsschalter am Bahnhof jetzt *Service Point* und ist es erlaubt *Sinn zu machen*? Wie kann man den Genitiv vor dem Verschwinden und die deutsche Sprache vor dem Untergang retten? Solche Fragen werden in der Diskussion um „richtiges Deutsch“ gestellt, in Zeitungen, im Internet und in Bestsellern. Dazu gibt es eine Vielzahl von Positionen, vertreten von individuellen Personen wie Organisationen, von Sprachwissenschaftlern bis zu selbsternannten Sprachschützern. Die ganze Bandbreite der Diskussion um die Bewertung von Veränderungen der deutschen Gegenwartssprache darzustellen würde den Rahmen dieses Vortrags sprengen. Daher beschränke ich mich auf die Darstellung einiger Positionen, wobei ich vor allem das Rahmenthema der Polemik im Auge behalte. Sachlich gehaltene Forschungsbeiträge werden dabei jedoch ebenso einfließen wie eher auf ein breiteres Publikum gerichtete Veröffentlichungen, Internetseiten wie Taschenbücher. Mit einer kleinen Auswahl einer Fülle dessen, was zu diesem Thema derzeit zugänglich ist, leistet dieser Artikel einen Beitrag des Zusammenstellens von Standpunkten und Auseinandersetzungen ohne den Anspruch, dass damit ein repräsentatives Gesamtbild entsteht. Das Wort „Stand“ im Titel ist insofern auch irreführend, denn eine Diskussion ist immer etwas Dynamisches, einen definitiv feststellbaren „Stand“ im Sinne von Zwischenergebnissen gibt es nicht. Ich werde stattdessen verschiedene Aspekte der Diskussion und die Richtungen, aus denen sie kommen, in ihrer Unterschiedlichkeit nebeneinanderstellen und aufeinander beziehen. Hinzugefügt werden einige Gedankengänge von Linguisten, die gar nicht als direkte Beteiligung an diesem Gegenstand intendiert sind, aber interessante Aspekte liefern, um so mancher Diskussion um einzelne Veränderungen in der Sprache eine neue Richtung zu geben. Den Bogen zwischen teilweise sehr weit voneinander entfernten Positionen wird schließlich die Frage bilden, inwieweit Sprachkritik, insbesondere von Seiten des Purismus, zeitgemäß ist und welchen Platz sie einnehmen kann. Der jeweilige Kontext der drei im Titel verwendeten Begriffe „Sprachschützer“, „Sprachpuristen“ und „Sprachpanscher“, wird innerhalb des Artikels erläutert.

1. Purismus, Sprachpflege oder Spracharbeit im 21. Jahrhundert

In seiner „Deutschen Sprachgeschichte“ weist Peter von Polenz darauf hin, dass Sprachpurismus im 17. und 18. Jahrhundert noch nichts mit Nationalismus oder pauschaler Ablehnung alles Fremden zu tun hatte. Die Begriffe „Sprachreinigung“ oder „Sprachpflege“ haben heute negative Konnotationen, die sie ursprünglich nicht besaßen. „Sprachreinigung“ hatte laut von Polenz zunächst etwa mit der Etablierung der deutschen Sprache als Sprache der Kultur und Wissenschaft zu tun. Er nennt die Bezeichnungen „Sprachpurismus, Fremdwortkampf, Fremdwortjagd, Sprachnormung, Sprachpedanterie usw.“ als Begriffe, die in der Sprachwissenschaft seit dem 19. Jahrhundert als polemische Schlagwörter eingesetzt wurden.¹ Das war allerdings auch die Zeit, zu der der politisierende Fremdwortpurismus einsetzte.

Die Entwicklung dieser Tendenzen im Einzelnen ist bei Peter von Polenz nachzulesen. Für das 21. Jahrhundert ist erstens festzuhalten, dass das Spannungsfeld zwischen Sprachschützern und den Kritikern des Sprachpurismus immer noch besteht und dass zweitens die geeignete Bezeichnung für Individuen oder Organisationen, die sich mit der traditionellen Sprachpflege beschäftigen, problematisch ist. Denn die Bezeichnung „Sprachschützer“ wird oft herablassend verwendet, und der Begriff der „Sprachpflege“ selbst ist durch die übertriebenen Bemühungen zum Beispiel in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts belastet. Neutraler klingt der im 17. Jahrhundert, aber heute kaum verwendete Begriff „Spracharbeit“. Der Einfachheit halber wird in diesem Beitrag für Personen, die sich öffentlich um die Verwendung eines normgerechten Deutsch einsetzen, der Begriff „Sprachschützer“ verwendet, auch wenn er nicht ganz wertungsfrei ist. Daneben steht die Bezeichnung „Sprachpfleger“, die, wie „Sprachpflege“ auch, hier zur Anwendung kommt, weil sich die entsprechenden Vertreter dieser Richtung selbst so bezeichnen².

Im Anschluss an Alan Kirkness schlägt von Polenz vor, zwischen Sprachpurismus und Fremdwortpurismus zu unterscheiden³. In der Tat geht es in diesem Beitrag um zwei Schwerpunkte. Zum einen geht es um den allgemeinen „richtigen“ Gebrauch der Sprache, zum anderen speziell um Bemühungen, die deutsche Gegenwartssprache fremdwortfrei zu halten. Dies sind auch in den verschiedenen Beiträgen von Sprachpflegern die am meisten berührten Themengebiete.

2. Der Verein Deutsche Sprache: Positionen und Gegenpositionen

Der „Verein Deutsche Sprache“ ist eine der prominentesten Organisationen, die sich um Pflege und Erhalt der deutschen Sprache bemühen, und vermutlich

die offensivste. Er präsentiert sich mit Zeitungen (etwa „Sprachnachrichten“), im Internet (www.vds-ev.de) und mit Aktionen wie dem „Deutschmobil“, Ständen oder Preisverleihungen. Der „Kulturpreis deutsche Sprache“ wird jährlich für besondere Verdienste um die deutsche Sprache verliehen, aber es gibt auch Antipreise wie „Sprachpanser des Jahres“ oder „Sprachhunzer des Monats“. Im Internet wird die Bevölkerung zur Mithilfe aufgerufen, wobei das Vokabular unüberhörbar an sprachpuristische Tendenzen aus früheren Jahrhunderten erinnert: „Die rohen Sprachverderber in Deutschland sollen mit Protesten überhäuft werden. Machen Sie mit! Schreiben Sie ein paar kritische Zeilen an die hier vorgestellten Sprachsünder!“⁴⁴ Es folgt der ermutigende Hinweis, dass dies nicht ohne Wirkung auf die „denglischsüchtigen Schwätzer“ sei und einer von ihnen sogar schon in den VDS eingetreten sei.

In Buchform präsentiert sich der Verein mit dem IFB Verlag, dessen Bücher auch über den VDS vertrieben werden. Buchtitel wie „Der Anglizismen-Index“ oder „Von der Schönheit unserer Sprache“ sprechen für sich. Darüber hinaus sind die Reden zum „Kulturpreis deutsche Sprache“ sowie vorab im Internet veröffentlichten „Reden und Widerreden“ in Buchform erhältlich – eine Sammlung von Argumenten, um sich im Alltag gegen die Klischees (d.h. der Kritik) gegenüber den sprachpflegerischen Bemühungen des VDS zu wappnen.

Der Schwerpunkt der Sprachkritik liegt im Bereich der Lexik und dort in der Übernahme von Fremdwörtern aus dem Englischen. Beim Feldzug gegen „Denglisch“ geht es allerdings nicht nur um Sprache, sondern vor allem um Gesellschaftskritik. Der schnelle und massenhafte Einzug von Anglizismen in die deutsche Sprache sei ein Zeichen der wirtschaftlichen und ideologischen Amerikanisierung der deutschen Gesellschaft und Kultur.

Kritik an den Positionen des VDS gibt es reichlich. Exemplarisch für eine polemische Entgegnung wird hier ein Internetartikel der „Jungen Linken“ aus dem Jahr 2004 herangezogen.

Unter dem Titel „We are wieder wer“⁴⁵ nimmt der Auto Jimmy Boyle eine der Ausgaben der „Sprachnachrichten“ unter die Lupe. Seine Kritikpunkte sind ideologischer wie sprachwissenschaftlicher Art. Er wirft dem Verein vor, Einflüsse auf die deutsche Sprache von außen grundsätzlich als schlecht, Einflüsse von innen, also sprachpflegerische Aktivitäten, als grundsätzlich gut darzustellen und sieht darin die Gefahr von „nationalistischen Denkmustern, die derzeit durch sie [die wortklauberische Praxis der Sprachschützer] weiter an Bedeutung gewinnen.“⁴⁶ Damit wird die Grundhaltung des Vereins in die Nähe des Allgemeinen Deutschen Sprachvereins gestellt, der bis zum Ende des zweiten Weltkriegs einen militanten Sprachpurismus mit stark nationalistischer Ausprägung vertrat.

Einzelne Kritikpunkte seiner Gegner greift der VDS auf seiner Website auf und beantwortet sie. Unter „Reden und Widerreden“ wird zum Beispiel der Standpunkt „Die Argumente der Sprachschützer sind nicht wissenschaftlich“ wie folgt beantwortet:

Das kommt auf Art und Ziel der Argumentation an! Längst nicht jede Argumentationslinie muss wissenschaftlich sein, um zu stimmen. Der Verein Deutsche Sprache verfolgt ein kulturpolitisches Ziel. Das Recht zum Nachdenken über den Zustand unserer Sprache gebührt nicht allein den Sprachwissenschaftlern – genau so, wie nicht nur die Ärzte über die Volksgesundheit nachdenken sollten [...]].

Die Entgegnung gipfelt im Vorwurf an die Sprachwissenschaft, einen lediglich geringen Beitrag zur Erforschung der Ursachen „grammatischer Regeln, zu Ursache und Geschwindigkeit von Bedeutungsverschiebungen oder zum Ausmaß des Verschwindens oder Verdrängung von Wörtern“ geleistet zu haben und sich zu Unrecht über den *Verein Deutsche Sprache* zu erheben. Zudem seien die Einwände der Sprachwissenschaftler aus „Frust“ darüber entstanden, dass der VDS, nicht die Linguistik, in den Medien den Ton angebe⁸.

In der Vereinszeitung „Sprachnachrichten“ werden dagegen die Erfolge des VDS hochgehalten, in der Ausgabe 2/2006 etwa der wiederholte Auftritt auf der Leipziger Buchmesse oder der Einzug des VDS mit Aspekten seiner Sprachkritik in ein Schulbuch⁹. Unter den abgedruckten Leserbriefen überwiegt die Anzahl derer, die die Aktivitäten des VDS, oft mit überschwänglichen Worten, unterstützen.

3. Auflagenstarke Sprachpflege: Der Dativ ist dem Genitiv sein Tod

In ihrem Buch „Gegenwartsdeutsch“ zählen die Autoren Glück und Sauer zählen in ihrem Kapitel "Normprobleme" eine Sammlung von Ausdrücken auf, mit denen Verstöße gegen die Norm geahndet werden. "Sprachverfall" ist auch heute noch der geläufigste Begriff, der eine negativ besetzte Veränderung der Sprache bezeichnet. Die Liste reicht von harmlos bis grotesk, von etwa "Sprachunarten" über "Sprachsudelei" bis zu "Sprachwüsten voller Wortungeziefer, Satzruinen und Sprachtrümmern, verseucht von der grammatikalischen Pest"¹⁰ Zusammengestellt ist diese Liste aus älterer Literatur über Sprache, bis in die sechziger und siebziger Jahre des vergangenen Jahrhunderts. Glück und Sauer weisen dementsprechend auch darauf hin, dass die Art solcher Sprachkritik, also an Verstößen gegen die Norm, heutzutage zwar noch wertend, aber, wie es heißt, nicht mehr mit "Totschlagvokabeln" dieser Art ausgefochten werde¹¹.

Die professionelle Sprachkritik ist smarter geworden, den Glossisten wird Unterhaltsamkeit abverlangt, der Prügel ist weitgehend der Pointe gewichen. Man macht sich einfach lustig über Leute, die anscheinend weniger gut Deutsch können als der Kritiker.¹²

Diese Beobachtung, ursprünglich aus dem Jahr 1990, stimmt heute vermutlich auch noch, ist aber durch eine noch neuere Form ergänzt worden, die sich die Wirkung der Unterhaltsamkeit zunutze macht. Ein völlig neues Kapitel hat hier Bastian Sick aufgeschlagen. Seit einigen Jahren schreibt er in der Kolumne "Zwiebelfisch" für den „Spiegel Online“ über Unzulänglichkeiten im Sprachgebrauch, beobachtet, verbessert, belehrt – und das alles in amüsantem wie amüsiertem Ton. Das Publikum, die "Spiegel"-Leser, sind traditionell eher in intellektuell-kritischen Reihen zu suchen. Aber spätestens mit der Veröffentlichung als Taschenbuch „Der Dativ ist dem Genitiv sein Tod“, inzwischen in der 26. Auflage, hat er ein breites Publikum erreicht.

Interessant ist, dass sich Bastian Sick bereits im Vorwort einer Sprache bedient, die dem kämpferischen Purismus zu eigen ist. Das Vokabular des Sprachverfalls ist hier ebenso vorhanden wie das des Kampfes gegen diesen. Der erste Satz des Buches lautet „Willkommen im Todestal des Genitivs“. Er setzt sich gegen einen verbissenen Purismus einerseits ab, andererseits reiht er sich in die Gruppe der kämpferischen Sprachschützer ein, wobei er die eingesetzten Mittel explizit publikumsorientiert wählt.

Da die Rolle des grimmigen Erbsenzählers und desillusionierten Sprachzynikers, der den Untergang des Abendlandes für unausweichlich hält, bereits von zahlreichen anderen Autoren besetzt ist, versuchte ich es als ironischer Geschichtenerzähler. Meine ersten Attacken galten abgedroschenen Phrasen, unerträglichen Modewörtern, lästigen Anglizismen und Unwörtern aus dem Journalisten- und Politikerjargon. Ein Kampf gegen Windmühlen, daran konnte von Anfang an kein Zweifel bestehen.¹³

Aus den seit 2003 erscheinenden Kolumnen, auf die er sich hier bezieht, wurde das inzwischen zweibändige Buch, das laut Sick kein „Lehrbuch, allenfalls ein lehrreiches Buch“ sein soll¹⁴, und sich von bisherigen Lehrbüchern über die deutsche Sprache durch seinen Unterhaltungswert unterscheiden soll. Bemerkenswert ist, dass Bastian Sick einerseits schlechtem Deutsch den Kampf ansagt, andererseits aber auch der Sprache eine gewisse Wandlungsfähigkeit zugesteht¹⁵. Zudem räumt er ein, sich nicht anmaßen zu wollen,

in diesem Buch absolute Wahrheiten zu verkünden. Meine Texte sprechen allenfalls Empfehlungen aus. Die muss nicht jeder annehmen, manchmal weichen sie sogar von dem ab, was in einigen Grammatikwerken steht.¹⁶

Ganz so kämpferisch, wie sich Bastian Sick in seinem Vorwort gibt, argumentiert er denn auch in den einzelnen Kapiteln nicht. Wie es um das „Todestil des Genitivs“ etwa bestellt ist, folgt nur wenige Seiten später. „Ganz so gefährdet, wie es auf den ersten Blick aussieht, ist der zweite Fall in Wahrheit nicht. Er versteht es durchaus, sich zu wehren, und macht sogar Anstalten, fremdes Terrain zu erobern.“¹⁷ Gemeint sind hier Präpositionen wie *trotz* oder *gemäss*. Sick betont zudem: Der Dativ ist des Genitivs Freund und Gehilfe¹⁸ und verweist damit auf Fälle, wo der Genitiv nicht erkennbar ist oder eine Genitivdopplung vermieden werden soll. Nicht ganz so entspannt sieht Sick jedoch die Tendenzen, wenn er im zweiten Band in einem Kapitel der Überschrift „Wir gedenken dem Genitiv“ auf den richtigen Gebrauch der Verben mit Genitivobjekt pocht¹⁹. Unverständlicherweise fehlt in beiden Bänden genau das Phänomen, das im Titel auftaucht: der possessiv verwendete Dativ.

Am Kapitel über die Verben mit Genitivobjekt lässt sich übrigens exemplarisch erkennen, dass Bastian Sick mit seinen im Vorwort formulierten Zugeständnissen an die Wandelbarkeit der Sprache und der Koexistenz mehrerer Formen nicht immer konsequent verfolgt. Die Prämisse ist klar: Der Genitiv ist richtig und muss gerettet werden. Ein abweichender Sprachgebrauch wird so kommentiert: „Die Presse trägt nicht unwesentlich zur Verbreitung des Eindrucks bei, dass der Genitiv vom sprachlichen Spielfeld ausgewechselt und auf die Reservebank geschickt werden soll.“²⁰ Es folgen Zitate aus Tageszeitungen, wobei der fälschlich gebrauchte Dativ moniert wird. Der Feststellung, dass das Verb *vergessen* den Genitiv bereits verloren hat, folgt ein Appell an die Leser, des Genitivs zu gedenken.

Man muss natürlich in Betracht ziehen, dass es sich hier ursprünglich um Kolumnen handelt, dass diese wie auch das Buch Unterhaltungswert haben sollen und dass zu lange oder stark differenzierende Texte den Lesern offenbar nicht zuzumuten sind. Dennoch hätte hier eine Chance bestanden, den von Sick selbst angesprochenen Aspekt des Sprachwandels weiter zu verfolgen. Dass Zeitungen, die sich doch eigentlich einer fehlerfreien Sprache befleißigen sollen, den Dativ statt des Genitivs verwenden, kann kritisiert werden. Andererseits kann man nachfragen, ob es nicht ein Zeichen des Sprachwandels ist, dass dieser „Fehler“ in Zeitungen gehäuft vorkommt. Mit anderen Worten: Ist der oben erwähnte Eindruck vom verdrängten Genitiv, den die Zeitungen vermitteln, ein

falscher, oder ist es ein deutlicher Hinweis auf eine Normverschiebung? Zu beantworten ist die Frage zum jetzigen Zeitpunkt wohl nicht, es ist aber lohnend, sie überhaupt zu stellen und damit über das Spannungsfeld, in dem sich das Problem bewegt, zu reflektieren. Zumindest wäre es vermutlich keine Überforderung für die Leser, sich klarzumachen, dass der Verlust des Genitivs beim Verb *vergessen* weder dem Wort selbst noch dem zweiten Fall einen bleibenden Schaden zugefügt hat. Insofern sind Sicks Bücher eher einer normerhaltenden als einer normreflektierenden Richtung zuzuordnen.

Das Verwenden richtiger grammatischer Formen ist ein Schwerpunkt der Kapitel der beiden Bücher. Ein anderer Schwerpunkt ist der Kampf gegen „unerträgliche“ Wörter und Wendungen, seien es nun Modewörter, Unwörter oder Anglizismen. Hier befindet sich Bastian Sick auf einer Linie mit dem Verein Deutsche Sprache, bei dem er auch Mitglied ist.

4. Ausblick

Wie soll man nun mit all diesen Positionen und Polemiken umgehen? Dazu drei Vorschläge.

1. Ich schlage vor, Sprachkritik, Kritik an der Sprachkritik und jegliche Polemik auf diesem Gebiet wie eine Parteienlandschaft in einer Demokratie zu betrachten. Nicht alles, was Vertreter bestimmter Fraktionen öffentlich von sich geben, mag dem Einzelnen gefallen. Dennoch sind es oft kleine Parteien mit provokanten Ansichten, die notwendige Diskussionen in Gang bringen. Die Sprachkritik der zeitgenössischen Puristen mag nicht jedem gefallen, das kategorische Ablehnen des sogenannten „Denglisch“ für übertrieben und unfundiert gehalten werden. Dennoch haben solche Positionen ihre Berechtigung, vor allem als Beitrag zu einer publikumsnahen Reflexion über Sprache..

2. Um beim Bild der Parteienlandschaft zu bleiben: Man kann die Diskussion erhitzt und polemisch betreiben, das Gesamtbild aber auch entspannt betrachten. Es sind oft die Vertreter einseitiger oder provokativer Positionen, die Diskussionen ankurbeln, an der Regierung sind sie in einer demokratischen Landschaft meistens nicht, da die Regierungsparteien aus machtpolitischen Gründen ihre Positionen oft entschärft haben. Sehen wir also etwa die Bemühungen zur Entdenglischung der deutschen Sprache als wertvollen Diskussionsbeitrag und stabilisierenden Faktor, nicht als Gefahr: Kein Benutzer von Bits und Bytes wird sein Vokabular dieser Diskussion wegen radikal umstellen müssen.

3. Dem starren Festhalten an bestehenden Strukturen der Sprache ist nicht nur das bekannte Argument vom immerwährenden Sprachwandel entgegen-

zusetzen, sondern es gibt auch die Möglichkeit, Verstöße gegen die Normen als Kreativität anzusehen. Es mögen nicht immer bewusste, unter künstlerischen Aspekten zu betrachtende Eingriffe in die Sprache sein. Dennoch zeugt es letztendlich von lebendigem Umgang mit der Sprache, wenn ihre Benutzer – bewusst oder unbewusst – ihre Möglichkeiten ausloten. Ob das immer ein Verlust oder, um mit althergebrachter Terminologie zu argumentieren, „Sprachsuadelei“ ist, wäre zumindest in Frage zu stellen. Was als Regelbruch verdonnert wird, kann man – je nach Situation und Sprecherkompetenz – genauso gut als souveränen Umgang mit der Sprache betrachten. Einen Anfang könnte übrigens machen, dass das Buch (bzw. die Bücher) von Bastian Sick inzwischen in großem Stil in Schulen eingesetzt werden. Zum Deutschunterricht in deutschen Schulen gehört – je nach Bundesland mehr oder weniger – glücklicherweise auch das kontroverse Diskutieren. Mein Vorschlag ist daher, Sicks Buch nicht als Bibel zur Normerhaltung zu benutzen, was es ja auch nicht sein will, sondern es ruhig im Sinne einer Reflexion über Sprache einzusetzen, die so manches in dieser "Bibel" auch in Frage stellen kann.

Diese Vorschläge zu einem offeneren Umgang mit Normverstößen und englischen Ausdrücken im Deutschen muss man nicht unbedingt gutheißen. Auch das gehört zur „linguistischen Parteienlandschaft“. Aber es lebt sich entspannter – auch als Sprachwissenschaftler.

Anmerkungen

¹ Polenz 1994, S. 107

² Sick 2006, S. 12

³ Polenz 1994, S. 107 f

⁴ <http://vds-ev.de/denglich/sprachpanscher/sprachhunzer.php>

⁵ <http://www.junge-linke.de/files/Sprachpurismus%20und%20der%20Verein%20Deutscher%20Sprache.pdf>.

Die Seitenangaben beziehen sich jeweils auf die PDF-Ausgabe.

⁶ ebd., S. 3

⁷ <http://www.vds-ev.de/denglich/argumente/index.php?include=XXXIV#XXXIV>

⁸ ebd.

⁹ Sprachnachrichten 2/2006, S.17 u. 27

¹⁰ zitiert bei Glück / Sauer 1990, S. 23

¹¹ ebd., S. 25

¹² ebd.

¹³ Sick 2006, S. 9 f

¹⁴ ebd., S. 9

¹⁵ ebd., S. 12

¹⁶ ebd.

¹⁷ Sick ²⁶2006, S. 16

¹⁸ ebd., S. 17

¹⁹ s. Sick ²⁶2006, S. 19 ff

²⁰ ebd., S. 20

Literatur

AMMON, U.; DITTMAR, N.; MATTHEIER, K. J.; TRUDGILL, P. *Soziolinguistik. Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft. 3. Teilband (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft; Bd. 3.3). 2., vollständig neu bearbeitete und erweiterte Auflage.* Berlin – New York: de Gruyter, 2006.

GLÜCK, H.; SAUER, W. W. *Gegenwartsdeutsch.* Stuttgart : Metzler, 1990 (Sammlung Metzler; Bd. 252)

GOEBL, H.; NELDE, P.; STARY, Z.; WÖLCK, W. *Kontaktlinguistik. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung. 1. Halbband (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft; Bd. 12).* Berlin – New York : de Gruyter, 1996.

POLENZ, P. von *Deutsche Sprachgeschichte vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart. Band II. 17. und 18. Jahrhundert.* Berlin – New York : de Gruyter, 1994.

SICK, B. *Der Dativ ist dem Genitiv sein Tod. Ein Wegweiser durch den Irrgarten der deutschen Sprache.* Köln : Kiepenheuer & Witsch, ²⁶2006.

SICK, B. *Der Dativ ist dem Genitiv sein Tod. Neues aus dem Irrgarten der deutschen Sprache.* Köln : Kiepenheuer & Witsch, ⁶2006.

Verein deutsche Sprache e.V. *Sprachnachrichten*, 2006, vol. 30, no. 2.

Internetseiten

<http://vds-ev.de>

BOYLE, J. We are wieder wer. Sprachpurismus und Kulturnationalismus Then and Now. Internetseite: <http://www.junge-linke.de/files/Sprachpurismus%20und%20der%20Verein%20Deutscher%20Sprache.pdf>

Spory o kodifikaci češtiny jako speciální případ lingvistické polemiky¹

Václav Cvrček

Pokud by teorie jazykové kultury (a spolu s ní všechny možné koncepty ovlivňující jazykově regulační činnost²) byla striktně vědeckou disciplínou, nebylo by možné, aby se v lingvistickém diskursu, který je okolo kodifikace veden v posledních 70 letech, vyskytovaly některé jevy. Následující příklady politického vlivu a argumentace, které se blíží demagogii či manipulaci s teorií, naznačují, že teorie jazykové kultury ve své podstatě není teorií, která by probírala možná stanoviska a jejich výhody či nevýhody, ale programem, zaujetím konkrétního postoje (podle Starého 1995 doktrínou jazykové kultury). Takový koncept (program, doktrína) se od teorie odlišuje zejména svojí pravdivostí, která je závislá na konsenzu rozhodujících lingvistů, a axiologickými východisky a cíli (v případě teorie jazykové kultury se jedná o záhodnost kultivovanosti a zejména o intervenční povahu konceptu – lingvisté by měli do jazykového vývoje zasahovat apod.).

Programový charakter teorie jazykové kultury podmíněný konsenzem mezi lingvisty bylo možné pozorovat v situaci výměny konceptů – puristický koncept po válce definitivně ustupuje, a Pražská škola zaujímá uvolněné pozice. Když v roce 1947 uveřejňuje B. Havránek (1947–1948) v obnoveném SaS svoji recenzi Pravidel z roku 1941 a části Příručního slovníku jazyka českého (PSJČ), který vycházel v letech 1935 až 1957, konstatuje, že v kodifikaci došlo ke sblížení se zásadami předválečného PLK. PSJČ dává za pravdu kroužku z 87%, Pravidla téměř ve 100% problematických jevů (až na výjimky jako: *břiště, ličidlo, srdečko, zduily* a ak. sg. neutra je).

V českém prostředí, kde tradičně existuje monopol jediné „kanonické“ kodifikační příručky a jejího vydavatele, v tomto případě ještě III. tř. České akademie věd a umění, by Havránkovo konstatování mohlo znamenat, že PLK od doby sborníku Spisovná čeština a jazyková kultura (1932) obsadil důležité rozhodovací posty lidmi svými nebo těmi, kteří s ním sympatizovali. Poměrně často jsem se při rozhovorech s pamětníky setkával s jejich viděním B. Havránka jako šachového stratega, který byl schopen organizovat českou lingvistiku vhodnou personální politikou. Nicméně v pravopisných komisích před vydáním Pravidel z roku 1941 byl jediný člen PLK, a to M. Weingart (který nahradil nemocného V. Mathesia). Ve zprávě o činnosti komise za rok 1943 (podepsán E. Smetánka

se však píše, že „*hlavní úkol komise (...) uvést totiž českou orthografii ve shodu s nynějším územím*“ byl vydáním Pravidel dokončen. Je otázka, do jaké míry stály za tímto úkolem útoky mladých členů PLK na stávající kodifikační praxi (jak to implikuje Havránekův článek) a do jaké míry bylo splnění tohoto úkolu již před ustavením PLK plánováno z jiných příčin.

Specifikem debat o kodifikaci je kromě zapojení nelingvistických argumentů do diskursu, kterým se budu věnovat dále, vnímání kritiky teorie jazykové kultury.³ Především je velmi zvláštní, jak málo kritiky bylo od války publikováno. Z větších prací se jedná o monografie Z. Starého (1992 a zejména 1995) a texty Sgalla a Hronka (1992) a Sgalla, Hronka, Sticha a Horeckého (1992). Je to s podivem, uvědomíme-li si, že kritika projevů a celkové úrovně komunikace je téměř historickou konstantou jazykovědných textů.⁴ V jaké jiné oblasti lidské činnosti by mohlo dojít k podporování nástrojů, o jejichž nefunkčnosti jsme stále přesvědčováni?

Paradoxní na celé situaci je fakt, že zastánci liberálnějšího postupu v kodifikační činnosti tvrdí, že jazyk v úpadku není, a přesto se dožadují změny kodifikační politiky, zatímco konzervativnější lingvisté na úroveň projevů zehrají, ale změnu kodifikační praxe odmítají. Postoj, který odmítá úpadkový charakter jazyka, staví na předpokladu, že není možné lingvistickými argumenty takové hodnocení obhájit; požadavek na změnu kodifikační politiky vyplývá pak z přesvědčení, že není třeba jazyk regulovat, a přílišnými intervencemi do jazyka se naopak rozvolňuje přirozená orientace ve spontánně ustavených jazykových normách. O něco méně pochopitelné je stanovisko konzervativních lingvistů, kteří podporují současnou intervenční praxi a zároveň kritizují výsledek jejího působení, současný stav komunikace.

1. Ideologie a kodifikace češtiny⁵

V průběhu druhé poloviny dvacátého století dochází v teorii jazykové kultury k několika zvrátům, které byly způsobeny zejména politickými vlivy. Jak se pokusím ukázat, jedná se o jeden z příkladů, kdy se tím odkrývá programový charakter teorie jazykové kultury. Její přísná teoretičnost, která byla (i podle názvu) představiteli Pražské školy proklamována, je v rozporu s vlivem, jaký na ni politika měla.

V průběhu roku 1948 se v české jazykovědě začíná projevovat postupný příklon teorie PLK k marxismu.⁶ Je pravděpodobné, že zprvu byl vcelku dobrovolný a vyvolaný prožitkem války.⁷ Jeho nejviditelnějším projevem byl import teoretických proudů ze sovětského svazu. Prvním z nich bylo „nové učení o jazyce“ N. J. Marra, které ovšem nemělo dostatek času na to, aby českou lingvistiku a literární vědu zasáhlo ve větší míře.⁸

Zásadní důležitost měla v tuto chvíli otázka třídnosti jazyka. Přestože Marr věřil ve stadiálnost jazykového vývoje, který reflektuje ekonomická stádia ve vývoji společnosti, jazyk překvapivě považoval pouze za prvek nadstavby a explicitně ho spojoval s uměním. Tlak oficiální ideologie a Marrovo učení tak vedly k prosazování třídního pohledu na jazyk. „*Právě Lenin a Stalin nás učí, že i na jazyk se musíme dívat třídně (...), jazyk (...) je mocným nástrojem třídního boje.*“ (Bosák 1949, s. 8)

Třídní pohled na jazyk vyústil v otázku o povaze spisovného jazyka z hlediska tohoto rozdělení. Pokud by byl jazyk součástí ideologické nadstavby (jak to tvrdil Marr), nástup socialismu by se nutně musel projevit i ve vytvoření zcela nového jazyka. V souvislosti s třídním pojetím a s demokratizačními tendencemi se tedy objevil názor, že spisovný jazyk je třídním jazykem buržoazie (tedy nevhodným pro novou společenskou situaci). To se pravděpodobně stalo v rámci oficiální diskuse o jazykovědě, kterou uspořádal tehdejší ministr školství Z. Nejedlý 24. 11. 1949, kde tehdy mladý lingvista J. Krejčí položil otázku o zrovnoprávnění obecné češtiny se spisovnou⁹: šlo např. o tvary jako „ej//ý a í (ý)//é, tedy zavést do ní [tj. do é češtiny – V.C.] *nejvýraznější hláskoslovné znaky obecné češtiny morfologického dosahu*“ (Havránek 1963, s. 260, pozn. 20). Havránek (a s ním pravděpodobně většina jeho generace) viděl návrh jako „*požadavek značně kategorický*“ (tamtéž) a jako útok na stávající teorii jazykové kultury (její protagonisty) a spisovný jazyk z ideologických pozic. Vystoupení bylo pak interpretováno jako pokus „zrušit spisovnou češtinu“, „neodpovědné radikálníčení“ v zásazích do národního jazyka (Dokulil 1951–1952).¹⁰

Je třeba připomenout, že podobným způsobem je dodnes neprávem interpretována většina pokusů o změnu současné jazykové regulační praxe nebo o kritiku teorie jazykové kultury.

Podobný ráz měl i návrh skupiny profesorů, asistentů a studentských funkcionářů FF UK na reformu pravopisu v roce 1950, který by částečně připustil některé obecněčeské tvary.¹¹ Návrh, který byl podán v podstatě po stranické linii (osobním zprostředkovaním) opět ministru školství Z. Nejedlému, podpořili mj. P. Sgall, J. Krejčí, J. Hronek, z profesorů V. Skalička a K. Horálek. Příčinu toho, proč byly podobné návrhy podávány „politickou“ cestou, je třeba hledat v neprostupnosti tehdejších oficiálních lingvistických struktur, kterou navrhovatelé pocítovali.¹² Podle Sgalla se v rámci reformy pravopisu mělo dosáhnout „*neutralizování hovorových prostředků*“ ve spisovném jazyce (šlo zejména o tvary *mladej, mladýho, s dětma, mužou, abysme*) (Sgall 1963, s. 244n).

Mnohem výraznější vliv než marrismus měly tzv. Stalinovy „*Stati o jazyce*“ (Stalin¹³, O marxismu v jazykovědě, 1950), které znamenaly odmítnutí Marrova učení a v podstatě příklon k historicko-srovnávací metodě lingvistiky 19. století. Za hlavní úkol lingvistiky bylo v rámci této Stalinovy kampaně proti kosmo-

politismu prohlášeno studium „vnitřních zákonů jazykového vývoje“. Kritika Marrovy „materialistické lingvistiky“ (jak sami marristé tento směr lingvistiky nazývali) byla ovšem absurdně aplikována i na strukturalismus (Červenka 1996, s. 393). Tak se tažení proti marrismu v československých podmínkách stalo tažením proti pražskému strukturalismu. Jistě ne bez „příspěvní“ B. Havrána, který se snažil najít styčné body mezi strukturalismem a marrismem; konstatování paralel mezi oběma směry, které učinil Sgall (1951), je tedy již jen opakováním do té doby vyhlášeného a propagovaného chápání předválečného PLK jako předznamenání marrismu.¹⁴

Odmítnutí se dočkala i teze o třídní povaze jazyka¹⁵, což přispělo k tomu, že byl Stalinův zásah vnímán zčásti s úlevou, zčásti s nadšením¹⁶: „Nebezpečné“ hlasy mladých lingvistů volající po demokratizaci spisovného jazyka tak mohly být s poukazem na Stati umlčeny (Dokulil 1951–1952). Statě vyvolaly v české vědě rozsáhlou diskuzi o „pravém“ marxismu v lingvistice a literární vědě zejména na stránkách *Tvorby*¹⁷ (Sgall 1951, Trávníček, Mukařovský), která začala nový boj proti českému strukturalismu. Prvním z článků této diskuze byl příspěvek P. Sgalla¹⁸, který – v mladickém radikalismu, jak to sám při osobních rozhovorech zhodnotil – kritizoval nekonzistentnost v doporučeních a v proklamacích jeho tehdejších univerzitních učitelů: „Proto se u nás dosud bez ohledu na nesprávnost strukturalistické metody běžně užívá i jako vysokoškolských pomůcek prací strukturalistické školy, jako jsou sborníky „Spisovná čeština a jazyková kultura“, „Čtení o jazyce a poezii“ aj.“ (Sgall 1951, s. 624)¹⁹. Absurdita doby, pro nás dnes již těžko představitelná, je vidět i na ročníku SaS 1950, který je „dvojdomý“, první polovina je marristická (zejm. Meščaninov 1950), druhá už antimarristická, ovlivněna Stalinovými články.²⁰

Za této situace došlo v postojích představitelů pražské školy k různým proměnám názorů. Jedním ze způsobů, jak se vyrovnat s novou politickou situací, je přístup B. Havrána, který hledal společné plochy mezi některými principy strukturalismu s marrismem (a později s marxismem) „převáděním“ formulací prvních na druhé (Novák 1991, s. 186, Novák 1990). „B. Havránek oprávněnost pojmů, které (...) považoval za základní, prokazoval tím, že je traktoval jako speciální případy pojmů, resp. dvojic pojmů známých z dialektiky.“ (Novák 1990, s. 29)²¹. Smyslem jeho počínání byla jistě snaha uchovat myšlenky v podobě, v jaké byly zamýšleny, i když v hávu nové ideologie a za cenu morálního „sehnutí“ (Havránek například podává *Přehled vývoje českého jazyka s hlediska marxistického*, což můžeme chápat jako snahu dřívější zkoumání vývoje jazyka podat ve světle marxismu).²²

V jiných případech B. Havránek kritizoval i své vlastní názory. Redakční poznámka B. Havrána k článku Dokulila (1950–1951) svědčí o tom, že přibližně se „pronásledovanému“ strukturalismu považovali někteří lingvisté za dosud

politicky příliš riskantní. Havránek se s Dokulilovým článkem neztotožňuje, odmítá PLK i svoje tehdejší myšlenky. „*Nemohu souhlasit s tím, že výsledky práce pražské školy – a tím i mé práce vlastní – budou „tvorit bezpečnou základnu naší theoretické i praktické práce se spisovným jazykem“.*“ (s. 140)

I přes tyto zjevné ústupky ideologii se nezdá, že by byla pochybnost o tom, že by kodifikační praxe od války byla ovlivňována jiným konceptem než teorií jazykové kultury. Jsou zde přitom možné dvě interpretace tohoto faktu: 1) teorie jazykové kultury ovlivňovala kodifikační praxi nezávisle na teoretických postojích veřejně projevovaných, které měly (zejména na začátku 50. let) pouze plnit ochrannou funkci před ideologickým tlakem, nebo 2) teorie jazykové kultury je natolik vágní, že se pod její jméno „schovala“ téměř jakákoli jazyková regulace (marristická, marxistická i strukturalistická). Z obou případů – které se vzájemně nevylučují – však vyplývá, že teorie jazykové kultury není striktně vědecká (není ani teorií sensu stricto): v prvním případě by totiž musel být zřejmý rozpor mezi teoretickými postoji veřejně projevovanými a jazykově regulační praxí, v druhém případě by se striktně vědecká teorie nemohla podřizovat ideologii (alespoň ne tak snadno).

Nutno znovu připomenout, že fakt programovosti teorie jazykové kultury jí není k tíži. Každý koncept ovlivňující jazykově regulační činnost vychází z předpokladů a spěje k cílům, které mají axiologickou povahu (např. historická čistota nebo kultivovanost či přirozený jazykový vývoj). Je pouze třeba, aby si lingvisté byli této skutečnosti vědomi a aby koncept ubránili před axiologicky podmíněnými nástroji jazykové regulace, které mohou vést až k neaplikovatelnosti celého konceptu.

Pro charakter sporů o kodifikaci češtiny je však mnohem závažnější fakt vtažení ideologických pohledů do diskursu. Jako příklad bychom mohli uvést příspěvek O. Uličného na konferenci v Olomouci v roce 1993: „*Obdobně je tomu v případě pokusů o odstraňování tzv. příkras češtiny (...), kde se jedná o ideologické kořeny radikálně levicové.*“ (Uličný 1995, s. 68) Nesmyslnost používání politologických charakteristik ve sporech o kodifikaci nebo o teorii jazykové kultury vyplyne na povrch, uvědomíme-li si, že ideologické argumenty můžeme používat z obou stran sporu a na podporu téměř jakéhokoli tvrzení.

Při hodnocení vývoje sporů o kodifikaci češtiny je třeba si uvědomit, že marxismem byly (alespoň oficiálně) ovlivněny všechny návrhy po válce (navíc už předválečná teorie PLK byla levicová) až do roku 1989. Pokud se kritizuje úsilí J. Krejčího, P. Sgalla a dalších v padesátých letech, protože „využili“ přicházejícího marrismu pro podporu svých myšlenek, je třeba rovněž připomenout, že na obranu se postavili lingvisté okolo B. Havránka s pomocí Stalínových spisů. Takto bychom mohli postupovat i v případě jiných návrhů a s největší pravděpodobností bychom zjistili, že všechny návrhy do roku 1989 se odehrávaly na platformě socialismu/marxismu.

V souvislosti s programovostí/konceptuálností teorie jazykové kultury je třeba rovněž připomenout, že jakýkoli koncept jazykově regulační praxe je možné nazírat prizmatem ideologie (právě z důvodů zmiňované axiologičnosti cílů). Méně intervenční přístup tak může být interpretován buď jako levicová anarchie, nebo jako pravicový liberalismus, současná intervenční praxe (preskriptivní kodifikace) může být nazírána jako pravicově konzervativní, nebo připomínající levicové plánování hospodářství a společnosti. Záleží pak už jen na konkrétních postojích a názorech, které nálepce se dostane pozitivní ohodnocení a které negativní.

2. Proč se v 70. a 80. letech začíná přistupovat k jazyku prizmatem postoje mluvčích?

2.1 Postoje mluvčích jako obrana spisovnosti

Počátek zájmu české lingvistiky o postoje mluvčích k jazyku se datuje na konec 60. let, kdy se začínají objevovat hlasy, které odmítají strohý racionalismus původní teorie Pražské školy²³ a dávají prostor pro axiologické pohledy na jazykově regulační praxi.

V příspěvku F. Daneše (1979) se objevuje požadavek, že by lingvisté měli při činnosti v oblasti jazykové kultury (zejména při vytváření kodifikace) počítat za prvé s postoji, které zaujímají členové daného jazykového společenství (též Daneš 1999b, Stich 1979, s. 107), za druhé s faktem, že jazykovědně fundovaná činnost zahrnuje činění jistých rozhodnutí, která předpokládají hodnocení jazykových jevů podle „jistých explicitních, objektivních kritérií“. Objektivní kritéria v kodifikační praxi přitom neodporují tomu, že „*spisovný jazyk je nepochybně institucionalizovaná společenská hodnota (...), motivovaná nezbytnou společenskou potřebou*“²⁴ *společného efektivního prostředku komunikace.*“ (Daneš 1979, s. 87).

Daneš zároveň převádí možné postoje mluvčích k jazyku na sérii protikladů (některé z nich uvedl už v roce 1968, viz Daneš 1999b). Protiklad orientace racionální a neracionální se projevuje čtyřmi postoji k jazyku: instrumentálním, etickým, zvykovým a afektivním. V protikladu jsou i skutečné jazykové chování lidí na jedné straně a jejich názory a přesvědčení o spisovném standardu na straně druhé. Úzus je reálným projevem hodnot, postoj mluvčích v podstatě opakováním toho, co se ve škole naučili. Rozdíl je i ve skutečných podnětech/příčinách jazykového chování a názorů uživatelů jazyka a v proklamovaných motivech tohoto chování a těchto názorů. Mluvíci můžeme podle Daneše rozdělit i podle jejich postoje k jazykovým změnám na rezistentní vůči změnám a ochotně změny přijímající. Poslední protiklady jsou v postojích hájících izolacionismus vs. univerzalismus a jednotnost vs. variantnost spisovného jazyka.²⁵

Axiologie se tak objevuje v jazykově regulační praxi, přestože je značně am-

bivalentní a pro kodifikační praxi nemá jednoznačné použití. Pomocí postojů a hodnot je totiž možné (stejně jako v případě ideologizace jednotlivých proudů) omluvit jakoukoli snahu v rámci jazykové regulace (v našem případě zejména preskripci). Nelze nic namítat proti tomu, že jednotlivé koncepty ovlivňující jazykově regulační praxi mají axiologické cíle (jinak to být asi ani nemůže), pokud však mají axiologickou povahu i nástroje (např. způsoby hodnocení jazykových prostředků), pak hrozí reálné nebezpečí, že takový koncept nebude jednoznačně aplikovatelný.

Axiologie se v jazykové kultuře projevuje nějakou obdobou tvrzení: **Spisovná čeština je hodnota.**²⁶ (např. Uličný 1995, s. 66) Pravdivost tohoto konstatování (pokud se dá o pravdivosti či nepravdivosti vzhledem k neúplnosti tvrzení vůbec uvažovat) v současnosti však není fakt samozřejmý. Hodnotové pojmání spisovné češtiny je totiž v rozporu s poměrně častým porušováním kodifikace její normy (i v tzv. spisovných situacích). Jinými slovy, kdyby byla spisovná čeština jako hodnota všeobecně pocítována, byla by výhradně používána např. ve škole.

Jako příklad můžeme uvést přístup odborníka k svému předmětu studia. Je známým faktem, že britští lékaři považují za neetické a neprofesionální, aby jakožto strážci veřejného zdraví byli sami kuřáky cigaret. Stejně tak výbavou bohemisty (a možná jeho profesionální ctí) je, aby se uměl v psané i mluvené komunikaci vyjadřovat spisovně. Pokud však určitá část bohemistů nepokládá za důležité, aby se na přednáškách a seminářích (tedy ve veřejných a popř. i oficiálních situacích) vyjadřovala spisovně, pak spisovná čeština ztrácí své hodnotové postavení i v rámci profesionální ctí.²⁷

Samozřejmě je možné namítnout, že vývody, ke kterým jsem právě dospěl na základě úzu, nemohou změnit vnitřní hodnocení a pocítování spisovné češtiny u některých mluvčích. Hodnotový přístup ke spisovnému standardu i nadále zůstává individuálním postojem. I když je spisovný jazyk hodnotou (přes neshodu tohoto faktu s územ), nevyplývá z tohoto postoje, jakým způsobem by měla být utvářena jazykově regulační praxe (tento postoj nezakládá důvod, nebo dokonce právo k intervenci do jazyka, který je komunikačním prostředkem i mluvčích, kteří tuto hodnotu nesdílejí).

Jiná je otázka, zda takovéto hodnocení spisovného jazyka patří do vědeckého diskursu.²⁸ Pokud se střetnou dva lingvisté, z nichž první bude tvrdit, že spisovná čeština je hodnota, zatímco druhý bude tvrdit opak, jejich konstruktivní diskuze tímto konstatováním končí. Racionální argumenty jsou v debatě proti axiologickým stanoviskům beze smyslu. Pro jazykovou kulturu z takového rozhovoru moc nevyplývá, pro kodifikační praxi pak ještě méně.

Zjevně totiž poukaz k hodnotovému charakteru jazyka může vést k protikladným závěrům: zatímco v současnosti je poukaz k hodnotovému charakteru jazyka běžně používán k odůvodnění (ospravedlnění) současné preskriptivní

kodifikační praxe, legitimní je i ten názor, který zdůrazňuje, že jazyk jako celek a jeho přirozený vývoj je hodnota, a proto by k němu lingvisté měli mít úctu a přestat ho regulovat (je to především absence objektivních kritérií, která by lingvistům měla zabraňovat v preskripci). Dovedeno do důsledků by se dalo uvažovat i o tom, že jevy, v nichž se kodifikace nedokáže proti tlaku úzu prosadit, přetrvávají v neregulované podobě právě v důsledku působení této spontánně přijímané hodnoty.

V souvislosti s inkorporací postojů mluvčích a axiologie do konceptu jazykové kultury se nabízí otázka, proč se tyto hlasy začínají objevovat. Příčinou jistě může být vliv vznikající americké sociolingvistiky (která se utvářela v 60. letech v opozici k formální generativní lingvistice). Vzhledem k nízké prostupnosti železné opony a nepřijatelnosti americké lingvistiky jako inspiračního zdroje (alespoň oficiálně) to však nemusí být důvod jediný.

Dalo by se uvažovat i o motivech, které pramení přímo z uplatňování teorie jazykové kultury, kdy existuje snaha vyřešit rozpor mezi územ, který zdaleka není plně spisovný, a kodifikací při zachování spisovnosti v celém konceptu jazykové kultury.²⁹ Vtažení postojů mluvčích do regulačního procesu je tak vítaným důvodem, proč odmítnout veškerou kritiku jazykové regulační praxe a volání po změně jazykové politiky kodifikačních institucí v situaci, kdy předcházející diskuze mezi lingvisty ukazují, že úzus se od kodifikace nebezpečně vzdaluje (např. Sgall 1960 a následná diskuze). Celá problematika postojů tak může být chápána jako argument proti změnám (ať už v jazyce nebo v teorii). Mladí mluvčí – nositelé změn, jsou ve škole vychováváni v domnění, že jejich jazyk není spisovný/správný, proto se se svým územ tolik neprosazují, aby upozornili na inovace³⁰, a tento ve škole získaný postoj dále reprodukuje. Naopak nositelé starších norem jsou v postavení kritiků vyjadřování mladších mluvčích a jsou se svými postoji velmi viditelní, průzkum postojů tak spíše zohlední tyto názory než názory, z nichž by vyplývalo přehodnocení současných stanovisek.

Ve společnosti – jak dokládá i Daneš (1979) – jsou různé názory na jazyk (přežívají i puristické sklony), avšak teoretici jazykové kultury si z plejády názorů na jazyk vybírají při jazykové regulaci pouze ty, které konvenují intervenční povaze teorie a v ní axiomaticky zakotvené spisovnosti. Současná jazyková regulační praxe tak nezohledňuje např. postoje upřednostňující pragmatickou snahu domluvit se (jakkoli) nebo postoje zvýrazňující spontánnost v komunikaci (viz Nebeská 1996). Absurdní na celé situaci je mj. to, že větší zapojení úzu do kodifikační praxe by zohlednilo reprezentativním způsobem všechny postoje. Úzus mohou mluvčí utvářet zhruba stejnou měrou; fakt, že se víc dbá na postoje (resp. na jejich výběr), je přitakáním tomu, že úzus v jazykově regulační praxi nehraje roli, kterou by podle teorie jazykové kultury hrát měl. Každá standardizace jakožto umělé strukturace jazyka (stejně jako např. abeceda – analogie

od Z. Starého 1995, s. 43) aproximuje určité přirozené funkce a distinkce a jiné nikoliv. Rozdíl je vždy v momentu hodnocení a autority, kterou bereme v potaz.³¹ Pokud by se tedy za hodnocení a nejvyššího arbitra kodifikace bral úzus, aproximovaly by se právě ty funkce a distinkce, které by byly ve společnosti majoritně vycitřovány.

Rozlišení mezi postoji mluvčích a jejich konkrétním jazykovým chováním (Daneš 1999b) však může být i zásadní námitkou proti těmto vývodům. Mluvčí tak může zastávat názor, že spisovná čeština je hodnota, i když se to v jeho vlastním úzu neprojevuje. Považujeme však takové chování a postoje za konsistentní? A jaké by z toho plynuly důsledky pro kodifikační praxi?

Jinými slovy, problém s Danešovým rozlišením nastává nejen v případě, když se snažíme zjistit preference mluvčích, které ve svém úzu nedávají najevo (o tom naposledy Beyerová-Nerlichová 2004), dále pokoušíme-li se odlišit postoje získané ve škole, která ve vývoji jazyka hraje výrazně retardační úlohu, od postojů nezasažených téměř osmdesátiletým působením teorie jazykové kultury, ale také pokud se snažíme zjistit váhu, kterou máme těmto postojům v kodifikační politice přisoudit. Průzkum postojů mluvčích před započítáním kodifikační činnosti, po kterém volá např. O. Uličný (1995), by mohl přinést jistě zajímavé výsledky. Nezabývá však lingvisty – pokud se shodnou na preskripci – zodpovědnosti v rozhodování, jak výsledky průzkumu promítnout do kodifikační činnosti.

Postoje mluvčích můžeme zjistit pouze při přímém dotazu na evaluaci určitých jevů. I když tedy přijmeme postoj vyjádřený hypotetickým a vnitřně ne příliš konsistentním výrokiem „*Přesto, že nemluvíím spisovně, považují spisovnost za hodnotu*“ jako reálně existující, nemůže být hodnověrným podkladem pro kodifikační činnost. Před lingvistikou by se jinak otvíralo nebezpečí kodifikování tvarů, které přes jejich kladné hodnocení mluvčími téměř nikdo nepoužívá, a jejich následné vnučování jazykovému společenství.³² Jednalo by se o nepsanou smlouvu mezi lingvisty a mluvčími, ve které by se lingvisté zavázali, že nebudou vyvozovat důsledky ze zkoumání běžného úzu (toho, jak se doopravdy mluví), a mluvčí by se na oplátku tvářili, že opravdu mluví tak, jak jim kodifikace nakuže (nebo že chápou, že je správné takto mluvit).

2.2 Postoje mluvčích jako obrana preskriptivismu

Jiný postoj k hodnotám v rámci jazykové kultury může reprezentovat výrok: preskriptivnost kodifikace je hodnota.³³ V tomto případě však můžeme použít stejný argument jako v případě hodnotového charakteru spisovné češtiny. Pokud mluvčí pociťují příkazy v oblasti jazyka jako hodnotu, pak se tento pocit neslučuje s porušováním těchto příkazů.

Obrana intervenčnosti teorie jazykové kultury je tak dalším příkladem vtažení postojů mluvčích do hry. Důvody, proč lingvisté provádějí preskripci, můžeme

jen odhadovat.³⁴ Daneš vidí jako hlavní důvod společenskou objednávku. Z přesvědčení lidí o existenci „správnosti“ vyplývá i v praxi se uplatňující předpoklad, že v případě dvou nebo více možností volby jen jedna z nich je ta správná (nebo správnější, lepší apod.). Je docela přirozené, že lidé hledají pomoc při rozhodování u odborníků. „*Těto společenské úloze se lingvisté mohou stěžít chtít zdůvodněně vyhnout.*“ (Daneš 1999a, s. 334) Jiní badatelé spatřují v preskriptivním charakteru kodifikace hodnotu (Uličný 1995), splňují tak tu část definice F. Čermáka, kde preskriptivismus je založen na víře, nikoli na objektivních argumentech.³⁵

Nejproblematictější se v této souvislosti jeví otázka, zda jsou lingvisté oprávněni do jazyka zasahovat.³⁶ Ve srovnání s argumentem F. Daneše, kdy nutnost preskriptivní kodifikace je vyvozována ze společenské poptávky, je zřejmé, že v této otázce jde o dvě různé věci. Z jedné strany jde o činnost „legislativní“, tzn. stanovování předpisů, o kterém Čermák soudí, že na něj nemají lingvisté právo, na druhé straně jde o činnost „poradenskou“, kterou lingvisté jako odborníci zjevně zastávat mohou (a kvalifikovaněji než „běžní“ mluvčí). V případě Danešova argumentu došlo ke smíchání „poradenské“ a „legislativní“ úlohy a výsledkem je představa, že preskriptivismus je logickou reakcí na společenskou poptávku po radách odborníků. Z argumentů snesených Danešem však vyplývá pouze fakt, že lingvisté jsou povoláni udělovat rady v mezích, které jsou dány stavem poznání jazyka, jeho systému, norem či úzu apod. (Cvrček 2006c, s. 27)

V obou rolích (poradenské i zákonodárné) se navíc lingvista objevuje jednak jako odborník a jednak jako mluvčí (se svými preferencemi a názory). Některé tazatele může zajímat názor lingvisty-mluvčího, může být pro ně zdrojem inspirace vedle odborného posouzení jevu, avšak lingvista-zákonodárce by své preference neměl projektovat do kodifikace. Je otázkou, zda teorie jazykové kultury se svým nedefinovaným kritériem spisovnosti poskytuje dostatečnou oporu pro to, aby k takovým jevům nedocházelo.

2.3 Postavení tradice v axiologickém přístupu

Je pravděpodobné, že v pozadí celého axiologického přístupu k otázkám jazykové kultury je „úcta“ k tradici. V české lingvistice je tradiční výsadní postavení spisovné češtiny (či spíše odmítání obecné češtiny jako jejího největšího konkurenta, zejména pokud jde o tvarosloví). Každý návrh, který se vyslovuje proti tomuto pojetí a snaží se podporovat zvýšení mluvnosti přijetím dosud nekodifikovaných tvarů do kodifikace, je proto odmítán a návrhy jsou viděny ve světle necitlivého jazykového plánování.³⁷ Zjevně tak k odstranění intervenčního prostředí (pokud se na takovém postupu lingvisté shodnou) bude třeba vést intervenci proti jazykově regulační činnosti. Jakákoli deregulace je totiž regulací regulační činnosti a minimalizace intervenčního tlaku tak předpokládá intervenci do intervenční činnosti.

Dosáhnout deregulace nebude snadné, a není proto vhodné odmítat takové přechodné (více méně kompromisní) kroky, jako je přechod od černobílé spisovnosti (a její preskriptivní kodifikace) k pojmu standard s nejasnými hranicemi a s oscilací v běžném hovoru (třeba i veřejném), která je nutná pro přirozený vývoj jazyka (viz naposledy Čermák – Sgall – Vybíral 2005).

Tradiční je v českém prostředí i preskripce. Otázkou je, zda sám fakt tradičního postavení tohoto přístupu k jazykové praxi zakládá nutnost jejího zachování, či zda se zvyšuje nebezpečí diskontinuity v jazykové praxi při přehodnocení kodifikační politiky. Tradice každopádně záhodnost takové činnosti dostatečně nedokazuje. I proto jsou všechny argumenty, které se snaží obvinít zastánce liberálnější kodifikační politiky z jazykového plánování, necitlivého jazykového inženýrství či „nedomyšlených“ neoliberálních názorů, liché. Jazyk se bez těchto zásahů obešel dávno před uplatněním preskripce (v mnohých jazycích navíc preskripce dodnes není), tradičnost současného způsobu intervenování je tedy ve srovnání s „tradicí“ přístupu *laissez-faire* velmi malá.

Bylo už zmíněno, že mluvčí zaujímají k jazyku různé postoje od instrumentálních až po téměř sakrální (Daneš 1979). Je třeba přiznat, že všechny tyto postoje jsou naprosto legitimní. Jiná je však otázka lingvistického přístupu k jazyku. V české situaci, v níž existuje kodifikační monopol, tedy kodifikace, kterou P. Garvin (1993) nazývá *academy-governed style*³⁸, není možné při regulaci všechny tyto postoje brát v úvahu. Jazyková kultura i v tomto aspektu musí mezi postoji vybírat na základě nějak stanovených kritérií. Výsledek této selekce tak více či méně aproximuje některý z postojů zastoupených v jazykovém společenství.

Při vytváření kodifikace nejsou všechny postojové aspekty jasně zveřejněny. Lingvistika si tak nepřipouští, že tvůrci kodifikace jsou rovněž zastánci určitého postoje.³⁹ Uživatel kodifikace proto nemá možnost zjistit, jaké funkce/postoje kodifikace aproximuje a podle toho se v jazykové praxi (a při používání kodifikace) orientovat.

3. Závěry: Požadavky na koncept ovlivňující jazykově regulační činnost

Z uvedených příkladů je vidět, že diskuze nad teorií jazykové kultury a současnou kodifikační praxí je často vedena z pozic, které nejsou přísně vědecké a které se občas nebezpečně přibližují demagogii. Důvody můžeme najít jednak v emocionálním prožívání celého problému a jednak v konceptu jazykové kultury samém. Koncepty sice mají – jak bylo už uvedeno – axiologické cíle, z důvodu jednoznačné aplikovatelnosti by však neměly mít axiologické i nástroje (mezi ně patří i kritéria hodnocení jazykových prostředků). Je pravděpodobné, že by bylo možné navrhnout takové požadavky na koncepty ovlivňující jazykově regulační praxi, které by podobným sporům mohly předejít, ne-li je úplně eliminovat.

Navrhaná teorie intervencí (viz Cvrček připravuje se), která by měla být budována jako zastřešující teoretický rámec pro možné koncepty jazykově regulační praxe, proto propracovává systém nároků, které klade na jednotlivé koncepty. Základní formální požadavky na koncepty ovlivňující jazykově regulační praxi se shodují s obecnými požadavky na vědecké teorie a jejich společným jmenovatelem by byl Popperův požadavek nekondiktornosti (Čermák 1997, s. 29):

1. Požadavek srozumitelnosti
2. Požadavek jednoznačnosti
3. Požadavek nezávislosti pojmů

Formální požadavky tak sledují u každého konceptu to, zda je aplikovatelný (ve smyslu uveditelnosti do praxe, nikoli pravděpodobnosti uvedení do praxe). Na rozdíl od obsahových požadavků vycházejí formální požadavky striktně z metodologie lingvistiky, a proto je legitimní kritizovat jejich nedodržení u starších konceptů.

Požadavek srozumitelnosti konceptu klade důraz na to, aby všechny stěžejní pojmy konceptu byly definované (nebo alespoň dohledatelné či jednoznačně odvoditelné). Operuje-li např. koncept jazykové kultury s termínem „spisovnost“, mělo by být jednoznačně dohledatelné, co se tím termínem myslí, jak se spisovný prostředek pozná od nespisovného (Cvrček 2006c). Porušením tohoto požadavku se otevírají dveře způsobům, jak nedefinované, ale axiomaticky zakotvené pojmy konceptu legitimizovat. Není-li tedy např. spisovnost v rámci teorie jazykové kultury definována a je-li zároveň konceptem vyžadována, vzniká poptávka po způsobech, jak ji v konceptu udržet např. pomocí vtažení postojů mluvčích do jazykově regulační praxe.

Pro použitelnost konceptu je velmi důležitý požadavek jednoznačnosti, který z konceptu vylučuje všechna tvrzení, která nemají jednoznačné důsledky a můžou způsobit např. to, že z jedné příčiny vzejdou dva důsledky. Není proto kupř. možné obhajovat zařazení málo frekventované varianty prvku do kodifikace upevněním žádoucího úzu („aby se posílila správná varianta“) a zároveň stejně málo frekventované varianty jiného prvku z kodifikace vypouštět jako zastaralé či nepoužívané. V tom případě se totiž ze stejné příčiny vyvozují pro kodifikační platnost daného jevu protikladné důsledky – v prvním případě je jev do kodifikace zařazen, „protože se v něm často chybje“, v druhém případě je jev z kodifikace vyloučen, „protože to tak už nikdo neříká“ (viz tzv. kontrastivnost kodifikace; Cvrček v tisku). Porušením tohoto požadavku je např. použití politických kritérií při posuzování návrhů změn jazykově regulační praxe (což samozřejmě nikdy nebylo součástí teorie jazykové kultury, ale v polemikách se občas objevuje) nebo zapojení postojů mluvčích do jazykově regulační činnosti (což součástí teorie

jazykové kultury od 70. let je). Obojím může být totiž obhájen jakýkoli záměr v jazykově regulační praxi.

Požadavek nezávislosti pojmů má bránit metodologickým lapsům, kterým se říká *circulus vitiosus*, tedy bludný kruh nebo také definice kruhem. Příkladem nedodržení tohoto požadavku mohou být pojmy uživatel spisovného jazyka a nositel spisovné normy v rámci teorie jazykové kultury (zejména Jedlička 1978). Pokud totiž mají mít „*funkci kritéria spisovnosti, skrývají i nemalé nebezpečí pohybu v kruhu: spisovné jsou ty prostředky, které užívají nositelé spisovné normy, nositelé spisovné normy jsou ti mluvčí, kteří mluví a píšou spisovně.*“ (Nebeská 1996, s. 96)

Při dodržení těchto zásad by koncepty ovlivňující jazykově regulační praxi měly být imunní vůči nelingvistickým argumentům (ideologie, axiologie), které celou diskuzi svádějí do roviny výpadů a „politického“ boje.

Poznámky

¹ Tento příspěvek vznikl v rámci výzkumného záměru Ministerstva školství mládeže a tělovýchovy ČR číslo MSM 0021620823.

² Takovými koncepty rozumím teoretická stanoviska, kterými se řídí jazykově regulační praxe. Příkladem by byl nepsaný koncept puristů sdružených okolo Naší řeči, konceptem je i teorie jazykové kultury nebo Koncept minimální intervence (Cvrček, připravuje se).

³ Uvedu jeden příklad za všechny: Podle F. Daneše (1992–1993) by se smysl knihy Sgalla a Hronka (1992) dal vystihnout sloganem: „*Puste vobecnou češtinu do spisovny!*“ (Daneš 1992–1993, s. 180) Takovéto konstatování hned v úvodu recenze napovídá, jaký je vztah recenzenta k probíranému tématu. Daneš nepředpokládá, že bychom spisovnost (nebo nespisovnost) měli nejprve zjistit, ale apriorně konstatuje, co je („zjevně“) spisovné a co obecné a co do čeho proniká. Anticipuje tak výsledek zkoumání a toho, co je spisovné, na základě své apriorní představy o spisovnosti, jejímž podkladem je (nejspíše) shoda se stávající kodifikací. Přitom Sgall s Hronkem by stejný fakt formulovali spíše jako „*Puste spisovnou češtinu do spisovny*“, protože předpokládají, že prvky, které prosazují, mají svou apriorní spisovnost, která jen nebyla kodifikací uznána (a v důsledku preskripcie není v širší veřejnosti akceptována). Zároveň Daneš ukazuje, do jaké míry se pokusil o smysluplnou reflexi ýsleken v recenzované práci obsažených. Ani další ukázky nás nenechají na pochybách, že hodnocení je víceméně pocitové: „*Představíme-li si situaci, která by nastala po doporučeném „velkoplošném“ pronikání obecné češtiny a moravsko-slezských interdialektů do spisovné normy, jde nám tak trochu mráz po zádech* [zvýraznil V. C.]: *kolik by to vlastně bylo spisovných norem?*“ (Daneš 1992–1993, s. 181) Autor už nevysvětluje, proč by nám měl „jít mráz po zádech“ a proč je představa plurality standardů (či jejich neostře vymezení, jak je navrhováno dnes – viz Čermák – Sgall – Vybíral 2005) něčím zásadně pomýleným.

⁴ V únoru 1995 byl proveden průzkum na vzorku 1078 osob. Většina lidí (různého věku) při pohledu zpět o 5 let si myslí, že se „čeština nezlepšila“. Zlepšení bylo (u 20 % do-

tázaných) konstatováno u jazyka politických projevů, což byl nejlepší výsledek ze všech zkoumaných oblastí (běžný jazyk, noviny, TV, rozhlas, škola, literatura...) (Kraus 1996). V jiném průzkumu, který pořádal obnovený PLK, odpověděli převážně starší lidé a většinou laici (až na Vladimíra Staňka a Františka Čermáka); účastníci většinou vypovídali o nízké úrovni (Dokulil – Sgall 1992). O nejednoznačném hodnocení soudobé jazykové kultury vyplývající z nekultivovaného jazykového a jiného chování píše i Daneš s Krausem (1993).

⁵ Popis historického pozadí sporů o kodifikaci přebírám z monografie *Teorie jazykové kultury po roce 1945* (Cvrček 2006a) a podle stati P. Nováka (1991).

⁶ Levicová orientace PLK je vidět již z formulací programového prohlášení, kde B. Havránek v roce 1935 v prvním čísle SaS na str. 2 píše: „*Víme z hospodářské vědy, že anarchie výroby není stálou neměnnou, nadčasovou kategorií, nýbrž jen historickou etapou. Rovněž otázka větší nebo menší plánovitosti v jazykovém hospodaření je otázkou kulturního dění. Stoupá-li kultura, stoupá také jazyková kultura, a stoupá-li jazyková kultura, vzrůstá plánovitost zásahů společnosti do jazykového vývoje.*“ (citováno podle Starý 1995b, s. 93); srov. též poznámku B. Havránka, kterou zachytil P. Novák 1990, s. 21 v pozn. 2: „*v rozhovoru se mnou v r. 1976 B. Havránek poznamenal: „Před válkou nám /zhruba: redakci SaS/ vytykali, že jsme marxisti, po válce, že jsme kontramarxisti.“* Pozvolnost přechodu od předválečné linie, „*neboť protistrukturalistické vystoupení z r. 1951 nebylo zlomem, cesta k němu byla nastoupena už r. 1945 a dovršena po únorovém převratu*“, konstatuje i M. Červenka (1996, s. 388).

⁷ „*Zkušenosti minulých let vyznívaly v tom smyslu, že pouze socialismus představuje odvahu k tvorbě neznámé budoucnosti.*“ (Červenka 1996, s. 388)

⁸ Podle V. Šmilauera prý sice jako první referoval o marrismu J. V. Bečka ve Společnosti pro slovanský jazykozpyt již v roce 1942, reálně „působení“ marrismu však v našich zemích je možné ohraničit léty 1949 až 1950 (tedy do vydání Stalinových Statí). „*R. 1948 brzy po Lysenkově kampani proti genetice a po jejím vzoru se v SSSR stává oficiální doktrínou „nové učení o jazyce“, marrismus, od r. 1949 i u nás..*“ (Novák 1991, s. 186) Podle údajů z Encyklopedického slovníku češtiny (2002) byl marrismus poprvé zaznamenán Novotným v roce 1931 v Listech filologických, na půdě PLK o něm ve stejném roce referoval Kopeckij, což ovšem Šmilauer jako člen „konkurenční“ Společnosti pro slovanský jazykozpyt nemohl vědět.

⁹ Tak setkání interpretuje P. Sgall (1963).

¹⁰ J. Bělíč debatu na ministerstvu interpretuje v roce 1955 takto: „*Rozpor mezi povědomím normy a její oficiální kodifikací i jiné příčiny vedly v souvislosti s mylným učením N. J. Marra o trdnosti jazyka některé nevyzrálé jazykovědné pracovníky z nejmladší generace až k nesprávným závěrům, že spisovná čeština v dnešní své podobě je v celém svém rozsahu přezíték minulosti, mrtvé dědictví z údobí kapitalistického, třídní jazyk poražené buržoasie, a že je tedy nutno nyní, po vítězství proletariátu, ji zrušit a zavést jako spisovný jazyk regionálně českou obecnou češtinu jakožto úvar vlastní dělnické třídy.*“ (Bělíč 1955, s. 133n); podobně Jedlička (1955, s. 149); Havránek 1955.

¹¹ V této době bylo naprosto běžné, že protiklad spisovnost – nespisovnost se řeší v rámci pravopisných reforem.

¹² P. Sgall – osobní sdělení

- ¹³ Stalinovo autorství textu je sporné, pravděpodobným autorem byl nejspíše A. Čikobava (Holubová 1999).
- ¹⁴ Tuto interpretaci se mnou nesdílí např. Vachek (1999, s. 67n).
- ¹⁵ „*Jazyk není vytvořen nějakou jednou třídou, nýbrž celou společností, všemi společenskými třídami, úsilím mnohých set desetiletí.*“ (Stalin 1950)
- ¹⁶ B. Havránek (1968) uznává přínos Statí v tom, že zbavily lingvistiku „pavědeckého dogmatismu“ učení Marrova.
- ¹⁷ Zápisy redakční porady Tvorby 1950 (19. – 21. 8. 1950) a Korespondence s redakcí 1949–1951 mluví o závěrech k 1. plánu Tvorby. Mezi hlavní úkoly rubrik v letním období patřila jazykověda, zejména „*kampaň ke Stalinovým článkům a dopisům*“ – Fond 19/7 (KSC – Ústřední výbor 1945–1989, Oddělení kulturně-propagační a ideologické), arch. jedn. 500, 511.
- ¹⁸ Duchem by se k zahájení kampaně hodil i pozdější článek O. Lešky *K voprosu o strukturalisme*, VJaz 1953, č. 5 88–103.
- ¹⁹ Na tomto místě je podle mého soudu třeba učinit minimálně dvě poznámky. Zaprvé zmíněná stať P. Sgalla, která odstartovala celou protistrukturalistickou kampaň, vyšla jak v Tvorbě, tak ve SaS 1951. Z osobních rozhovorů s P. Sgallem vím, že původní text článku v Tvorbě, uveřejněný z oněch dvou verzí jako první, byl redakcí pozměněn a „přirostřen“ (zvláště nekriticky vůči působení R. Jakobsona v PLK ve 20. a 30. letech); v druhé verzi článku (ze SaS), o niž Sgalla přímo požádal tehdejší redaktor SaS B. Havránek, si autor již z politických důvodů nedovolil změny dodané redakci Tvorby ve větším měřítku odstranit, ačkoli s nimi nesouhlasil. Druhou poznámkou, která se přímo obsahu Sgallova článku netýká, která by však měla vyrovnat určitý mylný dojem, jenž může vzniknout prostým postavením jmen autorů článků v Tvorbě vedle sebe, je fakt, že Sgall uveřejnil omluvu R. Jakobsonovi a celý článek rektifikoval (Sgall 1956), což rozhodně neplatí o jiných účastnících zmíněné diskuze (zejm. o F. Trávníčkovi).
- ²⁰ Celou situaci navíc vyhroutil fakt, že předválečné osobní antipatie a metodologické difference se začaly promítat do rozdílů v politických postojích a nejen do nich (viz např. nucený odchod odpůrce PLK ve 30. letech J. Hallera z FF UK, dlouhodobě labilní postavení nečlena PLK V. Šmilauera na FF UK či útoky na „imperialistický charakter“ typologie prof. Skaličky ze strany F. Trávníčka; Novák 1991, s. 185).
- ²¹ Pro ilustraci je možno uvést logiku B. Havránka o více než 10 let později na konferenci v Liblicích roku 1962, kde došlo k rehabilitaci některých základních pojmů předválečného strukturalismu: materialistická dialektika má tu vlastnost, že se s ní shodují zákony společnosti, přírody apod. Je to proto, že vyplývá opravdu ze studia skutečnosti. Pokud se tedy v PLK dospělo k odhalení dialektických rozporů v jazyce, stalo se tak z dobrého pozorování skutečnosti. Jinými slovy, poctivé pozorování nemůže být v rozporu s materialistickou dialektikou, protože ta je z definice s pozorováním skutečnosti v souladu; „*Dialektické vztahy existují v jevech společnosti a studium těchto jevů společnosti nás vede k jejich odhalení. Jejich empirický rozbor nám ukazuje, že je-li opravdu vědecký, dospívá a musí dospívat k odhalení správné dialektiky.*“ (Havránek 1962, citováno podle Novák 1990, s. 34)
- ²² Pregnantně, i když vyhocené polemicky to vyjádřil ve svých Pamětech V. Černý, když v B. Havránkovi viděl vedle F. Trávníčka „*dalšího lingvistu, který přes noc konvertoval ze*

Saussura na Marra a za další noc z Marra na Stalina a měl nakonec osobně šplhat po zdech svého semináře, aby první v Československu strhl marrowské vývěsky, výjev, který na fakultě zůstal památný!" (Černý 1992, s. 272)

²³ „*A teorie spisovného jazyka, jak byla vybudována nejen u nás (...), je přece jenom určována racionálními kritérii. Můžeme přiznat upřímně, kriticky, že tato teorie do jisté míry zanedbávala emocionální složku projevu.*“ (Havránek 1969, s. 74)

²⁴ „*Nezbytnost*“ takové společenské potřeby je přitom spíše proklamací než realitou.

²⁵ A. Stich v souhlasu s příspěvkem F. Daneše upozornil na to, že jazyk je spojen s axiologickým systémem. Je tudíž často vnímán i emocionálně. „*To, co je hodnoceno, bývá proto zároveň i objektem lidské aktivity, zaměřuje se na to záměrně jednání lidí. Jazyk (...) se pak stává předmětem zásahů, tak či onak pojaté regulace; člověk a společnost se ho zmocňují jako něčeho, co není samozřejmé, dané, pouze k dispozici, ale co je ovlivnitelné, měnitelné, nebo naopak konzervovatelné.*“ (Stich 1979, s. 100) Z tohoto důvodu je podle Sticha nutné uvést teorii jazykové kultury v souvislost nejen se sociologií, ale i s teorií kultury a axiologií.

²⁶ Takovéto tvrzení je samozřejmě neúplné, protože neříká nic o tom, v čem hodnotnost tkví, jaká je relativní pozice v hierarchii ostatních hodnot a zejména, co z tohoto faktu (pokud je pravdivý) vyplývá pro jazykově kultivační činnost. O. Uličný vidí hlavní hodnoty spisovnosti především „*v hodnotě národně integrační, kulturně integrační a v poukazu k vyšším hodnotám prostřednictvím inherentního patosu spisovnosti. Ten vede obecně k zdůraznění hodnoty činností směřujících k uznávání, vyhledávání a vytváření vyšších hodnot ve všech oblastech lidské činnosti.*“ (Uličný 1995, s. 71)

²⁷ Kromě osobní zkušenosti s tímto jevem můžu uvést i 40 let staré příklady, na které upozornil P. Sgall (1960): „...*že to považovali za nějaké instrumentál predikativní...*“ apod.

²⁸ Hodnotový postoj ke spisovné češtině se bohužel často mění v emocionálně vypjatý odpor vůči kritikům současné praxe. To se promítá u některých lingvistů do jejich nevědeckých formulací, ve kterých neodlišují své postavení odborníka a postavení mluvčího. Srov. redakční poznámku k referátu V. Schmiedtové (1995): „*Autorka patří zjevně k těm solipsistně laděným lingvistům, kteří ve vlastním odmítání spisovné normy v mluvených projevech i oficiálního charakteru spatřují obecnou tendenci. Tito lingvisté zcela opomíjejí jazykovou praxi mluvčích jiných oborů, např. lékařů a techniků v projevech oficiálního charakteru, a dále skutečnost, že obecně české prostředky se „pospisovnění“ prostě [zvýraznil V.C.] vzpírají.*“ (Jančáková – Komárek – Uličný 1995, s. 88)

²⁹ Srov.: „*Zdrojem napětí mezi územ a normou na rovině praktické (v péči o jazykovou kulturu češtiny) je nesoulad mezi kodifikovanou normou a převládající jazykovou praxí. Tento rostoucí nesoulad je pocítován stále více jako klíčový problém české jazykové kultury. K takové situaci vlastně nemělo dojít, protože v teorii Pražské školy se norma vytváří právě jazykovou praxí, resp. předmětem normy jsou jazykové prostředky pravidelně se vyskytující v jazykové praxi příslušníků daného společenství, pouze v případě potřeby je norma korigována teoretickým zásahem. Problém spočívá v tom, že k napětí dochází mezi spisovnou normou a územ zahrnujícím prostředky spisovné i nespisovné. Má-li norma zůstat spisovnou, stojí mezi oběma pojmy bariéra spisovnosti.*“ (Nebeská 1996, s. 57)

³⁰ Zvlášť když každá inovace – kromě vytváření nových termínů – je původně chybou a/nebo nepečlivostí.

- ³¹ Srov. „*Opozice „standardní – nestandardní“ („spisovná – nespisovná“)* je z hlediska mluvní činnosti distinkcí ne přirozenou, ale artificální. Tato distinkce totiž nevychází z mluvní činnosti, ale je na ní nakládána. Standardizovat znamená restringovat funkční spektrum, priorizovat určité funkce a (některé) jejich funkční hodnoty na úkor jiných. Jelikož to lze zřejmě provést vícerym způsobem, je nepříznačnou situací existence ne jednoho, ale více standardů.“ (Starý 1995, s. 47)
- ³² Z výkladu je zřejmé, že tento problém by se případně „deskriptivní kodifikace“ netýkal. Ta může postojem mluvčích pouze zaznamenávat, absence imperativní složky však znemožňuje vnucování takto vybraných tvarů celému společenství.
- ³³ „*Zdá se, že v oblasti pravopisu zůstává preskriptivnost pro většinu pisatelů nejvyšší hodnotou a kodifikace by tu měla být dána pravidlem, nikoli jen doporučením.*“ (Uličný 1996, s. 67) Toto konstatování se omezuje pouze na pravopis, to ovšem neznamená, že by nemohlo být některým z lingvistů proneseno v obecnější podobě.
- ³⁴ Jeden z nich popsal Z. Starý (1995) jako syndrom národního údělu.
- ³⁵ F. Čermák definoval preskriptivismus v jazyce jako víru, že jedna z variet má vyšší hodnotu než jiné a že by se měla jazykovému společenství oficiálně vnutit. (Čermák 2001, s. 78)
- ³⁶ „*Připomenu však znovu otázku práva, o kterém si tito lidé [tj. zastánci preskriptivního charakteru kodifikace – V.C.] myslí, že ho mají, když s příslušným jazykem manipulují. (...) Být lingvistou člověka ještě automaticky přece nekvalifikuje k tomu, aby takto rozhodoval o jazyce, protože ten je společným nástrojem patřícím všem, a nikoliv jen vybrané skupince, která chce arbitrárně rozhodovat o tom, co má užít většina.*“ (Čermák 2004, s. 14n)
- ³⁷ Např.: „*není však možno přirozený vývoj normy spisovného jazyka umělými zásahy narušovat a normu od základu měnit nebo dokonce ji nějak nově vytvářet z různorodých prvků jakéhosi „jádra“ národního jazyka.*“ (Bělič – Havránek – Jedlička 1962, s. 124)
- ³⁸ „*The academy-governed style implies that in a speech community there is a single unquestioned source of authority, which is generally recognized and obeyed by everybody. The classical example of this style of codification is the work of the academies in the socialist countries: these academies formulate the rules and publish the documents that set forth the linguistic norm through particular agencies that they create for this purpose, such as institutes of linguistics or of national language.*“ (Garvin 1993: 42) Zatímco druhý pól Garvinovy typologie zastupuje pojem *free-enterprise*, který je charakteristický tím, že stanovení a vyhlášení pravidel je v rukou soukromých institucí (vydavatelství apod.) (Garvin 1993, s. 42)
- ³⁹ „*...lingvista se při určování a hierarchizaci kritérií [kodifikace – V.C.] podle našeho názoru neřídí zřeteli jazykovými, nýbrž – vědomě nebo podvědomě – reflektuje názory a postoje, které zaujímá jako člen národního nebo jiného společenství, jako zastávce hodnot obecnějších než těch, které se rozhodl odvodit z předmětu jeho zkoumání. Není tedy v podstatě rozdíl mezi přístupem lingvisty a laika; hluboká a přesná znalost jazykových fakt jazykovědci jen umožňuje rozpoznat, jaké důsledky uplatnění kritéria má.*“ (Hlavsa 1996, s. 29) Představa (poněkud optimistická), že lingvistika zná důsledky svých činů a může je použít „ve prospěch“ jazyka, je široce sdílená od dob předválečného PLK (srov. „*...dnešní situace lingvistické teorie nám umožňuje, abychom vědeckým zasahováním proces tříbení trochu urychlili...*“ Ma-thesius 1932, s. 25).

Literatura

- BAYEROVÁ-NERLICOVÁ, L. Jazykový úzus vs. postoj k jazyku v Čechách: výsledky empirického a sociolingvistického výzkumu v západních Čechách a v Praze. *SaS*, 2004, roč. 65, s. 174–193.
- BĚLIČ, J. Nové údobí ve vývoji českého jazyka. *NŘ*, 1955, roč. 38, s. 129–146.
- BĚLIČ, J.; HAVRÁNEK, B.; JEDLIČKA, A. Problematika obecné češtiny a jejího poměru k jazyku spisovnému. *SaS*, 1962, roč. 23, s. 108–126.
- BOSÁK, C. Lenin a otázky jazyka. *NŘ*, 1949, roč. 33, s. 8–9.
- CVRČEK, V. *Teorie jazykové kultury po roce 1945*. Praha : Karolinum, 2006a.
- CVRČEK, V. Spisovnost a její zdroje. *SaS*, 2006b, roč. 67, s. 46–60.
- CVRČEK, V. Za ještě tvrdší kodifikační diktát? *NŘ*, 2006c, roč. 89, s. 26–29.
- CVRČEK, V. *Kodifikační praxe*. Příspěvek na Zasedání komise pro spisovné slovenské jazyky při Mezinárodním komitétu slavistů. Praha, 16. a 17. září 2005. (v tisku)
- CVRČEK, V. *Koncept minimální intervence*. (připravuje se)
- ČERMÁK, F. *Základy lingvistické metodologie*. Praha : Karolinum, 1997.
- ČERMÁK, F. *Jazyk a jazykověda*. Praha : Karolinum, 2001.
- ČERMÁK, F. Preskriptivismus: Variabilita versus stabilita. In *Spisovnost a nespisovnost – zdroje, proměny a perspektivy*. Eds. E. Minářová, K. Ondrášková. Brno : MU, 2004, s. 12–17.
- ČERMÁK, F.; SGALL, P.; VYBÍRAL, P. Od školské spisovnosti ke standardní češtině: výzva k diskusi. *SaS*, 2005, roč. 66, s. 103–115.
- ČERNÝ, V. *Paměti III (1945–1972)*. Brno : Atlantis, 1992.
- ČERVENKA, M.: Rozchod Jana Mukařovského se strukturalismem. In *Obléhání zevnitř*. Praha : Torst, 1996, s. 386–397.
- DANEŠ, F. Postoje a hodnotící kritéria při kodifikaci. In: Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti. Praha 1979, s. 79 – 91.
- DANEŠ, F. Čeština bez příkras a čeština v plné kráse. *ČJL*, 1992–1993, roč. 43, s. 180–183.
- DANEŠ, F. Teorie spisovného jazyka Pražského lingvistického kroužku: pro i proti. In *Spisovnost a nespisovnost dnes*. Ed. R. Šrámek. Sborník příspěvků z mezinárodní konference Spisovnost a nespisovnost současné jazykové a literární komunikace. Brno : MU, 1996, s. 19–27.
- DANEŠ, F. Preskripcie – anebo „Nechte svůj jazyk na pokoji“? In *Jazyk a text I. (Výbor lingvistického díla Františka Daneše)*. Red. O. Uličný. Praha : FF UK, 1999a, s. 333–337.
- DANEŠ, F. Dialektické tendence ve vývoji spisovných jazyků: Příspěvek sociolingvistický. In *Jazyk a text I. (Výbor lingvistického díla Františka Daneše)*. Red. O. Uličný. Praha : FF UK, 1999b, s. 249–263.
- DANEŠ, F. ; KRAUS, J. K současnému stavu jazykové kultury a kultury dorozumivání vůbec. *NŘ*, 1993, roč. 76, s. 139–141.
- DOKULIL, M. K otázce normy spisovného jazyka a její kodifikace. *SaS*, 1951–1952, roč. 13, s. 135–140.

- DOKULIL, M.; SGALL, P. Anketa Pražského lingvistického kroužku o jazykové kultuře. *NŘ*, 1992, roč. 75, s. 169–175.
- Encyklopedický slovník češtiny*. Praha : NLN, 2002.
- GARVÍN, P. L. A conceptual framework of language standardization. *International journal of the sociology of language*, 1993, vol. 100/101, s. 37–55.
- HAVRÁNEK, B. Zásady Pražského lingvistického kroužku a nová kodifikace spisovné češtiny. *SaS*, 1947–1948, roč. 10, s. 13–23.
- HAVRÁNEK, B. 1945–1955 v české bohemistice. *SaS*, 1955, roč. 16, s. 209–213.
- HAVRÁNEK, B. Na závěr dvouleté diskuse o obecné a hovorové češtině. *SaS*, 1963, roč. 24, s. 254–262.
- HAVRÁNEK, B. 50 let české lingvistiky. *SaS*, 1968, roč. 29, s. 225–229.
- HAVRÁNEK, B. Teorie spisovného jazyka. *NŘ*, 1969, roč. 52, s. 65–77.
- HLADKÁ, Z. Co s obecnou češtinou? *NŘ*, 1993, roč. 76, s. 162–165.
- HLAVSA, Z. Kritéria kodifikace. In *Spisovnost a nespisovnost dnes*. Ed. R. Šrámek. Sborník příspěvků z mezinárodní konference Spisovnost a nespisovnost současné jazykové a literární komunikace. Brno : MU, 1996, s. 28–32.
- HOLUBOVÁ, V. Bohemistika v ÚJČ v období 1946–1953. In *Věda v Československu 1945–1953*. Praha, 1999, s. 171–173.
- JEDLIČKA, A. Deset let péče o český jazyk. *NŘ*, 1955, roč. 38, s. 146–158.
- JEDLIČKA, A. *Spisovný jazyk v současné komunikaci*. Praha : UK, 1978.
- KRAUS, J. Několik poznámek k pocitu jazykového ohrožení. *NŘ*, 1996, roč. 79, s. 1–9.
- KRAUS, J.; KUCHAR, J.; STICH, A.; ŠTÍCHA, F. Současný stav a vývojové perspektivy kodifikace spisovné češtiny. *SaS*, 1981, roč. 42, s. 228–238.
- MATHESIUŠ, V. O požadavku stability ve spisovném jazyce. In *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Eds. B. Havránek, M. Weingart. Praha : Melantrich, 1932, s. 14–31.
- NEBESKÁ, I. *Jazyk – norma – spisovnost*. Praha : Karolinum, 1996.
- NOVÁK, P. Konstanty a proměny Havránkových metodologických postojů (se zvláštním zřetelem k jeho pojetím marxistické orientace v jazykovědě). *Slavica Pragensia*, 1990, roč. 34, s. 21–38.
- Novák, P.: K poválečným osudům české lingvistiky. *SaS* 52, 1991, s. 183 – 193.
- PLK *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Eds. B. Havránek, M. Weingart. Praha : Melantrich, 1932, s. 245–258.
- SCHMIEDTOVÁ, V. Postavení spisovného českého jazyka v současném kulturním klimatu. In *Spisovná čeština a jazyková kultura 1993* (Sborník z olomoucké konference 23. – 27. 8. 1993). Eds. J. Jančáková, M. Komárek, O. Uličný. Praha : FF UK, 1995, s. 84–89.
- SGALL, P. Stalinovy práce o jazykovědě a pražský lingvistický strukturalismus. *Tvorba XX*. č. 28, 1951, s. 674 – 676.
- SGALL, P. Ještě k otázkám strukturalismu. *SaS*, 1956, roč. 17, s. 181.
- SGALL, P. Obichodno-razgovornyj češskij jazyk. *Voprosy jazykoznanija*. Moskva, 1960, s. 11–20.
- SGALL, P. K diskusi o spisovné a obecné češtině. *SaS*, 1963, roč. 24, s. 244–254.

- SGALL, P.; HRONEK, J.: *Čeština bez příkras*. Praha : H&H, 1992.
- SGALL, P.; HRONEK, J.; STICH, A.; HORECKÝ, J. *Variation in Language – Code Switching in Czech as a Challenge for Sociolinguistics*. Amsterdam/Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, 1992.
- STALIN, J. V. O marxismu v jazykovědě. *SaS*, 1950, roč. 12, s. 57–70.
- STARÝ, Z. *Psací soustavy a český pravopis*. Praha : Karolinum, 1992.
- STARÝ, Z. *Vě jměnu funkce a intervence*. Praha : Karolinum, 1995.
- STARÝ, Z. K referátu a diskusnímu příspěvku F. Daneše. In *Spisovná čeština a jazyková kultura 1993* (Sborník z olomoucké konference 23. – 27. 8. 1993). Eds. J. Jančáková, M. Komárek, O. Uličný. Praha : FF UK, 1995b, s. 93–94.
- STICH, A. K pojmu jazykové kultury a jeho obsahu. In *Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti*. Praha, 1979, s. 98–108.
- ULIČNÝ, O. Spisovná čeština a hodnotová orientace. In *Spisovná čeština a jazyková kultura 1993* (Sborník z olomoucké konference 23. – 27. 8. 1993). Eds. J. Jančáková, M. Komárek, O. Uličný. Praha : FF UK, 1995, s. 65–71.
- ULIČNÝ, O. Čeština devadesátých let dvacátého století. In *Spisovnost a nespisovnost dnes*. Ed. R. Šrámek. Sborník příspěvků z mezinárodní konference Spisovnost a nespisovnost současné jazykové a literární komunikace. Brno : MU, 1996, s. 59–63.
- VACHEK, J. *Prolegomena k dějinám pražské školy jazykovědné*. Jinočany : H&H, 1999.

„Senátorka umřela.“

K jazykové kultuře veřejnoprávního televizního a rozhlasového zpravodajství

Robert Adam

Úvod

Tento příspěvek¹ se nezabývá polemikou obecně ani konkrétně. Jeho závěry však lze chápat jako polemické ve vztahu k onomu vlivnému pojetí jazykové kultury, kterým se řídí jazyková praxe veřejnoprávního vysílání. Motivací k napsání tohoto textu byl – přiznávám – můj subjektivní pocit nepatřičnosti některých jazykových prostředků, které jsem opakovaně slychal – a stále slyším – v rozhlasovém a televizním zpravodajství. (Pro tuto subjektivní motivaci jsem se rozhodl neužívat zde autorský plurál.)

Vybral jsem si čtyři jazykové jevy, které mě v letošním roce ve zpravodajství veřejnoprávního rozhlasu a televize „tahaly za uši“ nejsoustavněji a nejvíc. Nejde o ojedinělé lapsy; všechno jsou to projevy obecnějších tendencí. Na postoje k těmto čtyřem jevům jsem se pak zeptal studentů (používám generické maskulinum, avšak výraznou většinu mezi dotazovanými měly ženy) prvního cyklu bohemistiky na Filozofické fakultě UK v Praze a na Pedagogické fakultě TU v Liberci, tedy představitelů té části dnešní mladé generace, která má o češtinu zájem a u které se předpokládá jazykový cit. Celkem jednášedesát studentů (27 posluchačů druhého a třetího ročníku pražské bohemistiky a 44 posluchačů prvního ročníku bohemistiky liberecké) odpovídalo prostřednictvím anonymní písemné ankety na celkem šest otázek. Nyní postupně proberu ony čtyři jazykové jevy a názory studentů na ně; zobecněním konkrétních odpovědí bude posléze možno popsat, jak by se podle představ respondentů měla vyjadřovat veřejnoprávní média.

1. „Umřel(a)“

Již řadu měsíců (pár let, chcete-li) používá zpravodajský pořad České televize Události, když referuje o úmrtí významné osoby, sloveso *umřít*. Někdy se taková smrt dostane i do úvodního přehledu zpráv. V březnu letošního roku tak v Událostech zazněla věta *Senátorka Moserová umřela* se zmíněným slovesem v rematické pozici; uvnitř zpráv se pak stejné sloveso opakovalo, tentokrát bez větného přízvuku. V dubnu dokumentarista Pavel Koutecký kupodivu *zemřel*, avšak

v květnu už zase *umřel* generál František Peřina, v červnu *umřel* herec a pedagog Boris Rösner a v srpnu *umřel* dokumentarista Jan Špáta.

SSČ u žádného z obou sloves neuvádí žádné stylové charakteristiky. *Umřít* je vyloženo synonymem *zemřít*, u *zemřít* je význam přiblížen pomocí spojení *přestat žít* a opět pomocí *umřít*. Doklady užití jsou u obou sloves podobné: „u. na rakovinu, hladem, po delší nemoci; u. za svobodu“; „z. na zápal plic; z. hladem; z. za vlast; z. hrdinskou smrtí“. Ve SSJČ je situace podobná: stylová charakteristika není přítomna, význam heslového slova *umřít* je vysvětlen synonymem *zemřít*, význam slovesa *zemřít* je vysvětlen opisem; z toho (snad) vyplývá, že *zemřít* je jaksi základnější, bezpříznakovější. (V Jungmannově slovníku je to mimochodem právě naopak: *umru* se vykládá, kdežto u *zemru* je uvedeno synonymum *umru*.) Jazykové slovníky tedy implicitně naznačují, že slovesa *umřít* a *zemřít* jsou volně zaměnitelná. Jenže ve skutečnosti nejsou. Vysvítá to i z článku R. Blatné (1994): autorka v něm uvádí řadu přenesených expresivních významů slovesa *umřít* (a *umírat*), kdežto sloveso *zemřít* do přehledu adherentně expresivních „morbidních“ lexémů vůbec nezařazuje.

První bod mé anonymní ankety zněl takto: V češtině je mnoho sloves a obratů, jimiž lze označit něčí smrt, např. *navždy nás opustil, posel, natáhnul baiko-ry, zesnul, umřel, chcípnul, odešel, zemřel* aj. Do jakých komunikačních situací, oblastí, žánrů či kontextů se podle vás hodí sloveso *umřel*? Do jakých komunikačních situací, oblastí, žánrů či kontextů se podle vás hodí sloveso *zemřel*? Na první podotázku odpovídali respondenti takto: *soukromá oblast, běžná komunikace, neoficiální projev, situace neutrální a hovorové, obecná čeština, lidové, v rodině, při hovoru s dětmi, o zvířeti, o zvířeti i člověku, o zvířeti (máme-li k němu vztah), o někom neznámém, o někom blízkém, mezi blízkými osobami, mezi známými, familiární, v beletrii, úplně aktuální sdělení, bez soucitu, bez citového vztahu a bez úcty k zemřelému, tvrdé, všechny situace, všechny situace kromě formálních*. Někteří respondenti rozlišovali: *běžná mluva a hovorová čeština, pokud se mluví o lidech, a oficiální, spisovná čeština, pokud se mluví o zvířatech*. Objevily se i odpovědi formulované negativně: *ne v médiích, nikdy ve smutečních oznámeních, nehodí se do oficiálních komunikačních situací*. Na druhou podotázku se objevily následující názory: *oficiální a formální situace, když se komunikanti neznají, veřejné vyjádření, neutrální, neutrální až knižní, stylově vyšší, psaný i mluvený text, když k zesnulému chováme úctu, když je očekáván soucit, jemnější, vznešenější, o někom (mně) známém, ne u zvířat, v médiích, v televizi a rádiu, ve zpravodajství, umělecký a publicistický styl, odborná komunikace, životopisy, úřední oblast, parte, kondolence a promluva na pohřbu, všechny situace*. Ke složitěji formulovaným odpovědím patří: *působí nejvíc neutrálně, je neexpresivní, tedy prakticky všude, kde nechceme vyjádřit „nic navíc“*.

Nejčastěji si tedy studenti spojují sloveso *umřít* s běžnou, neformální, neoficiální komunikací, s komunikací v rodině a s hovorem k dítětem. Sloveso *umřít* je podle mnoha z nich necitlivé a neuctivé; nemálo je těch, kteří by toto sloveso o člověku vůbec neužili. Několik studentů chápe toto sloveso jako vhodné pro referování o aktuální události. Naopak sloveso *zemřít* je hodnoceno jako neutrální nebo jako neutrální až vyšší, je spojováno s faktory oficiálnosti, veřejnosti a formálnosti. Výrazná část respondentů očekává toto sloveso v médiích, a to psaných i mluvených. Je podle nich uctivé a jemné, a proto vhodné, mluvíme-li veřejně o smrti člověka. Někteří studenti pociťují ve významu slovesa *zemřít* rys neaktuálnosti.² Kdybych býval skončil u této otázky, bylo by už z odpovědí na ni jasné, že studenti pokládají expresivnější sloveso *umřít* za nevhodné pro mediální zpravodajství; a to nejen proto, že je „nepatřičně“ hovorové a příliš neformální, nýbrž i proto, že je neuctivé – jak vůči vnímatelům sdělení (protože je asociováno s komunikací s dětmi), tak (zejména) vůči zesnulé osobě (protože by ho mnozí užili spíš o zvířeti).³

Druhá anketní otázka se týkala téhož jevu, ale přistoupila k němu z druhé strany: **Které sloveso označující smrt je podle vás vhodné ve veřejnoprávním televizním a rozhlasovém zpravodajství, jde-li o smrt významné veřejně známé osoby?** (Anketní lístek obsahoval upozornění, že u otázek 2–6 lze uvést více variant.) Z 27 studentů pražských uvedlo 27 sloveso *zemřel*, 12 *zesnul*, 10 (*navždy*) *odešel*, 9 (*navždy*) *nás opustil*, 2 *umřel* a 1 *skonal* (toto sloveso nebylo uvedeno v bodě 1, odtud jeho ojedinělý výskyt). Ze 44 studentů libereckých uvedlo 36 *zemřel*, 21 (*navždy*) *nás opustil*, 13 *zesnul*, 11 (*navždy*) *odešel* a 1 *umřel*. Výsledky ukazují, že neutrální sloveso *zemřel* považují respondenti za bezkonkurenčně nejvhodnější pro mediální zpravodajství. Neformální *umřel*, prosazované Českou televizí, pro ně přitom není ani druhou, třetí, ba ani čtvrtou volbou: studenti před ním dávají přednost výrazům metaforickým, stylově vyšším.

2. „Taky“

Zpravodajství České televize už delší dobu upřednostňuje hovorovější lexikální varianty zvláště neplnovýznamových a deiktických výrazů před knižnějšími. Nepoužívá například u demonstrativ postfix *-to*, nýbrž *-hle*; ve spojení s dalším stylově nižším výrazem se tak 17. května mluvilo v Událostech (neformálně, a opět: neuctivě) o *poradci téhle partaje* (výraz *partaj* byl mimochodem v Událostech užít i 10. září). Jedním z takových slov, které je ve zpravodajství zvláště časté, je částice *taky*. Ve SSČ najdeme u tohoto slova hodnocení „hovorové“; u podoby *také* není stylová charakteristika uvedena (to znamená, že jde o výraz neutrální)

a souznačné výrazy *těž* a *rovněž* jsou označeny jako „knižní“. Poněkud jiné charakteristiky připisuje jednotlivým výrazům P. Sgall v knize *Jak psát a jak nepsat česky* (s. 40): výraz *taky* „se někdy zbytečně považuje za »jen« hovorový, ačkoli druhý člen [tzn. *také*, pozn. R. A.] má slabší nebo silnější nádech knižní, a není tedy stylově neutrální“.

Těchto výrazů se týkala třetí otázka ankety: **Který z následujících výrazů považujete za vhodný ve veřejnoprávním televizním a rozhlasovém zpravodajství? Proč? TAKY, ROVNĚŽ, TĚŽ, TAKÉ.** 27 studentů pražské filozofické fakulty zvolilo výraz *také*, 16 *rovněž*, 9 *těž* a 2 *taky*. Ze studentů liberecké fakulty pedagogické se 37 vyslovilo pro *také*, 23 pro *rovněž*, 12 pro *těž* a 4 pro *taky*. Výraz preferovaný Českou televizí tedy považují studenti bohemistiky mezi všemi čtyřmi synonymy za nejméně vhodný. Zajímavá jsou i zdůvodnění. Podoba *také* respondentům vesměs připadá „bezpříznaková“, „neutrální (ani knižní, ani hovorová)“ a zní jim „přirozeně“. Podobu *taky* považují za „příliš hovorovou“ (nebo prostě za „hovorovou“), „tvrdou“ nebo „nekultivovanou“ a je pro ně „nepřijatelná pro tuto komunikační situaci“. Výraz *těž* respondenti hodnotí jako „(příliš) knižní“, „zastaralý“, „kostrbatý“ nebo „básnický“. Jak je vidět, v jazykovém povědomí studentů bohemistiky platí stylové charakteristiky SSČ, nikoli Sgallovy. Patrně je i stupňovitě chápání knižnosti: většina studentů nepocituje výrazy *rovněž* a *těž* jako stylově rovnocenné. Studenti se značnou samozřejmostí volili pro veřejnoprávní zpravodajství výraz, který jim připadal neutrální, a pokud byli tolerantní ke stylové výchylce, pak šlo zásadně o výchylku směrem vzhůru. Jeden z pražských studentů uvedl explicitně, že „méně formální výrazy obvykle podvědomě snižují serióznost zpravodajství“; jeden hlas z Liberce má za to, že „*rovněž* působí příjemně nadstandardně, zvyšuje úroveň projevu“.

3. Adjektiva na místě trpných přičestí

Třetí sledovaný jev se dlouhodobě týká rozhlasu, konkrétně zpravodajské stanice Radiožurnál (avšak právě v těchto dnech s ním přicházejí i moderátoři televizních Událostí). Jde o to, že se tato stanice soustavně a cíleně snaží neuzívat trpná přičestí. Občas se přičestí trpné objeví ve spontánní řeči moderátora (např. D. Takáč 27. června řekl spatra *byl zabájen*), ale ve čtených zprávách ho moderátoři i redaktori nahrazují jinými konstrukcemi. Pohříchu ne vždy zazní místo očekávaného pasivního vyjádření reflexivní deagentiv nebo prosté aktivum: redaktori zhusta nahrazují trpné přičestí od něj odvozeným adjektivem. K této problematice se vyjadřuje mj. praktická příručka pracovníků jazykové poradny ÚJČ AV ČR *Na co se nás často ptáte* (s. 135): „Nadále si však musíme hlídat situace, kdy záleží na rozdílu: krátký jmenný tvar slovesného přičestí vyjadřuje

děj, zatímco dlouhý tvar přídavného jména stav: (...) *Během druhé světové války byla jabkenická obora oplocená* (za války byl kolem ní plot, před válkou a po ní tam být nemusel) – ... *byla oplocena* (tehdy postavili plot a možná tam stojí dodnes). / Ojedinele rozhoduje koncovka o významu slovním: *počestná žena byla sláta* (popravena) × *byla slátá* (silně opilá; hovorové, expresivní).“

Ve veřejnoprávním rozhlasovém zpravodajství slyšíme *bude zachovaná* a *bude postupně podřízená* (obojí 7. dubna), *předseda byl obviněný, že umožňoval* (12. dubna), *management je vyšetřovaný kvůli korupci* (2. května) nebo *předseda bude zvolený* (20. července). Ve všech těchto případech je adjektivum nenáležitě, avšak porozumění v zásadě nebrání. Horší je to s vyjádřeními *zákon byl v roce 2001 zpřísněný* (10. dubna), *hraniční přechod byl z bezpečnostních důvodů uzavřený koncem března* (15. dubna) nebo *jeden účastník byl při nehodě zraněný* (březen, přesné datum jsem si nepoznamenal): všechna totiž znamenají něco jiného, než co chtěli redaktoři nejspíš říct. Vyjádření *před 57 lety byl ve věznici na Borech popravený generál Heliodor Píka* (21. června) nebo *podle Miloševičova syna byl jeho otec v haagské věznici otrávený* (březen) pak dokonce vyznívají komicky, přestože v obou případech jde o dost vážnou věc.

Trpných příčestí se týkala čtvrtá a pátá otázka ankety. Čtvrtá zněla takto: **Které z následujících vyjádření považujete za vhodné ve veřejnoprávním televizním a rozhlasovém zpravodajství? Dvě osoby se při nehodě zranily. Dvě osoby byly při nehodě zraněny. Dvě osoby byly při nehodě zraněné.** Pasivní tvar *byly zraněny* zvolilo 26 pražských a 42 libereckých studentů, reflexivní *zranily se* pět pražských a osm libereckých, verbonominální přísudek *byly zraněné* žádný pražský a jeden liberecký student. Je tedy evidentní, že adjektivum v dějovém významu je v situacích, v nichž existuje významový rozdíl, pro studenty zcela nepřijatelné. Pátá anketní otázka obsahovala větu s přísudkem v budoucím čase – v takových případech se významový rozdíl poněkud stírá: **Které z následujících vyjádření považujete za vhodné ve veřejnoprávním televizním a rozhlasovém zpravodajství? Náměstí bude pojmenované po bývalém prezidentovi XY. Náměstí bude pojmenováno po bývalém prezidentovi XY. Náměstí pojmenují po bývalém prezidentovi XY.** 27 pražských a 42 libereckých studentů vybralo pasivní tvar *bude pojmenováno*, dva pražští a tři liberečtí studenti aktivní *pojmenují*, pět pražských a dva liberečtí verbonominální přísudek *bude pojmenované*. Zde je tolerance k adjektivním tvarům o trochu vyšší, ale pocíťovaná bezpříznakovost konstrukce s trpným příčestím je i zde nade vši pochybnost.

4. „Na hřbitovu“

Někdy na přelomu března a dubna referoval zpravodajský pořad České televize Události o čemsi, co se stalo *na hřbitovu*, a 11. července se zmínil o *univerzitě v Jeruzalému*. Pro oba výrazy je přítom kodifikována jediná koncovka lok. sg., koncovka *-ě*. Dříve se sportovci umísťovali *v závodě*, v letošním roce v České televizi prakticky výhradně *v závodu*; zde jsou arci kodifikovány koncovky obě. Pohyb v mediálním úzu je jednosměrný: s koncovkou *-ě* namísto výhradně kodifikovaného *-u* jsem se nesetkal.⁴

Abych zjistil, zda tento pohyb odráží změny v jazykovém povědomí uživatelů češtiny, zeptal jsem se studentů bohemistiky v anketě i na tento jev: **Které z následujících vyjádření považujete za vhodné ve veřejnoprávním televizním a rozhlasovém zpravodajství? Proč? Na Vyšehradském hřbitově, na Vyšehradském hřbitovu.** Všech 27 pražských studentů pokládá za vhodný tvar *(na) hřbitově*, jeden z nich připouští i *(na) hřbitovu*. Libereckých adeptů bohemistiky považuje za vhodný tvar *(na) hřbitově* 39, *(na) hřbitovu* šest.

Jak studenti svůj výběr zdůvodňovali? Někteří uváděli, že slovo *hřbitov* „pattí k podvzoru *les*“ nebo že „koncovka *-ě* náleží k významu místa“; pro jiné je *na hřbitově* „jediná správná forma“, je „neutrální“, „přirozenější“, „častější“ a „zní lépe“; spíše ojediněle byla tato varianta hodnocena jako „korektnější“ nebo „spisovnější“, „spisovně správná“. Naopak *na hřbitovu* studentům „zní divně“, koncovka *-u* se podle nich „vztahuje jen k dativu“; podle některých tento tvar „zastarává“, podle jiných „zní nespisovně“. Studenti, kteří uvedli obě varianty, mezi nimi „necítí rozdíl“ nebo by se „ani nad jednou nepozastavili“. Oněch několik studentů, kteří upřednostnili tvar *(na) hřbitovu*, uvedlo „ale proč, to nevím, zní to lépe“ či „myslím, že je to více spisovně“, nebo (nejčastěji) svou volbu ponechali bez zdůvodnění. Celkový obraz vyvstávající z těchto komentářů možná působí chaoticky, ale zřetelně se z něj rýsuje implicitní předpoklad, že vhodný výraz je ten, který je přirozený a obvyklý – a spisovný. Stanoviska k tvaru *na hřbitovu*, který byl hodnocen jako archaický, více spisovný i nespisovný, pak ukazují na bezradnost respondentů tváří v tvář neuzuálnímu jazykovému prostředku, jemuž nelze připsat žádnou evidentní stylovou charakteristiku; i pro mě – nezakrývám – je nejuvstíženější formulace, že *na hřbitovu* „zní divně“.

Závěry

Z anketních odpovědí na otázky týkající se jednotlivých jazykových jevů vysvítají následující obecné závěry:

1) Studenti bohemistiky implicitně chápou veřejnoprávní televizní a rozhlasové zpravodajství jako komunikační situaci oficiální, veřejnou a formální (definice těchto pojmů uvádí Mareš 2003).

2) Za vhodné pro takto vymezenou komunikační situaci zcela samozřejmě považují jazykové prostředky spisovné (o jejich roli v mediální komunikaci viz Jirák 2006).

3) Výraznou přednost studenti dávají prostředkům neutrálním, bezpříznakovým. Neutrální pro ně neznamená „přítomný ve spisovné i obecné češtině“, nýbrž „ani hovorový, ani knižní, ani expresivní“. V představách respondentů tedy jde o neutralitu v rámci spisovnosti, nikoli v rámci celého národního jazyka.

4) Studenti tolerují ve zpravodajství médií veřejné služby odchylky od neutrálního stylového pólu směrem vzhůru, nikoli směrem dolů. Občasné užití knižních prostředků podle nich chvályhodně zvyšuje jazykovou úroveň komunikátu, kdežto užití prostředků hovorových snižuje jeho serióznost (o znacích seriózní pravy viz Bartošek 2004).

5) Jazykové povědomí studentů bohemistiky nepotvrzuje shrnující závěry Ivy Nebeské (1996, s. 109), že se „posiluje (...) blízkost mezi spisovností a psaností; (...) v mluvených [projevech] je mísení prvků spisovných a nespisovných v různé míře tolerováno. Podporují se tak divergentní tendence mezi psaností a mluveností (...)“. V povědomí příslušníků mladé generace zůstává pevně zakotvena existence mluvených typů komunikátů, v nichž je takové mísení nepřijatelné.

6) V jazykovém povědomí studentů bohemistiky neplatí, že by neutrální spisovnost byla v rozporu s přirozeností jazykového ztvárnění sdělení. Naopak: v komunikační situaci vyžadující spisovné vyjadřování je nepřirozené užívat jazykové prostředky nespisovné, ba i hovorové. Přirozenost tedy nesouvisí s neformálností, nýbrž je spatřována v zachovávaní stylových a žánrových norem.

7) Ukazuje se, že je-li přirozenost vyjadřování ve veřejných oficiálních komunikátech ztotožněna s jejich směřováním k neformálnosti, pak není slučitelná s jazykovou kultivovaností.

Výsledky ankety ukazují, že sdělovací prostředky veřejné služby zbytečně a v rozporu s očekáváním respondentů deformalizují svou stylovou polohu a tím snižují svou jazykovou úroveň. Patrně v zájmu přirozenosti vyjadřování, nesprávně ztotožněné se směřováním k neformálnosti a povýšené na nejvyšší stylovou hodnotu, používají nejen prostředky hovorové, tedy stylově nižší (*taky*), nýbrž i domněle hovorové („divné“ jako *na hřbitovu* či *matoucí* jako *byl uzavřený* s významem dějovým), a dokonce i nezdvořilé (*senátorka umřela*).

Implicitním, leč široce sdíleným jazykovým představám a požadavkům adeptů bohemistiky tedy veřejnoprávní média vstříc nevycházejí. Lze se pak těchto

médií ptát, čímiže požadavky se řídí. Kteříže diváci a posluchači to jsou, kdo si přeje jazykově neformální zpravodajství. A existují-li takoví diváci a posluchači, proč jsou pro ty, kdo rozhodují o jazykovém ztvárnění zpráv, směrodatnější než studenti češtiny.⁵

Poznámky

- ¹ Tento text vznikl v rámci výzkumného záměru MSM-0021620825 Jazyk jako lidská činnost, její produkt a faktor.
- ² Striktně vzato se tyto charakteristiky týkají pouze příslušných sloves užitých v minulém čase. Bylo by bezpochyby zajímavé zkoumat i konotace dalších jejich tvarů; zvláště zajímavé se mi zdá rozdíl v imperativu. *Zemři* zní v dobrodružné literatuře a akčních filmech celkem neutrálně zřejmě právě proto, že je toto sloveso tak formální. Nedistancované *umři* je naproti tomu kruté a bezcitné.
- ³ Neuctivé k zemřelým bývá zpravodajství ČT i vinou užití dalších jazykových prostředků (např. i tvaroslovných), které jsou nositeli nežádoucího příznaku neformálnosti: 28. června pořad Události referoval o patnáctiletém chlapci, který podlehl zraněním, která utrpěl, když při automobilové nehodě „vypadnul“ z okna.
- ⁴ Preference koncovky *-u* v lok. sg. mask. i v místním významu byla obzvláště patrná před několika lety (současný stav neznám) v časopise Týden: *v Římu, v Londýnu, na stole, na záchodu* (což nemělo znamenat „nahore na míse nebo na prkynku“). Silně to připomínalo dávnou puristickou zásadu přímočaré pravidelnosti.
- ⁵ Všem posluchačům, kteří se účastnili mé ankety, tímto děkuji; že by bez nich tento příspěvek nevznikl, je nasnadě.

Literatura

- BARTOŠEK, J. Znaký důvěryhodné žurnalistické zprávy. In *Spisovnost a nespisovnost – zdroje, proměny a perspektivy*. Brno : MU, 2004, s. 216–221.
- BLATNÁ, R. Česká morbidní slovní zásoba ve vztahu k expresivitě. *NR*, 1994, roč. 77, s. 160–168.
- ČERNÁ, A.; SVOBODOVÁ, I.; ŠIMANDL, J.; UHLÍŘOVÁ, L. *Na co se nás často ptáte*. Praha : Scientia, 2002.
- JIRÁK, J. Diskuse o užívání spisovné češtiny z hlediska medializace veřejné a soukromé komunikace. *NR*, 2006, roč. 89, s. 15–20.
- JUNGSMANN, J. *Slovník česko-německý*. Praha : Academia, 1989–1990 [1835–1839].
- MAREŠ, P. Spisovnost a nespisovnost, formálnost a neformálnost. In *Přednášky z XLVI. běhu LŠSS*. Praha : FF UK, 2003, s. 99–108.
- NEBESKÁ, I. *Jazyk – norma – spisovnost*. Praha : UK, 1996.
- SGALL, P.; PANEVOVÁ, J. *Jak psát a jak nepsat česky*. Praha : Karolinum, 2004.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha : Academia, 2000. (SSČ)
- Slovník spisovného jazyka českého*. Praha : Academia, 1989 [1960–1978]. (SSJČ)

Sémantika versus pragmatika

Jana Bílková

Na konci 80. let proběhla především na stránkách časopisu *Journal of Pragmatics* lingvistická polemika týkající se otázky adekvátního popisu tzv. formálních tautologií. Pojmeme formální tautologie (dále jen FT) rozumíme takovou výpověď, která je na základě své logické formy a priori pravdivá, a tedy z pohledu klasické formální logiky neinformativní. Jedná se o věty typu *Obchod je obchod; Kdo přijde, ten přijde; Bud' se to podaří, nebo se to nepodaří; Až se vrátí, tak se vrátí; Když nechceš, tak nechceš; Ministr rozhodl, jak rozhodl; Výsledky jsou takové, jaké jsou*. Jednalo se o polemiku mezi radikálními pragmatiky, kteří se pokusili popsat FT na základě velmi obecných pragmatických principů, radikálními sémantikami, popisujícími FT prostřednictvím jistých sémantických formulí, a autory neradikálních teorií, snažícími se nalézt optimální poměr sémantického a pragmatického aspektu.

1. V lingvistické literatuře byly FT poprvé podrobně vyloženy v rámci konverzační logiky Paula Grice, kde je jejich interpretace pojata jako typ tzv. konverzačních implikatur. Pojem *konverzační implikatura* chápe Grice jako proces, při kterém příjemce promluvy vyvozuje (na základě jejího doslovného, konvenčního významu a s ohledem na jazykový a zvláště pak situační kontext) její skutečný, intendovaný význam. Ve studii nazvané *Logic and Conversation* (Grice 1975) věnoval Grice pozornost obecným pravidlům konverzace a formuloval maximy tzv. kooperačního principu (Cooperative Principle, CP). Jedná se o jakési zásady pozitivní komunikace týkající se čtyř kategorií, a to kategorie *kvantity* (the maxim of Quantity), *kvality* (the maxim of Quality), *relevance* (the maxim of Relevance) a *způsobu* (the maxim of Manner). P. Grice postavil svou teorii na existenci určitého souboru předpokladů, které řídí komunikační (verbální) chování. Tyto předpoklady, vycházející z elementárního rozumového uvažování, jsou základem účelného, efektivního a kooperativního užívání jazyka. Jednoduše řečeno, maximy určují, jakým způsobem by měli mluvčí postupovat, aby byla jejich komunikace maximálně účinná a kooperativní. Můžeme tedy spatřovat souvislosti mezi tím, co Grice nazývá konverzační maximy, a tím, co se zpravidla chápe pod pojmy komunikační či situační normy, normy verbálního chování aj.

Ve velmi obecném smyslu jsou tyto principy aplikovatelné také na jiné, neřečové aspekty lidského jednání. Požádáme-li někoho, aby koupil šest rohlíků,

předpokládáme, že koupí právě šest, a nikoli deset nebo naopak pouze dva. Jinými slovy, předpokládáme, že dodrží maximu kvantity, stejně jako, vneseme-li dotaz, očekáváme, že se nám dostane právě takového množství informací, které položenou otázkou žádáme: ani více, ani méně.

FT se v Griceově konverzační logice považují právě za krajní případ porušení první sub-maximy kooperačního principu, sub-maximy kvantity. Ta říká: "*Make your contribution as informative as is required (for the current purposes of the exchange)*". (Grice 1975, s. 45) Tautologie říká, na rovině explicitně řečeného, méně, než je očekáváno. Grice k otázce FT píše: "*Extreme examples of a flouting of the first maxim of Quantity are provided by utterances of patent tautologies like 'Women are women' and 'War is War'*". (Grice 1975, s. 52)

Pojem konverzační implikatura je nejen ústředním pojmem Griceovy konverzační logiky, ale i jedním z nejvýznamnějších pragmatických pojmů vůbec.

Na Griceovu teorii navázal ve svých výkladech Stephen C. Levinson. V knize nazvané *Pragmatics*, vydané v roce 1983, autor okomentoval, kriticky zhodnotil a dále rozvedl mj. právě také Griceovu teorii konverzačních implikatur. Uvedl hned několik důvodů, proč právě tento Griceův pojem zaujal tak důležité postavení v komunikačních teoriích a v lingvistické pragmatice. Pro výklad FT je zásadní především následující Levinsonův argument:

"*It (tj. pojem konverzačních implikatur) provides some explicit account of how it is possible to mean (in some general sense) more than what is actually 'said' (i.e. more than what is literally expressed by the conventional sense of the linguistic expressions uttered)*". (Levinson 1983, s. 97)

Zavedení pojmu konverzační implikatura navíc podle Levinsona umožnilo provést podstatná zjednodušení jak ve struktuře, tak v obsahu sémantických popisů: "*(...) the notion of implicature (...) allows one to claim that natural expressions do tend to have simple, stable and unitary senses (in many cases anyway), but that this stable semantic core often has an unstable, context-specific pragmatic overlay – namely a set of implicatures.*" (Levinson 1983, s. 99)

Principy, které generují implikatury, mají podle Levinsona velkou vysvětlovací sílu, umožňují popsat a zdůvodnit řadu zdánlivě nesouvisejících faktů a poskytnout vysvětlení mj. také "*for why obvious tautologies like War is war can convey any conceptual import*". (Levinson 1983, s. 100)

Stejně jako Grice uvažuje i Levinson o porušování konverzačních maxim jako o motivickém základu mnoha řečových figur (*'figures of speech'*). Komunikační význam FT vysvětluje opět ve shodě s Gricem na základě porušení kooperačního principu, konkrétně první sub-maximy kvantity. Zmiňuje tři z nejběžnějších (formálně-sémantických) tautologických typů:

- (1) *War is war* (Válka je válka)
- (2) *Either John will come or he won't* (John buď přijde, nebo nepřijde)
- (3) *If he does it, he does it* (Když to dělá, tak to dělá)

Levinson dále navrhl sémantické opisy inferencí, které musí nutně nastat, předpokládáme-li, že mluvčí jedná kooperativně:

- ad (1) *'ve válce se vždy dějí strašné věci, je to přirozené, nemá cenu bédovat'*
- ad (2) *'uklidni se, není důvod dělat si starosti s tím, jestli přijde, nebo nepřijde, protože v této věci nemůžeme nic dělat'*
- ad (3) *'to není naše věc'.*

Ve všech třech případech, o nichž Levinson uvažoval a jejichž potenciální interpretace nabídl, je však pro konečnou detailní sémanticko-pragmatickou interpretaci rozhodující, v jakém kontextu bude výpovědi užito. Levinson zdůraznil zásadní úlohu kontextu, a to i přes vnímání jistých společných invariantních sémantických rysů: "*Clearly these share a dismissive or topic-closing quality, but the details of what is implicated will depend upon the particular context.*" (Levinson 1983, s. 111)

Všechny formální tautologie, jak tvrdí Levinson, sdílejí tytéž pravdivostní podmínky, a proto veškeré námi vnímané rozdíly mezi nimi, stejně jako jejich komunikační význam, musejí být způsobeny téměř výhradně jejich pragmatickými implikacemi.

Také z tohoto důvodu Levinson zdůraznil rozdíl mezi termínem implikatura (*implicature*) na jedné straně a termíny (logická) implikace nebo logický důsledek (*logical implication, entailment, logical consequence*) na straně druhé. Termíny implikace a (logický) důsledek totiž referují k inferencím, které vyplývají z logické formy či ze sémantického obsahu věty, zatímco v případě implikatur jde o inference generované "*beyond the semantic content of the sentences uttered*" (Levinson 1983, s. 103). Implikatury v Griceově pojetí totiž nepředstavují čistě sémantické inference, ale spíše inference založené jak na sémantickém obsahu toho, co bylo řečeno, tak na určitém specifickém předpokladu o kooperativní povaze verbální interakce. Smyslem první sub-maximy kvantity je doplnit promluvu o pragmatickou inferenci tak, aby bylo tvrzení co nejnosnější a neinformativnější, jaké v dané situaci může být.

2. Na konci 80. let se Griceův model dočkal ostré kritiky ze strany A. Wierzbické. Ta Griceův *radikálně pragmatický* výklad FT zásadně odmítla a namísto něj nabídla svůj vlastní popis *radikálně sémantický*. Nepopřela platnost a význam univerzálních komunikačních maxim, odmítla však pokusy vysvětlit užívání tautologických konstrukcí výhradně na základě jazykově nezávislých pragmatických

principů: *"I am not arguing against the validity, or the significance, of language independent pragmatic maxims, such as those posited by Grice. I am arguing only against the use to which such maxims have been put in much current literature on linguistic pragmatics, and in particular against attempts to explain the use of Eng. tautological constructions exclusively in terms of universal pragmatic principles. (...) The constructions in question have a language-specific meaning, and this meaning must be spelled out in appropriate semantic representations."* (Wierzbicka 1987, s. 96)

Význam FT tedy není podle Wierzbické výsledkem univerzálních interpretačních mechanismů, nezávislých na daném konkrétním jazyce, jde naopak o jev výrazně jazykově specifický. Tento fakt zdůvodňuje Wierzbická v prvé řadě rozdíly v užívání FT v různých jazycích. Ne všechny anglické tautologické věty jsou, jak zdůrazňuje Wierzbická, přeložitelné do všech ostatních jazyků, event. mají v doslovném překladu v příslušném jazyce jiný význam. Jako příklad uvádí autorka anglickou FT *Boys are boys*, která podle ní nemá své doslovné ekvivalenty v němčině, francouzštině či ruštině. Autorka mj. uvádí:

"In German one would not say 'Knaben sind Knaben' or 'Knaben werden Knaben sein'. If foreigners did use such sentences, wishing to convey the message of their literal English counterparts, they might not be understood, as the 'implicature' of the tautological constructions in question would not be understood. The sentence 'Knaben bleiben (immer) Knaben' is more readily interpretable." (Wierzbicka 1987, s. 96)

Také v ruštině dá mluvčí patrně přednost spíše jinému typu formulace, ačkoli FT formálně ekvivalentní s anglickým *Boys are boys* potenciálně existuje, a je tedy teoreticky možná (Mal'čiki eto mal'čiki; Mal'čiki est' mal'čiki). Ruský mluvčí zvolí spíše vyjádření netautologické s částicí 'že': (Čego ty choeš'?) Oni že mal'čiki. Autorka uvádí celou řadu dalších příkladů, kterými se snaží doložit a potvrdit vázanost FT na konkrétní jazyk, jejich jazykovou specifičnost. Podle Wierzbické je možné veškerou sémantiku jazyka redukovat na uzavřený a přitom relativně velmi malý inventář tzv. 'semantic primitives'. Při popisu a výkladu jazykových významů užívá autorka vlastního metajazyka, který na první pohled připomíná jazyk přirozený, a nazývá ho proto 'natural semantic metalanguage'.

Pomocí svého aparátu „primitivních pojmů“ se autorka pokouší též o vlastní typologii anglických nominálních FT. Vytvořila sémantické formule, které sestávají z řetězce vět označujících myšlenkové a volní akty a obsahujících predikáty jako 'vím', 'chci', 'myslím', 'věřím' apod. Charakterizuje tedy typy FT v pojmech vědění, myšlení, chtění, víra, záměr apod. Nominálním FT typu *Válka je válka* přiřazuje například následující sémantický řetězec:

*Každý ví:
když lidé dělají věci tohoto druhu,
něco špatného se může kvůli tomu stát jiným lidem*

*Vím: někdo si může myslet:
je to špatné
nemělo by to tak být
Myslím: neměl by si to myslet
Měl by vědět:
je to vždycky stejné (když lidé dělají věci tohoto druhu)
musí to tak být
Nechci si myslet: je to špatné
Nechci mít kvůli tomu špatný pocit*

Autorka uznává enormní různost komunikačních stylů, spojených s různými přirozenými jazyky, a odmítá jejich hodnocení jako deviací, odchylek od jednoho 'základního', 'přirozeného' modelu, spojeného s hlavním proudem americkým či britským.

Uvažuje-li se o lidské interakci v termínech 'negativní' či 'pozitivní tvář' (*negative, positive face*), 'kooperativnost' (*cooperativeness*) nebo 'nepřímost' (*indirectness*), jsou významy tohoto druhu, domnívá se Wierzbická, spíše ještě více zatemňovány. Wierzbická odmítá univerzální maximy lidského chování založené na hlavním proudu britské či americké angličtiny.

3. Do diskuse týkající se otázky FT se v roce 1988 zapojil americký lingvista Bruce Fraser, a to článkem publikovaným v časopise *Journal of Pragmatics* pod titulem *Motor oil is motor oil*. Fraser odmítl oba radikální přístupy, jak Levinsonův 'radical pragmatics', tak radikálně sémantický přístup Wierzbické:

"I find both these analyses deficient. Levinson, on the one hand, simply denies that there is semantic information associated with a tautology beyond the obvious lexical information, while Wierzbicka attempts to assign meaning that cannot be systematically associated with the sentence". (Fraser 1988, s. 217)

Fraser předložil vlastní koncepci popisu anglických nominálních FT, ležící mezi oběma radikálními typy popisů, s kterými polemizuje. Fraserův přístup vychází z předpokladu, že se větný význam skládá ze dvou odlišných komponentů, a to z propozičního obsahu a z ilokučního potenciálu. Propoziční obsah (*propositional content*) Fraser chápe jako reprezentaci jistého stavu světa (to, o čem se mluví) a ilokuční potenciál (*direct illocutionary force potential*) jako reprezentaci komunikačního záměru mluvčího. Rozdíl mezi oběma pojmy objasňuje na následující dvojici vět:

1. *John loves Mary.*
2. *Does John love Mary.*

Obě věty mají týž propoziční obsah. První věta však (deklarativní formou) signalizuje, že mluvčí zamýšlí vyjádřit své přesvědčení o pravdivosti propozičního obsahu, zatímco druhá věta (prostřednictvím interogativní formy) signalizuje záměr mluvčího požádat svého komunikačního partnera o informaci týkající se pravdivosti tohoto propozičního obsahu. Na rozdíl od Wierzbické Fraser nenabízí detailní popis významu, resp. ilokučního potenciálu FT. Je přesvědčen, že taková míra generalizace, o jakou se pokouší Wierzbická stanovením osmi *'tautological patterns'*, nemůže obstát, neboť (podobně jako v případě interpretace metafor) *"the view of some object shared by two interactants is not limited by structural and / or lexical generalizations."* (Fraser, 1988, s. 218) Na druhé straně však Fraser neomezuje ilokuční potenciál FT na pouhé *'expressing of belief'*, tradičně spojované s deklarativními větami, tak jak to předpokládá u Levinsona a dalších radikálních pragmatiků. Anglické nominální FT podle Frasea signalizují více než pouze záměr mluvčího vyjádřit nějaké mínění. Signalizují, že mluvčí usiluje o to, aby adresát pochopil, že:

1. mluvčí zaujímá jisté stanovisko vůči všem objektům, ke kterým se referuje jmennou frází
2. mluvčí věří, že posluchač rozpozná toto stanovisko
3. je toto stanovisko v dané komunikační situaci relevantní

Užitím tautologie se mluvčí snaží evokovat v posluchači jisté (obecně sdílené) stanovisko týkající se objektů, ke kterým se referuje jmennou frází: *"The very form of the sentence – a nominal tautology – signals that speaker intends to convey the belief that the participants share a view towards some aspect of the objects referenced by the sentence noun phrase, and wishes to bring this belief to the hearer's awareness"*. (Fraser 1988, s. 218). Je však ponecháno na posluchači, aby (na základě jazykového nebo situačního kontextu) sám odvodil, který konkrétní aspekt má mluvčí na mysli, které konkrétní vlastnosti objektů se FT týká. Na jazykovém či mimojazykovém kontextu bude tedy záviset například to, zda se v případě FT *Obchod je obchod* bude jednat o krutost, nelítostnost, výnosnost, časovou náročnost, nesmlouvavost, nezábavnost apod.:

- a) *Obchod je obchod. Když ho chcete dělat dobře, nemůžete počítat s volnými víkendy.*
- b) *Obchod je obchod. Všechny city stranou.*
- c) *Obchod je obchod. Moc se při něm nezasmějete, ale zato vyděláte.*

4. Na Fraseovu studii obratem reagovala A. Wierzbicka polemickou odpovědí publikovanou opět v časopise *Journal of Pragmatics* pod názvem *Boys will be boys* (Wierzbicka 1988). Uznala, že interpretace tautologií přirozeného jazyka poskytuje prostor různým teoriím řešícím vztah mezi sémantikou a pragmati-

kou, zdůraznila, že vážná diskuse na toto téma je více než užitečná, a Fraserův článek proto velmi vítaný. Na svých tvrzeních ovšem trvala a znovu je zopakovala a podpořila dalšími argumenty. Zdůraznila především opět jazykovou specifickou FT. Vrátila se k modelové větě *A husband is a husband* a položila otázku, kolik významů tato věta má. Podle radikálních pragmatiků, říká Wierzbicka, pouze jeden. Věta poskytuje sice více pragmatických interpretací, ale jedná se pouze o jednu sémantickou strukturu. Různé interpretace jsou dány odlišným kontextem a mohou být vysvětleny na základě přirozené logiky, kooperačního principu apod. Radikální sémantikové, jako jsem já, píše Wierzbicka, však toto odmítají. Kdyby věta *A husband is a husband* měla pouze jeden význam a rozdílné interpretace byly dány přirozenou logikou, potom by interpretační rejstřík musel být shodný v různých jazycích. Ale tak tomu není. Jazykovou specifickou považuje Wierzbicka za rozhodující, klíčový bod celé polemiky a zaráží ji, že ačkoli Fraser odmítá jí navrhovanou polysémičnost FT, k otázce rozdílných významů v různých jazycích se nevyjadřuje a říká doslova: "*I will not comment on this here.*" (Fraser 1988, s. 116). Větu *A husband is a husband* přiznala Wierzbicka ne jeden, ale čtyři různé významy, resp. čtyři různé sémantické struktury, a to 1. *povinnost* (je třeba dostat svým povinnostem ke svému manželovi), 2. *ocenění* (každý ví, že je něco dobrého na tom, mít manžela), 3. *indiference* (žádný manžel není lepší či horší než jiný) a 4. *absolutní zobecnění* (manželé jsou všichni stejní – každý ví, co od nich může očekávat).

Na polemickou odpověď A. Wierzbické odpověděl Fraser již jen velmi stručně: "*Enough is enough!*" (Fraser 1988, s. 225).

Literatura

- BÁRTOVÁ, J. Tautologie z hlediska kooperačního principu a principu zdvořilosti. In *Vztah langue a parole v perspektivě „interaktivního obratu“ v lingvistickém zkoumání*. Olomouc : Univerzita Palackého, 2004, s. 258–261.
- BÍLKOVÁ, J. K jazykové specifčnosti tautologických vět. In *Jazyky v kontaktu / jazyky v konfliktu a evropský jazykový prostor. Sborník příspěvků ze 4. mezinárodní konference Setkání mladých lingvistů*. Olomouc, Univerzita Palackého, 2005, s. 12–15.
- FRASER, B. Motor oil is motor oil: An account of English nominal tautologies. *Journal of Pragmatics*, 1988, roč. 12, s. 215–220.
- FRASER, B. Reply to Wierzbicka. *Journal of Pragmatics*, 1988, roč. 12, s. 225.
- GRICE, P. Logic and Conversation. In *Syntax and Semantics. Vol. 3 Speech Acts*. Ed. P. Cole; J. L. Morgan. New York, San Francisco, London, 1975.
- LEVINSON, S. *Pragmatics*. Cambridge, 1983.
- WIERZBICKA, A. Boys will be boys: 'Radical semantics' vs. 'radical pragmatics'. *Language*, 1978, roč. 63, s. 95–114.
- WIERZBICKA, A. Boys will be boys: A rejoinder to Bruce Fraser. *Journal of Pragmatics*, 1988, roč. 12, s. 22–224.

Hlasové o potřebě jednoty spisovného jazyka pro Čechy, Moravany a Slováky – exemplární ukázka polemiky z konce národního obrození

Vladimír Koblížek

V letošním roce si připomínáme 150. výročí úmrtí Ľudovíta Štúra. A shodou okolností uplynulo už 160 let od vydání spisu **Hlasové o potřebě jednoty spisovného jazyka pro Čechy, Moravany a Slováky**. Jde v podstatě o řadu statí a článků různé provenience, a to z hlediska teritoriálního a chronologického. Uvedený spis byl sestaven z iniciativy Muzejního sboru v Praze, především jako kritická reakce na slovenskou jazykovou odstavku, již provedl Ľudovít Štúr s M. M. Hodžou a J. M. Hurbanem v roce 1844¹.

Jádrem uvedeného souboru nejrůznějších prací jsou články a studie z pera renomovaných autorů, především Josefa Jungmanna, Františka Palackého, Pavla Josefa Šafaříka a Jana Kollára. Podstatnou část spisu (z hlediska rozsahu i obsahu) však tvoří dopisy různých představitelů české (např. A. V. Šembery), hlavně však slovenské inteligence (kněží a učitelů, kupř. J. Palkoviče, J. Seberiniho).

V případě prvním se jedná o článek **O různění českého spisovného jazyka**. Jungmann připouští, že kodifikace, jejímž autorem byl Josef Dobrovský, je archaická: „*Oni všecku literaturu i ve zpěvích i v nevázané řeči v ouzkej meze slohu jediného historického těsnají, pro strach, aby se od vyborných Veleslavínů a Komenských neušinuli, raději ničeho nepíšíce, k čemu by těchto klassický jazyk nestačoval. Od nich nelze čekati, aby nám českou logiku, fysiku, metafysiku podali, neb chrám jiných vyšších vědomostí kdy otevřeli, nemohouce klíčů k tomu ve svém Veleslavínovi naleztí.*“² Proto je nutné mateřský jazyk obohacovat o nové výrazy – tím je vysvětlován program Jungmannovy obrozenecké generace, která usilovala o rozvoj jazyka nejen krásného písemnictví, ale i vědních disciplín.

Jungmann obhajuje ve své stati nezbytnost užívání nových slov, která jsou potřebná pro označování předmětů a jevů dříve neznámých: „*Pravopisnou opravou tak nepatrnou, jako jest Dobrovského, a přijetím některých, předkům našim neužívaných, ale dobrých a potřebných slov, vnitřní povaha a zevnitřní tvárnost a jako známka jazyka nikoli se neruší: ale ruší se, jak brzo proti analogii řeči slovice skloňujeme, přetvořujeme, skládáme, odvozujeme, vážeme.*“³

Jungmannova polemická stať vyšla v Muzejníku roku 1832. Proto nepřekvapí, že její autor se velmi kriticky staví k těm, kteří ztělesňují snahu o jazykovou odstavku, ať už jde o moravský či slovenský prostor. Za velmi škodlivé považuje Jungmann zavádění nářečních forem do spisovného („písemního“) jazyka: „*Byla to naděje utěšená, že u šesti millionů sbratřených Slovanů, našeho písemního jazyka*

*užívajících, literatura svým časem veliké a vzácné plody ponese, ...: a však ze sladkého sna té veliké naděje nás nemile probudilo novější na Moravě i v Uhřích usilování, tuto nitrančinu, tamto jakous valašsko-hanácko-českou míchaninu v písemný jazyk povyššiti.*⁴

V případě stati Palackého (jde o recenzi Trnkovy práce **O českém jazyku spisovném**) se předmětem polemiky – můžeme říci, že nepřiliš útočné – stávají názory obhajující takzvaný moravský jazykový separatismus; jde o postoje představené Trnkou a Žákem.

František Palacký prosazuje, a to nesporně pod zorným úhlem své historio-ografické činnosti, jazyk archaický, češtinu humanistického období. V tomto případě se nepochybně stýká jazyková realita s realitou společensko-politickou; rozvinutý český jazyk minulosti byl totiž spjat s rozkvětem vyšších společenských vrstev, především šlechtických: „... *my pak máme jazyk spisovný již od několika století utvořený, a nejen ode všech nejosvěcenějších mužů národu našeho, ale i ode vlády zemské, od starodávna jednovorně přijatý a podnes užívaný, tak že nám z ohledu tohoto nic nezbyvá, než aneb přistoupiti k němu a držeti se ho, jakýžkoli jest, aneb udělati sobě jiný, z brusu nový jazyk.*“⁵

Ve své recenzi zdůrazňuje autor závažný fakt funkční diferenciaci jazyka; uvědomuje si sice existenci krajových (lokálních, regionálních) rozdílů při běžném užívání jazyka, ale zároveň rozhodně obhajuje nutnost jednotného českého jazyka při oficiálním užití, a to nejenom v knihách, ale vůbec v oblasti – dnešními slovy řečeno – oficiální komunikace: „*Národ náš, po Čechách, Moravě a horních Uhřích rozlehlý, mluví od starodávna řečí v podstatě své sice jedinou, ale, co do známek méně podstatných, na několikero nářečí rozdělenou. Nicméně to se při něm nachází, že ve spisích a ve všech příležitostech vážnějších, od nejstarších časů až do let nedávno minulých, všude jednoho a téhož jazyka užíval.*“⁶

František Palacký připouští jako znalec a zkoumatel historického procesu nutnost vývoje i v jazyce, avšak omezuje dějinné změny jen na látku (materii), nikoliv mluvnické tvary: „*I jazyk český měnil se posavad, co do materie své, v každém věku, a měniti se bude, pokud národ náš z počtu národů nezmezí: ale co do forem grammatických, uložena jest proměněm jeho na konci XVI. století meze, kteréž od té doby překročiti neměl a nemá.*“⁷

O snažení „reformátorů“ Trnky a Žáka píše, že argumentují takto: 1. „*dosa- vadní kanon řeči české jest nedokonalý*“; 2. „*Moravanům a Slovákům se nelíbí*“.⁸ A proto mají být do češtiny zaváděny formy řeči moravské a slovenské; má tak vzniknout „příjemná mluva“ pro Moravany i Slováky. Sám Trnka vyjadřuje optimistické mínění: „*Tedy přijme-li spisovný jazyk český moravsko-slovenské formy řeči, bude všemožně dokonalým.*“⁹

Recenzentovi vadí, že Trnka ve svém spise neuplatňuje logickou metodu a neužívá zřetelné, jasné pojmy. Podle Palackého pisatel nesprávně zevšeobecnu-

je, vždyť jím prezentované názory nemají žádnou oporu v jazykové skutečnosti: „Nářečí moravského, jenž by totiž po celé Moravě panovalo, tak málo tuším se najde, jako i slovenského, u všech totižto Slováků stejně užívaného.“¹⁰

Jistě nás zaujme připomínka recenzenta, že v posuzování jazykových jevů z estetického hlediska panuje značná subjektivnost. Sem patří i problematika nářečních variant, kupř. tvary 3. os. pl. ind. prez. akt. – *činió, myslíó / činá, myslíá / činijou, mysejjou*. „Budeme-li šetřiti teorie,“ říká Palacký, „podle kteréž kupř. *e a o* libozvučnější jsou, nežli *y a u*, nemůžeme než hanácké nářečí za nejlibozvučnější mezi všemi nahoře dotčenými pokládati, poněvadž *ono y v e a u v o* měnívá...“¹¹

Ve stati Palackého můžeme nalézt zajímavý názor, jenž se projevuje jako obecněji existující tendence, a to u autorů nečeského původu (z teritoriálního, nikoliv jazykového hlediska) – u Moravanů a Slováků. Právě ti totiž zdůrazňují možnost obohacování slovní zásoby spisovného jazyka českého, a to jistým využitím nářečního lexika: „*Jáť aspoň za to mám, že mezi Moravany a Slováky mnohem více výbornosti v řeči jejich krajinné a domácí, zvláště co do různých slov a způsobů mluvení se chová; kteréžto kéž bychom jen lépe znali, abychom jimi, kdež toho potřebí, jazyk svůj spisovný okrásiti mohli!*“¹² Z výše uvedeného je patrné, že rodilý Moravan, jenž důvěrně poznal i slovenské prostředí, připouští možnost využití lexika teritoriálních nářečí mimo vlastní Čechy, avšak důrazně odmítá nespisovné (substandardní) formy jazyka, a to nejen moravské, ale i české provenience: „*Ale není to pravda, že nynější osvícení Moravané kanon řeči české, nám v XVI. věku podány, zamítají: ještěť nedávno páni stavové slavného markrabství tohoto na své akademii zvláštní stolicí učitelskou založili, k učení správnosti ve formách jazykových, ne moravských – nebo těch vlastně není – ani v českých takových, jakové na trhu Pražském aneb při silnicích slycháme, – ale ve formách češtiny spisovné, vzdělanému světu známé. Nyjbrž ani sprostý lid moravský proti formám spisovného jazyka našeho se nezpouzí, ano jistá jest věc, že kdyby kazatelé slova božího jemu ne po česku, ale kupř. Valachům po valasku, Hanákům po hanácku, kázali, posluchači jejich sami tou neslušností by se uráželi.*“¹³ Palacký v žádném případě nepřipouští, že by bylo možno v jazyce a stylu homiletiky neboli kazatelství uplatňovat kupř. valašské či hanácké nářečí. V této souvislosti ale můžeme uvést jazykovou úroveň české barokní homiletiky, která namnoze čerpala ze studnice nespisovného výraziva, přesněji řečeno, ze zdrojů obecné češtiny (alespoň z dnešního hlediska hodnocení).

Pavel Josef Šafařík se ve své obsáhlé stati odvolává na „slavný Sbor Musejní“, „z lůna národu československého vykvětly“, avšak o pár řádků dále mluví o „mravném i duševním blahu dvou bratrských národův, českomoravského a slovenského“.¹⁴

Šafařík na rozdíl od místy až téměř hysterického, exaltovaného Kollára se snaží o racionální, spíše umírněný přístup k jazykovému sporu. O tom ostatně

svědčí jeho vyjádření v úvodu článku: „... *snaže se zavřítí summu a jádro přesvědčení svého v nevelikém počtu nelícených slov, abyh čtenáři těchto listův v rozepři, v níž jen rozumnými důvody a střízlivým, soudným rozebíráním předmětu, nikoli chytrým nástrojováním lapavých záhud anebo blouznivým rozvášňováním zápalčivých myslí pravdě k vítězství dopomoci lze, ...*“¹⁵

Šafařík ve svém článku vysvětluje podstatu jím vedené polemiky; nejde o nějaké personální útoky, ale jen a jen o předmět sporu: „*Kde naděje dosažení na odporovateli rozumnými důvody lepšího, dle mého zdání, přesvědčení naprosto zmařena jest, tam pro mne polemika nižádného půvabu nemá: neboť u mne, jakož jinde, tak i zde, neběží o provedení své pře proti osobám, k nimž já vždy a vsudy slušnou úctu u sebe chovám, třebas o přiměřenosti uchopených od nich k vytyčenému cíli prostředkův nestejně s nimi smýšlím, nýbrž pouze o věc samu, o prospěch a blaho milého národu našeho.*“¹⁶

Pisatel upozorňuje na obtíže, které v období národního obrození provázely slovenské čtenáře. Příčiny tohoto stavu nachází ve třech následujících okolnostech:

1. Běžná mluva slovenského lidu se výrazně odlišuje od téže mluvy obyvatel Čech a Moravy; navíc se na Slovensku zachovaly starší vývojové formy jazyka.

2. Slováci byli v důsledku užívání takzvané bibličtiny vázáni z pochopitelných důvodů na poměrně archaické období; naproti tomu se v českých zemích rozvíjel jazyk, jenž se začal užívat v oblasti krásné literatury a ve vědeckých oborech. Šafařík v této souvislosti obsírněji vysvětluje: „*Za druhé, povaha, kterou novější spisovný jazyk v Čechách, po obnovení národní literatury, na se vzal, byla od povahy staršího spisovného jazyka, jakýž nám zvláště Čestí a Moravští Bratří ve spisech svých byli pozůstavili, patrně rozdílná. Čechové, probudivše se z dlouhého spaní a vidouce sebe v národní literatuře daleko v zadu za jinými národy, zvláště Němci, chvátali klopotem nahraditi toho, co v dlouhém prodlení času bylo zmeškáno.*“¹⁷

3. Na Slovensku se projevoval – na rozdíl od českých zemí – velice neutěšený stav osvěty a vzdělanosti; nedostávalo se naučných knih. Šafařík si posteskl: „*Bez důkladného, oušilného vyučování a príučování se není možné zmocniti se dokonale kteréhokoli spisovného jazyka, zachovávatí ve psaní jeho čistotu, správnost a nevyhnutelnu ke srozumiteľnosti jednotu grammatických forem, budiž on poslěze jakýkoli, starý nebo nový, z temene Tater nebo Krkonoší, z řečiště Váhu nebo Moravy neboli Vltavy vážený.*“¹⁸

Nemůžeme zapomínat na to, že v uvedených jazykových a kulturních sporech se i přes slovně proklamovanou československou jednotu projevoval jistý česko-slovenský či slovensko-český rozpor. Jeho kořeny tkvěly pochopitelně v odlišném dějinném vývoji, v hospodářských i kulturních rozdílech. Nutno připustit, že autoři slovenského původu projevovali ze zcela přirozených příčin větší citlivost a pochopení pro specifčnost tamějšího prostředí a slovenské jazykové

situace. I v Šafaříkově stati můžeme objevit takové pasáže: „Vyznám se, že se mi i tehdy zdálo, i nyní zdá, že by spisovatelé slovenští, bez ujmy jednoty literární, na základu zděděného spisovného, jmenovitě biblického a u evangeliků spolu liturgického jazyka, mohli dále pokračovati zvláštní, poněkud od Čechův rozdílnou cestou, tak aby, šetříce podle možnosti přijatých od starodávna grammatických forem a neměnice pravopisu, v lexikálním a v jistém smyslu i syntaktickém ohledu čili v látce jazyka více na krajany své Slováky nežli na Čechy ohled měli, užívajíc slova a mluvení způsobův domácích, tam kde Čech své zvláštní, jim neznámé, anebo méně srozumitelné má.“¹⁹

Nejobsáhlejší části spisu pocházejí z pera Jana Kollára. Ve stati **O československé jednotě v řeči a v literatuře** pisatel zdůrazňuje jako zcela negativní jev pro Slovanstvo (dobově označováno jako slovanský národ – pozn. V. K.) existenci mnoha nářečí (dialektů); to se však netýká jenom rozlehlých území východních, jižních či západních Slovanů, ale i menších regionů. Sem patřila i někdejší „horní země uherská“: „... v Uhřích pak mezi Slováky téměř tolik rozličných nářečí, kolik stolic a krajů slovenských, která však vlastněji jména nářečných stínů a odrodů zaslubují, nežli opravdových nářečí, nebo všickni mohou mezi sebou tak srozumitelně mluvit, jako by tyto dialekty všudy doma byly ...“²⁰

Zjevným argumentem pro československou jazykovou – a pochopitelně i literární a kulturní – jednotu bylo v obecnější poloze pro Kollára přesvědčení, že je třeba usilovat o dosažení svornosti všech Slovanů. K tomu využívá i následujícího přirovnání: „Dunaj valně koráby na svém hřbetě nese, kde jeho vody v jeden proud shromážděny jsou: ale kde se roztoky dělí, tam sotva plěť přejedou, po písku a výmolicích bředouce.“²¹

I z hlediska Kollárovy konfesijní příslušnosti je snadno pochopitelné, s jakými sympatiemi přijímá jazyk Bible kralické; zároveň připomíná dlouhodobé užívání bibličtiny ve slovenském prostředí: „Slovenští sedláci a sedlačky znají biblickou řeč lépe nežli svou vlastní dědinskou.“²²

Jan Kollár neopomíná ani historické souvislosti kulturního a literárního vývoje, klade důraz na kvalitu českého písemnictví, neboť se rozvíjí již po řadu století: „Připojí-li se (Slovák – pozn. V. K.) k Čechům, může za pět roků tam přijíti, kam by sobě samému zanechán padesát i více roků potřeboval, a naposledy předce nic nezískal, než několik jináče nežli u Čechův znějících slov a zvuků.“²³

Přes veškeré sympatie, které Kollár otevřeně projevuje spisovné češtině i českému etniku, v žádném případě nezapře svůj slovenský původ. V jeho postoji se projevuje pocit jistého ublížení, nepochopení. V duchu tehdejšího estetického hodnocení jazyků považuje slovenštinu za libozvučnější: „Slovák nechť něco Čechům a Čech něco Slovákům dá, má-li mezi oběma jedna literatura místo míti, totiž česko-slovenská. My sme posavad bratry Čechy větší pozorností ctili nežli oni nás z ohledu na řeč, a předce i Slovák ve své řeči tak mnoho krásného a znamenitého má, že bysme srdečně litovali, kdyby Čech již jednou nepřestal po germanismech se sháněti

*a nezačal své oči jinam obracetí. To se zajisté slovenčině dáti musí, že ona plnějšími a zvučnějšími vokály češtinu ovšem předčí, milujíc jasně a, sonorné o více nežli tato; i dlouhých, v naší prosodii tak potřebných slabik více má Slovák nežli Čech...*²⁴

Kollár se snaží – byť ve jménu národní a jazykové jednoty – o posilování možných slovenských vlivů ve spisovné češtině. Jde především o využití prvků lexikálních (slovakismů), ale i o inventář vokálů. Představitel panslavismu volá po výraznějším uplatňování slovenských elementů ve spisovném jazyce českém: „Čechové! Vy v řeči své máte některá Slovákům fyzicky naskrze nemožná a nevyslovitelná slova, kteráž při tom obyčejně i nelibozvučná jsou: i nežádejtež tedy nemožnosti od jiných, aniž čekejte aby sobě jiní Slavjané vám k vůli jazyk a dásně na těch slovích lámali; propůjčte se tedy i vy v něčem bratrům svým. Ve vaší řeči ztracena je rovnováha samohlásek, což ucho jiných Slavjanů nemálo uráží, a předce iikáte i tam, kde toho potřeba není, jako by vás nikdy nikdo ještě na tuto chybu nebyl upozornil. Vaše řeč je značně poněmčena, a předce nechcete užiti příležitosti a přirozeného lékařství k jejímu poslavjanění.“²⁵

V Hlasech je také uveřejněna Kollárova odpověď na psaní Ľudovíta Štúra ze dne 7. února 1846. Její pisatel se uchyluje k velmi ostré, místy až hysterické polemice, velice často užívá výrazů expresivních, hanlivých či zhrubělých; dospívá až k vulgarismům. Sám zdůrazňuje, jaké důvody ho přiměly k vystoupení: „A však netoliko toto Vaše tak záperčivé a vášnivé psaní, v němž mi jakoby rukavičku k pútce posíláte, nýbrž i rozličné jiné přátelské listy, ústní prosby, pobídky a výčitky přemnohých vyborných Slováků a Slavjanů, mne k tomu zavazují, abych této jejich čestné ve mne skládané důvěře a žádosti vyhověl, a tuto odpověď tak zřídil, aby sloužila oběma stránkám...“²⁶

Kollár vytýká Štúrovi „bludné Vaše počínání“. Nechte jeho noviny, a to „pro osobní ušetření mého zdraví, anť mne při uvidění Vaší, ducha a kořenům řeči naší cele nepřiměřené orthographie, oči, při slyšení Vašich hrubých, surovozvukých slov uši boleti začínají, anobrž sám čich na jakousi nepřijemnou vůni upomínán bývá, jaková ze stájí, z krčem a jiných peleší nízkého života zapáchá a nos uráží.“²⁷

A Kollár ještě dále stupňuje svoje výtky: „Stěžovali sobě mnozí z předplatitelů na Vaše Noviny, že kolikrátkoli tuto Vaši luzovinu čísti začali, nebuť a mdloba je napadla taková, že se jim žaludek sbíhal k dávení, pročež od toho raději cele upustiti museli. Pročež sám obecný lid Vaše a jemu podobné nářečí nenazývá jináče, než taracka, habarka, trpacina, bačovina, ledačina, sprostačina.“²⁸

Je nepochybné, že se tu představitel všeslovanské myšlenky uchyluje k velmi drsné, až naturalisticky vedené polemice. O tom svědčí četné výrazy ztělesňující chudé, nuzné prostředí, jež se pro člověka Kollárova typu jeví jako něco odpudivého, smysly „urážejícího“.

Pisatel dále rozhořčeně Štúrovi připomíná, že má velké množství dopisů, v nichž je představitel slovenské jazykové odluky označován jako „svůdce a škůd-

ce našeho národa“; v souvislosti se Štúrovou reformou mluví dokonce o „*Vašem hnusném nářečí*“.

Z vystoupení Jana Kollára je patrné, že štúrovskou jazykovou odluku nazírá – do jisté míry – jako výsledek mezigeneračních sporů (programové opozice mladých vůči starým): „*Láska k životu některého kmene nezáleží ani v prázdných slovích, ani v kování nového nářečí ani v očerňování osob a umenšování zásluh jiných, ani v uvozování starších lidí v nenávisť a v pohrdání u mladších, ani v rozmetávání hrobů a v nepokojení stínu zesnulých dědův a praotců!*“²⁹

Kollár dospívá až k patetické, zcela emotivní reakci, pokud hodnotí počínání svého názorového protivníka: „*Podlé tohoto nového, neslychaného evangelium běda! běda! běda! Vám samému, pane Štúre! Vy sám ste větev pod sebou uťal, Vy sám ste hůl nad vlastní hlavou zlámal, Vy vrahu vlastního života svého Trenčanského kmene a nářečí, anť nepíšete drotarčinu ani bernolačinu ve svých Novinách a knihách, ale jakousi brončinu čili křivancčinu, aneb bůh ví jakousi plebejčinu, kterou často sousedé nejbližších stolic a krajin, k. p. Turčané nerozumějí, nad její neokrouchanou nemotorností, jejími nesčíslnými strakatými varianty v pohlaví, ve skloňování a časování, jejími huňatými výrazy a přízvuky, slovem nad celou neumytou, neučesanou, opápeřenou a zašpiněnou postavou se hněvají a mrzejí.*“³⁰

Je nesporně zajímavé, že se tu autor výše uvedeného dostává do rozporu s vlastním konstatováním, jež je starší o více než dvě desetiletí. Tehdy byl totiž přesvědčen o jednoznačné srozumitelnosti všech slovenských dialektů pro obyvatele všech stolic „horní země uherské“.

Pozoruhodné je Kollárovo tvrzení, že Štúr prý „*není hoden ani řeménka u obuvi rozvázati*“ Dobrovskému.³¹

Ve své polemice kritizuje Kollár svého protivníka za užívání jednoho ze slovenských dialektů

ve vyšší komunikační funkci: „... *nyní též rovným způsobem veřejně na Vás žalovati musíme, že ste nás oklamal, anť my ani drotarčinu a kopaničárčinu, ani miškárčinu a bravčárčinu, ani, jak p. superintendent Seberini mluví, kočišťtinu a valaštinu, ani, jak jiní říkají, smetišťtinu a kuchynčinu nikdy od Vás sme neočekávali, a pro ni jistě ani jedinkého kroku nebyli bysme učinili.*“³²

Z výše uvedeného vyplývá jednoznačně, že hlasatel panslavismu obviňuje mladého reformátora z plebejství; sám dospívá až k jistému aristokratickému postoji. Za povšimnutí stojí i rozsah polemického sporu, a to z hlediska kvantitativního. Jan Kollár ve své rozhořčené odpovědi cituje určitá místa ze Štúrova dopisu; tento autentický text však představuje přibližně 36 řádků, zatímco Kollárovi zbývá celých 41 stran textu.

Nepřekvapí nás okolnost, a to vzhledem k celkovému charakteru Hlasů, že Ľudovít Štúr vlastně nedostal z Prahy příležitost, aby mohl svobodně obhajovat nejen svoje názory, ale i praktické jednání a postoje. Že pro Kollára představo-

val Štúr soupeře „těžkého kalibru“, a to nejen protivníka jazykové kulturního, ale i politického je zcela nepochybnou skutečností. Mladý slovenský národovec sám reaguje řadou článků a statí. Velmi příznačný je jeho výtvar nazvaný **Hlas proti Hlasům**, v němž vytýká svému protivníkovi zjevně aristokratický postoj, viditelné pohrdání prostými lidmi: *„Jen vypínarvosť, vyvyšovanie se nad svoj lid a národ, nad ten lid, ktorý Kollár nazýva jen „ľuzou a sebrankou“, nad tu pospolitost, ktorou Kollár nazýva jen „bahnem“, slovom vypínarvosť a vyvyšovanie se nad tento lid, pro který se z úst syjou fráze lásky, vskutku je však opovrhován jako lid špatný, zpusťlý...“*³³

Pro Štúra se stává závažným činitelem jeho argumentace zjevná archaičnost té formy češtiny, která provázela duchovní život slovenských evangelíků, tedy takzvané bibličtiny: *„Jazyk biblický je vzhľadom k tomuto našemu životu u nás starožitnosť, až dosud omezenou, jak jsme už řekli, na kostel a drobnou literaturku. Vznesený je církevní život národa, ale národ má ještě i jiné stránky života; máme život školský, máme život společenský, máme život občanský. V tom všem a ve všech těchto oborech musí národ žít, jinak bude jen živořit a po zemi se jako býlí plazit. S biblickým nářečím byla u nás spojena národní nečinnost, a proto také naše zaostalost a neznámost, spojena tak, že jsme za vlády tohoto nářečí nežili u nás výše, nýbrž jsme byli od jiných opovrženi a sebou samými opuštěni.“*³⁴

Důležitým momentem vlastní Štúrovy argumentace se stává myšlenka národní: *„Žádný národ se nemohl postavit na vlastní nohy dříve, než načerpal vůli k vlastnímu životu, než si uvědomil, že je jeden národ, jedna mravní osoba.“*³⁵

Přestože byl Kollár v době své mladosti přesvědčen o vyšších zvukových kvalitách slovenské řeči (libozvučnosti) a sám navrhoval – nesporně poněkud neorganicky – zavádění slovakismů i slovenských hláskových elementů do spisovné češtiny (kupř. ú či vůbec preference zadních vokálů a, o, u), později se naprosto jednoznačně vyslovuje pro československou jazykovou a kulturní jednotu (to souvisí s vystoupením L. Štúra na počátku 40. let 19. století). Můžeme konstatovat, že se ve dvacátých letech předminulého století objevuje u tvůrce sbírky Slávy dcera výrazný synkretismus. To přesvědčivě dokazuje následující pasáž: *„Že se ovšem i v češtině některé nepřijemné zvuky a slova nalezejí, to my dobře víme a cítíme, ale právě proto slovenčinu a češtinu sjednotiti chceme, aby se společně pronikly, doplňovaly a vynahrazovaly, ozdobovaly a obohacovaly. Co jedné chybuje, dá jí druhá, co v jedné nebezkeho, okrášlí to její sestra a přítelkyně, a přece to bude všecko naše, ne cizí.“*³⁶

Zestárnuvší představitel panslavismu, již poněkud konzervativní, ostře napadá mladšího slovenského vlastence: *„Připusťte sobě k srdci celé toto tak těžké a mnohonásobné, i za sebe i za jiné, zodpovídání, zvláště Vy, někdy jejich svůdce, nyní jejich vůdce v Novinách. Zanechejte ten cynický sud Diogenův, ve kterém ste se, na odívou národu našeho, již téměř za jeden celý rok semotamo zde po trpäckých kopani-*

cech a kreakačských salašech, onde po krčmách, smetištích a kalužech nejnižších nářečí kotálel. Vraťte se spátkem do onoho starootcovského, i pohodlnějšího i ušlechtilějšího, v opravdivém řeckém slohu a vkusu staveného, chrámu československého, ...⁴⁷

Je zajímavé, že koncepci jazykové jednoty zdůvodňuje v roce 1847 velký citel Kollárův František Cyril Kampelík takto: „Vůbec známo, že krasohlasý jazyk Čechů, Moravanů, Slezáků a Slováků v podstatě jeden a týž jest, kteráta shodující podstata do spisovného jazyka od učených přijata a upravena byla. Protož spisovný jazyk všem kmenovcům této společně náleží. Společná majetnost společně jméno požaduje. A však sahodlouhé slovo česko-moravsko-slezsko-slovenský jazyk se nám nehodí. Důvodem tímto veden, slavného nebožtíka Dobrovského zde následuji, který Čechy, Moravany, Slezáky a Slováky, tento sbratřený čtyřlístek „die böhmischen Slaven“ nazýval. Tímto názvem celkovitý tvar ve veškerém Slovanstvu dobře rozeznával. Že však spojivého literárního jména potřebujeme, společnou literaturu máme, pod jedním mocným žezlem se vzděláváme, proto jednoho jména již ode dávna mnohými učenými užívaného, t. j. československý jazyk, neustále jsem užíval. Naději se, že moudří vzdělanci národa našeho se v tom se mnou shodovati budou, že to pro literaturu a její rozkvět velmi užitečno jest, aby se ve všem všady dle libé svornosti napomáhající zásady „každému svoje“ pokračovalo, a nikde ničím různivé oddělování se nejevilo, jenžto záhubnou strannost, slabotu a mlobu uvádí. K tomuto účelu jméno Čechoslovan ... dobře poslouží. Čechoslava onu půdu znamená, kde společná literatura sbratřených Čechů, Moravanů, Slezáků a Slováků rozkvétá. Co Bůh spojil, nerozlučuj člověk. Název Čechoslavia je méně slovanský, lepší je Čechoslava...“⁴⁸

Kollár do spisu Hlasové zařadil i ukázky dobové korespondence; příznačně pro obsah těchto dopisů je, že jejich autoři v naprosté většině odsuzují Štúra za jeho jazykovou reformu. Lze uvést následující ukázkou: „...co a kdo jest Štúr, i to známe! Má sice v sobě mnohé pěkné vlastnosti, než i chybu, jakovouž obyčejně horejší a nezuživější mladíci časů našich. Kdyby byl vystoupil v rouchu takovém, v jakovém sme ho očekávali: ovšem že by byl mohl pole naší literatury rozumem svým ozdobiti: než na tento způsob vsazuje trní a bodláčí místo květu do krásné se zelenajícího nářečí československého.“⁴⁹

Na závěr můžeme zdůraznit, že polemika vedená na stránkách spisu Hlasové o potřebě jednoty spisovného jazyka pro Čechy, Moravany a Slováky je výrazně jednostranná. Otištěny jsou zejména kladné „hlasy“⁴⁰, to znamená názory a postoje ve jménu spíše proklamované než reálně existující národní jednoty československé. Hlasy „z druhého břehu“ se stávají předmětem často agresivní, urážlivé kritiky. Vystoupení Ľudovíta Štúra v roce 1844 bylo zcela nepochybně projevem občanské odvahy mladého slovenského vlastence, jenž si uvědomil nejen možnost, ale i nutnost emancipace vlastního národa.

Je třeba, abychom si uvědomili, že myšlenka jednotného československého národa a do jisté míry i jazyka se znovu objevuje v období první republiky; byla

nepochybně ovlivněna tehdejší ideologií. A i v současné době probíhající diskuse vztahující se k problematice spisovného jazyka a k možnostem jeho ovlivňování jinými vrstvami národního jazyka ukazují, že otázky řešené v **Hlasech** nepatří jen vzdálené minulosti.

Poznámky

- ¹ Cuřín 1985, s. 90. Forst a kol. 1993, s. 192–194. Tam uvedena i další literatura. Hanuš a kol. 1917, s. 379. Jakubec 1934, s. 487. Karlík a kol. (eds.) 2002, s. 407. Vlček 1960, s. 117.
- ² Hlasové 1846, s. 54. – Poznámka: V tomto odkazu i ve všech následujících citacích je důsledně ponechán dobový pravopis (včetně interpunkce). Jungmannova stať vyšla v ČČM v r. 1832.
- ³ Tamtéž, s. 65.
- ⁴ Tamtéž, s. 55.
- ⁵ Tamtéž, s. 36. – Poznámka: Podtržení částí textu v tomto případě i dále provedl V. K.
- ⁶ Tamtéž, s. 37.
- ⁷ Tamtéž, s. 41.
- ⁸ Tamtéž, s. 41.
- ⁹ Tamtéž, s. 42.
- ¹⁰ Tamtéž, s. 43.
- ¹¹ Tamtéž, s. 43.
- ¹² Tamtéž, s. 43.
- ¹³ Tamtéž, s. 45.
- ¹⁴ Tamtéž, s. 65–66.
- ¹⁵ Tamtéž, s. 66. Tento Šafaříkův článek bezprostředně reaguje na slovenskou jazykovou odhuku; vznikl mezi lety 1845–1846.
- ¹⁶ Tamtéž, s. 67.
- ¹⁷ Tamtéž, s. 74.
- ¹⁸ Tamtéž, s. 76.
- ¹⁹ Tamtéž, s. 77.
- ²⁰ Tamtéž, s. 101. Tento článek vznikl na počátku 20. let 19. stol. – Viz též Hanuš a kol. 1917, s. 350–352.
- ²¹ Tamtéž, s. 107.
- ²² Tamtéž, s. 108.
- ²³ Tamtéž, s. 108.
- ²⁴ Tamtéž, s. 109–110.
- ²⁵ Tamtéž, s. 119–120.
- ²⁶ Tamtéž, s. 127.
- ²⁷ Tamtéž, s. 129.
- ²⁸ Tamtéž, s. 129. – Poznámka: Tučným písmem zde i místy v dalších citacích zdůraznil V. K.
- ²⁹ Tamtéž, s. 135.
- ³⁰ Tamtéž, s. 140.

- ³¹ Tamtéž, s. 142.
- ³² Tamtéž, s. 147-148.
- ³³ Štúr 1956, s. 173.
- ³⁴ Tamtéž, s. 160.
- ³⁵ Tamtéž, s. 159.
- ³⁶ Hlasové 1846, s. 113.
- ³⁷ Tamtéž, s. 166-167.
- ³⁸ Kampelík 1847, s. VII-VIII (předmluva). – Blíže viz Koblížek 2005, s. 144-146. Je však zajímavé že v 50. a 60. letech 19. století se právě F. C. Kampelík stává výrazným stoupenkem zavádění dialektismů i slovakismů do spisovného jazyka českého.
- ³⁹ Hlasové 1846, s. 211. – Jde o úryvek z listu slovenského učitele Jana Sam. Droppy z 11. března 1846.
- ⁴⁰ K lexikálnímu významu slova hlas viz Jungmann 1835, s. 67 („svědectví komu dané, přimluva“) a dále SSJČ 1989, s. 35 („projev mínění, názoru“).

Literatura

- CURÍN, F. *Vývoj spisovné češtiny*. 1. vyd. Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1985.
- FORST, V. a kol. *Lexikon české literatury. Osobnosti, díla, instituce. 2/I (H-J)*. Praha : Academia, 1993.
- HANUŠ, J. a kol. *Literatura česká devatenáctého století. 2. díl*. Praha : Jan Laichter, 1917.
- Hlasové o potřebě jednoty spisovného jazyka pro Čechy, Moravany a Slováky*. Praha : Kronberger a Rívnáč, 1846.
- JAKUBEC, J. *Dějiny literatury české. III*. Praha : Jan Laichter, 1934.
- JUNGMANN, J. *Slovník česko-německý. I. díl (A-J)*. Praha : Josefa Fetterlová, 1835.
- KAMPELÍK, F. C. *Krása a vybornost česko-slovenského jazyka*. Praha, 1847.
- KARLÍK, P. a kol. (eds.) *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2002.
- KOBLÍŽEK, V. Pojetí spisovného jazyka českého v díle dr. Františka Cyrila Kampe-
líka. *Češtinář*, 2004–2005, roč. 13, s. 141–156.
- Slovník spisovného jazyka českého. II (H-L)*. Praha : Academia, 1989.
- ŠTÚR, L'. *K přátelům, k bratrům*. Praha : Státní nakladatelství krásné literatury, hud-
by a umění, 1956.
- VLČEK, J. *Dějiny české literatury. III*. Praha : Státní nakladatelství krásné literatury,
hudby a umění, 1960.

Píseň o životě sv. Jana Nepomuckého ze sborníčku Václava M. Pešiny z Čechorodu (1856)

Tomáš Matějec

V roce 1856 vyšel z pražské Rohličkovy tiskárny malý sborníček modliteb, litaní a písní s titulem *Pobožnost u hrobu sv. Jana Nepomuckého v Praze, po celý oktáv výroční slavnosti jeho*¹. Jako editor je označen pražský metropolitní kanovník Václav Pešina. Tento sborníček zasluhuje pozornost v několikerém ohledu, v našem příspěvku si všimneme písně, která obsahuje vyličení života svatého Jana Nepomuckého, otištěné na s. 30–42².

Vydavatel uvedeného sborníčku Václav Michael Pešina (1782–1859), povýšený později (r. 1858) za své zásluhy do šlechtického stavu jako rytíř z Čechorodu – se zřejmým odkazem k Balbínovu příteli, baroknímu vlastenci a historiografu Tomášovi Pešinovi z Čechorodu (1629–1680), rovněž svatovítskému kanovníku (od r. 1666) – je znám především jako organizátor, který se mimořádnou měrou zasloužil o dostavbu svatovítské katedrály, mj. dlouholetým úsilím o založení Jednoty pro dostavbu chrámu sv. Víta.

Narodil se 13. září 1782 v Novém Hradci (dnes část Hradce Králové). V Hradci Králové studoval nižší školy a gymnázium, později filozofii a teologii a roku 1807 byl vysvěcen na kněze. V letech 1807–1814 byl kaplanem v Polné, 1814–1819 farářem v Krucemburku. Roku 1819 byl ustanoven farářem v Blučině na Moravě. Zde zůstal do roku 1832 a svým působením si získal všeobecné uznání nejen svých farníků jako duchovní správce, ale i vlasteneckých kruhů jako podporovatel národněobrozenských snah na Moravě³.

Roku 1832 byl Pešina zvolen kanovníkem pražské metropolitní kapituly. Také v Praze se věnoval úkolům, ve kterých se služba Církvi spojovala se službou vlasti. Nejznámější, jak jsme již zmínili, je jeho péče o dostavbu katedrály. Pokusy o založení Jednoty pro dostavbu chrámu sv. Víta ve 30. letech byly neúspěšné, teprve roku 1844 získal Pešina pro její zřízení povolení. Ustavující valné shromáždění Jednoty se konalo 22. května 1859, několik dní po Pešinově smrti (zemřel 7. května téhož roku).

Pešinovy snahy v oblasti písemnictví úzce souvisí s jeho kněžským působením. Od roku 1833 do roku 1847 redigoval Časopis pro katolické duchovenstvo a v letech 1835–1857 řídil a k rozkvětu přivedl významný ediční podnik Dědictví svatojanské, založený roku 1833. Zasloužil se o rozšíření českých rovátních

zpěvů ze 16. století (tehdy považovaných za dílo doby Karlovy), které opakovaně vydal u Jana Hostivíta Pospíšila⁴. Pro potřebu věřících vydával jednotlivé modlitby i modlitební knížky, mezi nimi též několik sborníčků podobných tomu, z něhož je vzata píseň, kterou otiskujeme⁵. Zájem náboženský, vlastenecký a starožitnický charakteristicky spojuje sborníček písní spojených s kostelem sv. Klimenta na Levém Hradci⁶. Z vlastních prací se uvádí rozsáhlejší samostatný spis *Obět mše svaté, s připojeným svatodenním pořádkem*⁷. Několikerého vydání se dočkal popis pražské katedrály⁸. Jako historický pramen je ceněn důkladný popis poslední pražské korunovace⁹. Je též autorem několika samostatně vydaných kázání¹⁰ a drobných vzdělávacích spisků¹¹. Je rovněž pokládán za autora některých básní, převážně příležitostných¹², a snad i písní¹³.

Píseň, jejíž text otiskujeme, však Pešinovým dílem není. Jejím autorem je blíže neznámý Martin Vacek. Jeho jméno sice ve sborníčku nenajdeme, je však jmenován v samostatných otiscích¹⁴ téže písně, které byly pod názvem *Život svatého Jana Nepomuckého v písních* vydány v letech 1855 a 1856, rovněž tiskem Bedřicha Rohlíčka¹⁵. Z dostupných materiálů lze soudit, že Vacek patřil v 50. letech ke spolupracovníkům kanovníka Pešiny. Dokládá to několik příležitostných tisků dochovaných pod Vackovým jménem v pražských knihovnách¹⁶. V uvedených samostatných otiscích *Života svatého Jana Nepomuckého* je označen jako „zpěvák redaktorův“. Co se myslí tímto výrazem, není zcela zřejmé. Mohli bychom to vykládat jako „zpěvák působící při kostele, jehož správcem je redaktor (tj. Pešina)“, tedy při kostele svatého Víta. Je však také možný výklad „skladatel/básník pracující obvykle pro redaktora (Pešinu)“¹⁷ a nelze myslím vyloučit ani možnost, že se tím naráží na nějaký trvalejší mecenášský vztah Pešinův k autorovi.

Píseň je rozdělena do tří částí nazvaných Domov svatého Jana (sloky 1-3), Činy (sloky 4-16) a Sláva (sloky 17-20). Její obsah je ve stručnosti následující (čísla označují sloky):

Domov svatého Jana (1-3) Jan se narodil v Nepomuku, starým rodičům (1). Jako malé dítě vážně onemocněl (2), aby byla vyzkoušena víra starých rodičů (2). Ti se obracejí na Pannu Marii (2) a zaslíbují dítě, pokud se uzdraví, do služby Bohu (3). Na přímluvu Panny Marie (3) se dítě uzdraví (3).

Činy (4-16) V dětství ministroval na Zelené hoře (4). Studoval v Žatci (5), později na pražské univerzitě (5), stal se „doktorem písma“ (5) a směřuje ke kněžství (5). (Již jako kněz) se stává oblíbeným kazatelem v Týnském chrámu (7), kanovníkem, patrně metropolitním („Praho, ... na tvém hradě“) (8), královským almužníkem (9) a zpovědníkem „zbožné královny“ (9). Zastává se slabých a kárá krále, „že chce zabít sluhu nevinného“¹⁸. (9). Král se pokouší od Jana vyzvědět zpovědní tajemství, nabízí „stříbro, zlato“ (10). Jan odmítá (11). Jan je uvězněn a mučen (11-12). Jan se loučí s věřícími s odkazem na Ježíšova slova:

„Maličko, a neužijte mne; a opět maličko, a uzříte mne“ (Jan 16, 19) (13). Putuje do Staré Boleslavi (14). Vracejícího se Jana oslovuje král a znovu žádá vyzrazení zpovědního tajemství, Jan odmítá, je zatčen a utopen (15). Světlo označuje místo, kde ve Vltavě leží Janovo tělo; je uloženo v kostele sv. Kříže (Většího), později je pohřbeno na Pražském hradě (16).

Sláva (17-20) (Po letech) se u Janova hrobu „množí zázraky“, světec „z hrobu tresce hříchy“, při otevření hrobu nalezen neporušený Janův jazyk (17). Poutě k Janovu hrobu (z cizích národů), hrob vyzdoben (18). Prosby ke sv. Janu (18-20).

Zajímavá je formální stránka písně. Její čtrnáctiveršová strofa je jistou obměnou sonetu, resp. té jeho podoby, která byla v česky psané poezii oblíbená a hojně rozšířena od Jungmannových prvních pokusů v desátých letech (Těžké vybrání, Létaví mravenci) po celou první polovinu 19. století (Kollár, Čelakovský, Chmelenský, Mácha) a která i v padesátých letech zůstávala jeho podobou základní. Typická kollárovská znělka je složena ze čtrnácti pětistopých trochejských veršů rýmovaných podle schématu *AbbA AbbA CdC EdE* (velká písmena označují ženské rýmy, malá mužské). Sloka, které ve své písni užívá Vacek, přebírá trochejský ráz verše (nejcharakterističtější známku obrozenského sonetu), ale rýmové schéma poněkud zjednodušuje do podoby *AbbA CddC Efe GfG*.

Podobně jako Kollár, uplatňuje i Vacek ve verši cézuru, a to nejčastěji po čtvrté slabice verše (hned v prvním verši „*V Nepomuku / zbožní rodičové*“). Poměrně hojně jsou případy, kdy je cézura využita, resp. zvýrazněna syntakticky, tak v první strofě verše „*Dejž, ó Bože, / ať to dítko malé*“ nebo „*světu zemře, / – žije k Tvé cti, chvále*“ nebo méně nápadně ve verši „*Boha prosí / vroucí ve důvěře*“. (Srovnej Kollárovo „*Zbraně ztupív, / ostrá zlámav koptí*“ (Slávy dcera 1824, č. 122) nebo „*Pracuj každý / s chutí usilovnou*“ (č. 76).)

Z antického písemnictví je odvozen typ, kdy cézura je zvýrazněna hyperbaterem, které spojuje konce poloveršů. Tak z první strofy verše „*zvedá oko / k nebi slzavé*“ a „*mine šalby / hříchu lákavé*“ nebo z deváté „*Kdo to krále / tresce lenivého?*“ Srovnej Vergiliovo „*distulit in seram / commissa piacula mortem*“ (Aen. VI, 569) nebo u Kollára „*v nějž ho krádež / ukovala škodná*“ (Slávy dcera 1824, č. 131). Obdobně může být cézura zdůrazněna paralelismem „*tebe slaví, / – Pánu děkují, – // hrob tvůj věncí, / – nebes Pána chválí*“ (18. strofa), anaforou „*Kam jdeš, Jene, / kam tvá noha spěchá?*“ (13. strofa) nebo chiasmem „*s vrhým citem, srdcem zkroušeným*“ (19. strofa). I zde bychom našli paralely už starověké, srov. např. spojení cézury s anaforou opět u Vergilia „*Per varios casus, / per tot discrimina rerum*“ (Aen. I, 204).

Podoba některých veršů se zdá nasvědčovat, že vedle cézury mezi čtvrtou a pátou slabikou, obvyklé u Kollára, připouští autor písně cézuru i na jiných místech verše (veden snad obdobou s hexametrem, jambickým trimetrem nebo

jinými veršovými typy, které umožňují volbu v umístění cézury), a to především mezi slabikou šestou a sedmou. Jde například o verše (příkladů uvádím raději více, protože se domnívám, že věc se nemusí jevit zcela nesporná): „*Srdcem Boha chválí, / – dítě líbá.*“ (2), „*Otče náš a Zdrávas / duch tvůj pěl, // a k Zelené hoře / hnal tě hbitě.*“ (4), „*modlitbou se síle / ke ctné práci*“ (5), „*líbá rány svaté / – a se modlí*“ (6), „*Zpovědníku knězi / král se koří*“ (10), „*Skřípec naučí tě, / – děsně ječí*“ (11), „*z brobu tresce hříchy / sluha Boží*“ (17), „*a hle, zázrak nový, / netušený*“ (17), „*rozži v srdci kněžstva / nebes plamen*“ (20).

Někdy se objeví syntakticky zvýrazněné mezislovní předěly také na jiných místech verše, jmenovitě mezi druhou a třetí slabikou: „*tamo / nade hvězdnou výsostí*“ (11), „*vyjev, / co ti zjevila má choť. // Ne-li, / Vltavu dnes budeš pít!*“ (15) a ojedinele mezi třetí a čtvrtou: „*U kříže / – do chrámu blízkého*“ (16). Snad i v těchto případech by bylo možno mluvit o (alternativně umístěné) cézuru, a to tím spíše, že veršů, které by cézuru zcela postrádaly, lze v básni najít jen nemnoho. (K takovým lze myslím počítat např. verše „*Co ti ve zpovědi zjevila*“ (10) nebo z první sloky „*v stáří obdaření synáčkem*“ a „*Boha a Marie miláčkem*“, pokud ovšem v prvním případě nejde o cézuru po druhé a ve zbývajících dvou případech o cézuru po šesté slabice.)

Ohlížíme-li se po literárních souvislostech Vackovy písně, je vhodné připomenout, že s Kollárem spojuje Vacka také záměr podat epickou látku v řadě sonetů (byť ve Vackově případě poněkud zjednodušených, „nepravdivých“, jak je nazýval francouzský klasicismus¹⁹) – a tím i úkol formu původně lyrickou „epizovat“. Týž záměr ho spojuje s dalším autorem 1. poloviny 19. století, Vackovým známějším jmenovcem Františkem Jaroslavem Vackem Kamenickým (1806–1869), který ve sbírce sonetů *Lilie a růže* (1846) podává jakési „obrazy z českých dějin“ od příchodu praotce Čecha do poloviny 11. století (knížata Břetislav a Spytihněv II.). Zajímavá je v této souvislosti podobnost mezi líčením Janovy noční modlitby (v 6. sloce) a znělkou o noční modlitbě svatého Václava, kterou nalézáme ve „druhém věnci“ *Lilí a růží*²⁰.

Jak plyne ze stručného obsahu písně, který jsme uvedli výše, autor se v rozsáhlé míře opírá o legendární podání, které s postavou svatého Jana Nepomuckého spojovala historiografie a legendistika 17. a 18. století. Od poloviny 18. století se jednotlivé prvky tohoto podání střetávají se stanovisky představitelů tzv. kritického dějepiscectví, kteří se k ústní tradici stavěli často skepticky a dožadovali se písemných pramenů důrazněji než historikové starší.

V roce 1747 přišel pražský historik, augustinián Eliáš Sandrich (řeholním jménem Athanasius a Sancto Joseph) s názorem, že dvě postavy, které na základě Hájkovy kroniky rozlišovali dotavadní historikové a legendisté, Jan Nepomucký, utopený podle Hájka roku 1383, a doktor Johánek, utopený ve Vltavě o deset let

později, jsou jedna a táž postava. Jeho domněnku o pět let později (roku 1752) nečekaně potvrdil objev zprávy pocházející z roku 1393 (stížnost pražského arcibiskupa Jana z Jenštejna papeži Bonifáci IX.). Přesto nebyl Sandrichův výklad přijat všeobecně, z obhájců opačného mínění (tj. že Hájkovo rozlišení odpovídá realitě) jmenujme alespoň Františka Pubičku (1722–1807)²¹. Za Sandricha se naopak svým spiskem vydaným roku 1784 postavil Gelasius Dobner²².

Stížnost arcibiskupa z roku 1393 dává Janovu smrt do souvislosti s volbou nového opata kladrubského kláštera a následným potvrzením, které svatý Jan (jako generální vikář pražské arcidiecéze) této volbě proti královně vůli vystavil, a nezmiňuje jako příčinu této smrti zachování zpovědního tajemství, známé z ústní tradice. To zavdávalo příčinu k dohadům, že ústní podání je v tomto bodě nespolehlivé a že je třeba dát přednost souvislostem uvedeným ve stížnosti. Dobner proti tomu dokládal, že písemná stížnost a ústní podání nejsou nutně v rozporu, a ukazoval i na důvody, proč arcibiskup ve své stížnosti věc zpovědního tajemství neuvedl, resp. uvést nemohl. Spor se ujala publicistika a záhy opustil čistě odbornou rovinu. Vracel se potom po celé devatenácté století a zvláště aktuálním se stal po vzniku republiky ve dvacátých letech²³.

Právě ve dvacátých letech také vznikl pokus²⁴ o jakousi klasifikaci účastníků sporu podle jejich postoje ke dvěma základním otázkám s Janovým životopisem spojeným (Byl Jan jeden, nebo byli dva? Bylo příčinou smrti zachování zpovědního tajemství?). Tato klasifikace rozlišuje čtyři skupiny historiků (nebo obecněji autorů píšících o životě svatého Jana Nepomuckého) a dává jim označení *pozitivní dualisté*, *negativní dualisté*, *radikální identikové* a *konzervativní identikové*. Autoři, kteří o Janově životě v 17. a v první polovině 18. století, jsou bez výjimky *pozitivní dualisté* – rozlišují svatého Jana Nepomuckého a doktora Johánka jako dvě různé postavy a uznávají svatost prvního z nich. Počínaje Eliášem Sandrichem a Gelasiem Dobnerem jsou mezi církevními historiky zastoupeni *konzervativní identikové*, kteří Hájkem zavedené rozlišení pokládají za mylné a uznávají Jana pouze jednoho (který sám se podepisoval jako Jan z Pomuku (Johannes olim Welflini de Pomuk, Johannes Pomuk); teprve později, v době, kdy ze dvou variant jména jeho rodné obce – Pomuk a Nepomuk – převládla druhá, je označován jako Jan Nepomucký). V tom se s nimi shodují *radikální identikové*, ti však za příčinu Janovy smrti pokládají pouze obranu církevní imunity, uvedenou v Jenštejnově stížnosti. Konzervativní identikové naproti tomu uznávají za příčinu Janovy smrti i zachování zpovědního tajemství, doložené ústním podáním; spor o volbu kladrubského opata přitom buď pokládají za pouhou záminku (Dobner), nebo (novější autoři, např. Stejskal, Polc) za jednu v řadě příčin²⁵, které vedly k růstu napětí mezi králem a arcibiskupem, a tím i králem a Janem. Konečně odpůrci úcty, kteří rozlišují historického Jana z Pomuku, utopeného roku 1393 pro spor s králem, a Jana Nepomuckého, který je podle nich pouhý plod fantazie, se označují jako *negativní dualisté*.

Jaké je stanovisko Vackovy písně v tomto sporu? Na první pohled je zřejmé, že píseň obsahuje značné množství prvků, které se zakládají na legendárním podání a nejsou doloženy písemnými prameny, které by byly Janově době blízké²⁶. Neměli bychom však z toho ukvapeně usuzovat, že Vacek se opíral jen o zastaralé prameny a práce kritického dějepiscevtví neznal. Srovnáme-li totiž podání Vackovy písně s údaji obsaženými v uvedeném Dobnerově spisku z roku 1784²⁷, který jak se zdá, na dlouho představoval určitý vrchol v historickém přístupu k Janově osobnosti, shledáme, že píseň jen poměrně málo překračuje meze, které stanovila Dobnerova opatrná kritická metoda²⁸.

A jaký postoj zaujímá Vackova píseň ke dvěma hlavním otázkám Janova životopisu, totiž otázce identity, resp. dvojice Janů, a otázce příčiny Janovy smrti? Odpověď není tak jednoduchá. Stanovisko písně jistě není stanoviskem negativního dualisty, jinak by nebyla zakončena závěrečnými apostrofy svatého Jana Nepomuckého jako světce (sloka 18–20). Není ani stanoviskem radikálního identika, protože výslovně uvádí zachování zpovědního tajemství jako příčinu Janovy smrti (15. sloka). Zbývají tedy dvě možnosti – pozitivní dualisté a konzervativní identikové. Rozhodnout mezi nimi pouze na základě textu písně patrně není možné²⁹, protože autor neuvádí žádný takový údaj, který by ho s některou z těchto dvou názorových skupin pevně spojoval (a od druhé odděloval). Tak např. neuvádí rok smrti, v němž se konzervativní identikové (1393) od pozitivních dualistů (1383) liší; nemá žádnou zmínku o případném „druhém Janovi“, která by ho prozradila jako pozitivního dualistu, ani nemluví o jeho případné účasti ve věci volby kladubského opata, což by ho řadilo ke konzervativním identikům. Jaké jsou důvody této jisté neurčitosti? Je lákavá myšlenka, že se za ní skrývá snaha prostředkovat mezi konzervativnějšími pozitivními dualisty a „modernější“ smýšlejícími, tehdy patrně nečetnými konzervativními identiky. Nelze však ani vyloučit možnost, že rozhodující roli při vypuštění podružných údajů, které by autora jednoznačně spojily s některou z uvedených skupin, hrál ohled na jednotu písně jako epické skladby, v níž by uvádění takových údajů vedlo k odbočkám, které by (z hlediska účelu skladby patrně zbytečně) komplikovaly a retardovaly děj.

Životopis svatého Jana Nepomuckého v písní

Domov svatého Jana

1.

V Nepomuku z b o ž n í r o d i č o v é

v stáří obdařeni synáčkem,

Boha a Marie miláčkem,

jemuž pěli nebes anjelové. –

Milostného dítku usmívání

podobá se plesům anjelským;

oči jasným hvězdám nebeským;

duše hodna nebes smilování.

Máti dítko do náručí bere,

zvedá oko k nebi slzavé;

Boha prosí vroucí ve důvěře:

„Dejž, ó Bože, ať to dítko malé

mine šalby hříchu lákavé;

světu zemře, – žije k Tvé cti, chvále!“

2.

Takto mluvíc, máti rty své shýbá

k spanilému dítku J a n o v í;

a co cítí, kdo to vypoví? –

Srdcem Boha chválí, – dítko líbá. –

Nebesa, jež přání vroucích chvění

srdce nábožného slyšela,

sesílají s m r t i a n j e l a,

důvěry té svaté pro zkušení. –

Pacholátku tváře rubínové

náhle zbledly v bolu přetěžkém,

růže přešly v kvítí liliové.

Pláče otec – a naříká máti:

„Ó! Maria v stanu nebeském,

račiz s nebe útěchu nám dáti!“

3.

„Věčný Bože, je-li naše vina,

svaté vůli se podrobujem; –

k službě Tvé jej věčně věnujem,

zachová-li láska Tvá nám syna!“ –

Aj, tu anjel přinášeje věnec

s palmou slétá k lůžku dítěte;

a s m r t p r c h l a od pacholete,

bledou tváří rozlil se růměnec.

Hle! Maria útlé pacholátko

vyprosila ctnostným k radosti,

aby rozvilo se jim poupátko.

Vzkvětla růže z něho ušlechtilá

na výsluní Božské milosti,

duše jeho Boha velebila.

Činy

4.

Z b o ž n ý J e n e, lásky Boží dive,

otci, máteři své oddaný,

pode křídly Páně chovaný,

krytý štítem lásky milostivé!

Ctnostmi záhy získals lásku Boží,

a Pán tobě v svatém mladictví

chystal již své slávy dědictví,

sladě sen ti na chudobném loži.

Ráno vstana, Bohu milé dítě!

Otče náš a Zdrávas duch tvůj pěl,

a k Zelené hoře hnal tě hbitě.

V chrámě slouže knězi při mši svaté,

jak rád zbožně v svatyni jsi dlel,

srdce maje láskou k Bohu jaté.

5.

Sláva školy, v starodávném Žatci,
Jan se nad jinochy všechny stkvěl,
ve svém čistém srdci Boha měl,
modlitbou se síle ke ctné práci.
V Praze hlučné na vysoké škole
v umění se hloub a dále bral;
Boha i Marii miloval;
a tak šlechtil ducha svého pole.
Doktorem jsa Písma učiněný,
pravé církve chloub, sluha, syn,
k duchovnímu stavu vyvolený.
Jak za Pánem spěchá cestou kříže,
láskou k Němu světlí každý čin,
a ku kříži jeho srdce víže.

6.

Ve tmách na klekátku podlé kříže
lampa hoří; aj, tu klečí Jan,
v srdci, v mysli jeho žije Pán,
a on duchem k nebi vzlétá blíže.
Láska vroucí rty mu otevírá:
„Ó, Ježíši, posilň duši mou,
ať vždy plní svatou vůli tvou,
a tvá svatá ve mně kvete víra!“ –
Půlnoc již! Jan nedbá o pohodlí,
vroucně s Ježíšem se obírá,
líbá rány svaté – a se modlí!
Hle, nad ním se vznášej anjel Páně,
bleskem psal vše, knihu zavírá;
a tam letí přímo k nebes bráně.

7.

Kdo to v Tejně na posvátném místě
slovo Boží mocně zvěstuje,
až se srdce v těle raduje?
Aj! to z Nepomuku Jan jest jistě!
Vše tam chvátá slyšet slovo Boží:
líbou řečí srdce jímá sluch;
hříšných budí k pokání se duch,
v národu se víra Krista množí.
A když rukou žehná lidu svatou,
matka k prsoum vine dítka své: –
„Kýž tvé srdce hříchy nepomatou!“
Starcům, jinochům se oko rosí.
„Bože! nechť mne milost nemine!“ –
takto každé srdce vroucně prosí.

8.

Plesej, Praho, – tvůj Jan z Nepomuku
na tvém hradě slavně usazen,
ve sbor kanovníků přivtělen,
přísahu v posvátní složil ruku.
Zástupy, hle, za ním jak se hrnou!
Vše chce slova jeho slyšeti;
zbožní touží nebe dospěti:
srdce hříšných nade hříchy trnou.
I anjelé mile poslouchali,
každý klada slova v zlatou bář:
s tímto květem drahým zpět se brali.
Květ to drahý pro nebeskou slávu,
věnec z něho na Janovu skrář
a koruna na tu svatou hlavu.

9.

Vůlí Boží – krále almužníkem
z Nepomuku zbožný Jan se stal! –
Ó! jak svatě úřad zastával,
zbožné královny jsa zpovědníkem. –
Aj! kdo mezi soudci blíže stolu
potlačené statně zastává? –
Janova to ústa laskavá
ulehčují srdce jejich bolu. –
Kdo to krále tresce lenivého? –
Janův hlas mu hříchy předstírá,
že chce zabít sluhu nevinného.
„Nejsi Bohem, – člověk jsi jen, králi,
zločin nebe tobě zavírá,
zlý duch mrzkým tebe klamem šálí.“ –

10.

Zpovědníku knězi král se koří,
líce hladí, Janu lichotí,
stříbrem, zlatem dle své pochoti
úklad nectně knězi Páně tvoří.
„Pověz, Jene, co královnu svírá?
C o t i v e z p o v ě d i z j e v i l a ?
V čem se tobě tajně svěřila?
Čím to hyne blahá srdce míra?
Ulev bolu srdci manželovu,
jenž svou choti vřele miluje,
Pověz, dostoj krále svého slovu. –
Pověz, co ti ve zpovědi rčeno,
král a císař ti to slibuje,
královsky ti bude odplaceno.“

11.

Než Jan mlče vážně před ním stojí,
hlava svatá k prsoum poklesá:
„Králi, pomni, – hled' na nebesa!
Což tvá duše Boha se nebojí? –
Ach, nežádej toho ode sluhu,
by ti zjevil nebes tajnosti;
tamo nade hvězdnou výsostí
zapsány jsou hříšných duší dluhy.
Raděj umru bídne na mučení,
než bych zpověď svatou vyhradil,
a sám sebe zbavil o spasení.“
Král tu vzteklý svatou Jana řečí
skřípal zuby – hněv se ústy lil:
„Skřípec naučí tě,“ – děsně ječí.

12.

Ó, nebesa! – Jan jest v žaláři,
k nebi ruce zdvihá spoutané:
naň se strojí tvrdí katané;
v slzách jeho – láska Boží září.
Již ho vlekou – s těla svlékli šaty.
Oheň smolný v pánvi se víří,
sluhu Páně váží k pilíři,
a již skřípec hrozný napjat katy.
Praští natažené údy svaté,
pochodněmi pálí pod paždí,
až se škvíří žíly silně spjaté. –
Král, aj, čeká nedočkavě chvíle,
až své choti zpověď vyvraždí:
Jan však mlčí, – král nedošel cíle.

13.

Již se v chrámě sluha Boží loučí,
slze žehná zástup slzící,
Marji Panně, Boha Rodici,
Bohu svému s duší se poroučí.
„Kam jdeš, Jene, kam tvá noha spěchá?“ –
davy věrných kolem volají.
„Nač se loučíš, – žehnáš?“ – vzdychají,
„tvá-li láska nás v sirobě nechá?“ –
„Maličko jen – ó mé duše drahé!
v krátce mne tu zase uzříte,
mějte v paměti jen slovo blahé.
Ale zas maličko, draží moji,
na zemi mne na čas ztratíte,
tak to chce Bůh, Otec vůlí svojí.“

14.

Ó, jak smutně, růženec se modle,
z Boleslavi zbožný kráčí Jan,
tam, kde Marji oslavuje Pán
a máť kojí smutné, – zdvihá padlé.
Již tam došel – v chrámě padá na zem,
hlavu – čelo kloní pokorně,
srdcem hledí k Marji důvěrně,
smuten kleče před jejím obrazem.
„Ó Maria! Matičko Ježíše,
oroduj tam za mne u Syna,
by mou duší přijal do své říše.“ –
A hle, Ježíš v libém usmívání
z lůna Marje, z klína matčina,
udělil mu svoje požehnání.

15.

Posilněný Bohem jde Jan k Praze,
kudy kráčí, zemi žehnaje,
slzou kropí, Pána vzývaje, –
a předc duši jeho při tom blaze.
Král ho vidí – musil mimo jíti –
„Ke mně na hrad, kněže,“ velí, „pojď, –
vyjev, co ti zjevila má choť;
ne-li, Vltavu dnes budeš pít!“
A Jan mlčí – král ho nepřevábí,
aby duši hříchem poskvrnil,
za to v žalář odvěkli ho drábí.
V tmavé noci na most vedou Jana: –
a c h, p r o u d ě l o j e h o p o h l t i l !
Králova msta nectně vykonána.

16.

Nad Vltavou anjelové pějí,
řeka krotí vlny divoké,
tělo zplývá z vody hluboké,
nad ním nebeská se světla stkvějí.
Prahu budí – vábí nebes záře;
k břehům řeky všecko chvávalo;
tělo svaté jak se vyňalo,
hořem zbledly zarmouceným tváře.
Kněžstvo uložilo svaté tělo
„U kříže“ – do chrámu blízkého,
a tam žalostících mnoho bdělo.
Na hradě pak Pražském s truchlivostí
pochováno tělo Svatého –
a hrob vzácný ukryl drahé kosti.

Sláva

17.

H r o b e s v a t ý J a n a z N e p o m u k u,
drahé kryješ světu klenoty,
navrať poklad ze své mrakoty,
cos kryl dědům – pozdnímu dej vnuku! –

Léta mjí – zázraky se množí
kolem posvátného kamene,
tam, kde svaté tělo složené,
z hrobu tresce hříchy sluha Boží.

Sta let mjí – a hrob se otevírá,
tělo svaté dává země zpět:

a svět trne – s láskou jása víra;

a hle, zázrak nový, netušený,

jehož po tu dobu neznal svět –

j a z y k J a n ů v j e s t – n e p o r u š e n ý !

18.

J e n e s v a t ý ! stkvíš se nad blankytem;

hrob tvůj slavný stkví se na Hradě,

ty jsi květem v Boží zahradě,

na nebi se leskneš slunce svitem.

K tvému hrobu národové zdálí

zbožně, vroucně davem putují,

tebe slaví, – Pánu děkují, –

hrob tvůj věncí, – nebes Pána chválí.

Ó! patrone vlasti naší celé,

ty se za nás v nebi přimlouváš,

za lid Boží a za své ctitele;

ty jsi štítem proti zlostem vrahů,

v úzkostech a bídě pomáháš,

potěš smutné, pomoz k nebes blahu!

19.

Nyní k tobě, drahý, svatý Jene,

nábožnými hlasy voláme,

o přimluvu tebe žádáme,

nezavrhuj bídné, zkormoucené.

Zastaň se nás v bídě, v každé mdlobě,

pomoc, sílu v nebi vyjednej,

svatou rukou vlasti požehnej,

a chraň dítky, vdovy na sirobě.

Podej, svatý Jene z Nepomuku,
klesajícím, smutným, ztrápeným
ku povstání z bídy mocnou rukou.

Hrob tvůj ctíme, jazyk celujeme

s vřelým citem, srdcem zkroušeným,

ó! dej, ať útěchy nabudeme.

20.

Přimlouvej se, Jene z Nepomuku,

za mlad' rodu svého, vlasti květ,

nechť ji šalbou neporuší svět,

drž své lásky mocné nad ní ruku.

Přimlouvej se za své bratry kněží,

oheň Boží slovům jejich dej,

hříšné ku pokání obracej;

každý hřivnou svou ať věrně těží.

Vzkvítej víra, naděje i láska

jimi v svaté Církvi Ježíše,

jim připadni též tvé slávy částka;

rozži v srdci kněžstva nebes plamen,

ať nás vede do nebes říše,

kdež panuje radost věčná.

A m e n .

Ediční poznámka

Text písně podáváme podle tisku *Pobožnost u hrobu sv. Jana Nepomuckého v Praze, po celý oktáv výroční slavnosti jeho*, kde je píseň otištěna na stranách 30–42.

Původní pravopis nahrazujeme současným (*ss* → *š*, *g* → *j*, *j* → *í*, *w* → *v*, *au* → *ou*, *ey* → *ej*, *ay* → *aj*) a opravujeme zřejmá přehlédnutí (*Zalid* → *Za lid*). Upravujeme psaní předpon ve slovech *spanilý* (m. *zpanilý*), *spoutaný* (m. *zspoutaný*), ponecháváme však psaní *zplývá* (ve strofě 16), neboť předpokládáme rozlišení smyslu (zplývá x splývá). V psaní souhláskových skupin ve slovech typu *stkvíti se*, *předc* zachováváme grafiku předlohy.

Kvantitu ponecháváme většinou původní (*mrakoty*, *zdálí*, *mlad*), pouze v příslovci *již* odstraňujeme nadbytečnou kvantitu (*již* → *již*) a naopak v citoslovci *ó* kvantitu doplňujeme (v tisku se píše malým písmenem dlouhé *ó*, ale pokud je psáno velkým písmenem, kvantita chybí).

Interpunkci upravujeme, ponecháváme však některé charakteristické dobové jevy, jmenovitě hojné psaní vykřičníku za citoslovci (*Aj! kdo mezi soudci blíže stolu...*) a časté užívání pomlček. V posledních třech verších třetí sloky upravujeme interpunkci podle pravděpodobného smyslu (... *ušlechtilá / Na výsluní Božské milosti, Duše ... m. ... ušlechtilá, Na výsluní Božské milosti, Duše ...*)

V psaní velkých písmen se řídíme předlohou, pouze ve slovech *Písmo* (5. sloka) a *Hrad* (ve významu Pražský hrad, 18. sloka) píšeme oproti předloze podle současného úzu velké písmeno. Odstraňujeme psaní velkého písmene na začátku verše.

Jméno *Maria* píšeme ve čtyřech případech (13. a 14. sloka) *s j* místo *i* (*Marji*, *Marje*), protože verš vyžaduje dvouslabičnou výslovnost (synizesi). Původní tisk píše *j* pouze v prvním z těchto čtyř případů.

Poznámky

¹ *Pobožnost u hrobu sv. Jana Nepomuckého v Praze, po celý oktáv výroční slavnosti jeho*. Vydal dr. Václav Pešina, kanovník strážný, knížecí arcibiskupský konsistoriální rada, vedoucí bratrstvo Dědictví Svatojanské. V Praze, 1856. Tiskem knížecí arcibiskupské knihtiskárny za Bedř. Rohlíčka. [48 s.]

² Na s. 30 notace, na s. 31–42 text písně.

³ Uvádí se mínění J. V. Sedláčka z roku 1830 (cit. podle *Světozoru*, 1867, roč. 1, s. 132): „Co náš Pešina na Moravě pro jazyk mateřský podnikl, jak horlivě v Čechách spisovatelům a knihkupcům odkupováním českých knih a časopisův napomáhá, budou hlásati někdy letopisové vlasti.“ Ještě s téměř stoletým odstupem Miloslav Hýsek, ač není plně Pešinovým příznivcem, píše: „Pešina byl nejvýznamnější vlasteneckou osobou na Moravě za let dvacátých,“ (Hýsek, s. 149) a uvádí obsáhlý přehled Pešinových kontaktů s představiteli tehdejšího kulturního života (tamtéž, s. 142).

⁴ *Roráte neboli veselé a radostné zpěvy adventní*. Praha, 1837 (1. vyd.). Další vydání z let 1838, 1839, 1842.

- ⁵ *Oktávni pobožnost k svatému Václavu*. Praha, 1852. *Písně v oktávu slavnosti svaté Lidmily*. Praha, 1854. *Pobožnost k Neposkvrněnému Početí Nejsvětější Panny Marie...* Praha, 1855.
- ⁶ *Duchovní písně zpívané o pouti k starobylému chrámu sv. Klementa na Levém Hradci*. Praha, 1857.
- ⁷ *Obět mše svaté, s připojeným svatodenním pořádkem*. Praha, 1850, 384 s. Dědictví svatojanské č. 24.
- ⁸ *Stručné popsání pražského hlavního chrámu svatého Víta jakožto hrobovního kostela sv. Jana Nepomuckého*. Praha, 1854 (1. vyd.). Další vydání 1858, 1860, 1861, 1862, 1865, 1867, 1868.
- ⁹ *Zprávy o korunování vévodů a králů českých s církevním obřadem korunování jejich císařských majestátů Ferdinanda I. za krále českého a Marie Anny Karoliny Pii za královnu českou*. Praha, 1836, 99 s.
- ¹⁰ *Kázání pojednávající tři evangelické rady...* Praha, 1838. *Kázání na den jména Panny Marie. V chrámu Rodičky Boží v Jetřichovicích v Beroonsku... dne 16. září 1839*. Praha, 1839. *Vánoční kázání o radostech nejblaboslavenější Rodičky Boží*. Praha, 1839.
- ¹¹ Např. *Kapitola hlavního chrámu Páně sv. Víta v Praze za času sv. Jana Nepomuckého*. Praha, 1840. *Bronzový svícen z chrámu Jeruzalémského v chrámu Páně sv. Víta v Praze*. Praha b. d. *Hrob sv. tří králův v Rejno-Kolíně*. Praha, 1844.
- ¹² Hýsek z nich výslovně uvádí „báseň na Dobrovského“ a celé její znění otiskuje na s. 144–145. Jde o text velmi zajímavý po formální stránce: navazuje na starší tradici latinských elogií, jak je známe z písemnictví 17. a 18. století, je to tedy vlastně kratší řeč, jejíž jednotlivá kóla jsou rozepsána do řádků na způsob volných veršů.
- ¹³ OSN, XIX, s. 595.
- ¹⁴ *Život sv. Jana Nepomuckého v písních*. Věnoval zbožným oudům Dědictví sv. Jana, uvítaným poutníkům 16. máje 1855 Dr. Václav Pešina, strážný kanovník hlavního chrámu Páně a hrobu svatého Jana Nepomuckého. V Praze 1855. Tiskem Bedřicha Rohlíčka v arcibiskupském semináři. [12 s.]. *Život svatého Jana Nepomuckého v písních*. Na uvítání zbožných poutníků k hrobu svatého patrona našeho, 16. máje 1856, vydal Dr. Václav Pešina, kanovník strážce hlavního chrámu Páně a hrobu svatého Jana, konsist. rada, ředitel Dědictví svatého Jana Nepomuckého. V Praze, 1856. Tiskem Bedřicha Rohlíčka v arcibiskupském semináři. [12 s.]
- ¹⁵ Každý z těchto otisků byl proveden z jiné sazby, odlišné od sazby *Pobožnosti*. Otisk z roku 1855 nemá nápěv (v otisku z roku 1856 je na s. 2).
- ¹⁶ *Píseň, kterouž zpívali ... po uzdravení z nebezpečné nemoci ... Václava Pešiny 1853*. Praha, 1855. *K odchodu našeho předobrého Otce a Vůdce po cestách ctnosti a nábožnosti ... pana Václava Pešiny*. Praha, 1856. *Srdečné díky Václ. Mich. Pešinovi*. Praha, 1857. *Výjev vděčných citů Bobu ... za uzdravení ... Pana V. M. Pešiny rytíře z Čechorodu ... ve jménu všech jeho ctitelů*. Praha, 1858. *Srdečné uvítání... Václ. M. Pešiny při jeho návratu ze země Vlašské od jeho ctitelů*. Praha, 1858 (podle katalogů NK ČR a Knihovny Národního muzea).
- ¹⁷ Již za svého pobytu v Blučině (1819–1832) si Pešina od svých přátel nechával psát básně pro různé příležitosti (např. pro uvítání světské vrchnosti, viz Hýsek, s. 139).
- ¹⁸ Patrně narážka na případ (zaznamenaný např. u Ondřeje Řezenského, srov. Stejskal I, s. 161; též Tomáš Ebendorfer, tamtéž s. 162), kdy prý král Václav nechal upéci na rožni kuchaře, který mu včas nepředložil jídlo.

- ¹⁹ „Les sonnets licencieux“ nazývá je Racan ve vzpomínkách na Malherba (*Vie de Monsieur de Malherbe*).
- ²⁰ „Tmavá noc – ve chrámě u oltáře / lampa jasně hoří; pod ní klečí / český vévoda, prost zemských pečí, / zkroušeně se modle ze žaltáře. // Jakým skví se leskem jeho tváře, / lidskou nelze vylíčit řečí; / a co srdce cítí, o tom svědčí / svatá oka anjelského záře. // Půlnoc již! on nedbá o pohodlí, / a za blaho národu a vlasti / s pohřízenou se tu duší modlí. // Nad ním vznáše se sluha Páně / dává prosby ty do zlaté báně, / a pak letí před Boha je klásti.“ (Fr. Jar. Vacek Kamenický: *Lilie a růže*, 1846, Věvec druhý, XV.)
- ²¹ *Ehrenrettung des heiligen Johann von Nepomuk*. Praha 1791, *Unusne an duo ecclesiae Metropolitananae Pragensis Canonici Joannes de Pomuk nomine... fuere?* Praha b. d. (1789?)
- ²² Dobner, Gelasius: *Vindiciae sigillo confessionis divi Joannis Nepomuceni, proto-martyris poenitentiae assertae*. Pragae & Viennae: Ioannes Ferdinandus de Schönfeld, 1784.
- ²³ Srov. např. Pekař, J. *Tři kapitoly z boje o sv. Jana Nepomuckého*. Praha : Vesmír, 1921.
- ²⁴ Stejskal II, s. 134–151, srov. Vlnas, s. 261.
- ²⁵ Podrobněji se jimi zabývá např. Polc 1993.
- ²⁶ Např. staří rodiče (1), v mládí nemocen (2), škola v Žatci (5), „maličko a neuzříte mne“ (13) aj.
- ²⁷ *Vindiciae...* 1784, viz pozn. č. 22.
- ²⁸ Dobner např. hájí mínění, že král Václav se nejprve snažil vyzvědět tajemství „lichotkami a sliby“ („*blanditiis & promissis*“) a teprve pak přistoupil k mučení (s. 13) a že vraždu odkládal na dobu, až pro ni bude záminka (tamt.); pokládá sv. Jana za metropolitního kanovníka (s. 38). Že by byl býval svatý Jan královým almužníkem (srov. 9. sloka), Dobner sice nehájí, ale naznačuje, že i toto tvrzení může být pravdivé („*Ego deficientibus veterioribus documentis quanquam non ausim asseverare S. Ioannem hoc munus gessisse, at ...*“, s. 42).
- ²⁹ Jinak poněkud pravděpodobnější se zdá možnost, že autor se v této otázce klonil ke staršímu stanovisku, které předpokládalo Jany dva. Ostatně i jeho podporovatel a vydavatel sborníčku, v němž je píseň otištěna, kanovník Pešina je na základě své práce o Janu Nepomuckém otištěné v Časopisu pro katolické duchovenstvo roku 1838 pokládán za zastánce tohoto mínění (viz Stejskal II, s. 140).

Literatura

- (nezjištěný) Václav Michal Pešina z Čechorodu. *Světozor*, 1867, roč. 1, s. 131–132.
- ČERVENKA, M.; Sgallová, K. Novinky o verši Slávy dcery. *Slovenská literatúra*. 1994, roč. 41, s. 417–427.
- FISCHER, O. Kollárův sonet. In *Duše a slovo*. Praha : Melantrich, 1929, s. 238–262.
- HÝSEK, M. K pobytu Václava Pešiny na Moravě. *Časopis Matice Moravské*, 1908, roč. 32, s. 137–149.
- Ottův slovník naučný*. Praha : J. Otto, 1888–1909.
- POLC, J. V. *Svatý Jan Nepomucký*. Praha : Zvon, 1993.
- POLC, J. V.; RYNEŠ, V. *Svatý Jan Nepomucký I. Život. II. Úcta*. Řím : Křesťanská akademie, 1972.
- STEJSKAL, F. X. *Svatý Jan Nepomucký. Díl I. Životopis. Díl II. Úcta, kanonisace a obrana*. Praha : Dědictví sv. Jana Nepomuckého, 1921, 1922.

- TUMPACH, J.; PODLAHA, A. *Bibliografie české katolické literatury náboženské od roku 1828 až do konce roku 1913. Díly I.-V.* Praha : Dědictví sv. Prokopa (I-IV), V. Kotrba (V), 1912-1923.
- VLNAS, V. *Jan Nepomucký, česká legenda.* Praha : Mladá fronta, 1993.

Lekárska terminológia a jej osobitosti

Eva Schwarzová

V priebehu kultúrnych dejín boli takmer všetky oblasti vedy donútené vytvoriť si vlastný tzv. informačný jazyk, ktorý disponuje určitým počtom viac alebo menej jednoznačných informačných jednotiek. Väčšinu týchto jednotiek, alebo odborných názvov tvoria *termini technici*, t. j. najvlastnejšie odborné termíny, ktorých pojmový obsah a tvar je medzinárodne záväzne stanovený. Tieto termíny slúžia najmä na písomnú komunikáciu medzi odborníkmi a v hovorenom styku sa používajú v čistej forme zriedkavejšie.

Odborné pomenovania v národnom jazyku predstavujú protipól týchto medzinárodne stanovených termínov a tvoria národný pendant oficiálnej medzinárodnej terminológie. Používajú sa viac v hovorenom styku a sú akýmsi dorozumievacím mostíkom medzi odborníkmi a laikmi. Medzi oboma kategóriami odborných názvov (medzinárodný termín – domáci termín) stoja niekedy aj tzv. *triviálne pomenovania*, ktoré nie sú vytvorené podľa noriem platných pre termíny¹.

Medicína ako jeden z mála vedných odborov má terminológiu, ktorá prešla dlhým historickým vývojom ako po stránke sémantickej, tak aj jazykovej. Lekárska terminológia poskytuje autentický obraz o rozvoji ľudského myslenia – dokazuje hĺbku odborného poznania a jeho použitie v praxi a tiež jazykovo logické schopnosti vyjadriť daný fakt, vlastnosť či príznak exaktne.

Predstavuje časové spojivo medzi včerajškom a dneškom a vo svojej univerzálnosti platí vo všetkých jazykoch a je jednoznačná, lebo latinčina a klasická gréčtina ako mŕtve jazyky už nepodliehajú zmenám. Súčasná terminológia medicíny sa pokladá za samostatný jazykový fenomén s vlastnými zákonitosťami a črtami. Formálne je celá terminológia polatinčená (až na niektoré výnimky), ale v pôvode termínov je rozdiel. Anatomická nomenklatúra je viac latinská a klinická terminológia je založená viac na gréčtine. Nie je to však čisté delenie a medzi oboma skupinami termínov nájdeme aj výrazy z iných jazykov, napr. arabčina (alkohol, sirup), francúzština (*petit mal*, *absence*), taliančina (*malaria*, *petechie*) a iné².

Základom anatomickej a klinickej terminológie vo všetkých jazykoch sú termíny grécko-latinskej proveniencie. Pre medicínu je typické, že termíny viacerých príbuzných odborov migrujú a vzájomne sa prelínajú, jedná sa o zmiešanú terminológiu. Hlavný podiel majú špeciálne termíny z oblasti nozológie (časť klinickej medicíny, ktorá sa zaoberá klasifikáciou chorôb, t. j. náuka o chorobách) a anatómie, zvyšok tvoria termíny z ostatných medicínskych klinických oblastí ako te-

rapia, diagnostika, etiológia atď. K tomu všetkému prístupujú termíny a triviálne pomenovania z rôznych prírodovedných disciplín, ktoré zohrávajú určitú úlohu v lekárskej literatúre alebo v lekárskej praxi (napr. biológia, botanika, bakteriológia, cytológia, genetika, psychológia, sociológia, chémia, fyzika a iné)³.

Dlhý vývoj odboru medicíny zanechal stopy na jeho terminológii a niekedy pôsobí na ňu aj nepriaznivo. Kým morfológické (opisné) disciplíny medicíny (anatómia, histológia) majú už štandardizovanú terminológiu, štandardizácia v niektorých klinických disciplínach sa musí ešte len vykonať. Hlavnou príčinou je samotná klinická medicína, ktorá ešte nedospela k takému stupňu vývoja, aby mohla vyriešiť všetky základné problémy vzniku chorôb. Je v neustálom vývoji, čo je podmienené stále hlbšou špecializáciou, a tým aj poznávaním nových chorôb a ich pomenovaní. Klinická medicína dnes ešte nedisponuje takými metódami, aby vedela jednotlivé choroby vždy presne od seba odlíšiť, nepozná presné vzájomné odlíšenie pojmov, ako je to v iných vedách, napr. v práve či chémii. Z toho vyplýva, že nemá vypracovanú klasifikáciu chorôb na základe prísnych logických hľadísk a jej dnešná medzinárodná klasifikácia chorôb je len kompromisom a dočasnou technickou pomôckou na štatistické ciele⁴.

Aj keď sa klinické termíny netvoria celkom ľubovoľne, často vznikali názvy chorôb empiricky a živelne. F. Šimon (1980, s. 145) uvádza, že niektoré názvy chorôb nemajú ani nijakú súvislosť so súvekovou koncepciou choroby, predstavou o jej príčine alebo s nejakým príznakom choroby, ale o ich vzniku rozhodla viac alebo menej náhoda (napr. *struma* je názov rieky v Grécku, kde sa táto choroba vyskytovala).

Mnohé choroby sa vymedzujú podľa anatomického hľadiska, iné podľa prevládajúceho príznaku, ďalšie podľa príčiny choroby a existujú aj metaforické pomenovania chorôb. Toto spôsobuje veľký výskyt synonym a eponým, nedostatočnú presnosť a jednoznačnosť termínov a ich definícií. V súčasnej klinickej terminológii sú eponymá (viacslovné pomenovania tvorené pomocou mena osoby, ktorá daný jav objavila, alebo opísala ako prvá a jej meno sa stalo označením pre túto vec, gr. *eponymus* = dávajúci meno niekomu, niečomu) veľmi frekventované a ich počet sa každý rok zvyšuje. Eponymá (podľa Masára, 1991, tzv. dedikačné termíny, z lat. *dedicare* = venovať) najčastejšie označujú nejakú chorobu, symptóm, syndróm, reflex, skúšku, reakciu, postup atď. Napríklad *Morfanov syndróm*, *Downov syndróm*, *Addisonova choroba* a iné, ktoré sú poslovenčené a používajú sa väčšinou v hovorenom styku lekárov. Niektoré eponymá sú také rozšírené, že sa apelativizovali – vlastné meno (proprium) sa stalo odvodzovacím základom na utvorenie všeobecného mena (apelatíva), napr. *röntgen*, *mendelizmus*, *basedow*⁵.

Terminologické pomery v anatómii sú určitým spôsobom prehľadné a systematizované, takže nespôsobujú také problémy ako termíny v klinickej medicíne. Anatómia je jediná lekárska terminológia, ktorá má systematickú nomenklatúru.

Anatomická nomenklatúra (nomina anatomica) má dlhú tradíciu aj z hľadiska medzinárodného normalizovania. V minulosti sa však nové objavy v anatómii človeka prejavili tiež množstvom synonym a eponým, čo však viedlo k obmedzeniu zrozumiteľnosti textov. Boli to termíny väčšinou jazykovo a funkčne nevhodné a často i vecne nesprávne v označení pôvodcu. Anatómovia si uvedomili, že takáto „terminologická anarchia“ je v rozpore s vedeckosťou až dospeli k zjednoteniu názvoslovnia. V roku 1955 na medzinárodnom kongrese anatómov v Paríži bola schválená nová anatomická terminológia, ktorá sa stala záväzná pre celý lekársky svet. Parížske anatomické názvoslovie (Parisiensia Nomina Anatomica) sa riadi týmito hlavnými zásadami:

- každý útvar má byť označený len jedným termínom,
- každý výraz má byť krátky, výstižný a popisný,
- termíny majú byť podľa možnosti latinské,
- z makroskopickej anatómie sa vylučujú eponymá.

Táto nomenklatúra sa pravidelne reviduje na kongresoch anatómov a v roku 1998 vyšla celkom nová celosvetová anatomická nomenklatúra (Terminologia anatomica. International Anatomical Nomenclature. Stuttgart – New York, Thieme 1998)⁶.

K termínom patria v medzinárodne zjednotenej anatomickej nomenklatúre systematicky zostavené názvy častí ľudského tela, názvy jednotlivých kostí, šliach, svalov, tepien, žíl, nervov atď. Bezpodmienečným predpokladom je latinský alebo novolatinský tvar slov, t.j. najmä typická latinská slovná prípona, ktorá sa mení aj v nominatíve plurálu podľa prísnych deklinačných pravidiel latinskej gramatiky (napr. *Nervus laryngeus superior*; *Nervi carotici externi*)⁷.

Okrem medzinárodnej latinsko-gréckej medicínskej terminológie jestvujú národné sústavy lekárskeho názvu a k nim patrí aj slovenská a nemecká lekárska terminológia, ktoré sú súčasťou národného jazyka. Hoci sú tieto terminológie zväčša závislé od medzinárodnej terminológie, predsa medzi nimi existujú rozdiely – je to rozdiel jazykový a historický. Medzinárodnú lekársku terminológiu tvoria najmä mŕtve jazyky a základom národných terminológií je živý, vyvíjajúci sa národný jazyk. Kým medzinárodná terminológia má za sebou dlhý historický vývin trvajúci tisícročia, národné terminológie sa formovali až oveľa neskôr⁸.

Na začiatku 20. storočia bola situácia na Slovensku zložitá. Dovtedajšie diskriminačné postavenie slovenčiny v Uhorsku, ovplyvnilo aj oblasť rozvoja jednotlivých terminológií (právnickú, ekonomickú, medicínsku a pod). Prvý slovenskú zdravotvedu 20. storočia napísal lekár Vavro Šrobár. Jeho Ľudová zdravotvedu (1909) mala však pôsobiť skôr osvetovo, nebola terminologicky zameraná. Malacký lekár Anton Polákovič sa ako prvý podujal na neľahkú úlohu a vytvoril Lekársky slovník (1920). Jedná sa o dvojdielny prekladový maďarsko-

-slovenský a slovensko-maďarský slovník, ktorý – aj keď nie v úplnosti – fixoval základnú lekársku, lekárnickú a sčasti zverolekársku terminológiu. V roku 1926 vyšiel v poradí druhý Lekársky slovník od prekladateľa a lekára Pavla Halašu a zároveň dokumentuje, ako za šesť rokov pokročila práca v oblasti slovenského lekárskeho a lekárnického názvoslovia a ako sa zmenila terminologická práca. V poradí tretím odborným lekársym slovníkom, ktorý plnil zároveň aj funkciu vysokoškolskej učebnice anatómie boli Nomina anatomica (1935) od lekára Júliusa Ledényiho-Ladzianskeho. Zverejnenie tohto diela znamenalo prielom nielen v anatómii, ale aj v celej slovenskej medicíne a dokázalo, že je v silách slovenskej medicíny vytvoriť si vlastný odborný jazyk. Nomina anatomica bola dvadsaťosem rokov spoľahlivým lekársym slovníkom a základom pre vznik ďalších publikácií v oblasti medicíny⁹.

Slovenské anatomické názvoslovie bolo vydané pred 44 rokmi (*Anatomic-ké názvoslovie*. Red. J Horecký. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1962) a v čase vydania patrilo medzi publikácie dôstojne reprezentujúce úsilie odborníkov z oblasti medicíny a pracovníkov terminologického oddelenia v akademickom jazykovednom ústave. Dodnes je táto publikácia základom, o ktorý sa opierajú ďalšie práce rozširujúce tento základ o nové anatomické názvy. Aktuálne z tejto oblasti sú dve publikácie, ktoré napísali lekárky – Anna Holomáňová a Ingrid Brücknerová: Srdcovocievna sústava (2000) a Anatomické názvy I. (2001). Jedná sa o latinsko-anglicko- slovenský slovník v oboch prípadoch a hlavným cieľom autoriek bolo k medzinárodnému termínu pridať vhodný slovenský ekvivalent, pričom vychádzali aj zo základnej publikácie z roku 1962.

Slovenská lekárska terminológia je v porovnaní s medzinárodnou v nevýhode. Pociťuje sa v nej potreba explicitnejšieho vyjadrenia. Slovenské termíny sú dlhšie a pri komplikovaných pojmoch je niekedy ťažké vyjadriť slovenským termínom obsah takéhoto pojmu. Slovenské názvy v anatómii sú často kalkom ustálených latinských názvov. Ide najmä o zložené adjektíva, ktorých výskyt je v porovnaní s inými názvosloviami naozaj vysoký. Môže to síce vyvolávať dojem umelosti, no práve kalkované zložené adjektíva umožňujú riešiť súčasné pomenovacie úlohy v slovenskom anatomickom názvosloví. Napríklad sa používajú adjektíva ako *prieduškoovoosrdcovníkový*, *ložkovookolienkovitý*, *bubienkovokrčnicový* atď. Sú to ekvivalenty latinských zloženín *bronchopericardiacus*, *thalamogemiculatus*, *caroticotympanicus*. Dôležité je tiež pripomenúť, že v súvislých textoch sa okrem latinských termínov často používajú aj slovakizované latinské názvy (napr. femorálny, kosta, kostálny, okciput, parietálny) namiesto domácich národných názvov¹⁰.

Čo sa týka nemeckých lekársych termínov, situácia je podobná, keďže základom pre celý lekársky svet je gréčtina a najmä latinčina. „Die medizinische Lexik wird in der fachsprachlichen Literatur übereinstimmend als das eigenständigste,

hervorstehendste Merkmal angesehen. „Das griechisch – lateinische Sprachmaterial sichert den internationalen Charakter der medizinischen Fachsprache“⁴¹.

Z lexikálneho hľadiska rieši nemecká lekárska terminológia nasledujúce javy:

- tvorenie zložených termínov (Wundbehandlung, Blutdruck, Herzinfarkt, Brandwunde, Kopfblutung),
- tvorenie synonym (s Skelett – s Gerüst, s Karzinom – e Krebsgeschwulst, e Anämie – e Blutarmut),
- tvorenie antonym (krank – gesund, warm – kalt, akut – chronisch), antonymá so sufixami -reich, -arm (vitaminreich – vitaminarm, sauerstoffreich – sauerstoffarm),
- vznik cudzích slov pomocou prefixov anti-, de- (antiseptisch, Antikörper, Depigmentierung) a pomocou sufixov -ieren (sterilisieren, reduziern, implantieren),
- vznik termínov s nemeckými prefixami er-, ver- (erwärmen, erkranken, vernichten) a iné.

V súčasnosti môžeme pozorovať aj preberanie niektorých anglických termínov, ktoré sa používajú samostatne, alebo sú súčasťou kompozít, napr. *Lifting*, *Laser – Lasertherapie*, *Laserbehandlung*, *Laserchirurgie*, *Lasergerät* a pod.

Na záver uvádzame pre porovnanie niektoré vybrané termíny z anatomickej a klinickej medicíny v ich podobe medzinárodnej, t. j. grécko-latinskej (lat.), ako východiskovej pre jednotlivé národné jazyky, vedľa uvádzame slovakizovaný latinský termín (slov.lat.), ponemčený latinský termín (nem.lat.) a domáci výraz v slovenčine (dom.slov.) a nemčine (dom.nem.)

ANATÓMIA

lat.	slov.lat.	nem.lat.	dom.slov.	dom.nem.
arteria	artéria	e Arterie	tepna	e Pulsader – e Schlagader
carpus cavum	karpus kávum	r Karpus e Kavität	zápästie dutina	e Handwurzel e Höhle – r Hohlraum
cellula clavicula	celula klavikula	e Cellula s Klavikel – e Klavikula	bunka kľúčna kost'	e Zelle sSchlüsselbein
corpus cutis	korpus kutis	r Korpus e Kutis – s Derma	telo koža	r Körper e Haut
diaphragma ductus mamma ovarium	diafragma duktus mama ovárium	s Diaphragma r Ductus e Mamma s Ovar – s Ovarium	bránica vývod prsník vaječník	s Zwerchfell r Gang e Brust r Eierstock
rectum sceletum	rektum skelet	s Rektum s Skelett – r Skeleton	konečník kostra	r Mastdarm s Gerippe – s Knochengerst
tonsilla	tonzila	e Tonsilla – e Tonsille	mandľa	e Mandel
uterus vena	uterus véna	r Uterus e Vene	maternica žila	e Gebärmutter e Ader – e Blutader

KLINICKÁ MEDICÍNA

lat.	slov.lat.	nem.lat.	dom.slov.	dom.nem.
abortus	abort	r Abortus – r Abort	potrat	e Fehlgeburt – e Schwan- gerschaftsabbruch
amnesia	amnézia	e Amnesie	strata pamäti	r Erinnerungsverlust – r Gedächtnisschwund
anaemia	anémia	e Anämie	chudokrvnosť	e Blutarmut
anaesthesia	anestézia	eAnästhesie	zncitlivenie	e Schmerzausschaltung
carcinoma	karcinóm	s Karzinom	rakovina	r Krebs
caries	karies	e Karies	kaz	e Gerinnung
commotio	komócia	eKommotion	otras	e Erschütterung
cumulatio	kumulácia	eKumulation	hromadenie	e Anhäufung – e Ansammlung
fractura	fraktúra	e Fraktur	zlomenina	r Bruch
emesis	eméza	e Emesis	vracanie	s Erbrechen
haematoma	hematóm	s Hämatom	krvná podliatina – modrina žltáčka	r Bluterguß – e Blutbeule
icterus	ikterus	r Ikterus	opuch	e Gelbsucht
oedema	edém	s Ödem	zápal pľúc	e Gewebswassersucht
pneumonia	pneumónia	ePneumonie	napichnutie	e Lungenentzündung
punctio	punkcia	e Punktion	trhlina	s Einstechen
ruptura	ruptúra	e Ruptur		r Riß – e Zerreißung

Tento príspevok bol koncipovaný v rámci projektu VEGA 1/2239/05 s názvom *Nemecko-slovenské literárne a jazykové kontrasty a afinity z pohľadu slovenskej apercpcie.*

Poznámky

¹ Bujalková 2004, s. 21

² prov. Šimon 1990

³ Bujalková 2004, s. 21-22

⁴ porov. Bujalková 2004; Šimon 1980

⁵ Bujalková 1999, s. 272

⁶ porov. Bujalková 1999, s. 271; Horecký 1978, s. 322

⁷ Bujalková 2004, s. 22

⁸ porov. Šimon 1990

⁹ porov. Švagrovský, Š. – Ondrejovič, S. 2003

¹⁰ porov. Horecký 1978; Masár 2002; Šimon 1990

¹¹ Wiese 1984, s. 23

Literatúra

- BUJALKOVÁ, M. Eponymá v lekárskej terminológii. In *Bratislavské lekárske listy*. Bratislava, SAP, 5/1999, s. 271–272.
- BUJALKOVÁ, M. Jazykové osobitosti nemeckej lekárskej terminológie. In *Odborná komunikácia v zjednotenej Európe II*. Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici – Fakulta humanitných vied – Jednota tlmočníkov a prekladateľov Praha, 2004, s. 21–23.
- ČIERNY, D.; ČIERNA, M.; ČIERNY, L. *Slovensko-nemecký slovník medicíny*. Bratislava : Veda, 1997.
- ČIERNY, D.; ČIERNA, M.; ČIERNY, L. *Nemecko-slovenský slovník medicíny*. Bratislava : Veda, 1998.
- Duden: Das Wörterbuch medizinischer Fachausdrücke*. Stuttgart : Dudenverlag, 1985.
- HOLOMÁŇOVÁ, A.; BRÜCKNEROVÁ, I. *Srdcovocievna sústava. Anatomické názvy. Latinsko-anglicko-slovenský slovník*. Bratislava : Elán, 2000.
- HOLOMÁŇOVÁ, A.; BRÜCKNEROVÁ, I. *Anatomické názvy I. Latinsko-anglicko-slovenský slovník. Anatomical terms I*. Bratislava : Elán, 2001.
- HORECKÝ, J. Prehľad terminologickej činnosti vo svete. In *Kultúra slova*, 1978, roč. 12, s. 181–182.
- HORECKÝ, J. O internacionalizácii a unifikácii terminológie. In *Kultúra slova*, 1978, roč. 12, s. 321–324.
- MASÁR, I. *Príručka slovenskej terminológie*. Bratislava : Veda, 1991.
- MASÁR, I. Príspevok k zveľaďovaniu anatomického názvoslovia. In *Kultúra slova*, 2002, roč. 36, s. 231–234.
- ŠIMON, F. K otázke systémovosti v klinickej terminológii. In: *Kultúra slova*, 1980, roč. 14, s. 144–149.
- ŠIMON, F. *Latinská lekárska terminológia*. Martin : Osveta, 1990.
- ŠVAGROVSKÝ, Š.; ONDREJOVIČ, S. Prvé pokusy o slovenskú lekársku a lekárnickú terminológiu. In *Slovenská reč*, 2003, roč. 4, s. 193– 206.
- WIESE, I. *Fachsprache der Medizin*. Leipzig : VEB Verlag Enzyklopädie, 1984.

Islámsko-židovská polemika ve středověku

Daniel Boušek

Ve středověku, v období náboženství, se polemika soustředila na náboženská témata a jejím cílem bylo posílit převládající přesvědčení potíráním jiných náboženství nebo odchylek od většinového způsobu uctívání nebo vyznávání náboženského kréda. Polemika jak v islámu, tak v judaismu byla vnitřní (se sektami, heretickými názory) i vnější (zaměřená proti elementům mimo danou entitu). Polemika, především náboženská, tvoří nedílnou součást neutuchajícího soutěžení mezi velkými civilizacemi. Může zahrnovat různé druhy literatur od lidových pohádek a povětšinou orálního folklóru po precizní formy filozofických a teologických pojednání, i když explicitně nezmiňuje soupeřící civilizace nebo náboženství.

Polemika mezi islámem a judaismem, stejně tak jako při krystalizaci každé velké civilizace, měla nezastupitelný podíl při utváření vlastního sebepochopení a vymezení se vůči oponentovi. Ve středověku vznikl velký počet mnohdy navýsost erudovaných polemických děl mezi islámem a křesťanstvím psaných řecky, latinsky a arabsky, která v sobě nesou stopu politického a válečného konfliktu mezi dvěma ideologickými celky – islámským Východem a křesťanským Západem¹. Každé z těchto dvou náboženství vedle vzájemné polemiky pěstovalo především polemiku s judaismem.

Pro křesťanství toto téma samozřejmě mělo eminentní význam, a proto polemika s judaismem byla od počátku integrální součástí křesťanské teologie a hrála ústřední roli v jejím vnitřním vývoji. Jaký význam této polemice v Evropě přikládala především katolická církev, je možné snadno vytušit z řady církví vynucených veřejných disputací mezi představiteli obou věr, které nejednou vyústily v pálení hebrejských knih, především Talmudu. Nejznámější z těchto středověkých polemik se odehrály v Paříži roku 1240 mezi konvertitou Nicholasem Doninem a rabi Jehielem ben Josefem z Paříže (v centru pozornosti stál Talmud) a roku 1263 v Barceloně mezi apostatou Pablo Christianim a rabi Moše ben Nachmanem (nyní v centru pozornosti stály otázky povahy mesiášovy osoby a doby jeho příchodu)².

Na rozdíl od křesťanských panovníků nebo představitelů církve muslimští vládcové a náboženští učenci (*culamá*)³ nikdy zástupcům judaismu (nebo křesťanství) neukládali za povinnost účastnit se oficiálních disputací (přestože k disputacím zástupců islámu, judaismu i křesťanství docházelo spontánně) a nikdy

rovněž nedošlo k demonstrativnímu pálení židovských knih jakožto výsledku nějaké disputace. O jedné takové spontánní disputaci, která se odehrála na dvoře egyptského vládce Ahmada ibn Tulúna (868–884) se např. dovídáme z historického díla Rýžoviště zlata a doly drahokamů (*Murúdz al-dhabab wa'l-macádin*) od polyhistora z 9. století, al-Mas'údího. Před panovníkem Ahmadem ibn Tulúnem zde judaismus zastoupený jedním židovským lékařem obvinil z „mnoha pomatených příběhů a protikladných výroků vlastních židovskému náboženství“ jistý kopt, který „sedával často u Ahmada ibn Tulúna se skupinou filosofů, dualistů, dajsánovců, sabejců, zoroastrovců a četných islámských teologů“³. Je zřejmé, že podobná ekumenická klání, v nichž za rozhodujícího arbitra pravdy byl stanoven jen logický argument, patřila k dvorní kultuře muslimského vládce⁴. Polemickou literaturu islámu s judaismem co do počtu nelze srovnávat s množstvím pojednání zabývajících se křesťanstvím. Příčinou toho jevu byla nepochybně jak malá hrozba, kterou judaismus jakožto náboženství bez politických a proselytizačních ambicí pro islám představoval – na rozdíl od křesťanských zemí, s nimiž byl svět islámu v nepřetržitém konfliktu –, tak i větší vzájemná podobnost těchto dvou striktně monoteistických náboženství.

Hlavní body náboženské polemiky islámu s judaismem

Muslimská polemika s judaismem se soustředila na čtyři hlavní body: *tabrif* (falzifikace Písma), *nasch* (abrogace), nehodnověrný *tawátur* (tradování Písma) a předpověď Muhammadovy prorocké mise v Písmech. Tři z těchto obvinění jsou už prorokem Muhammadem zmíněna v Koránu, zatímco argument nehodnověrného tradování Písem vznesli až později středověcí vykladači Koránu. Všechny tyto hlavní body islámské polemiky se nalézají v dílech např. takových autorů, jakými byli Ibn Rabban (810–861), Ibn Qutajba (828–889), al-Bírúní (973–1050), avšak při našem výkladu se přidržíme spisů andaluského záhirijského teologa Ibn Hazma (z. 1064) a židovského konvertity na islám Samaw'ala al-Maghribího (z. 1175), neboť v nich rozbor těchto argumentů a zároveň i středověká polemika s judaismem dosáhly svého vrcholu.

Tabrif (falzifikace Písma)

Nařčení Židů a křesťanů z falzifikace jejich vlastních Písem patří k základním argumentům muslimské polemiky se Starým a Novým zákonem a objevuje se na řadě míst Koránu. Samotný Muhammad neměl žádnou jasnou představu, kterých míst by se toto falšování mělo týkat; více mu záleželo na samotné skutečnosti *tabrifu*, než na tom, jak toto obvinění dokázat. Jedno přímé obvinění je obsaženo například v súře 2:73: „Běda těm, kteří Písmo vlastníma rukama sepisují a potom hovoří: ‚Toto od Boha přichází!‘“ „Jak můžete žádat, aby vám uvěřili tito lidé, z nichž část poté, co uslyšela slovo Boží, vědomě je překroutila,

když mu porozuměla?“ (2:75) „Avšak ti, kdož byli nespravedliví, zaměnili slovo Naše něčím jiným, než bylo jim řečeno“ (2:59) a „A mezi nimi je vskutku skupina, jež překrucuje jazyky svými Písmo, abyste to pokládali za Písmo, ačkoliv to Písmo není, a říkají: ‚Toto přichází od Boha!‘, a přitom to vůbec není od Boha. A pronášejí tak vědomě o Bohu lež“ (3:78).

Motiv falšování se objevil již v předislámském období, kdy byl používán pohany, samaritány a křesťany k diskreditaci Židů a jejich Písma⁵. V Koránu je prorokem Muhammadem tento motiv využíván z důvodu snahy vysvětlit vzájemně si odporující pasáže v Koránu a Bibli, na něž medínští Židé Muhammada upozorňovali, čímž podřývali jeho prorockou autoritu, a zároveň měl za účel dotvrdit, že příchod proroka Muhammada a vznik islámu byl předpovězen v „pravé“ Bibli, jak tvrdil Muhammad (7:156). Muslimští autoři již velmi záhy *tabrif* počali chápat buďto jako porušení biblického textu (*tabrif al-nass*), anebo jeho smyslu (*tabrif al-macání*); tato obvinění se prvně objevují při debatách mezi muslimy a křesťany, v nichž křesťané samozřejmě bránili Písmo (a tedy i Starý zákon)⁶. Mezi nejnámější zastánce teorie zfalšování toliko smyslu Tory můžeme např. jmenovat al-Mas‘údího (z. 956)⁷, nejvýraznějším představitelem pojetí zfalšování textu pak byl Ibn Hazm. Ibn Chaldún ve své Předmluvě dokonce myšlenku falzifikace židovských a křesťanských Písem odmítá slovy: „Tvrzení týkající se zfalšování Tory Židy je pro skutečné učence nepřijatelné a nemůže být chápáno ve svém doslovném významu“⁸. Většinové pojetí mezi muslimskými autoritami však *tabrif* od 11. století do současnosti vlivem Ibn Hazma chápe jako svévolné zfalšování Písma tzv. *lidem Knihy* – Židy a křesťany⁹. (Židovská ústní tradice je pojmána rovněž v tomto smyslu.) Muslimští autoři jako jeden z důkazů pro zfalšování zdůrazňovali odlišnosti mezi „třemi Biblemi“: hebrejskou Bibli Židů, Bibli samaritánů, a „řeckou Bibli“ neboli Septuagintou, o historii jejíhož vzniku byli dobře zpraveni z Aristeova dopisu¹⁰.

Postoj k Písmu však nebyl mezi muslimy jednoznačně záporný, nýbrž se vyznačoval ambivalencí. Již v samotném Koránu se některé verše vyjadřují pro pravost předchozích zjevení, tory (*tawrát*) a evangelia (*indžíl*) (3:3) a Židé a křesťané jsou káráni za neřízení se jejich nařízeními. Tento ambivalentní postoj k Bibli vedl ve středověké arabské literatuře k rozšířenému jevu citací z údajně „pravé“ nezfalšované Bible nebo přímo vytváření textu „skutečné“ tory a žalmů (*zabúr*, pl. *zabur*); příčinou tohoto fenoménu byla skutečnost, že text Bible v arabském překladu byl do 13. století muslimským autorům těžko dostupný¹¹.

Prvního autora, jenž systematicky a odborně zkoumal Bibli za účelem přinesení důkazů potvrzujících argumenty Koránu, představuje záhirijský teolog, polemik a beletrista Ibn Hazm, který se jako první z výše uvedených muslimských učenců těšil velmi dobrým znalostem Bible a především Pentateuchu¹². Jeho názory na judaismus a Bibli, jež prokládá nejhruššími invektivami na adresu Židů,

jsou obsaženy v jedné z kapitol kompendia „O náboženstvích a sektách“ (*Al-Fisal fi-l-milal wa-l-ahwá wa-l-nihal*)¹³, nazvané „Odkrytí změn vykonaných židy a křesťany v toře a evangeliu a objasnění rozporů obsažených v jejich Písmech, které nepřipouští alegorický výklad“¹⁴, jež v muslimské středověké polemice představuje nejobsáhlejší pasáž zabývající se judaismem. Více než osmdesát stran prvního dílu tohoto obsáhlého teologického pojednání se zabývá tématem nesoucím ještě delší název: „Kapitola o zcela evidentních rozporech a zřejmých lžích obsažených v knize, kterou Židé nazývají tora, a v dalších knihách, a rovněž tak ve čtyřech evangeliích, což má naprosto nepochybně ukázat, že byly zfalšovány a pozměněny a jsou odlišné od těch, které zjevil Alláh.“¹⁵ Ke konci života Ibn Hazm napsal další nenávisť vůči Židům prodchnutý spis proti jeho židovskému rivalovi a nepříteli Ibn al-Naghílovi, jímž není nikdo jiný než slavný básník, učenec a vezír ve službách andaluského chalífy Abdurrahmána III. (912–961), Samuel ha-Nagid, který se měl údajně odvážit neslýchaného činu sepsání pojednání, jež odhalovalo rozporná vyjádření v Koránu¹⁶. Ibn Hazm oponentovy argumenty samozřejmě odmítá a nevybíravými slovy autorovi pamfletu oplácí stejnou mincí a vypočítává teologicky nepřijatelné pasáže, jež nalezl v toře. Ibn Hazm zde v podstatě předkládá látku, s níž se můžeme setkat již u dřívějších muslimských polemiků, nicméně tento materiál o mnohé obohatil a rozšířil díky svým širokým znalostem Písma¹⁷. Vypočítává velké množství případů, jež podle jeho mínění svědčí o zfalšování biblického textu a jsou mu důkazem, že současný text Písma není totožný s torou zjevenou Mojžíšovi. Jeho argumenty je možno rozčlenit do následujících tématických okruhů.

1) *Chronologické a geografické nesrovnalosti*. Zde se Ibn Hazm soustředí na nesrovnalosti v časových údajích v různých příbězích především z Pěti knih Mojžíšových. Jako příklad je možno uvést poznámku, že Boží slib daný Abrahamovi, že jeho synové vyjdou z egyptského otroctví po čtyřech stech letech (Gen 15,13) a po čtyřech generacích, neodpovídal skutečnosti, neboť egyptský exodus se podle něj odehrál po 239 letech a po uplynutí mnohem více generací.

2) *Teologicky nepřipustné pasáže*. Nejvíce nepřipustnými a urážlivými pasážemi Bible jsou pro Ibn Hazma antropomorfní výrazy užívané o Bohu. Ibn Hazm je naprosto zděšen z veršů typu: „Teď je člověk jako jeden z nás, zná dobré i zlé“ (Gn 3,22) nebo „Učiňme člověka, aby byl naším obrazem“ (Gn 1,26) a neustále děkuje Bohu, že muslimy ušetřil takových „židovských lží“, jako by se snad nevěděl o mnoha podobných antropomorfně se o Bohu vyjadřujících koránských veršů. Na závěr pojednání, doprovázeném mnoha kletbami a nadávkami, o řadě biblických pasážích, které Bohu přisuzují lidské tělo nebo vlastnosti, uvádí: „Židé večer o svátku Kipur (*lajlat cid al-kibbúr*) desátého dne měsíce tišrín al-awwal – což je říjen – říkají, že al-Metatrún, kterým mají na mysli menšího Boha (*al-rabb al-saghír*) – nechť je Bůh vyvýšen nad takové bezvěrectví! – si rve vlasy

a přitom usedavě naříká: „Běda mi, zničil jsem svůj dům a své syny a dcery jsem učinil sirotky. Má postava je ohnuta a nenarovnám se, dokud nepostavím svůj dům a neuvedu do něho své syny a dcery!“¹⁸

Nejen na základě této pasáže Ibn Hazm dospěl k závěru, že Židé deset dní v roce uctívají, jiného, menšího Boha, jenž nese také jméno Sandalfon. Dalšími teologicky nepřijatelnými tvrzeními „zfalšovaného Písma“ jsou takové pasáže, kde je prorokům připisováno lživé nebo hříšné jednání, protože prorocké osobnosti jsou islámem považovány za bezhříšné (alespoň od doby svého povolání do prorockého úřadu). Takovými biblickými příběhy, jež jsou Ibn Hazmovi důkazem nepravosti současných Písem, jsou např. příběhy o Lotových dcerách, které se svým otcem počaly děti (Gn 19), nebo vyprávění o Abrahamovi vydávajícím svou ženu Sáru v Egyptě za sestru. Zcela nepochopitelné jsou Ibn Hazmovi příběhy o cizoložství a smilstvu, jež jsou zahrnuty do biblických genealogií. Autor velmi pečlivě vypočítává velký počet vyprávění vrhajících stín na morální integritu izraelských patriarchů, proroků a králů (které Korán všechny považuje za proroky) a poukazuje na neúctu k jejich nepochybně vznešenému rodokmenu. Ibn Hazm mezi jinými např. vypočítává příběhy Rúbena a Bilhy (Gn 35,22); Davida a Bat-šeby (2S 11-12); Šalomouna a jeho mnoha „žen cizinek“, jež ho svedly k modloslužbě (1Kr 11); nebo téměř doslova tlumočí příběh o Judovi a jeho snaše Tamar (Gn 38). Jako obvykle tento výčet zakončuje projevy naprostého znechucení nad národem, který je navzdory své víře v proroky schopen o nich tradovat tak odporné příběhy a jimi zneuctit jejich rodokmen. „Chraň Bůh,“ říká Ibn Hazm, „aby Mojžíš a Áron, David a Šalomoun byli takového původu. To nepochybně dokazuje, že tato Bible byla vytvořena heretikem tropícím si žerty z náboženství“¹⁹. Tou osobou, jíž Ibn Hazm považuje za „heretika“ a „ignoranta“, měl být Ezdráš, znalec Zákona – ‘Azrá al-Warráq²⁰.

Nasch (abrogace)

Druhé významné téma muslimské polemiky s judaismem či Biblií představoval *nasch* neboli představa, že jeden zákon nebo prorocká zvěst (v tomto případě tora a evangelium) jsou nahrazeny konečným Božím zjevením – Koránem. Tento motiv se objevuje již v křesťanské polemice s judaismem. V prostředí islámu je založen na koránském verši 2:106: „Kdykoliv zrušíme verš nějaký či dáme ti naň zapomenout, přineseme jiný, lepší anebo podobný.“ Tento verš byl pozdějšími komentátory chápán jako vysvětlení vzájemně si odporujících výroků v samotném Koránu nebo v Koránu a muslimské tradici (*hadíth*). Představa byla taková, že *pozdější* zjevení nebo výrok ruší zjevení *předcházející*, což zavdalo podnět k sepsání mnoha knih o rušících a zrušených verších, tzv. *násich wa'l-man-súch* a vytvoření vědy o historické chronologii koránských zjevení, která např. zjišťovala, zda jednotlivá súra je mekkánského nebo medínského původu (*asbáb*

al-nuzúl), a tak stanovovala, který výrok v určité právní záležitosti byl Muham-madovi zjeven jako poslední, a tedy případně abrogující protichůdné předešlé výroky. Asi nejznámějším příkladem změny *sunny* pozdějším koránským veršem je pozměnění původního směru modlitby muslimů (*qibla*) z Jeruzaléma v mek-kánském období na Ka'bu v Mekce v období medínském po roztržce s tamními Židy (2:138-145).

V polemické literatuře s judaismem a křesťanstvím byla tato metoda užita stejným způsobem proti předcházejícím náboženstvím a jejich Písmům bez toho, aniž by popírala jejich zjevený původ. Podle muslimského pojetí Ježíšovo zjevení zrušilo Mojžíšův zákon a islám jakožto poslední z těchto tří náboženství, jež obsahuje nejdokonalejší, konečné a neporušené Boží zjevení lidstvu, ruší předchozí dvě zjevená náboženství. Vítězství islámu a porážka židovských kmenů Banú Qajnuqá', Banú Nadír a konečně i vyvraždění Banú Qurajza²¹, jsou Ibn Hazmovi zřejmým historickým důkazem abrogace judaismu. Uvádí, že Židé se dělí na dvě skupiny: jedna abrogaci naprosto odmítá a druhá její možnost uznává, nicméně dodává, že k ní ve skutečnosti nikdy nedošlo. Dilema, zda Bohu přisoudit změnu smýšlení (*badá'*), kterou sunitský islám odmítá, bylo osou, okolo níž se točila diskuse. Židé tento koncept samozřejmě odmítli a důrazně trvali na tom, že věčná platnost jejich zákona je zakotvena v samotném Písmu a garantována řadou jimi uváděných veršů dokazujících jeho nezrušitelnost. Skutečnost, že nezrušitelnost tory tvoří podle Maimonida jeden ze třinácti článků židovské víry a že této otázce Sa'adja Gaon věnuje značnou část třetí kapitoly své Knihy o víře a vědění (*Kitáb al-imánát wa-l-ictiqádát*), v níž vyvrací muslimské argumenty pro abrogaci, ukazuje, že tato diskuse byla značně rozvinuta již na počátku 10. století. Ibn Hazm předkládá materiál již uvedený u dřívějších muslimských polemiků, nicméně se tomuto tématu věnuje nejzevrubněji a systematicky z tohoto zorného úhlu zkoumá obsah biblických knih. Svůj výčet začíná příkladem o Jákobovi, který se oženil s Leou i s Ráchel, což představuje zvyk, který byl později zakázán (Lv 18,18). Ibn Hazm zde staví do kontrastu „Jákobův zákon“ (*šarícat Jacqúb*) a „Mojžíšův zákon“ (*šarícat Músá*), čímž naznačuje, že Mojžíš později zrušil dříve platný zákon Jákobův²². Jako další příklad abrogace uvádí příběh o Gibeónanech (Joz 9), které Bůh nejprve nařídil vyhladit spolu s ostatními národy Kenaanu, ale poté, co Izraelce obelhali, přikázal, aby byli ušetřeni. Izajášův výrok, jenž slibuje, že v budoucnu budou Bohu sloužit (nepochybně v Chrámu) i cizí národy, což je v příkrém rozporu s ustanovením Mojžíšova zákona, podle něhož v Chrámu mohou sloužit pouze potomci kmene Levi, podle Ibn Hazma dokazuje nejen abrogaci, nýbrž představuje i proroctví o příchodu islámu a uctívání Boha Peršany, Araby a ostatními národy v jeruzalémských mešitách a na ostatních místech²³.

Tawátur (tradování Písma)

Otázka tradování Písma (*tawátur*) je spojena s Muhammadovým tvrzením, že jeho příchod je předpovězen v toře i evangeliu. Na rozdíl od Muhammada, který se spokojil s obecným tvrzením bez nepředložení nějakého důkazu, muslimští polemikové v Písmu našli značný počet míst, jež podle jejich mínění Bůh v současném zfalšovaném textu Písma uchoval, aby jejich prostřednictvím „lidu Knihy“ podal důkaz pravosti Muhammadovy prorocké mise. Muslimskými polemiky nejčastěji uváděnou novozákonní pasáží „prorokující“ Muhammadův příchod je bezesporu verš hovořící o Přímluvci - *paraklétos* (Jan 14,15-16), protože tvrdili, že toto slovo znamená „chválený“, což je odvozeno od kořene h-m-d, tedy stejně jako jméno Muhammad²⁴. Nejbohatší materiál pro domnělé předpovědi Muhammadova příchodu však poskytoval Starý zákon. Nejranějším muslimským polemikem přinášejícím takový materiál byl bezesporu ‘Alí ibn Rabban al-Tabarí, který poté co ve svých 75 letech konvertoval z křesťanství na islám, na žádost ‘abbásovského chalífy al-Mutawakkila okolo roku 855 sepsal polemický spis *Kitáb al-dín wa-l-darwa*. Tento apostata, a spolu s ním ostatní pozdější polemikové, tvrdil, že Židé a křesťané ve svých Písmech vymazali pasáže předpovídající Muhammadovu budoucí misi. Snad nejčastěji uváděným důkazem ze Starého zákona pro Muhammadův prorocký úřad byl verš Dt 18,18: „Povolám jim proroka z jejich bratří <tj. z Izmaele>, jako jsi ty <tj. Mojžíš>.“ Na rozdíl od křesťanské polemiky, která spočívala na typologicko-alegorickém chápání exegeze, muslimové více lpěli na doslovném smyslu textu. Boží zaslíbení Hagar: „Velice rozmnožím tvé potomstvo, takže je nebude možno ani spočítat“ (Gn 16,10), vztahující se na Izmaele, jenž byl souhlasně považován za praotce Arabů, muslimové vděčně užívali jako svědectví o budoucí moci islámu. Další výklad této pasáže je spíše než na významu založen na numerické hodnotě konsonantů slova „velice“ (*bi-m’od me’od*), jež dohromady dávají hodnotu 92, jež se rovná hodnotě konsonantů Prorokova jména *m-h-m-d*²⁵. Užívání *gematrie* jako exegetické metody bylo do muslimské polemiky vneseno nejspíše židovskými konvertity, avšak příklady jejího využívání můžeme nalézt již dříve právě u Ibn Rabbana al-Tabarího²⁶. Podobných příkladů, kde se muslimská polemika i pomocí *gematrie* snaží nalézt narážku na Prorokův příchod nebo na budoucí moc islámu, je možno uvést desítky²⁷. Není divu, že to byli především židovští konvertité Samaw’al a ‘Abdulhaqq, kteří numerické akrobatiky za pomoci hebrejských konsonantů užívali nejčastěji. ‘Abdulhaqq o odmítání těchto zmínek ze strany Židů píše: „Židé vytrvale popírají Muhammadovu prorockou misi pro jejich závist a zatvrzelost, přestože jejich knihy o něm jasně hovoří... S Boží pomocí jejich námitky vyvrátím a zničím jejich učení argumenty, jež oni sami přijímají a jež nemohou popřít, neboť na ně uvrhnu jejich vlastní kameny a bičovat je budu jejich vlastními tvrzeními, přičemž si pomůžu argumenty z jejich čtyřia dvaceti knih (Bible), které považují za zjevení“²⁸.

Židovská apologetická odpověď islámu

Duchovní vůdci Židů samozřejmě na všechny čtyři výše zmíněné body islámské polemiky – abrogace Mojžíšova zákona, zfalšování Písma, nehodnověrné tradování Písem a předpověď Muhammadovy prorocké mise v Písmech – apologeticky reagovali a vyvraceli je na stránkách svých výkladů k Písmu, teologicko-filosofických děl či dopisů. Ve významu role, jakou Židé hráli v polemice na křesťanském Západě a islámském Východě, však panovala nápadná disproportion. Zatímco na Západě sepsali řadu apologetických děl pojednávajících o argumentech křesťanské polemiky s judaismem a vyvracejících je, na Východě z pera Židů vyšlo jen minimální množství děl, jejichž výhradní předmět zájmu představovala polemika s islámem. Nepočítáme-li jednu krátkou kapitolu v právním kompendiu karaitského učence 10. století al-Qirqisáního psaném židovskou arabštinou²⁹, pak literaturu zaměřenou výhradně k vyvracení argumentů islámské polemiky tvoří dva hebrejsky psané spisy, které byly napsány Židy žijícími na křesťanském Západě, kde mezináboženská polemika byla tradičně rozšířenější a vášnivější. Prvním autorem byl barcelonský rabín Šelomo ibn Adret ze 13. století, jenž Pojednáním proti muslimům (*Ma'amar cal Jišmac'el*) přímo reagoval na polemický spis Ibn Hazm, kterého nazývá „*mešugac* jako Muhammad“³⁰. Především se soustředí na vyvrácení doktríny *tabrifu* (*šibuš* v jeho hebrejštině). Druhé dílo tvoří součást polemiky s křesťanstvím a nazývá se *Luk i štit* (*Qešet u-magen*). Jeho tvůrcem je rabi Šimon ben Cemach Duran z Majorcky, jenž byl po protizidovských pogromech roku 1391 nucen vyhledat útočiště v Alžíru. Tvzení, podle něhož se v židovské arabsky psané literatuře nenachází dílo zasvěcené polemice s islámem, je sice pravdivé, nicméně polemika s islámem je rozeseta téměř ve všech teologicko-filosofických arabsky psaných dílech předních židovských středověkých autorů jako např. Sa'adji Gaona, Jehudy ha-Leviho a Maimonida. Někdy je boj s islámem veden otevřeně, jindy jsou pokusy vyvrátit jeho tvrzení skryté a jsou zjevné jen pozornému čtenáři. Vedle již výše zmíněných druhů literatury se polemické narážky na islám dají rovněž nalézt v poezii³¹ a především v biblické exegezi (hlavně u Avrahama ibn 'Ezry a Davida Qimhiho).

Důvodů pro tak skrovný počet s islámem polemizujících děl ve srovnání s množstvím takových spisů křesťanské produkce je možné uvést několik. Za prvé Židé v islámském světě jakožto zanedbatelná menšina bez spojenců byli oproti křesťanům mnohem více zranitelnější, a proto neměli zájem na sebe uvrhnout hněv muslimů, jenž by s sebou nepochybně podobné dílo přineslo. Následky takové smělosti na vlastní kůži pocítil Sa'd ibn Mansúr ibn Kammúna. Ten ve svém religionistickém díle zvaném Kritické pojednání o třech vírách (*Tanqíh al-abháth fi-l-milal al-thaláth*), napsaném v Bagdádu roku 1280, tedy v době, kdy se chalífát nalézal pod mongolskou vládou a islám již nemohl být považován za státní náboženství, i když stále tvořil krédo majoritního obyvatelstva, nanejvýš

objektivně vedle křesťanství a judaismu pojednal i o islámu. Avšak při předcítání ukázek z této knihy během pátečního kázání v mešitě se rozhněvaný dav jal opovázlivého židovského autora hledat, načež ten, aby si zachránil život, musel být schovaný v koši vyneseno z města do bezpečí³².

Malý počet polemických děl zapříčinil i jazyk, v němž byla polemika vedena. Zatímco polemická díla vzniklá v Evropě byla psána hebrejsky, a tudíž byla prakticky křesťanům – nebereme-li v úvahu konvertity – nedostupná, Židé v islámských zemích si již v 8. století osvojili jako obcovací i literární prostředek arabštinu, i když transkribovanou pomocí hebrejského písma³³, a tak se vystavovali většímu nebezpečí „odhalení“ než jejich souvěrci v křesťanské Evropě³⁴. Vedle těchto důvodů navíc několik verzí tzv. „Umarovy smlouvy“ neboli určitých pravidel práv a povinností jinověrců na území islámu³⁵ Židům a křesťanům zakazovalo studovat arabský jazyk a zvláště Korán, který byl muslimy nejen považován za svatou knihu islámu, ale i za Boží nenapodobitelné a nestvořené slovo. Judaismus se navíc nenalézal pod takovým tlakem jako křesťanství, protože teologické odlišnosti mezi islámem a judaismem nebyly muslimy vnímány jako významné, což bylo důvodem, že křesťanství bylo nuceno k apologetice víc než judaismus.

Dalším důvodem pro překvapivé mlčení Židů na muslimské výpady mohl hrát i Maimonidem vyjádřený zákaz vyučovat muslimy – na rozdíl od křesťanů – judaismu, a to přesto, že islám je jím – opět na rozdíl od křesťanství – uznáván jako plně monoteistické náboženství. Jako důvod pro své rozhodnutí Maimonides uvedl, že muslimové neuznávají současný text Starého zákona za týž, jenž byl zjeven Bohem Mojžíšovi, zatímco křesťané (*al-carelim*) jej pouze při exegezi desinterpretují. „Budou-li vyučovat toře (muslimy) a ti v ní naleznou něco, co je v rozporu s jejich vlastními výmysly, k nimž u nich došlo zmatením zpráv a pomícháním příběhů, nebudou to považovat za důkaz porušenosti jejich Písma, nýbrž si to vyloží v souladu se svými zkaženými výklady, jejichž argumenty nám počnou odpovídat, a tak svedou na scesti prostáčka i člověka nerozumného a stane se to kamenem úrazu Izraeli, jenž je pro své hříchy mezi nimi nucen žít“³⁶. Při diskusích Židů s křesťany tedy existoval společně uznávaný text Písma, nad nímž se mohly oponující strany utkat, což je ovšem skutečnost, kterou židovský polemik s islámem postrádal. V případě, že muslim v průběhu polemiky s Židem (nebo křesťanem) narazil na verše v Koránu, které neodpovídaly příslušným pasážím v židovských (a křesťanských) svatých Písmech, prohlásil ono místo za zfalšované a neodpovídající „původnímu“ textu Písma, který byl v dokonalé jednotě s textem Koránu. Polemizovat s muslimy v Maimonidových očích z tohoto důvodu postrádalo smysl. Pro židovsko-islámskou polemiku – na rozdíl od židovsko-křesťanské polemiky – tak neexistovala společně závazná báze svatých Písem, jež mohla hrát roli arbitra polemických sporů.

Po roce 1400 jako by došla muslimské polemice invence a nepočtené pamflety jen opakovaly dřívější argumenty. Příčinu ustání apologetické aktivity ze strany Židů v 15. století musíme naproti tomu hledat v politické sféře. V průběhu tohoto století, kdy se politická a sociální situace Židů na Iberském poloostrově radikálně zhoršovala, až vygradovala jejich konečným vyhnáním roku 1492 ze Španělska a roku 1497 z Portugalska, Židé rozhodně neměli důvod napadat náboženství muslimských zemí, které je velkoryse přijaly a umožnily jim na svém území začít budovat nové komunity.

Závěrem lze říci, že jak pro křesťanství, tak pro islám polemika představovala médium pro vyjádření vnitřní netolerance vůči judaismu; judaismu však poskytla prostředek neutuchajícího přesvědčení, že Bůh je v ponižujícím exilu neopustil a že si zachovali originální formu náboženství. Mezi židovsko-křesťanskou a židovsko-islámskou polemikou nicméně panoval rozdíl: zatímco v křesťanství protižidovská polemika představovala základní prvek náboženského sebedefinování, v islámské teologii protižidovské argumenty tvořily marginální složku, a tudíž se vyznačovaly menší frekvencí a vypjatostí než jejich křesťanská analogie, na což judaismus recipročně odpovídal umírněností či naprostou apatii³⁷.

Poznámky

Steinschneider 1877; Fritsch 1930.

² Maccoby 1996.

³ Al-Mas'údí, Murúdz adh-dhahab wa ma'ádin al-džawhar, II, s. 388-391.

⁴ Baron 1957, s. 83-84.

⁵ Lazarus-Yafeh 1992, s. 19-20.

⁶ Tamtéž, s. 111-112.

⁷ Al-Mas'údí, Murúdz al-dhahab wa ma'ádin al-džawhar, I, s. 117-119.

⁸ Ibn Chaldún, Al-Muqaddima, s. 13; tato pasáž ve většině edic chybí, a proto se patrně nedostala ani do Hrbkova překladu.

⁹ Představu zfalšování Písem Židy např. zastává i současný rektor káhirské univerzity al-Azhar, šejch Tantáwí, jenž vahou svého úřadu představuje největší duchovní autoritou islámského světa. Viz M. Sajjid Tantáwí, Banú Isrá'íl fi al-Qur'án wa'l-sunna, s. 466-478. Současná muslimská polemika navíc pro své argumenty využívá i výsledků moderní biblistiky.

¹⁰ Srov. např. Al-Mas'údí, Murúdz al-dhahab wa ma'ádin al-džawhar, I, s. 118-119; Al-Bírúní, Al-Áthár al-báqija, s. 20-21. Maimonides na tento argument reaguje ve svém Dopise Jemenským: „A protože nenacházejí vůbec žádný důkaz v celé Toře nebo jen verš, který by něco takového naznačoval, anebo něco podobného důkazu, o nějž by se mohli opřít, uchýlili se k výrokům obviňujícím nás ze zfalšování a pozměnění Tory a vymazání z ní jména Muhammadova. Nemohli nalézt jinou výmluvu než tuto, přestože je nanejvýš odporná a ohyždná; její falešnost je patrná učeným i prostým lidem, neboť

Tora byla přeložena do jazyka Syřanů, Řeků, Peršanů a Římanů stovky let před příchodem Muhammada,“ *Igrot ha-Rambam*, I, s. 93.

¹¹ Lazarus-Yafeh 1992, s. 111-129.

¹² Ohledně zdroje jeho informací viz Adang 1996, s. 133-138.

¹³ Pro kompozici tohoto díla viz Friedlaender 1906, s. 267-281 a Perlmann 1948-9, s. 270-72.

¹⁴ *Izhār tabdīl al-jabūd wa-l-nasārā li-l-tawrāt wa-l-īndžīl wa bajān tanāqud mā bi-ajdīhim min dhālika mim mā lā jabtamilu al-ta'wīl.*

¹⁵ *Fasl fi munāqadāt zāhira wa taqādhīb wādība fi-l-kitāb alladhī tusammībi al-jabūd al-tawrātf wa fi s'iri kutubihim wa fi-l-anādžīl al-arba'a jatajqqanu bi-dhālika tabrifuhā wa tabdīluhā wa annahā ghajru alladhī anzala Allāh*

¹⁶ Ibn Hazm, *Al-radd 'alā Ibn al-Naghriā al-jahūdī*. Domnělé Ibn al-Naghriovo autorství spisu napadajícího Korán vyvrátila Stroumsa 1987, s. 767-72.

¹⁷ Ohledně zdroje jeho znalostí viz Adang 1999, s. 133-138.

¹⁸ Ibn Hazm, *Al-Fisal*, I, s. 223. Téměř doslovně stejná pasáž se již objevuje u al-Mas'ūdīho, *Murūdh adh-dhahab wa ma'ādīn al-dzawhar*, II, s. 391.

¹⁹ Ibn Hazm, *Al-Fisal*, I, s. 236.

²⁰ Tamtéž, s. 287. Vztah středověkých autorů k Ezdrášovi byl ambivalentní, ale většinou byla jeho postava jakožto obnovitele Zákona chápána kladně. Viz Al-Tabarī, *Annales*, I/2, s. 669-670.

²¹ Kister 1986, s. 61-97.

²² Ibn Hazm, *Al-Fisal*, I, s. 180-1.

²³ Tamtéž, s. 181-2.

²⁴ Srov. Guthrie, Bishop 1951, s. 251-256.

²⁵ Samaw'al al-Maghribī, *Ifhām al-jahūd*, s. 31.

²⁶ Ibn Rabban, *Kitāb al-dīn wa-dawla*, s. 183-185.

²⁷ Strauss 1946, s. 182-197; Perlmann 1940-41, s. 181-183; Goldziher 1878, s. 380-5.

²⁸ Perlmann 1940-41, s. 180.

²⁹ Friedlaender 1912, s. 93-100. Ohledně polemiky karaitů s islámem viz Ben Shammai 1984, s. 3-40.

³⁰ Schreiner 1894, s. 39-42; text spisu vydán v příloze Parles 1863, s. 1-24.

³¹ Roth 1994, s. 221-225.

³² Ibn Kammūna, *Tanqīh al-abhāth fi-l-milal al-thalāth*, s. 122.

³³ Blau 1999, s. 19-50.

³⁴ Obavy z vyzrazení a následného trestu vyjádřil i Maimonides ve svém Dopisu Jemenským, jenž v židovské literatuře představuje významnou apologii judaismu reagující na muslimské argumenty: „Prosím tě, abys zaslal kopii tohoto dopisu všem obcím ve městech i na vesnicích, aby posílil jejich víru a upevnil jejich kroky. Čti jej před shromážděním i před jednotlivci, abys byl jedním z ,těch, kdo mnohým dopomáhají k spravedlnosti. ' Buď však nanejvýš obezřetný před zlovolníkem, který by tento dopis roznesl mezi národy světa; pak by na nás náhle přišlo neštěstí – Bůh nás před ním chraň. Dopis jsem

psal s velkým strachem, že se tak stane, avšak dospěl jsem k závěru, že prospěch většiny je hoden toho, aby za něj podstupovalo nebezpečí. Navíc, já ho posílám člověku, jako jsi ty, a Hospodinovo tajemství patří těm, kdo se ho bojí. Naši učenci, stojící na místě proroků, nás ujistili a řekli, že člověku vyslanému vykonat dobrý skutek se nic nestane, a není důležitějšího poselství nad toto,“ Maimonides, Igrot ha-Rambam, I, s. 112.

³⁵ Tritton 1930, s. 5-17; Von Grunebaum 1969, s. 177-185.

³⁶ Blau 1958, I, paragraf 149, s. 284-5; srov. Hourani 1986, s. 153-66.

³⁷ Cohen 1994, s. 161.

Literatura

ADANG, C. *Muslim Writers on Judaism and the Hebrew Bible*. Leiden – New York – Köln, 1996.

BARON, S.W. *A Social and Religious History of the Jews. V*. New York : Columbia University Press, 1957.

BEN-SHAMMAI, H. The Attitude of Some Early Karaites Towards Islam. In *Studies in Medieval Jewish History and Literature, II*. Ed. I. Twersky. Cambridge, Mass. – London : Harvard University Press, 1984, s. 3-40.

AL-BÍRÚNÍ. *Kitáb al-áthár al-báqija ‘an al-qurún al-chálija. Chronologie orientalischer Völker von Albérúní*. Ed. C.E. Sachau. Leipzig : Brockhaus, 1878.

BLAU, J. *The Emergence and Linguistic Background of Judaeo-Arabic*. Jerusalem : Ben-Zvi Institute, 1999.

BLAU, J. *Tšuvot ha-Rambam. I*. Jerušalajim, 1958.

COHEN, M. *Under Crescent & Cross. The Jews in Middle Ages*. Princeton, N.J. : Princeton University Press, 1994.

FRIEDLAENDER, I. Qirqisáni's Polemik gegen den Islam. *Zeitschrift für Assyriologie*, 1912, vol. 26, s. 93-100.

FRIEDLAENDER, I. Zur Komposition von Ibn Hazm's Milal wa'n-Nihal. In *Orientalische Studien Th. Nöldeke gewidmet. I*. Ed. C. Bezold. Giessen, 1906, s. 267-281.

FRITSCH, E. *Islam und Christentum im Mittelalter*. Breslau, 1930.

GOLDZIHNER, I. Ueber muhammedanische Polemik gegen Ahl al-kitáb. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 1878, vol. 32, s. 341-387.

GUTHRIE, A.; BISHOP, E. F. F. The Paraclete, Almunhamanna and Ahmad. *The Muslim World*, 1951, vol. 41, s. 251-256.

HOURANI, G. F. Maimonides and Islam, In *Studies in Islamic and Judaic Tradition*. Ed. W.M. Briner, S. Ricks. Atlanta, 1986, s. 153-166.

IBN HAZM. *Kitáb al-fisal fi'l-milal wa'l-abwá' wa'l-nihal*. Bajrút, 1395/1975.

IBN HAZM. *Al-radd ‘alá Ibn al-Nagbríla al-jahúdí*. Ed. I. ‘Abbás. al-Qáhira, 1960.

IBN CHALDÚN. *Al-Muqaddima*. Ed. M. Quatremère. Paris, 1858.

IBN KAMMÚNA. *Tanqíh al-abbáth fi 'l-milal al-thaláth*. Ed. M. Perlmann. University of California Press, 1967.

IBN RABBAN. *Kitáb al-dín wa-darwla*. Ed. A. Nuwajhad. Bajrút, 1985.

KISTER, M. J. The Massacre of the Banú Qurayza. A re-examination of a tradition. *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 1986, vol. 8, s. 61-97.

- LAZARUS-YAFEH, H. *Intertwined Wolds. Medieval Islam and Bible Criticism*. Princeton University Press, 1992.
- MACCOBY, H. *Judaism on Trial: Jewish-Christian Disputations in the Middle Ages*. London, 1996.
- MAIMONIDES. *Igrot ha-Rambam. I*. Ed. J. Šajlat. Jeruŝalajim, 1995.
- AL-MAS'UDÍ. *Murúdz al-dhabab wa ma'ádin al-džawhar*. Ed. C. Barbier de Meynard, P. de Courteille. Paris, 1861.
- PARLES, J. R. *Salomo b. Abraham b. Adereth, Sein Leben und seine Schriften*. Breslau, 1863.
- PERLMANN, M. 'Abd al-Hakk al-Islámí, A Jewish Convert. *Jewish Quarterly Review*, 1940–41, vol. 31, s. 171–191.
- PERLMANN, M. The Medieval Polemics Between Islam and Judaism. In *Religion in Religious Age*. Ed. S.D. Goitein. Cambridge, Mass., 1974, s. 103–138.
- ROTH, N. *Jews, Visigoths and Muslims in Medieval Spain*. Leiden : E. J. Brill, 1994.
- SAMAW'AL AL-MAGHRIBÍ. Ifhám al-jahúd. Ed. M. Perlmann. *Proceedings of the American Academy of Jewish Research*, 1964, vol. 32.
- SCHREINER, M. Die apologetische Schrift des Salomo b. Adret gegen einen Muhammedaner. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 1894, vol. 48, s. 39–42.
- STRAUSS, E. Darkej ha-pulmus ha-islami. In *Sefer ha-zikaron le-bet ha-midraŝ le-rabanim be-Vina*. Ed. A. Schwartz. Jeruŝalajim, 1946, s. 182–197.
- STEINSCHNEIDER, M. *Polemische und Apologetische Literatur in Arabischer Sprache zwischen Muslimen, Christen und Juden*. Leipzig, 1877.
- AL-TABARÍ. *Tārīch al-rusul wa 'l-mulúk (Annales)*. Ed. M.J. de Goeje, I.J. Barth. Leiden, 1879–1881.
- TANTÁWÍ, M. S. *Banú Isrá'íl fi 'l-Qur'án wa'l-sunna*. Al-Qáhira, 1997.
- TRITTON, A. S. *The Caliphs and their Non-Muslim Subjects. A Critical Study of the Covenant of 'Umar*. London, 1930.
- VON GRUNEBaum, G. E. *Medieval Islam*. The University of Chicago Press, 1969.

Spory o Vančurův Poslední soud

Jiří Poláček

Kritická recepcce mnohých literárních děl implikuje prvek polemiky, mající ovšem různé podoby. Často jde o názorový spor mezi jednotlivými kritiky, občas se polemicky střetne autor díla s jeho recenzentem a vzácné nejsou ani výměny názorů probíhající s jistým časovým odstupem od vydání sporného díla. Všechny tyto formy polemiky lze najít ve sporech, jejichž předmětem byl román Vladislava Vančury *Poslední soud* (1929).

Na knižním trhu se tento román objevil zásluhou Fromkova nakladatelství Odeon a Družstevní práce (obě vydání vyšla v řečeném roce 1929). Potřetí ho vydalo nakladatelství Melantrich roku 1935, přičemž autor jeho text přepracoval. Tato nová verze pak vyšla v roce 1958 v nakladatelství Československý spisovatel, a to s doslovem Jana Mukařovského. Páté vydání připravilo Nakladatelství Lidové noviny roku 2000 a jeho editoři Jiří Holý s Jarmilou Víškovou se vrátili k původnímu textu z roku 1929. Šlo o větší ediční projekt, neboť ve stejném svazku vyšly i reedice *Amazonského proudu* (1923), *Pekaře Jana Marhoula* (1924) a *Polí orných a válečných* (1925).

Vančura svůj čtvrtý román zčásti vytěžil z poznání Podkarpatské Rusi, kterou poprvé navštívil v roce 1927. Skupinu Rusínů – Pilipanince, Mejgeše či jeho dceru Iliadoru – však umístil do Prahy, kde ji zkonfrontoval se zdejšími postavami: Weilem, Ramusem, Dejmem, Odetou, Nikodémem nebo Zajícem. Provedl tak konfrontaci dvou odlišných světů, ale v tematickém spektru akcentoval i problematiku viny a trestu. V rovině jazyka a stylu položil důraz na lyrismus, a tak ve svém osobitém projevu značně posílil metaforiku.

Dobová kritika přijala *Poslední soud* většinou kladně (s jejím hodnocením koresponduje i udělení státní ceny). Na stránkách novin a časopisů se objevilo zhruba deset pozitivních soudů, vyskytly se však i recenze s výhradami a zazněly též negativní hlasy.

Jedno z prvních kladných a přiléhavých hodnocení otiskl František Götz v deníku *Národní osvobození*¹. Ocenil v něm Vančurovu „výjimečnou originalitu“ a svěbytnou tvůrčí metodu, umožňující vytvořit „autonomní realitu“. *Poslední soud* označil za „prózu konstruktivní, účelnou a přitom velmi lidskou“. Mimo jiné vyzvedl modelaci Pilipanince jako „barbara ve velkoměstě“, který je dalším vančurovským bláznem, ale zde nabyl „přec jen nové podoby“. Podobně vyzněla recenze Antonína Matěje Píši v *Právu lidu*². Někdejší přítel Jiřího Wolкера v ní

vyzdvihl Vančurovu konfrontaci „dvou cizorodých světů“ a zejména kresbu Rusínů, představitelů „syrového lidství a neprimitivnějšího žití“. Pochvalně se vyjádřil rovněž o autorově „monumentalizující obraznosti“, jíž plně odpovídá volba výrazových prostředků.

Třetí kritik Bedřich Václavek zhodnotil *Poslední soud* jednak v Indexu³, jednak v časopisu Red⁴. V prvním soudu Vančuru charakterizoval jako vypravěče starého typu, který je však vybaven „ostrou moderní senzibilitou“ a vytváří „osobní, podstatně surrealistický způsob nové epiky“, založený na „mohutné a krásně konstruované řeči“. Ve svém druhém kritickém projevu Václavek opět psal o nové „monumentální epice“ a vytvoření „svérázného světa“, přičemž Vančuru nazval „velikým vládcem slova“.

Za kladný soud lze považovat také glosu referenta České osvěty Jaroslava Freye⁵, zaměřenou na postavy a výrazové prostředky, jakož i vyjádření Václava Pekárka, jenž v Naší cestě⁶ Vančuru označil – ve spojitosti s *Posledním soudem* – za „našeho největšího moderního romanopisce“ a „mistra poetické prózy“, jehož „zvěstovatelský styl zní často křišťálově a je pramenem emocí“.

Další projevy příznivého hodnocení *Posledního soudu* je možno najít na stránkách Literárních novin. V redakční stati nazvané Literární rok⁷ se píše, že tento román znamená další zdokonalení Vančurovy „jazykově umělecké stránky“, v níž tkví „základ jeho originality“. Jde o „nový umělecký útvar“, charakteristický vytvořením vlastního světa, baladičností a monumentalitou. V následujícím ročníku Literárních novin vyšel s Vančurou rozhovor⁸, v jehož úvodu anonymní tazatel praví, že *Poslední soud* svému autoru „zajistil u veškeré kritiky vůdcovství v novém českém románě“.

V časopisu Rozpravy Aventina se o tomto díle pochvalně vyjádřil Antonín Grund⁹. Napsal, že v něm „jde především o básnický výraz, o výraz zdánlivě složitý, bohatý bizarními obrazy a vzrušenými apostrofami, který má však svůj vnitřní patos a v své podstatě jas a klid pravého umění“. Podobně jako třeba František Götz i Grund ocenil postavu Pilipanince včetně toho, jak „horečný život velkoměsta“ působí na jeho „barbarsky dětskou duši“.

Jinak pojatý, leč stejně kladný soud se objevil v Odeonu, „literárním kurýru“ stejnojmenného nakladatelství Jana Fromka. Jeho autor František Halas¹⁰ ho zkoncipoval jako obraznou parafrázi syžetu: „Čtení Vančurova díla je sezením v koncertu s podivuhodným obsazením. Vedle dunění varhan kvílí housle a štěbetá flétna a odněkud z dálky co chvíli zalká saxofon připomínající lákání vlkodlaků z podkarpatských lesů...“

Poslední soud oceňoval rovněž jiný velký básník, a to Vítězslav Nezval. Dohládá to jeho odpověď v proslulé čtenářské anketě Lidových novin¹¹: v jejím druhém ročníku označil za nejzajímavější knihu, kterou četl v roce 1929, Vančurův čtvrtý román a teprve po něm uvedl Proustovo *Hledání ztraceného času*.

Jak známo, k Vančurovi měl blízký vztah a jeho tvorbu obdivoval. Například v programu vydaném k premiéře Vančurovy *Nemocné dívky* v Osvobozeném divadle, jež se konala 26. září 1928, napsal: „Jedinečným způsobem vyjadřovává obecnost, to je hlavní princip Vančurova monumentálního umění. Nevím, mohu-li nazvat Vančurův styl eliptickým, avšak jedno je jisté: je to intuitivní styl, v jehož zkratkách jsou perspektivy kosmických rozloh jako u Otokara Březiny.“

Obdobně lze ilustrovat postoj Františka Xavera Šaldy, který Vančurovu tvorbu též velmi cenil¹², ale *Poslední soud* nerecenzoval. Na dílo jeho tvůrce tehdy pohlízel takto¹³: „Vančura je silný krok nad naturalismus a impresionismus. Jakýsi kubista prózy. Vrší na sebe slova jako nerůdné netesané kameny v hradbě, kterou tarasí určitý umělý prostor, do něhož vkresluje svá těžká, prostá a monotónní dějstva. Pohyb je u něho vázán tvarem a zcela podřáden tvaru...“

Obecnější charakter mají i výroky Jana Strakoše, pocházející z jeho vančurovské studie otištěné v časopisu *Poesie*¹⁴. *Poslední soud* spolu s románem *Hrdelní pře anebo Přísloní* (1930) nemá podle Strakoše „v soudobé české tvorbě obdobu“. Vančura v něm aplikuje svoji metodu „vyvolání dokonalé skutečnosti“ a „dilatace průvodních složek děje“, jakož i své „básnické vidění“, jímž se řadí mezi „nejsmělejší individuality současného evropského slovesného umění“.

V defilé pozitivních soudů nemůže chybět ani názor Antonína Hartla, zveřejněný v *Rozhledech po literatuře a umění*¹⁵. Kromě ocenění Vančurovy tvůrčí osobitosti Hartl vyzvedl skutečnost, že v *Posledním soudu* poprvé vstoupili Rusíni „v tvrdě i nezapomenutelně výrazné podobě do českého písemnictví“ a že jeho autor upozornil na jejich těžkou sociální situaci, vedoucí k jejich časté emigraci. Pro hlavního hrdinu Pilipanince, který měl údajně „živoucí předlohu“, byl ovšem kontakt s moderní civilizací „osudný a neblahý“.

Další kritikové měli k Vančurovu románu určité výhrady. Jedním z nich byl Miroslav Rutte, který ve své vančurovské studii v *Cestě*¹⁶ konstatoval převahu malířských a hudebních prvků nad epikou a diskrepanci mezi postavami a „slovem, které je vyjadřuje“. Nicméně ocenil Vančurovu jazykovou osobitost a postavil ho do čela mladé literární generace. Jisté výtky obsahuje rovněž recenze Miloslava Novotného otištěná v časopisu *Panorama*¹⁷. Podle mínění tohoto kritika je *Poslední soud* kniha „pochmurná a teskná“, v níž se všechno mísí v „marném zápolení a úpění“, ale na příběhu v ní „záleží jenom velmi málo“, neboť její hlavní „smysl a účel“ spočívá v autorovu slovu.

Avizované negativní soudy představují názory Jindřicha Vodáka, Karla Sezimy, Arna Nováka, Karla Erbana a O. Krígl. Jindřich Vodák ve své recenzi publikované v *Českém slovu*¹⁸ prohlásil, že Vančura se stále více stává „básníkem vyvolenců“, což pramení z jeho náročného stylu: čtenář má při četbě *Posledního soudu* stejný pocit, jako když čte „románové dílo napsané cizím jazykem“. Vodák

měl ovšem výhrady i k ději a postavám, jež podle něj žijí „docela jiným životem nežli životem románu“.

Podobně soudil také Karel Sezima (vlastním jménem Karel Kolář). V obsáhlé kritické stati v Lumíru¹⁹ u *Posledního soudu* shledal nesoulad obsahové a formální složky; celý román označil za produkt „čiré rozkoše z fabulace“, trpící různými „příběhovými i stylistickými vrtochy“ a nedostatkem „skladnosti a řádu“. Viděl v něm „čestnou prohru“, byť nepopíral autorovu tvůrčí osobitost a velikost.

Arne Novák, který Vančurovu tvorbu posuzoval zhusta záporně a s malým pochopením²⁰, samostatnou recenzi *Posledního soudu* nenapsal. Pouze v hodnocení následující Hrdelní pře²¹ mluvil o jeho „děsivě trapné, a přece chvílemi strhující tragice“ a v recenzi Útěku do Budína²² ho charakterizoval jako dílo „stavebně roztráštěné“ a plně „tragických násilností“, jež signalizuje ochabnutí autorova románového umění.

Karel Erban na stránkách Naší řeči²³ *Poslední soud* klasifikoval jako „slohový experiment“, v němž Vančuru postihl „epileptický záchvat přirovnání a metafor“. Jestliže Erban jakožto příslušník puristicko-historického proudu postavil výše „přímé vyjádření“, projevil se jako zastánce tradiční prozaické tvorby a odpůrce moderní básnické prózy, korespondující s postuláty Pražského lingvistického kroužku.

O. Krígl (vlastním jménem Otakar Kučera) zaujal k Vančurovu románu jiné, leč stejně pochybné stanovisko. V souladu s vulgárněsociologickou optikou své vančurovské stati ve Středisku²⁴ v něm spatřoval symptom autorova „odklonu od třídního hlediska“, a třebaže u něj oceňoval „široký proud skvělé řeči“, Vančura se podle jeho názoru „stával bezcílým“.

Jak vidno, polemická dimenze soudobé kritické odezvy *Posledního soudu* je dána rozdílností názorů jednotlivých kritiků, namnoze reflektující odlišnost jejich kritérií a vyznávaných poetik i různou generační příslušnost. Jestliže předmětem jejich rozdílných soudů byl především autorův styl, je to – vzhledem k jeho výlučnosti – pochopitelné; není divu, že stal i objektem ostré polemiky mezi Vančurou a Ferdinandem Peroutkou.

Peroutka otiskl v Přítomnosti dosti rozsáhlou kritickou statí, jíž dal název Styl nade všecko²⁵. Vančura s ní polemizoval formou dopisu, který Peroutka zveřejnil rovněž v Přítomnosti²⁶, přičemž k němu připojil svoji repliku²⁷. Oba své texty pak v upravené podobě přetiskl v knize *Osobnost, chaos a zlozvyky* (1939), první text byl nadto přetištěn v posmrtném výboru z jeho publicistiky pojmenovaném *Sluší-li se býti realistou* (1993). Vančurova odpověď vyšla také knižně, a to v souboru *Řád nové tvorby* (1972).

Peroutka v uvedené stati nejprve vyslovil podiv, že se Vančura zabývá humorem, neboť „založením svého talentu“ je „tragik a patetik“. Poté definoval *Poslední soud* jako „přehlídku Vančurových slabostí“ a manifestaci jeho touhy po originalitě, patrnou zejména v rovině stylu, který je jako produkt autorovy snahy

o uměleckost umělý, ztěžuje realizaci „prostého úkolu sdělování“, postrádá „lehkost a spontánnost“. Peroutka pak z analyzovaného románu hojně cituje a citáty glosuje, odmítaje Vančurovy metafory, přívlastky, vedlejší věty, asociace a přirovnání, ale i jeho dialogy. Vidí v něm krasoducha blízkého Růženě Svobodové, Otokaru Březinovi nebo F. X. Šaldovi.

„Každý, kdo čte *Poslední soud*, má před očima jednu hlavní událost: že pan autor bojuje se svým stylem. Všechny ostatní události, které snad chtěl sdělit, blednou a pozbývají významu před touto událostí hlavní,“ píše v závěru svého odsudku Peroutka. Nakonec Vančurovi radí, aby zkusil napsat „román bez jediné metafory“ a obrátil „svůj zřetel od povrchu k obsahu, bez čehož nemůže být velkého spisovatele“.

Vančura ve své reakci tyto soudy a rady odmítl jako málo odborný a povyšný, „hlas čtenáře určitého vkusu“ a zformuloval svá stanoviska, jež se týkala humoru, výkladu *Posledního soudu* i básnické řeči. Svě formulace podpořil odkazem na teze Viléma Mathesia a dalších členů Pražského lingvistického kroužku, k nimž měl lidsky i svou tvorbou blízko a z nichž také ve své polemice hodně citoval. Závěrem mimo jiné zdůraznil, že „deformace je nevyhnutelným předpokladem každé umělecké práce“ a že „úkolom literatury je básnití a vyvolávatí básnivé stavy u čtenářů“.

Peroutka ve své replice poněkud dotčeně napsal, že deformace a stylizace jsou samozřejmě běžné složky umělecké tvorby, ale že jde o to, jak jsou aplikovány, což vztáhl i na užívání metafor a teoretických postulátů: „Autor se neobhájí proti kritikovi, cituje-li mu na svou obranu nějakou celkem správnou teorii: neboť pravá životnost uměleckého díla je něco, co se vymyká z moci všech teorií.“ Je zřejmé, že Peroutka měl kus pravdy, ale v roce 1930 nemohl s Vančurou najít společnou řeč. Oba diskutéri měli odlišné společenské postoje a hlásili se k jiným koncepcím literatury i autoritám (Peroutka například citoval Karla Krause, který odmítal neologismy). Jejich polemika však stále má svou přitažlivost.

Roku 1939 na ni navázal Oldřich Králík dvěma vystoupeními v časopisu Slovo a slovesnost. Nejprve v něm otiskl glosu o zmíněné Peroutkově knize *Osobnost, chaos a zlozvyky*²⁸, zaměřenou na autorovo polemické střetnutí s Vančurou. Vzněl otázku, zda Peroutkova kritika neměla nějaký vliv na přepracování *Posledního soudu*. Na základě své analýzy prohlásil, že „Peroutka téměř vůbec nepohnul autorovými metaforami“ a že ani jeho ostatní výtky Vančura nevzal v potaz; nanejvýš mu posloužily jako „čistě vnějškový popud“.

Králík pak v minuciózní studii nazvané Příspěvek ke studiu Vančurova stylu²⁹ provedl srovnání obou verzí *Posledního soudu*: „Původní text jako poetistická báseň plynul bez logické interpunkce, věty se rozlévaly do nepřehledné šíře, odstavce měly stavbu obrazů, celá kapitola tvořila vždy souvislé pásmo. Nový text je nepoměrně zřetelnější, hranice věcí, výjevů a hlavně osob jsou podtrženy, to

značí: řeč přímá je uvozovkami oddělena od vyprávění, dlouhé věty jsou rozděleny, odstavce odlišeny podle osob...“

Králík se potom soustředil na stylistické změny, pokles „úžasu a ironie“, konfrontaci Podkarpatské Rusi s Prahou a temporální proměny (u postav zmizelo „omdlévání nad propastmi času“), jakož i na opadnutí „vod obraznosti“. Svými závěry potvrdil teze Borise Tomaševského (*Spisovatel a kniha*, 1928), neboť usoudil, že nová podoba „nemá vlastně samostatné hodnoty“ a že „celkový obraz se nedal podstatně změnit“. Svoji komparaci uzavřel konstatováním, že „záporné poučení z nové verze *Posledního soudu* nepoměrně převyšuje kladnou stránku: uplatnění aktuálních tendencí Vančurova stylu“.

V kontextu dobových polemik Králíkova studie straní Vančurovi a strukturalismu, což je vzhledem k jejímu otištění ve Slovu a slovesnosti logické. Ještě lze dodat, že ji souhlasně glosoval Vojtěch Zelinka v devětatřicátém ročníku *Zvonu* a později se jí zabýval Zdeněk Kožmín ve studii *Jazyková charakteristika postav v díle Vladislava Vančury* (O literatuře, 1958).

Poslední dějství názorové výměny, jejímž předmětem byl Vančurův čtvrtý román, se odehrálo v roce 1961. Vladimír Dostál tehdy publikoval v *Nové mysl* stať nazvanou O světovém názoru, básnické individualitě a metodě literárního rozboru³⁰. Zdůraznil v ní požadavek přítomnosti světového názoru v uměleckém díle a úzké sepětí jeho ideové hodnoty s hodnotou estetickou. Polemizoval s někdejšími vulgárněsociologickými soudy O. Kríglá, zejména však s pozdějšími názory Mojžíra Grygara a Jana Mukařovského. Z marxistických pozic kritizoval – ve shodě s podtitulem své stati *Polemické poznámky proti oživenému strukturalismu* – základní strukturalistické pojmy jako sémantické gesto či znak, přičemž strukturalismus poměřoval teorií odrazu, vytýkal mu absenci světonázorového prvku a úzké pojetí tvůrčí osobnosti.

Polemizoval rovněž se zmíněným doslovem Jana Mukařovského ke čtvrtému vydání *Posledního soudu*. Ve svém rozboru se soustředil na problematiku postav, viny a trestu, sváru dvou rozdílných světů nebo na sféru lyriky. Celkově Vančurův román správně spojil s poetismem a strukturalismem, ale viděl v něm i projev autorovy „přechodné krize“ související s dobovou krizí revolučního hnutí a postrádal jeho třídní pohled: z tohoto hlediska stavěl výše romány *Pekař Jan Marboul* a *Pole orná a válečná*. Kromě toho negativně zhodnotil Mukařovského výklady charakteru, smyslu a vývoje Vančurovy tvorby in genere.

Jan Mukařovský ve své odpovědi³¹ Dostálovu kritiku víceméně odmítl. Objasn timer hlavní strukturalistické pojmy, připustil však, že pro předválečný strukturalismus nebyl rozhodující vztah umění ke skutečnosti. Připomněl také svůj rozchod s tímto směrem, manifestovaný mimo jiné roku 1951 na stránkách *Tvorby*. Ve věci *Posledního soudu* trval na svém a postupně zopakoval svoji interpretaci; podobně hájil svůj výklad Hrdelní pře.

Předchozí nástin rozličných pohledů na Vančurův *Poslední soud* nám přibližuje jeho soudobé hodnocení a zároveň stratifikaci názorů literární kritiky. Ledacos vypovídá i o tehdejších způsobech polemiky (především v případě střetu Vladislava Vančury s Ferdinandem Peroutkou), zatímco spor Vladimíra Dostála s Janem Mukařovským je významný pro recepci Vančurovy prózy i pro recepci strukturalismu. Časový odstup a společenská situace nastolená po roce 1989 umožňují pohlížet na uvedené polemiky sine ira et studio, bez prizmat ideologií, s akcentem na obecné otázky interpretace a hodnocení literárních děl, jakož i s respektem k názorové pluralitě. Manifestací této plurality je současná pozornost věnovaná jak osobnosti a dílu Ferdinanda Peroutky (viz reedice řady jeho prací či dvojdílná biografie Pavla Kosatíka z let 2000 a 2003), tak i problematice strukturalismu (viz třeba edice *Strukturalistická knihovna brněnského nakladatelství Host*).

Poznámky

- ¹ Götz 1929, s. 6.
- ² Píša 1929, s. 9-10.
- ³ Václavek 1929, s. 6-7.
- ⁴ Václavek 1929-1931, s. 57-58.
- ⁵ Frey 1929-1930, s. 405.
- ⁶ Pekárek 1929-1930, s. 6.
- ⁷ Literární noviny 1929, s. 1.
- ⁸ Literární noviny 1930, s. 1.
- ⁹ Grund 1930, s. 83.
- ¹⁰ Halas 1929-1931, s. 11.
- ¹¹ Anketa 1929, s. 17-22 (příloha Literární svět).
- ¹² Poláček 2003, s. 32-36.
- ¹³ Šalda 1928-1929, s. 253.
- ¹⁴ Strakoš 1931-1932, s. 71-76.
- ¹⁵ Hartl 1933, s. 54.
- ¹⁶ Rutte 1929-1930, s. 31-32, 46-47.
- ¹⁷ Novotný 1929, s. 103.
- ¹⁸ Vodák 1929, s. 7.
- ¹⁹ Sezima 1929-1930, s. 195-199.
- ²⁰ Poláček 2003, s. 37-44.
- ²¹ Novák 1931, s. 9.
- ²² Novák 1932, s. 9.
- ²³ Erban 1932, s. 206.
- ²⁴ O. Krígl 1934, s. 84-93.
- ²⁵ Peroutka 1930, s. 388-389, 409-411, 422-424.
- ²⁶ Vančura 1930, s. 482-484.

- ²⁷ Peroutka 1930, s. 484–485.
²⁸ Králík 1939 a, s. 64.
²⁹ Králík 1939 b, s. 65–78.
³⁰ Dostál 1961, s. 103–123, 232–247.
³¹ Mukařovský 1961, s. 359–367.

Literatura

- BLAHYNKA, M. *Vladislav Vančura*. Praha : Melantrich, 1978.
- DOSTÁL, V. O světovém názoru, básnické individualitě a metodě literárního rozboru. *Nová mysl*, 1961, roč. 15, s. 103–123, 232–247.
- ERBAN, K. O dobrý sloh. *Naše řeč*, 1932, roč. 16, s. 199–207.
- FREY, J. Vančura, V.: Poslední soud. *Česká osvěta*, 1929–1930, roč. 26, s. 405.
- GÖTZ, F. Vančurovo zrání. *Národní osvobození* 6, 6. 7. 1929, s. 6.
- GRUND, A. Státní cenou poctění. *Rozpravy Aventina*, 1930, roč. 5, s. 83.
- HALAS, F. Vančurův Poslední soud. *Odeon*, 1929–1931, roč. 1, s. 11.
- HARTL, A. Čeští spisovatelé a Podkarpatská Rus. *Rozhledy po literatuře a umění*, 1933, roč. 2, s. 54–55, 67–68.
- HOLÝ, J. *Práce a básnivost. Estetický projekt světa Vladislava Vančury*. Praha : Československý spisovatel, 1990.
- KOŽMÍN, Z. Jazyková charakteristika postav v díle Vladislava Vančury. In *O literatuře*. Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1958, s. 89–182.
- KRÁLÍK, O. K Peroutkové kritice Vančurova stylu. *Slovo a slovesnost*, 1939, roč. 5, s. 64.
- KRÁLÍK, O. Příspěvek ke studiu Vančurova stylu. *Slovo a slovesnost*, 1939, roč. 5, s. 65–78.
- KRÍGL, O. Vladislav Vančura. *Středisko*, 1934, roč. 4, s. 84–93.
- Kterou nejzajímavější knihu jste letos četl? *Lidové noviny* 37, 9. 11. 1929, příloha Literární svět, s. 17–22.
- KUČEROVÁ, H. Poslední soud jako syntéza Vančurovy tvorby dvacátých let. In *Literární archiv* 10. Praha : PNP, 1978, s. 21–43.
- Literární rok. *Literární noviny* 3, 1929, s. 1.
- MUKAŘOVSKÝ, J. K Vančurovu Poslednímu soudu. In Vančura, V. *Poslední soud*. Praha : Československý spisovatel, 1958, s. 151–168.
- MUKAŘOVSKÝ, J. Odpověď na článek Vladimíra Dostála O světovém názoru, básnické individualitě a metodě literárního rozboru. *Nová mysl*, 1961, roč. 15, s. 359–367.
- NOVÁK, A. Kriminalistika rozmarná. *Lidové noviny* 39, 11. 1. 1931, s. 9.
- NOVÁK, A. Vančurův román lásky a manželství. *Lidové noviny* 40, 13. 4. 1932, s. 9.
- NOVOTNÝ, M. Vančura, V.: Poslední soud. *Panorama*, 1929, roč. 7, s. 103.
- PEKÁREK, V. O knihách. *Naše cesta*, 1929–1930, roč. 1, s. 6.
- PEROUTKA, F. *Osobnost, chaos a zlozvyky*. Praha : F. Borový, 1939.
- PEROUTKA, F. *Sluš-li se býtí realistou*. Praha : Mladá fronta, 1993.
- PEROUTKA, F. Styl nade všecko. *Přítomnost*, 1930, roč. 7, s. 388–389, 409–411, 422–424.

- PEROUTKA, F. Vážený pane doktore... *Přítomnost*, 1930, roč. 7, s. 484–485.
- PÍŠA, A. M. Dva pražské romány. *Právo lidu* 38, 4. 8. 1929, s. 9–10.
- POLÁČEK, J. *Portréty a osudy. Postavy v próze Vladislava Vančury*. Boskovice : Albert, 1994.
- POLÁČEK, J. *Tvorba a recepce. Studie o meziválečné české literatuře*. Brno : Masarykova univerzita, 2003.
- RUTTE, M. Naturalistický poetista. *Cesta*, 1929–1930, roč. 12, s. 31–32, 46–47.
- SEZIMA, K. Z nové tvorby románové, III. *Lumír*, 1929–1930, roč. 56, s. 190–199.
- STRAKOŠ, J. Slovo ke struktuře nových románů Vladislava Vančury. *Poesie*, 1931–1932, roč. 1, s. 71–76.
- ŠALDA, F. X. Několik poznámek o próze české i cizí. In *Šaldův zápisník*, 1928–1929, roč. 1, s. 248–253.
- VÁCLAVEK, B. Nové knihy. *Index*, 1929, roč. 1, s. 6–7.
- VÁCLAVEK, B. Vývoj prozaikův. *ReD*, 1929–31, roč. 3, s. 57–58.
- VANČURA, V. *Amazonský proud, Pekař Jan Marboul, Pole orná a válečná, Poslední soud*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2000.
- VANČURA, V. *Poslední soud*. Praha : Odeon, 1929.
- VANČURA, V. Řád nové tvorby. Praha : Svoboda, 1972.
- VANČURA, V. Vážený pane redaktore... *Přítomnost*, 1930, roč. 7, s. 482–484.
- Vladislav Vančura o svém novém románě. *Literární noviny*, 1930, roč. 4, s. 1.
- VODÁK, J. Básník vyvolených. *České slovo* 21, 25. 8. 1929, s. 7.

Význam polemického sporu o knihu Květoslava Chvatíka
Bedřich Václavek a vývoj marxistické kritiky
pro vývoj české kultury v 60. letech

Jan Schneider

*Vzedmulo cosi klidné vody.
Zabemžily se estetické schody.
Děje se něco mimořádné váhy?
Zas už je pozdě? Nebo snad příliš záhy?
Měl někdo myšlenek málo nebo jich měl moc?
Nebo snad z diskuse odstoupil někdo pro nemoc?
Omyl.
Jen ti, co na jediný povel se naučili mávati,
dostali náhle zčistajasna
malý avantgardní záchvatík*

(Milan Schulz v satíře na okraj diskusí
v Kritické ročence 62 Pro a proti)

Květoslav Chvatík (nar. 1930) je dnes uznávaným estetikem a literárním vědcem, který patří k představitelům druhé, poválečné vlny českého estetického strukturalismu. K jeho novému rozvoji v šedesátých letech přispěl nejen svými vědeckými pracemi, ale rovněž svou významnou činností editorskou (připravil k vydání několik výborů z Jana Mukařovského). Nadto se Chvatík mimořádně zasloužil o poznání a rehabilitaci meziválečné avantgardy. Od roku 1980 žil a pracoval v Německu (vyučoval na Univerzitě v Kostnici) a v exilu se rovněž stal kritickým komentátorem soudobé české literatury. Je autorem řady významných knih (mj. *Smysl moderního umění, Strukturalismus a avantgarda, Člověk a struktura, Strukturalistická estetika, Od avantgardy k druhé moderně*), včetně monografie o Milanu Kunderovi, která byla přeložena do několika jazyků. Žádná z Chvatíkových knižních prací však neměla takový ohlas jako ta první, dnes jako taková spíše zapomenutá. Jde o monografii *Bedřich Václavek a vývoj marxistické kritiky*, která vyšla v roce 1962 (ačkoliv byla, jak dokládá datace z Úvodu práce, dopsána už v únoru 1960). Proč zrovna tato kniha, která je v současnosti především dokladem (meta)marxistických počátků Chvatíkovy vědecké dráhy? Na první (dnešní) pohled by se totiž mohlo zdát, že kniha neobsahuje nic, co by vybočovalo z běžné dobové produkce: téma z hlediska marxismu žádoucí, zpracování rovněž marxistické.

Situace na počátku 60. let byla politicky i ideologicky poněkud nevyhraněná. Od přelomového 20. sjezdu KSSS, který de facto znamenal oficiální konec éry stalinismu, uplynulo už několik let, a tak i do tradičně déle vyčkávajících řad českých a slovenských komunistických funkcionářů proniklo něco jako kritika kultu osobnosti. Přesto se konzervativci reformám bránili. Stalin byl sice oficiálně odsouzen a stalinismus zavržen, nicméně jeho odkaz dýchal stále dosti mocně, byť jeho stoupenci už neměli takové pozice jako dříve a svou agresivitu museli víceméně tlumit.

Tradiční diskursivní rituál, který se podle sovětského vzoru v českém a slovenském prostředí zavedl, se pěstoval i nadále: pisatelé a řečníci se dovolávali stranických sjezdů, měnily se jen pořadová čísla sjezdů a občas i jediné prosazované pravdy. To se týkalo i diskursu o kultuře. Pro ilustraci takového dobového toposu alespoň krátký citát ze stati Milana Jungmanna s výmluvným programově úkolujícím titulem Čeho je zapotřebí naší próze? v *Literárních novinách*: „Není pochyb, že – obecně vzato — cesta kupředu vede oním směrem, který udal celému sovětskému životu a tedy i literatuře XX. a XXII. sjezd KSSS. I pro naši prózu to tedy znamená cestu za pravdivým poznáním skutečného stavu naší společnosti, cestu hledání pravé podoby dnešního člověka a jeho dnešních konfliktů, zodpovídání všech otázek, jež ho, třebaš podvědomě, znepokojují. Soudruh Vl. Koucký na červnové konferenci pracovníků společenských věd dal úvahám o úkolech ideologického boje tuto správnou orientaci (...)“⁴¹

Je však potřeba podotknout, že tento dobový diskursivní topos, tedy dovolávání se myšlenek sjezdů, počínaje vhodnými sovětskými, pokračuje československými (zde vynecháno), doplněný velmi často rovněž o odkaz na závěry sjezdu nějakého uměleckého sjezdu (zde vynechán) a připomenutí „myšlenek“ v příslušnou dobu vůdčího komunistického funkcionáře byl v tomto případě pro Jungmanna oporou k tomu, aby mohl vyjádřit jisté rozčarování ze skutečnosti, že myšlenky XX. sjezdu KSSS u nás nebyly vzaty za své a že společnost nedokázala jeho podnětů využít „k polemice s minulými konvencemi myšlenkovými i uměleckými a k jejich překonání.“ Jistá rétorická kritičnost (a vlastně kolektivní sebekritičnost), kterou zde při jistě dobré vůli můžeme číst, však rovněž charakterizovala dobový diskurs: obsah kritiky naznačuje jisté oddělení nastupujících reformátorů od konzervativců.

Ale zpět k tématu. Chvatíkova monografie a polemika kolem ní se neobjevily z ničeho nic. Snahy alespoň o dílčí rehabilitaci avantgardy, ale vedle toho také strukturalistického myšlení, a s tím i pokusy o uvolnění dogmatického marxismu můžeme objevit už na konci let padesátých. Chvatík se do debat o problémech soudobé estetiky a umění zapojil na samém počátku vědecké kariéry. Už v roce 1956 v časopise *Nová mysl* publikuje stať K některým otázkám marxistické es-

tetiky,² v tomtéž roce se zapojuje do diskuse o socialistickém realismu.³ O dva roky později Chvatík pochválil v *Literárních novinách*⁴ studii Jaroslava Volka O specifičnosti předmětu uměleckého odrazu skutečnosti, která vyšla ve sborníku *Otázky teorie poznání*⁵, a kvůli ní se poprvé dostal do polemického sporu s dogmatickým marxistou Vladimírem Dostálem. Nebezpečnou pozornost pak na sebe upoutala především Chvatíkova studie K otázkám moderního umění.⁶ Na konferenci *O současných úkolech socialistické umělecké kritiky* se stala terčem útoku samotného Ladislava Štolla, a to dokonce v úvodním hlavním referátu,⁷ jehož hlavním tématem bylo nové odsouzení moderního umění.⁸ Štoll kritizoval Chvatíkova stať z metodologického hlediska, když mu vyčetl, že „přístupuje ke své obraně modernistického subjektivismu jako obratný žák strukturalistické školy, od níž si vypůjčil i její vysoký objektivistický koturn i její terminologii.“⁹ Tvrdil, že východiska, s nimiž Chvatík o moderním umění hovoří, nejsou marxistická, že se jeho pojetí „moderního člověka“ a „moderní společnosti“ nedostává třídnosti. Už samotný fakt, že úvodní slovo na konferenci měl Ladislav Štoll, ukazuje, že konzervativci měli v té době pozici ještě dosti silnou. A Štoll nebyl jediný, komu se Chvatíkova vstřícnost vůči modernímu umění nezamlouvala. Ke Štollově kritice se ve svém příspěvku přidal rovněž Jan Petrmichl, který přednesl hlavní referát o literární kritice. Petrmichl Chvatíkovi přidává k Štollovým výtkám vědeckou neserióznost (protože Bedřich Václavek je u něj „vykládán a vysouván do popředí především a převážně jen v modernistických koncepcích umění ze svých začátků“¹⁰). Chvatík se sice pokoušel na konferenci svá stanoviska ze studie K otázkám moderního umění objasnit a do jisté míry sebekriticky reflektovat,¹¹ nicméně Ladislav Štoll, který zde měl také právo posledního slova, nebyl s jeho sebekritikou ani zdaleka spokojen, zejména mu vadily Chvatíkovy sympatie ke strukturalismu. Pro Štolla strukturalismus představoval – připomínaje i nechvalně proslulou Mukařovského sebekritiku z roku 1951 – „s marxismem neslučitelnou, reakční, idealistickou školu“.¹²

Chvatíkova monografie o Bedřichu Václavkovi měla tedy predehru, v níž byla do značné míry předznamenána i partitura diskusí nad knihou. Znovu je však třeba připomenout, že ten, kdo se v dobovém diskursu příliš neorientuje, bude jen stěží chápat, v čem je Chvatíkova kniha problematičtější. Diskuse nad jeho knihou je rozhodně méně pochopitelná než polemizování nad *Zbabělci* Josefa Škvoreckého na konci let padesátých nebo ještě dříve polemika Trefulka – Kohout. Chvatík se totiž v souladu s dobou zcela zjevně hlásí k marxismu a tzv. historickému materialismu; Marxe, Engelse i Lenina se dovolává nejen jako nezbytného toposu, jako určité taktické rétorické figury, která byla tehdy běžná a pro oficiálně publikovaný text v podstatě nezbytná, nýbrž se „klasiků“

dovolává jako skutečných filozofických východisek. Neopomíjí v této souvislosti ani nezbytné zdůraznění třídního hlediska a kladné úlohy dělnické třídy a komunistické strany: „Rozhodujícím momentem pro vznik nového pojetí umění v našich zemích byl zosťující se *třídní* boj, který pod vlivem imperialistické války a Říjnové socialistické revoluce kladl otázku třídního charakteru nově zrozené Československé republiky. Nejlepší síly českého a slovenského umění se v tomto zápase postavily po bok dělnické třídy a i po dočasné porážce revolučního hnutí v prosinci 1920 setrvaly věrně na levi, ve frontě vedené Komunistickou stranou Československa.“¹³ Rovněž způsob, jakým se Chvatík stavěl k tzv. nepokrokovému v minulosti, je pro dobový diskurs typický: např. kulturní představitelé první republiky, kteří se nehodili do šuplíku s označením „pokrokoví“, odbývá jako vyřízené; vystačí si jen s „trefnou“, diskreditující charakteristikou: tak např. Arna Nováka charakterizuje nejen ideologický nesouhlas, ale také zlobnost a nepřátelskost (s. 62 a 67, 129), Peroutka zase patří mezi „zuřivé útočníky proti levi“ (95). Ale v zásadě mu „nepokrokoví“ protagonisté meziválečné kultury nestojí příliš ani za řeč, neboť se podle marxistického žargonu ocitli „na smetišti dějin“ a nepředstavují skutečného nepřítele.

A přesto tato na první pohled loajální kniha vyvolala během let 1962, 1963 a 1964 více než dvě desítky kritických ohlasů. Nutno říci, že většinu z nich tvořily ohlasy pozitivní; negativní reakce zůstaly v menšině. Dobovou významnost celé diskuse o Chvatíkově václavkovské monografii dokládá i fakt, že její část byla přetištěna v tehdy vydávaných kritických ročenkách *Pro a proti za rok 1962 a 1963*, (do ročenek bylo vybráno celkem pět příspěvků, jeden z nich, z pera Václava Kubína, nakonec na autorovo přání otištěn nebyl).

Proč představovala Chvatíkova monografie takový polemický zdroj, naznačila už výše zmíněná výměna názorů mezi Chvatíkem a Štollem (a také Petr-michlem). Chvatík ve své václavkovské monografii na prvním místě učinil (i přes ono neodstranitelné marxizování) zásadní krok k rehabilitaci české meziválečné avantgardy, a to prostřednictvím názorů tehdy uctívaného marxistického literárního kritika. Na druhém místě tím, že Chvatík avantgardu zařadil do zdrojů syntézy socialistického realismu (který tak měl být vlastně koncepcí velmi volnou), musel dogmatiky nutně vyprovokovat k odmítavému postoji. V roce 1962 už sice nemohli tak jednoduše někoho označit za nepřítele, avšak to neznamenal, že polevíli v bdělosti: koneckonců šlo nejen o „pravdu“, ale i o pozice ve společenské hierarchii. Proto ani tehdy nemohla Chvatíkova rehabilitace avantgardy nenarazit na neblahé dědictví *Třiceti let bojů za českou socialistickou poezii* (1950) Ladislava Štolla, i když Štoll sám do vlastních diskusí kolem knihy nezasáhl. Štollovým hlavním obžalovaným v *Třiceti letech* byl sice František Halas a tzv. spiritualismus, odsouzena však byla i avantgarda a její teoretik Karel

Teige, kterého Štoll označil za původce všeho špatného a ocejchoval jako démona a belzebuba. Integrovat tuto osobnost a s ní i avantgardu jako takovou do vývoje socialistického realismu, tehdy jediné oficiální umělecké linie, znamenalo proto velkou troufalost: pro část české kritiky a estetiky, která své pojetí opírala o pozdního Stanislava Kostku Neumanna a soudobou koncepci socialistického realismu odvozovala z proletářské literatury, to bylo zcela nepřipustné.

Třetím, možná ještě přehlednějším aspektem václavkovské monografie, který v roce 1962 a dvou následujících letech strážce čistoty marxismu pobouřil, je fakt, že Chvatík (ač sám nepatřil mezi žáky Jana Mukařovského) ve své práci směřuje přinejmenším k dílčí rehabilitaci meziválečného strukturalismu. Diskusi marxistů, zejména Bedřicha Václavka a Kurta Konrada, s Janem Mukařovským a strukturalisty věnuje celých dvanáct stran. Na jedné straně Chvatík sice proklamuje „nutnost překonání noetických a sociologických východisek ‚strukturalismu‘, jeho nahrazení marxistickou estetikou do všech důsledků filosofických a ideologických“, na straně druhé však podtrhuje potřebu překonat sociologické vulgarizace tím, že využije „všechn vědecký materiál nakupený vývojem progresivní estetiky meziválečného období, v níž zaujímá dílo Jana Mukařovského významné místo.“¹⁴

Vzhledem k charakteru knihy se diskuse a polemiky odehrávaly takřka výlučně v časopisech, a to zejména kulturních nebo odborných. Ještě do konce roku 1962 Chvatíkovu práci nadšeně přivítal Slovák Štefan Drug v časopise *Kultúrny rozvoj*, který píše, že Chvatík je „vyzbrojený udivujícím poznáním vývinu teoretického myslenia v Európe,“ zdůrazňuje velmi dobrou znalost materiálu, připomíná, že jde i o dosud nejhodnotnější rozbor Devětsilu a „priebojně“ zhodnocení činnosti Karla Teiga. Svůj referát uzavírá slovy, že Chvatík je „treba čítať študovať a nasledovať“.¹⁵ Koneckonců už samotný titul Drugova referátu Chvatíkovo slovo dnešku naznačuje, že význam Chvatíkovy knihy zdaleka nespočívá pouze v tom, že přináší nový pohled na minulost, ale také v tom, že otevírá řadu problémů současných. I Antonín Jelínek v *Literární novinách* vidí monografii v aktuálních souvislostech. Jelínek píše mj. o potřebě vzdorovat absolutizaci proletářského umění, vyzdvihuje metodologické přednosti práce: „Chvatík umí vidět historicky a v souvislosti se společenským vývojem. Slovo dialektika pro něho není oživením textu, ale skutečným nástrojem poznávání.“¹⁶ Aktuální charakter práce podtrhuje rovněž Jiří Brabec v *Hostu do domu*¹⁷, který zdůrazňuje, že Chvatík je „veden jediným záměrem: pravdivě poznat a **poznáním zasáhnout do dnešních zápasů**“ (zdůraznil Jiří Brabec). Podobně viděli význam Chvatíkova pohledu do minulosti pro současnost ještě např. Ludvík Svoboda v *Kultuře*¹⁸ nebo Zdeněk Pešat v *Slovenských pohľadech*¹⁹ (opět s výmluvným titulem: Prie-

bojná monografie). Velkou část celé diskuse obstaral Oleg Sus, který se ke knize, ale i k diskusím kolem ní vyslovil celkem pětkrát.²⁰ Sus sice přes chválu nezůstal vůči Chvatíkovi nekritický, polemizoval např. s jeho pojetím syntézy, přesto však v *Plamenu* svou kritickou úvahu s názvem *Syntéza, syntéza, syntéza...* uzavírá slovy, která opět zdůrazňují význam Chvatíkovy knihy pro současnost a vlastně hlavně pro budoucnost: „Chvatíkova práce je čin a nebál bych se říci, že přímo symbolizuje novou epochu v dějinách naší vědecké estetiky, moderní, marxistické. Vyvrací legendy, osvěžuje zrak, dívá se *prima vista*. Probojovává konečně cestu k lepšímu vědění a vidění a – nechť se nikdo nezlobí – pádnými ranami zakopává do země staré polopravdy a nepravdy. A je to dobrý odrazový můstek k práci další. A fundament. Co na tom, že bude ještě není všechna štukatura?“²¹ Sus se pak o něco později v *České literatuře* k aktuálnosti a pozitivnosti knihy opětovně hlásí a proklamativně se hlásí k jejímu protidogmatickému charakteru: „Je třeba kupříkladu opustit ony starší — a vlastně ne tak staré — interpretace, které nahrazovaly principy leninské dialektiky *dualistickými redukcemi*“ a dále „Byvší — kéžby! — dualismy ve výkladu moderního umění, levé avantgardy, realismu a socialistického realismu totiž nahrazovaly skutečnou jednotu a boj protikladů (plus všechny souvislosti, všechny vztahy, všechny stránky) svůdným primitivismem „párových soubojů“, oněmi dualismy, které se právě pro své až primitivní, ahistorické zjednodušení zdály naplněny — maximální bojovností (a stranickostí) (...) Negativní důsledky kultu osobnosti pak tvořily podmínky pro to, aby se podobné dualismy suplující pravou dialektiku ujaly a proměnily v normativní schémata.“²² K obhájčům Květoslava Chvatík se přiřadili i další, za zmínku stojí zejména kritická stať Jiřího Opelíka v časopise *Dějiny a současnost*.²³

Takové pozitivní závěry, které otevíraly prostor rehabilitaci avantgardy, cestu k širšímu pojetí socialistického realismu a částečně braly na milost i meziválečný strukturalismus, však jistá část kulturní obce odmítala. Negativní ohlas tedy nevyvolala jen sama Chvatíkova monografie, ale rovněž argumentace, o níž se opíraly ohlasy pozitivní. Odmítavé reakce se proto ve větší či menší míře pohybovaly rovněž v metadiskusní rovině. Do této skupiny patří ohlasy v denících, které na knihu reagovaly až takto *ex post*: nejprve ve *Večerní Praze*²⁴ monografii nejtvrději odsoudil Jaroslav Šimůnek (včetně odsouzení kladného posudku Ludvíka Svobody), v *Rudém právu* o ní o něco mírněji a vyhybavěji zapochyboval Jiří Honzík²⁵ a o měsíc později se k diskusi přidal ještě Jiří Čutka.²⁶ Ten v *Rudém právu* ve své pozn. Nálepka není argument obecně varuje před nálepkami dogmatismu (vzhledem k 50. letům) v diskusích po XII. sjezdu KSČ a v souvislosti s Chvatíkovou knihou konkrétně připomíná recenzi Jiřího Opelíka a vyzývá k „soudružskému charakteru“.

Ke kritikům výkladu Bedřicha Václavka i avantgardního umění se připojil i Milan Blahynka ve svém referátu *Definitívne riešenie avantgardy?*, kterou otiskl v časopise *Predvoj*. I pro jeho reakci je příznačné, že vyslovuje nesouhlas nejen s vlastním Chvatíkovým textem, ale – jak dokládá nadtitulek recenze „O vážných omylech autora a mylnom nadšení recenzenta“ – posunuje kritiku i do metakritické roviny a odmítá pozitivně laděné hodnocení Štefana Druga. Blahynka píše o Drugově vynášení Chvatíka za neexistující zásluhy, samotného Chvatíka pak obviňuje z konjunkturalismu, neboť se věnuje módnímu tématu, a zejména mu vyčítá, že jen zaměňuje znaménka (kladně hodnotí avantgardu) a že problém vidí černobíle. Není jistě náhodné, že v poznámce pod čarou se Blahynka dovolává Štollova pohledu na avantgardu; stejně tak není náhodné, nýbrž politicky příznačné, že se nedovolává samotných *Triceti let*, nýbrž o něco mírněji formulovaného referátu z konference o umělecké kritice v roce 1961 (viz výše).

Nejostřeji Chvatíka kritizoval Vladimír Dostál, tehdy člen Kabinetu pro studium díla Z. Nejedlého ČSAV, známý svými nekompromisními dogmatickými názory jak v padesátých letech tak i v dobách normalizace. Zásadním argumentem pro odmítnutí knihy je pro Vladimíra Dostála Chvatíkova „Záměna zrcadel“ (tak nazval i svou obsáhlou polemickou studii²⁷). Dostál tvrdí, že Chvatík místo zrcadla marxistického nastavil avantgardě zrcadlo její vlastní, zrcadlo avantgardistů: „A už vůbec se nemůžeme spokojit s tím, jak se ‚přehodnocení revolučnosti‘ podepírá názory samých teoretiků avantgardy, k nimž se v té době na čas, ale zdaleka ne se vším všudy, přidal i Fučík.“ Podobně argumentoval i další Chvatíkův oponent Václav Kubín ve stati *Bedřich Václavek a avantgarda*, otištěné v *Nové myslí*,²⁸ který uvažuje podobně jako Dostál a přidává další „argumenty“, jež měly Chvatíkovu práci diskreditovat: k oblíbeným argumentům patřila otázka, kdy měl Václavek pravdu a kdy se mýlil, co z toho Chvatík uznal, co zneužil a zkreslil, co zamlčel, zda dostatečně uznal St. K. Neumanna (mimo chodem vedle předmětu knihy Bedřicha Václavka je Neumann nejzmiňovanější osobou). Chvatíkovi kritici neustále připomínali hledisko vyšší historické pravdy, které přece samo poslalo avantgardu na smetiště dějin. Typické je, že i Kubín vytýká Chvatíkově knize jednostrannost, překonanost, opačný dogmatismus, dokonce v ní spatřuje nebezpečí: knihu lze podle něj považovat „celkově jako poněkud opožděnou a jednostrannou reakci na dogmatické omyly v hodnocení avantgardního umění a modernismu z období kultu osobnosti. Chvatíkovo pojetí přitom dnes v sobě obsahuje nebezpečí, že proti překonaným – a ovšem dosud překonávaným — dogmatům minulosti bude oživovat staronová dogmata avantgardistů (nevraživý poměr ke kritickému realismu 19. století, ztotožňování realismu s naturalismem nebo akademismem, dogma o důsledné revolučnosti avantgardy atd.). Jenom v nedogmatické a tvořivé atmosféře, kde jednotlivá te-

oretická a kritická *stanoviska nebudou absolutizována*, ale vyslovována a chápána jako součást společného úsilí o dosažení objektivně pravdivých poznatků, vzniknou práce o umělecké a estetické problematice dvacátých a třicátých let, které přispějí podstatněji k rozvoji naší marxistické uměnovědy. Teprve potom budeme moci právem hovořit o svátku na naší estetické frontě.²⁹ Ale tady se víceméně skrývá jiný problém, který jsem uvedl už výše: snaha nepřipustit syntetickou koncepci tzv. socialistického umění, zahrnující i avantgardu, tedy koncepci mnohem širší, než jak ji formulovala stávající koncepce socialistického realismu. Právě proto Dostál i Kubín pocítili potřebu s Chvatíkem a jeho obhájci polemizovat i v letech následujících. Kubín kritizuje mj. údajné Chvatíkovo přeceňování Václavkovy knihy *Poesie v rozpacích*,³⁰ ke které přece „sám Václavek zaujal v diskusích třicátého roku vzácně otevřené a čestné sebekritické stanovisko.“ Kde lze hledat oporu pro takové Kubínovy závěry? Ve Štollových *Třiceti letech* čteme pro srovnání tuto formulaci: „Z ovzduší takové atmosféry např. vyrostla i Václavkova kniha *Poesie v rozpacích*, těžce poznamenaná touto kletbou, z níž se Václavek pak čestně a sebekriticky vymaňoval.“³¹ Kubín podsouvá Chvatíkovi rovněž odmítání realismu a směřování s naturalismem, což nás opět vrací k problematice socialistického realismu a jeho předchůdců. Kubín připomíná i metodologické výhrady: poučuje Chvatíka o tom, co je správný historický materialismus. K diskursivní taktice oponentů rovněž patřilo, že zásadní nesouhlas s koncepcí knihy a Chvatíkovými závěry skrývali velmi často za výtky věcného charakteru, mezi nimiž se opakovala zejména kritika nepřesných citací.

Chvatík oponuje Kubínovi a Dostálovi ve třech stanoviscích. Nejprve ve *Filosofickém časopise* ve stati s názvem O principiální přístup k hodnocení vývoje naší socialistické kultury,³² poté v *České literatuře* v článku K diskusi o vývoji naší socialistické kultury³³ a naposledy v článku O smysl literární polemiky opět ve *Filosofickém časopise*.³⁴

Smysl knihy i sporů o ni výstižně shrnul Jiří Opelík. Živou diskusi kolem knihy srovnává s diskusí nad Kunderovým *Umění románu* (1961), byť s vědomím speciálnějšího publika. Oceňuje její koncepci, aktuálnost i pedagogickou hodnotu a vyzdvihuje její polarizující charakter: „Zde má kniha význam zásadní a přitom natolik časový, že se navíc ‚ocitla v roli katalyzátoru, který z obce marxistických literárněvědných a estetických pracovníků dosti přesně vydělil přežívající dogmatiky (neboť ti k ní zaujali zásadně negativní, ne-li dokonce hanobící postoj).“³⁵

Je pozoruhodné, že v polemice kolem Chvatíkovy knihy nebyly strany rozděleny podle generační příslušnosti: Chvatíka nenapadali „staří“, ale spíše jeho vrstevníci. Ukazuje se, že kniha přispěla ke štěpení tehdejší generace třicátníků,

na reformisty a dogmatické konzervativce. Sám Ladislav Štoll, jak už bylo řečeno, do vlastní diskuse otevřeně nezasáhl a ke kauze se vyjádřil pouze v diskusi na III. sjezdu spisovatelů, kde čelil kritice ještě za svých *Tricet let bojů*. Prohlásil pouze, že s Chvatíkovou knihou nesouhlasí („I když považuji tuto práci za velmi významný přínos, nepovažuji ji za správnou.“) a že za svými názory z *Bojů* si stojí, byť by je formuloval jinak.³⁶

Celá diskuse měla dohru při nástupu normalizace. Normalizátoři Chvatíkovi jeho „zásluhy“ nezapomněli: nemusel sice hledat dělnickou profesi, ale byl potrestán zákazem publikování a odsunutím do suterénu Filozofického ústavu na bibliografickou práci. Ačkoliv takto postižen nebyl sám, je symptomatické, že na Chvatíka a jeho roli pamatuje normalizační ministr kultury Miroslav Brůžek ve své knize s příznačným názvem *Kultura v revolučních přeměnách společnosti 1945–1976*,³⁷ a to v kapitole Pronikání liberalismu a revizionismu, krize kulturní politiky, speciálně pak podkapitole Tradice a pokrok. Brůžek píše, že v Chvatíkově knize „je vyzdvihován rozhodující podíl avantgardy na rozvoji marxistické estetiky. Přitom je přehlížen význam marxistické kritiky a teorie jako nástrojů stranické kulturní politiky.“³⁸ Brůžek, který Chvatíka obviňuje z „vědomého zkreslování skutečnosti“,³⁹ se při tom v podstatě opírá o někdejší výroky Vladimíra Dostála. Chvatík, tento v zásadě nepolitický estetik, je v Brůžkově příručce zmíněn ještě jednou, a to v souvislosti s další svou knihou, *Smysl moderního umění*. V ní je podle Brůžka „popřen celý dosavadní vývoj pokrokové tvorby. Je líčena jako úsilí avantgardního proudu spojit socialismus s moderním uměním. Jedním dechem je citován Teige s Václavkem a Konradem, bez ohledu na to, k jakým rozdílným názorům došli.“⁴⁰ Chvatíkovy úvahy Brůžek nakonec v závěru interpretuje slovy, že pro jeho pojetí „vývoje socialistické kultury je příznačné jeho odtrhování od společenských přeměn, izolování od zápasu progresivních tříd. Vysvětluje přeměny kultury a umění ze samotného procesu jejich vývoje, pomíjí základní hnací síly tohoto vývoje, a tím i jejich společenský smysl a obsah. Sepětí umění se zápasem dělnické třídy je rozhodující podmínkou pro posouzení vývojové linie socialistické tvorby, a tím i přirozenou podmínkou kontinuity jejich progresivního vývoje.“ Podle Brůžka: si „ve skutečnosti (...) toto vyrovnání s deformacemi období kultu osobnosti představovali mnozí jako účtování se socialismem vůbec a to rovněž bez podstatnějších výkyvů a kolísání. Ovšem ne v duchu ideologie socialistické. Myšlenková výzbroj je připravena, Teige opět naznačuje cestu ústy obdivovatelů a pro jistotu, aby se rázně umlčely námitky a nesouhlas odpůrců, opakují se i jeho neslýchané analogie z konce třicátých let.“⁴¹ A dokládá citátem z Chvatíka. Obloukem se tak vracíme ke Štollovi, jehož výroky o Teigovi Brůžek následuje (koneckonců následující kapitola v jeho publikaci je

věnována „ozdravné“ iniciativě Ladislava Štolla v myšlení o literatuře, s níž přišel v knize *O tvar a strukturu ve slovesném umění*).

Diskuse nad knihou Květoslava Chvatíka ukázala, že v marxistickém diskursu počátku 60. let, v němž se často vedly spory o jednotlivá slovíčka, o dílčí významy pojmů, o jednotlivá jména, stalinisté přece jen postupně vyklízeli pole., Jak ukazují i polemiky, které Chvatík vedl, diskurs se proměňoval a prostor se tedy rozvolňoval často po měsících. Další krok k liberalizaci v kultuře a také ve společnosti měl následovat: kafkovská konference v Liblicích. Dogmatici něco takového snášeli jen velmi těžko: uvědomovali se, že nejde jen o avantgardu či o dějiny české marxistické estetiky a o jejího čelného představitele, ale o podobu marxismu vůbec a nakonec i o podobu socialismu samotného. Po leninsku zavětrili, že se v rájónu se pohybuje škodná, tzv. vnitřní nepřítel. Zneškodnit ho však mohli až za asistence vojsk Varšavské smlouvy v době normalizace.

Poznámky

- ¹ JUNGSMANN, M. Čeho je zapotřebí naší próze? *Literární noviny*, 1962, roč. 11, č. 45, s. 1 a 3.
- ² CHVATÍK, K. K některým otázkám marxistické estetiky. *Nová mysl*, 1956, roč. 10, č. 9, s. 928–942.
- ³ CHVATÍK, K. Poznámky k diskusi o socialistickém realismu. *Nový život*, 1956, roč. 4, č. 12, s. 1285–1291.
- ⁴ CHVATÍK, K. Významný pokus o řešení noetické problematiky estetiky. *Nová mysl*, 1958, roč. 12, č. 1, s. 64–75.
- ⁵ *Otázky teorie poznání*. Praha : Státní nakladatelství politické literatury, 1957, s. 263–358.
- ⁶ *Výtvarné umění*, 1960, roč. 10, č. 1, s. 11–18, č. 2, s. 55–66.
- ⁷ ŠTOLL, L. Hlavní referát soudruha Ladislava Štolla. In *Umění a kritika. Sborník dokumentů z celostátní konference o současných úkolech socialistické umělecké kritiky*. Praha : Státní nakladatelství politické literatury, 1961, s. 13–79.
- ⁸ Mezi další jmenovitě obviněné, kterým Štoll vytýká „objektivistickou estetiku“, patřili Mirko Novák, Oleg Sus, Dušan Šindelář a Ivan Vojtěch.
- ⁹ Tamtéž, s. 35.
- ¹⁰ Tamtéž, s. 106.
- ¹¹ Tamtéž, s. 241–244.
- ¹² Tamtéž, s. 349.
- ¹³ CHVATÍK, K. *Bedřich Václavěk a vývoj marxistické estetiky*. Praha : Nakladatelství ČSAV, 1962, s. 27–28.
- ¹⁴ Tamtéž, s. 169.
- ¹⁵ DRUG, Š. Chvatíkovo slovo dnešku. *Kulturní život*, 1960, roč. 17, č. 39, s. 29–30.
- ¹⁶ JELÍNEK, A. Kniha tvořivého myšlení. *Literární noviny*, 1962, roč. 11, č. 37, s. 5.
- ¹⁷ BRABEC, J. Podnětná kniha. *Host do domu*, 1962, č. 11, s. 500–502.

- ¹⁸ SVOBODA, L. Záslužná monografie. *Kultura*, 1962, roč. 6, č. 35, s. 5.
- ¹⁹ PEŠAT, Z. Priebojná monografia. *Slovenské pohľady*, 1962, roč. 78, č. 11, s. 128–130.
- ²⁰ Pod značkou Olaf píše o knize pod titulem do *Hosta do domu* (Svátek na estetické frontě. *Host do domu*, 1962, č. 9, s. 111–115), celým jménem pak podepisuje kritiky a úvahy v *Plameni* („Syntéza, syntéza, syntéza... *Plamen*, 1962, roč. 4, č. 12, s. 111–115. O syntetickou koncepci dějin české marxistické estetiky. *Česká literatura*, 1963, roč. 11, č. 3, s. 205–223. Významná kniha z dějin marxistické estetiky. *Věda a život*, 1963, č. 2, s. 113. Jsem malý český VELIKÁŠ etc. *Host do domu*, 1963, č. 9, s. 393).
- ²¹ SUS, O. Syntéza, syntéza, syntéza..., s. 115.
- ²² SUS, O. O syntetickou koncepci dějin české marxistické estetiky, s. 212.
- ²³ OPELÍK, J. Průbojná kniha o avantgardě a marxistické estetice. *Dějiny a současnost*, 1963, roč. 5, č. 2, příl. s. III-IV.
- ²⁴ ŠIMŮNEK, J. Práce značně problematická. *Večerní Praha* 28. 9. 1962.
- ²⁵ HONZÍK, J. Knižka do diskuse. *Rudé právo* 8. 3. 1963.
- ²⁶ ČUTKA, J. ‚Nálepka‘ není argument. *Rudé právo* 10. 4. 1963.
- ²⁷ Dostál Chvatíkovu knihu nejprve recenzoval v Tvorbě (Příležitost k diskusi o avantgardě. *Tvorba*, 1962, roč. 27, č. 51–52) a poté o ní napsal zásadní odsudek do *České literatury* (Záměna zrcadel. Na okraj Chvatíkovy knihy Bedřich Václavek a vývoj marxistické kritiky. *Česká literatura*, 1963, roč. 11, č. 4, s. 326–336). Význam posledně jmenovaného článku podtrhuje i skutečnost, že byl v 70. letech zařazen i do Dostálova výboru statí *V tomto znamení. Příspěvky k dějinám české marxistické kritiky a estetiky meziválečného období*. Praha : Melantrich, 1975, s. 58–73.
- ²⁸ KUBÍN, V. Bedřich Václavek a avantgarda. *Nová mysl*, 1962, roč. 16, č. 11, s. 1391–1395.
- ²⁹ Tamtéž, s. 1395.
- ³⁰ VÁCLAVEK, B. *Poesie v rozpacích*. Praha : Odeon, 1930.
- ³¹ ŠTOLL, L. *Třicet let bojů za českou socialistickou poezii*. Praha : Orbis, 1950, s. 66.
- ³² CHVATÍK, K. O principiální přístup k hodnocení vývoje naší socialistické kultury. *Filosofický časopis*, 1963, roč. 11, č. 4, s. 574–581.
- ³³ CHVATÍK, K. K diskusi o vývoji naší socialistické kultury. *Česká literatura* 1963, č. 6, s. 488–502.
- ³⁴ CHVATÍK, K. O smysl literární polemiky. *Filosofický časopis* 12, 1964, č. 3, s. 379–382.
- ³⁵ OPELÍK, J. cit.d., s. III.
- ³⁶ *III. sjezd Svazu československých spisovatelů. Praha 22. – 24. května 1963. Protokol*. Praha : Československý spisovatel, 1963, s. 186–187.
- ³⁷ BRŮŽEK, M. *Kultura v revolučních přeměnách společnosti 1945–1976*. Praha : UK, 1978.
- ³⁸ Tamtéž, s. 61.
- ³⁹ Tamtéž, s. 62.
- ⁴⁰ Tamtéž, s. 72.
- ⁴¹ Tamtéž, s. 74.

Skrytý smysl jednoho sporu (K polemice K. Čapka s F. X. Šaldou z desátých let)

Eva Štědroňová

Spor mezi K. Čapkem a F. X. Šaldou patří k nejproslulejším polemikám desátých let, období, nabízejícímu rozsahem i obsahem mimořádně bohatý polemický materiál.

V oněch pozoruhodných čtyřech letech před první světovou válkou se polemicky diskutovalo v celé oblasti umění a o všech základních otázkách filozoficko-estetické a obecně kulturní orientace. Protože šlo především o spory generační, základní střety se vedly mezi předválečnou modernou, F. X. Šaldou a okruhem *Moderní revue*. Předválečnou modernou rozumíme generaci čapkovskou, která vstupuje do české literatury kolem roku 1910, a dále výtvarnou generaci zakladatelů moderního českého výtvarného umění, jejíž příslušníci se sdružili nejprve v roce 1907 do skupiny *Osma* a poté do *Skupiny výtvarných umělců* (1911–1914), jejímiž členy byli i literáti. Avšak názorová diferenciacce probíhala i uvnitř moderny, a to v její části literární i výtvarné.

V oblasti literatury probíhala v předválečném období první zásadní a široká diskuse od devadesátých let, jež se dotýkala všech základních otázek – od problému vztahu literatury ke skutečnosti až po otázky výrazových prostředků. Z obsahového hlediska, které však v tomto příspěvku ponechávám stranou, lze v dobových polemikách rozlišit hned několik podstatných témat, z nichž připomínám spory o **filozoficko-estetický rámec dobové tvorby**, o **generační vymezení**, problém **klasicismu** a problém **tradice**, otázky **poetologické** včetně **sporů o volný verš** a diskusi o tzv. **látkové oblasti umění**. V mnohých aspektech se názorová konfrontace vztahovala i k situaci ve výtvarném umění, které v této době představovalo pro literaturu zásadní zdroj vývojových podnětů jak v rovině filozoficko-estetické, tak zvláště v konstituování tvárných principů, na jejichž základě měla být budována celá oblast umění.

V době kolem roku 1910 se také proměňují důrazy v kritickém poli a pozornost se opět přesouvá, tak jako tomu bylo v devadesátých letech, k otázkám estetickým¹, jimž byla ve sporech předcházejícího období věnována pozornost spíše okrajová. Po vyčerpání modernistického uměleckého programu devadesátých let – a tedy i témat polemických střetů – začíná na počátku století převládat v názorových sporech útočná vyhocenost nad věcností. Daniel Vojtěch ve studii *Polemičnost a strategie: k proměně české literární kritiky po roce 1900* na obsáhlém materiálu dokládá, že převahu nabývá osobní povaha konfliktu a v stylizační

strategii protagonistů polemik převládá stvrzování správnosti dosavadních názorových postojů a stanovisek. A dále uvádí, že jednou z nejužívanějších polemických technik po roce 1900 byla *subjektivizace obecného jádra problému*: *Všimněme si*, píše Vojtěch, že Šalda v podstatě přestává psát literární kritiky ve smyslu soustavného komentáře soudobé literatury – jeho činnost se soustřeďuje jednak k eseji jako výrazu tzv. umělecké kultury, jednak k polemice vylučující jednoho po druhém všechny, kdo se ocitnou v nesouladu s jeho dominancí².

Moment, příznačný pro počátek století, zmiňovaná subjektivizace obecného jádra problému, se promítla i do ostrého názorového střetu mezi dvaadvacetiletým K. Čapkem a pětáctiřicetiletým F. X. Šaldou (v tomto věku byli oba aktéři na počátku sporu v roce 1912). Tato polemika, byť byla z obsahového aspektu už několikrát popisována, analyzována a komentována, z hlediska polemického stylu zůstávala dosud mimo badatelskou pozornost.

Způsobem kritické argumentace i pojetím metod a postojů v názorových střetech představuje K. Čapek jako reprezentant nové generace tu tendenci v české kritice, která opouští postulativní pojetí kritiky a zvláště kritickou subjektivitu, jež byla základem kriticizmu devadesátých let, a zvýrazňuje chápání kritiky jako specifické oblasti vědecké či odborné činnosti. Tedy tendenci, která se podílí na změně principů kritické koncepce přesunem akcentu z kritikovy osobnosti na úsilí o objektivitu poznání i podání.³ Generační odlišnost kritických metod se projevila i v zásadní výměně názorů na dva prozaické soubory příslušníků starší generace – *Posvátných ohňů* (1911) J. Karáska a *Posvátného jara* (1912) R. Svobodové. V recenzích uvedených knih i v řadě dalších článků K. Čapek, F. Langer, J. Kodíček a ostatní příslušníci této generace podrobují zásadní kritice dekadenci a novoromantismus, a to jak z hlediska neživotnosti jejich inspirace, literárnosti a látkové umělosti, tak i z toho plynoucí dekorativnost a artismus stylu.⁴ Zvláště zřejmé je to v souvislosti s povídkovou knihou R. Svobodové *Posvátné jaro* z roku 1912. Šalda přistupuje k dílu s apriorními kritérii, vytvořenými v souladu s jeho pojetím tvůrčí osobnosti, jehož nedílnou součástí je představa o vykupitelském poslání umělce, nadřazeného svou *individuální etikou* nad mravně upadající *zmaterializovaný* svět. Naproti tomu Čapkovým tehdejšími kritickým krédem je zápas o hodnoty, které nejsou dané, ale vydobývané, a otevírání prostoru pro nové tvárné možnosti. Čapkovi jde o přesné pojmenování struktury díla; na první místo staví analýzu – inspirovan stejně jako ostatní příslušníci generace výtvarným uměním, především kubismem – a až poté vynese soud.

Čapkův věcný, emocí zbavený, neosobní a v podstatě neadresný přístup k výměně názorů také umožňuje, aby ve svých kritických a publicistických textech směřoval od konkrétních problémů, tvořících jádro polemiky, k pokusu o artikulaci všeobecné filosofie a estetiky nového umění. Proto také Čapkovy klíčové předválečné úvahy, jako jsou *Literární poznámky o lidskosti* a *Úvaha ko-*

rektivní z kraje roku 1912 či *Křik po náboženství* ze září roku 1913, mají více adresátů, reprezentujících v mnohém podobná filozoficko-estetická stanoviska. Těmi nejvýznamnějšími jsou F. X. Šalda a tehdy třicetiletý malíř a teoretik Emil Filla a „jeho“ okruh, který zůstal v avantgardním Uměleckém měsíčníku po odchodu J. Čapka z redakce časopisu i po rozštěpení Skupiny výtvarných umělců odchodem čapkovského křídla. Široké vzdělání i důkladná erudice tak Čapkovi umožnily, aby souběžně s polemikou se Šaldou spoluvytvářel s bratrem Josefem v roce 1913 ve *Volných směrech* (1896–1949, časopis věnovaný výtvarnému umění) a *Přehledu* (1903–1914) jistou názorovou protiváhu Uměleckému měsíčníku (1911–1914). Toto opoziční filozoficko-estetické stanovisko se pak rozvíjelo na půdě 17. a 18. ročníku *Volných směrů*, dále na stránkách *Přehledu*, Lumíru aj.

Šaldův vztah k nastupující čapkovské generaci byl zpočátku velmi vstřícný; podporuje hledačství mladých výtvarníků (v případě B. Kubišty dokonce finančně). Zdá se, že nikoli nepodstatným faktorem tendence po navázání partnerských vztahů byla také snaha velkého kritika prodloužit své setrvání v té části literárního a uměleckého spektra, jež je považována za mládí; ovšem za předpokladu, že by v něm byla potvrzena jeho autorita⁵. Šalda v předválečném období ztrácí generační zázemí a rovněž umělecký program, se kterým jeho generace vstupovala do literatury, je už vyčerpán. Lidskou i tvůrčí krizi nepomohou vyřešit ani pokusy vybudovat generačně různorodý autorský okruh okolo časopisů *Novina* (1908–1912) a *Česká kultura* (1912–1914). A právě tato osobnostní poloha s dominantním generačním prožitkem osamělosti a obav z oslabení vůdčí pozice v české kultuře rezonuje v Šaldových předválečných polemických střetech a zvláště výrazně se projevuje v polemice s K. Čapkem. Zatímco v Čapkově pojetí představovala polemika především věcný spor, u Šaldy převažovalo hledisko osobní a polemika pro něj měla více emotivní a sebeutvrzovací funkci. Projevuje se to mimo jiné i v tom, že Šalda hned zpočátku usiluje získat převahu nad oponentem, ovládnout metarovinu polemiky, ovlivnit čtenářovo mínění. Nepíše o tom, co Čapek říká, ale seznamuje čtenáře s vlastní interpretací oponentova textu: *O dnešní tvorbě románové rozepsal se jaksi zásadně v referátu o F. V. Krejčího Červenci v Přehledu p. Karel Čapek; a rozepsal se, řeknu ihned, způsobem velmi povrchním, matoucím a nepřijemně frázovitým.*⁶

Nebo v ústřední stati polemik s K. Čapkem *Tvorba básnická, kultura a civilizace* (*Česká kultura*, listopad 1913) Šalda hned v druhé větě konstatuje, že Čapkovy *vyklady nepodávají nic nového, opakují jen s obvyklou mnohomluvnou frázovitostí a s obvyklou neomylnickou suffisancí staré bludy p. Čapkovy, které náležejí přes svůj modernistický nátěr do starého železa: nejsou nic jiného než staré bludy českého diletantismu, natřené vypůjčeným francouzským lakem, Ale odštipni lak, a vyleze stará červotočina. Zavad' kdekoli, a rozsype se všechno.*⁷ Šalda hojně užívá i ironizujících

adjektiv a plurálu (*máme své Čapky a Kodíčky*): jednou je Josef Kodíček *proslulý*, jindy *ubohý* a polemiku vede *ve své slavné Scéně*.

Čapek na rozdíl od Šaldy užívá styl neosobní, v jeho polemických textech zcela převažuje deagentní vyjádření (*článek tento je mi uložen polemickou nutností, bývá nám napovídáno „tvůřím uměleckým činem“*). Šalda to postřehl, ironicky okomentoval a učinil jádrem dalšího polemického výpadu: *...je zábavné předné sloveso „udály se“. Opravdu: udály se, neboť p. Čapek není z těch, kdo by je vyvolali a vytvořili; pro něho opravdu všechno „udává se“ a on to jen přijímá.*⁸ Kritik, který vždy požadoval, aby tvůrce stál plně za svým dílem a kritik za svým názorem a aby za něj ručil vahou své osobnosti, spatřoval v Čapkově způsobu vyjadřování rysy alibismu.

Polemickou rétoriku, příznačnou pro časopisecky publikované projevy, však bratři Čapkové opouštějí v rovině osobní. Ta je rozvíjena především v korespondenci s S. K. Neumannem, v níž jsou oba bratři v kritice Šaldy zcela konkrétní a otevření a kde nechybí ani ostrá pojmenování. O Šaldově románu *Loutky i dělníci boží*, který sám autor pokládal za svůj vrcholný umělecký výtvar, Karel Čapek Neumannovi napsal, že *je vyhoudáván od kliky až do nebe, je nejen špatný, nýbrž i hloupý; takové dětinskosti jsem dávno nečetl.*⁹ Z tohoto hlediska je tato korespondence zásadním a cenným pramenem poznání a také ve všech studiích zabývajících se předválečnými polemikami je z ní hojně citováno.

Polemiku se Šaldou nakonec ukončí sám K. Čapek¹⁰ Vadí mu Šaldův způsob vedení sporu, protože se vymyká Čapkovým představám o *povinnostech kritika*, odmítá pokračovat ve výměně názorů, poněvadž podle něj Šalda není schopen *slušného a věcného dorozumění* a věcné kritiky: *Nakonec projevují politování, píše Čapek, že p. Šalda dal své polemice ráz skandalizování a soustavného snižování odpůrce, kterýžto jemu vlastní způsob je hanbou českého života literárního. Za takových okolností pokračovati v neprospěšném sporu bylo by pod posláním tohoto listu.*¹¹ Tímto listem se rozumí týdeník *Přehled*, který se za K. Čapka plně postavil a obvinil Šaldu, že se *v polemikách především snaží zesměšnit, snížit, urazit svého odpůrce*. Proto byl Čapek, podle redakce listu, v právu ostře odmítnout prodlužování sporu.¹²

Výmluvným dokladem *vážně okamžiku*, tj. polemiky osobním postojem a obecným a emocionálním způsobem argumentace, je Šaldův polemický vstup do oblasti, v níž se dokonce ani on sám nepovažoval za odborníka, tj. do oblasti hudební. Do zvláště útočně vyhoceného názorového sporu o dílo A. Dvořáka Šalda zasáhl statí *Aféra dvořákovská* (1912); postavil se za Josefa Bartoše a Vladimíra Helferta z křídla „smetanovců“, zatímco po „dvořákovcích“ – Kovařovicovi, Sukovi, Talichovi, Ondříčkovi aj. požadoval méně dogmatický tón a větší odbornost a věcnost. I přes požadovanou objektivizaci debaty však vzápětí opět použije expresivní, subjektivně vypjatou a zaujatou rétoriku. Bartoš i Helfert jsou

Šaldovi mladými *hudebními spisovateli*, po nichž protivníci *vrhají jedovaté sliny, ...hudební cech pohazuje je blátem*. Do polemického článku navíc vložil pasus, v němž patrně nejotevřeněji vyjádřil své subjektivní dobové pocity. Píše: *Prožít-váme podivné doby. Zatuchlý a hnilobný jest český vzduch a odporno začíná býti jej dýchat*. A následující řada vět, uvozených příslovečným zájmenem všude, obsahuje ryze negativní charakteristiku domácích poměrů, jež je ještě významově zesilována opakováním téhož výrazu, a to do sugestivního obrazu vše prostupující a vše ovládající mravní mizérie; součástí mravně zkaženého českého prostředí jsou podle Šaldy i *mladí lidé, kteří umí jen to trojí: plazit se, intrikovat a terorizovat (...)* jsou případy, že v Čechách se již lidé oběsili proto, že nebyli v majoritě. *A jedna jediná vášeň žije v tomto nakyslém močálu, které si dopřává takový drze-zbabělý moderní český človíček: moci si občas zaštěkat! Ach té slasti: moci si občas v houfu zaštěkat na osamělé! A podaří-li se takovému nadčlověku dokonce rozštěkat jině, jaký ráj! Jaké vyvrcholení štěstí! Ten večer uléhají do postele spokojenější než Caesar po bitvě u Farsalu.*¹³

Patos, projevující se v extatické syntaxi a expresivité výrazu, vyjevuje, jak silný byl v této době Šaldův prožitek osamělosti. Kritickou dobovou autostylizací byla představa tragického životního údělu k samotě odkázané výjimečné individuality.

Na konci války Šalda svou krizi překonává, ve dvacátých letech se sblízuje s mladou nastupující generací. Tato krize však zanechala výrazné stopy i v těch několika statích polemiky s K. Čapkem, kterým zde byla věnována pozornost. Jejich osobní rovina vypovídá o Šaldově lidské situaci, o nesnadném hledání nových východisek, o křehké rovnováze či spíše nepoměru racionality a emocionality, objektivního kritického soudu a osobní zaujatosti.

Poznámky

¹ VOJTĚCH, D. Polemičnost a strategie: k proměně české literární kritiky po roce 1900. *Česká literatura*, 2002/2, s.163.

² Ibid. s. 169.

³ Při hodnocení polemik z hlediska užitého stylu se opírám o studii Jiřího Homoláče *Polemika jako žánr* (na materiálu šaldovském). *Česká literatura*, 1998/3, s. 236–264.

⁴ Srov. STROHSOVÁ, E. *Zrození moderny*. Praha : Československý spisovatel, 1963.

⁵ VOJTĚCH, D. Polemičnost a strategie: k proměně české literární kritiky po roce 1900, s. 157.

⁶ ŠALDA, F. X. *O dnešní tvorbě románové. KP 9*. Praha : Čsl. spisovatel, 1954, s. 215.

⁷ ŠALDA, F. X. *Tvorba básnická, kultura a civilizace*. Ibid., s. 228.

⁸ ŠALDA, F. X. *Pan Karel Čapek*. Ibid., s.221.

⁹ Viktor Dyk. *St. K. Neumann. Bratři Čapkové. Korespondence z let 1905–1918*. Praha : Československý spisovatel, 1962, s.172.

¹⁰ K. Čapek polemiku se Šaldou ukončí v poznámce *V posledním čísle svého časopisu...* (Pře-

hled XII, s.18 ze 14. 11. 1913), která byla odpovědí na Šaldovy články *Tvorba básnická, kultura a civilizace a K osobní stránce mého sporu s p. Karlem Čapkem* (z října a listopadu 1913). Následně uzavírá polemiku i Šalda v článku *Pan Karel Čapek* (Česká kultura, 1913), která byla odpovědí na zmíněnou poznámku. KP 9, s. 221.

¹¹ Ibid.

¹² Přehled reagoval na dovětek Šaldovy poznámky *Pan Karel Čapek* s narážkou na odpovědnost redakce redakční poznámkou (Přehled XII, s.186, č. 10 z 28. 11. 1913). V Homoláčově typologii je uvedený Šaldův dovětek označen *polemikou jako hádkou před svědky*:

A ještě cosi trapně mne dojíhá, píše Šalda. Karel Čapek jest mladý, tuším 22letý hoch, a v bouřené marnivosti nedovede se snad ještě ovládati. Ale v Přehledě rozhoduje také redakční sbor a jest tuším spoluzodpovědný za projevy, byť podepsané; řada mužů vážných a opravdových a někdy přímo duševně vynikajících. A mezi nimi nenalezl se nikdo, kdo by zvážil spravedlivě situaci a měl pak odvahy říci Karlu Čapkov: Pozor! Dopouštíte se nepěkné polemické lsti! Klamete veřejnost! Neskandalizuje vás nikdo! Braňte se zbraní, již na vás útočí, debatujte, můžete-li a dovedete-li, ale nepomlouvejte! (KP 9, s. 235)

¹³ KP 9, str.119–120. Srov. též PEČMAN, R. F. X. Šalda a hudba. *Česká literatura*, 1987/5–6, s. 551–554.

Literatura

ČAPEK, K. *O umění a kultuře I. (Spisy XVII)*. Praha : Československý spisovatel, 1984.

STROHSOVÁ, E. *Zrození moderny*. Praha : Československý spisovatel, 1963.

ŠALDA, F. X. *Kritické projevy 9 (1912–1915)*. Praha : Československý spisovatel, 1954.

Viktor Dyk. *St. K. Neumann. Bratři Čapkové. Korespondence z let 1905–1918*. Praha : Československý spisovatel, 1962.

K polemikám Karla Čapka s Jaroslavem Durychem

Petr Hora

Vzájemný vztah Karla Čapka (1890–1938) a Jaroslava Durycha (1886–1962) od samotného počátku obsahoval in nuce všechny předpoklady permanentní krize, plynoucí z nejskrytějších a nejnedohlednějších hlubin rozdílnosti jejich osobností. S výjimkou příslušnosti k téže generaci a přes skutečnost, že Čapkova iniciativa umožnila Durychovi stát se na nějaký čas přispěvatelem Lidových novin, nelze najít žádné společné charakterové rysy ani tytéž životní zkušenosti, o významnějších názorových shodách nemluvě. Od okamžiku svých literárních debutů oba prakticky zaujali v jistém smyslu exkluzivní postavení mezi generačními vrstevníky. Jejich zcela opačná, ba antagonistická světonázorová východiska v podstatě popsal v Přehledných dějinách literatury české Arne Novák, když do protikladu „k osudové patetice Jar. Durycha“¹ postavil literární „hravě rozmarné začátky“² Karla Čapka. Novák postřehl i to, že „také z přímých projevů filozofických a estetických bylo patrné, že Čapkův hloubavý a zároveň pohyblivý duch se trvale usazuje na civilní lavici relativismu a pragmatismu angloamerického původu, postavené zády k sacerdotálnímu křeslu s barokními řezbami, odkud urbi et orbi, dovolávaje se románského katolictví, hlásal morálku Absolutna Jaroslav Durych.“³ Podle Arna Nováka se Karel Čapek s Jaroslavem Durychem záhy stali „krajními představiteli nejen názorů, ale i typů protilehlých: jako oheň a voda jsou nesmiřitelný Čapkův horoucí a pozemský humanismus a Durychovo mystické zakotvení v Bohu, Čapkův kult vědy usnadňující život a Durychovo středověce náboženské pojetí skutečnosti, humorem stále doprovázený a žánrovostí nepohrdající Čapkův realismus a Durychova buď smrtelně vážná neb sarkasticky šklebná novoromantika.“⁴

Mluva pramenů tohoto tématu je přitom stále stejná: Čapkův vztah k Durychovi se vyvíjel po dlouhou dobu svrchovaně kolegiálně a s hlubokým respektem. Ve 20. letech navenek dokonce projevoval i jisté přátelské tendence. Čapek se dokázal Durycha rázně zastat proti hysterickým útokům socialistických listů, jako v případě reakce na článek Staroměstský ryňk.⁵ S touto tendencí vztahu Čapkova naopak výrazně kontrastuje Durychova vrozená nedůvěra párii, tuhá neochota k jakémukoliv sblížení a snad až neschopnost k překonání ideových distancí. Oprávněnost klasifikace vztahu obou slovesných umělců jako od počátku konfliktního aprobuje soukromá korespondence Jaroslava Durycha s okruhem jeho tehdejších přátel Josefem Florianem a Jakubem Demlem. Vystupuje

z ní jednoznačně Durychova zdrženlivost, ba nechuť k Čapkovi a ke všemu, co reprezentovaly jeho umělecké i organizační iniciativy. Vůbec je s podivem, že svoje averze vůči němu Durych otevřeně projevil poměrně pozdě. Proces individuální objektivní ideové diferenciacie obou časem v názorech na umění, ale především na dobovou politickou situaci dostoupil časem stádia naprosté demarkace mezi jejich duchovními teritorii, jíž se celkem uzavřely všechny přechody mezi jejich vnitřními světy. Rozpory a spory mezi nimi v průběhu dvaceti let vzájemných styků jen hypertrofovaly a kumulovaly se, až se časem stávaly těžko snesitelnými a nepřekonatelnými osobám samotných jejich původců. Ti jim pak proto periodicky dopřávali průchod. Někdy veřejně, jindy neveřejně, a někdy přímo, takříkajíc z očí do očí, a jindy naopak nepřímou, sdělováním s jinými osobami.⁶ Jestliže se Karel Čapek zprvu Jaroslavu Durychovi snažil odpovídat na jeho faktické i domnělé útoky a invectivy, po Pláči Karla Čapka na tyto snahy už celkem rezignoval.

Vztah Karla Čapka i Jaroslava Durycha k polemice jako vhodnému nástroji názorové výměny byl oboustranně aktivní; oba k němu rádi sahalí.

Literatura o Karlu Čapkovi odjakživa podléhala jiné vývojové dynamice. Rozrostla se do šíře, která se s literaturou o Jaroslavu Durychovi dosud ani vzdáleně nedá porovnávat. Ačkoli tedy v nepoměrně bohatší literatuře čapkovské nedochází nejednou v řadě interpretací jejího předmětu ke všeobecné shodě, přece jen v celé řadě otázek se tak děje. Např. právě v otázce smyslu a úlohy polemiky v Čapkově díle. Dávno na ni zdařile odpověděl Josef Branžovský konstatováním, že „stěží napsal kdo jiný větší množství polemik, obhajob a vysvětlivek svého díla než Karel Čapek.“⁷ Vývoj čapkovského bádání Branžovského tezi nesčetněkrát jednoznačně potvrdil. Poněkud jinak je tomu v případě Jaroslava Durycha. Jako fundamentální náboženský duch v epoše rozkladu systému tradičních náboženských hodnot citlivě vnímal drasticky nezadržitelný postup sekularizace soudobého světa, jemuž však nemínil přihlížet se založenýma rukama. První praktický důkaz svého odhodlání podal napadením zásahu vídeňského ministerstva kultu a vyučování do obsazování arcibiskupských stolců v Čechách. Tzv. aféra Skrbenský však ve vírech války nezbudila téměř žádnou pozornost ani u adresátů, ani u strádajícího obyvatelstva a měla význam především pro formování osobnosti svého iniciátora. Ostatně pozdější její interpretace jakožto donkichotského zápasu katolického básníka s projevy vědomé svévole státní moci vůči právům římskokatolické církve neopírá se o reálný stav uspořádání věci církve římskokatolické v Rakousku-Uhersku.⁸ Lze ji tudíž s klidným svědomím pokládat za pouhou provokaci.

V dopise z vojenského zajateckého tábora v Brucku-Királyhidě, kde tou dobou sloužil jako vojenský lékař, se svěřil 22. března 1918 Josefu Florianovi se svým rozhodnutím zasazovat se nadále zcela nekompromisně za práva římsko-

katolické církve. Jeho avizované aktivity nesměřovaly k založení politické strany československých katolíků, nýbrž ke katolické propagandě.⁹ Příležitosti k praktickému důkazu svého plánu se dostavily nečekaně brzy a v míře hojně. Svým slibům však dostál. Nejen pěti ročníky čtrnáctideníku Rozmach.

První polemické zajiskření způsobil Durychův soukromý leták silně expresivní dikce Výstražné slovo k českým básníkům, které Durych pronesl a „vydal z jara 1919“ (za cenu 28 haléřů) v reakci na agitaci básníků do činnosti politických stran.¹⁰ Čapek tehdy Durychovi odpověděl: „Dostal jsem také Váš list spisovatelům; děkuji Vám, že jste si na mne vzpomněl. Budu-li míti k tomu trochu času a místa, zaujmu k němu stanovisko, neboť s ním nesouhlasím. Totiž nemyslím, že by se měli literáti přímo hnát do politických stran; ale jsou-li v nich, je to dobře pro strany, neboť spisovatel má, nebo aspoň má míti, duši širší a neomezenější než politická strana a v tom ohledu může v ní být živým korektivem.“¹¹

Charakter polemiky měla soukromá diskuse Karla Čapka s Jaroslavem Durychem v souvislosti s anketou časopisu Přítomnost v prosinci 1924 až lednu 1925 Proč nejsem komunistou? Jaroslav Durych k ní byl rovněž přizván, avšak Ferdinand Peroutka po dohodě s Karlem Čapkem se rozhodl Durychův příspěvek neověřovat. Text byl ještě donedávna považován za ztracený, avšak zachoval se v kartáčovém otisku a byl již několikrát publikován. Karel Čapek Jaroslavu Durychovi v souvislosti s ním napsal mimo jiné následující slova: „Nepohoršilo mne, že Vám je komunismus sympatický, ale to, proč Vám je sympatický. Nebo spíše je v tom, že jste nadšen jeho krvavou metodou, nějaká sublimní ironie, ale já jí nemohu rozumět. Máte asi chuť být zase mučedníkem své ironie a toužíte po tom, aby Vám lidé nadávali; je to věc gusta; ale bojím se, že tentokrát byste se odřízl od ostatních lidí víc, než byste mohl snést. Je prostě strašné a nepřijatelné, aby básník se tvářil vážně při tvrzení, že mu jsou masakry po chuti; jsem přesvědčen, že to tak nemyslíte... Nevím, je-li katolické souhlasit nadšeně s násilnou smrtí jiných, dokonce bezbranných; vím jen, že to není křesťanské... Prosím Peroutku, aby Váš článek neotiskoval; nebránil bych Vám, kdybyste strkal hlavu do tlamy lví, ale nerad bych, abyste při tom říkal blasfémie.“¹² Článek, který Peroutku i Čapka tak šokoval, přestože znali Durychovu vzdorovitou povahu, ochotnou jít proti obecnému veřejnému mínění a dávat se veřejně proklínat a urážet, je jen časově aktualizovanou samostatnou variací deníkového zápisu velkého učitele ctitelů La Saletty Léona Bloye, který si 26. prosince 1905 zapsal: „Rozprávka s milým mým Brouem. Dokonalý soulad našich myšlenek a citů ošklivosti k buržoám, jejichž mzda zdá se nám málo vzdálena. V Rusku je rdousí po tisících. Doufáme, že tato reforma rozmůže se i na ostatní Evropu.“¹³ Durycha pravděpodobně příhoda pobavila a vzápětí označil Peroutku a Čapka za „hlasatele střední cesty“, jejichž filozofie od sebe absolutně neodděluje pojmy dobra a zla a jejichž fanatická víra ve zmoudření lidstva, vítězství pacifismu, ro-

zumu a pokroku si jednou také vyžádá krvavé oběti.¹⁴

Než se rok s rokem sešel, došlo mezi Durychem a Čapkem k novému nedorozumění. Souviselo s Čapkovou iniciativou pátečnickou, proslavenou zejména častěji opakovanou účastí prezidenta Masaryka na tomto neformálním setkávání příslušníků soudobé intelektuální elity v Čapkově vinohradské vile. Společnost pátečnicků se scházela od podzimu roku 1924, kdy se Karel Čapek vrátil ze své anglické cesty. Šlo v zásadě o soukromou přátelskou společnost, o níž „se nevedly žádné záznamy, neexistoval ani seznam zvaných, ba nebyl fixně stanoven ani jejich počet“.¹⁵ Na prvním setkání hlavy státu s pátečnickou společností onoho památného 19. března roku 1926 Čapkovi velmi záleželo. Protože se přál, „aby čest Masarykovy návštěvy náležela v první řadě básníkům,“¹⁶ pozval výhradně spisovatelskou společnost, „od Durycha po Nezvala, asi tucet jich byl, od krajní levice po krajní pravici“.¹⁷ Jaroslav Durych, který tehdy působil jako vojenský lékař v Olomouci a byl už po řadu týdnů vyšetřován kárným výborem Zemského vojenského velitelství v Brně kvůli své publicistice, se tedy na setkání vypravil. Dnes nelze a ani v budoucnu nebude možno nezvratně prokázat počet Durychových účastí na pátečnických večerech. Jistě však nebyl vysoký, byli-li jaký do té doby vůbec. V jeho situaci a vzhledem k doušce v Čapkově pozvánce, „naprosto důvěrné“,¹⁸ přisuzoval setkání pravděpodobně zcela jiný smysl. Cítil se podveden, zneužit a zesměšněn. V nejbližších dnech si s Čapkem vyměnil několik dopisů, z nichž se nám dodnes dochovala jenom část. Spíše než cokoliv jiného demonstruje temperament a způsob vedení polemiky zaviněné nepřijemným nedorozuměním...

Sám prostý výčet polemik Karla Čapka s Jaroslavem Durychem je dlouhý. Je nutno konstatovat, že se však vždy týkaly mimoliterárních otázek. Pokud se v nich snad operovalo s narážkami na literární a publicistickou činnost, šlo vždy o podpurné argumenty, nikoliv o meritum polemiky. Tímto směrem se ubíral i Durychův literárněkritický pamflet Svět Karla Čapka, jímž zahájil pátý, poslední ročník Rozmachu. Nejde v něm zdaleka o věci marginální, ale nejde v něm ani o literární dílo Karla Čapka. Durych za vydatné opory o citáty z Čapkova díla podává metodou nadoblačně nadsazené chvály ironický obraz typu soudobého českého intelektuála. „Když jsem četl Váš Svět Karla Čapka,“ reagoval Karel Čapek, „cítil jsem především pochopitelný stud člověka, který je tak chválen, že neví, kudy kam; ale zároveň – což je podivnější – zvedal se ve mně jakýsi odpor k autorovi, kterého jste tak štědře okrášlil svým uznáním. Zdálo se mi chvílemi, že to ani není člověk, ale jakýsi studený a pyšný čert, jehož kejklům se sice podivujete, ale zároveň se jich právem štítíte.“¹⁹ Na rozdíl od Čapka, který tehdy prohlédl lest, reagoval k překvapení samotného Jaroslava Durycha Otakar Štorch-Marien žádostí o svolení k přetištění Světa Karla Čapka v Rozpravách Aventina.²⁰ Nepochopil jeho ironii, pochopil jej jako paján.

Podle Jaroslava Durycha vstoupil Karel Čapek do literatury jako hotová osobnost, která netrpěla žádnými bolestmi dospívání, mezi něž podle něj bezpochyby patří „pátavost po skutečnosti či neskutečnosti řádu nadpřirozeného.“²¹ A pokračuje: „První počátky Karla Čapka prokazují vyspělost a hotovost velice vzácnou..., pevnou ustálenost životních fundamentů, světového názoru, internacionální módnost atd.“²² Durych směřoval, jak bylo lze předpokládat, především ke kritice náboženských názorů Čapkových, jež hledal a nacházel v jeho beletristickém díle. Např. povídku Šlápěj označil Durych za „karikaturu zázraku“. Čapek prý „připouští zázrak, ale i jako takový zbaňuje ho analytickou cestou té mystické závaznosti, kterou pověřená afektovanost považuje za hlavní znak zázraku. Ukazuje tím, že podstatnou morálkou volných lidí jest autonomnost; lze připustiti teoreticky i zázrak, pokud neporušuje lidskou autonomii; ze stanoviska této morálky lze připustit i zázraky hygienicky a sociálně výhodné... Zamítá však zjevy, které se touto užitečností prokázati nemohou.“²³ Z tohoto Durychova krupobití ironie a sarkasmů vychází Karel Čapek jako „osvoboditel člověka; neosvobodil ho z mystických mrákot žádnou horečnou vzpourou, titanismem, křečí; ani mrazivou, bolestnou a krutou negací; ani spirituální askezí a řeholí; osvobodil ho tiše a jemně, s dobře tlumeným úsměvem ironie...“²⁴

Následující číslo Rozmachu přineslo pod titulem List Jaroslavu Durychovi Čapkovu odpověď. Čapek kromě toho, že se vzpírá přemíře Durychovy chvály, oponuje Durychovi výtkou účelového užívání citátů a snaží se mu dokázat, že v Božích mukách hledal cestu, jak dokázat, že „nad kauzálním a mechanickým řádem přírody je řád duše se svou skutečnou náboženskou možností zažít je. Jediný nesporný důkaz jsoucnosti boží pro lidi, kterým není dána sladká a silná milost víry je zázrak“.²⁵

Své pojetí existence boha a jeho gest pak Čapek vysvětluje: „Nečekat, že se ti bůh zjeví v záři blesků a slávě nebeské, nýbrž v podobě člověka anebo v podobě úkolů, v podobě tichých pobídek a sympatií, nesčetných nepatrných darů, věru, že v nesčíslných podobách, které zažiješ jako součinnost a pomoc, důvěru a náklonnost, soucit a potěšení.“²⁶

Poznámky

¹ Novák 1936–1939, s. 1444.

² Tamtéž, s. 1444.

³ Tamtéž, s. 1444–1445.

⁴ Tamtéž, s. 1445.

⁵ Učinil tak článkem Námitky v Lidových novinách 15. 7. 1923.

⁶ Srov. Durych 1989.

⁷ Branžovský 1963, s. 132.

⁸ Srov. HORA, P. K reakci Karla Komárka. *Aluze*, 2004, roč. 8, č. 2/3, s. 278–279. Polemika s Karlem Komárkem, který neudržitelně lpí na právní relevanci Durychových

námitek proti volbě kard. Skrbenského arcibiskupem olomouckým.

⁹ Srv.: Durych 2001, s. 154.

¹⁰ Bezprostředním podnětem byl článek kritika Jindřicha Vodáka v České stráži.

¹¹ Čapek 1993, s. 48–49. Čapek však svůj slib nesplnil a leták zapadl bez žádoucího ohlasu.

¹² Čapek 1993, s. 58–59.

¹³ Bloy, L., s. 77.

¹⁴ Srov. *Rozmach*, 1926, roč. 4, s. 280–281.

¹⁵ KOLÁR, J. Tři otázky nad Čapkovými pátečníky. In *Pátečníci a Karel Poláček*, 2001, s. 19.

¹⁶ Čapek 1990, s. 509.

¹⁷ Tamtéž.

¹⁸ Čapek 1993, s. 61.

¹⁹ ČAPEK, K. List Jaroslavu Durychovi. *Rozmach*, 1927, roč. 5, s. 33.

²⁰ *Rozpravy Aventina*, 1926–1927, roč. 2, č. 11, 12 a 13. (Trojí pokrač.)

²¹ DURYCH, J. Svět Karla Čapka. *Rozmach*, 1927, roč. 5, s. 2.

²² Tamtéž, s. 3.

²³ Tamtéž, s. 5.

²⁴ Tamtéž, s. 7.

²⁵ Tamtéž, s. 34.

²⁶ Tamtéž, s. 35.

Literatura

BLOY, L. *Neprodatelný. Deník autorův 1904–1907*. Dobré dílo : Stará Říše na Moravě, 1919.

BRANŽOVSKÝ, J. *Karel Čapek, světový názor a umění*. Praha, 1963.

ČAPEK, K. *Korespondence I*. Praha, 1993.

ČAPEK, K. *Hovory s TGM*. Praha, 1990.

DURYCH, V. *Jaroslav Durych Březinovi, Demlovi, Florianovi. Výbor z korespondence uspořádal Václav Durych*. Praha, 1989. (Samizdat.)

DURYCH, V. *Vzpomínky na mého otce. Životopis Jaroslava Durycha*. Olomouc, 2001.

NOVÁK, J. V.; NOVÁK, A. *Přehledné dějiny české literatury české*. Olomouc 1936–1939.

Pátečníci a Karel Poláček. Sborník příspěvků ze stejnojmenného sympozia. Ed. Pavel Janáček. František Šalé-Albert : Boskovice, 2001.

Typy románových poetik a jejich role v současné české próze

Zdeněk Šanda

Předmětem tohoto příspěvku je česká próza od roku 1989, resp. některá paradigmatata, která se ji pokoušejí principiálně pojmenovat.

Českou prózu (literaturu) tohoto období můžeme z relativně krátkého časového odstupu komentovat jen nejistě. Situaci komplikují i obecně známé a často opakované skutečnosti podmíněné historickou situací v Československu 2. poloviny 20. století. Patří mezi ně zejména narušení percepce literatury, jejich přirozených kontextů tvořených významovými horizonty literárních děl a dobovými recepčními horizonty. Funkční komunikační okruh obnovený v 90. letech v českém prostředí je pak obvykle charakterizován jako chaotické střetávání autorských osobností, poetik, žánrů apod.¹ Sekundárním důsledkem narušené kontinuity literárního vývoje jsou i významné problémy textologické a bibliografické, které se v současné době spíše vyhrocují. V řadě případů si dnes edice či reedice textu vynucuje ediční poznámku, která svým rozsahem často konkuruje vlastnímu uměleckému textu a svou erudicí speciálním literárněvědným pracím. Tato situace se negativně projevuje i v oborových speciálních bibliografiích či v základních pracích lexikografických.² Důsledkem dlouhodobé absence svobodné literární kritiky je chybějící povědomí o elementární kvalitě literárního díla, a to jak ve smyslu společenského, tak i odborného konsensu. Jen nesystematicky se prosazují paratextové signály, vyplývající například z publikování textu v prestižním vydavatelství. Neexistuje všeobecně respektované kritické periodikum či rubrika, ani obecně uznávané kritické osobnosti.

Jestliže se tedy situace v současné české literatuře jeví jako nepřehledná, nabízí se otázka, zda můžeme i přes naznačené komplikace nalézt v české próze tohoto období nějaké tendence, jejichž prostřednictvím by se bylo možné zamýšlet souhrnněji nad její charakteristikou. Základní schéma navrhl A. Haman: „*Naše současná próza se vyznačuje dvěma výraznými rysy: na jedné straně sklonem k autentizaci, projevujícím se v častém výskytu prózy deníkového či memoárového typu, a na druhé straně zřetelným sklonem k fantasknosti, snovosti(...)*.“³ K podobným závěrům dospěl i M. Jungmann, který charakterizoval část české prózy její tendencí k autenticitě a jako její protipól viděl prózu, jež svou poetiku zakládá na „*konstruovanosti textu*“.⁴ Za základní příznaky autentizační poetiky jsou považovány odklonění od příběhu (dějové fabule), faktografičnost a subjektivizace narace. Žánrově je tato poetika zastoupena zejména deníky, záznamy a memoáry

(případně jejich prostupováním do románové struktury) a za její nejvýraznější představitele jsou bráni například J. Hanč, J. Zábrana, I. Diviš, J. Kolář či L. Vaculík. Jako základní znak poetiky konstruovanosti či imaginativnosti bývá uváděna složitá kompoziční struktura. Tentokrát je dějová fabule rozrušena střídáním časoprostorových rovin, dynamickou proměnou hlediska vyprávění, tokem řeči s problematickým rozlišením jejích pásem, častou tematizací vyprávění případně i mystifikací při budování subjektů postav. U tohoto typu poetiky se objevuje i odkazování k postmodernímu narativu.⁵ Za typické autory jsou považováni M. Kundera, J. Křesadlo, J. Kratochvíl, M. Ajvaz či J. Topol.

Všimněme si však některých prozaických textů podrobněji. Jako transparentní příklady obou výše zmíněných prozaických poetik mohou dobře posloužit romány L. Vaculíka *Jak se dělá chlapec* a M. Kundery *Nesmrtelnost*.⁷ V běžně tradovaném rozlišení zastupuje Vaculíkův román linii autentizační a román Kunderův linii konstrukční. Vaculíkův román představuje jeden z vrcholů autorovy románové poetiky, jež se vyvíjí kontinuálně od šedesátých let. Jedním z jejích hlavních rysů je formulace textu jako soukromé historie, resp. jako pokusu o její rekonstrukci. Jelikož nemůže mít povahu reaktualizace, zbývá pouze možnost reinterpretace. Jedním ze způsobů, jak tento interpretační charakter zastříť, je posílit autenticitu vyprávění. Vaculík ho využívá tak, že své texty strukturuje do podoby záznamů (denních, měsíčních apod.), které sugerují představu, že je fikční svět románu přímým nestylizovaným zobrazením vypravěčovy zkušenosti. Využívá k tomu tradiční narativní prostředky – vyprávění v ich-formě, kolísání mezi vnější a vnitřní perspektivou zobrazení, minimalizovaný časový odstup momentu vyprávění od událostí, záznamovou formální kompozici. Román je rozdělen na dva díly. První díl je tematicky možné charakterizovat jako krizi partnerského vztahu, jehož rozpad je pozdržen očekáváním narození syna. Vypravěč se vrací k různým klíčovým momentům vztahu, zpětně se snaží událostem dosadit řád a vyložit v něm svou roli zejména z pozice různě chápané vlastní odpovědnosti. Čím více se vypravěč ve vzpomínkách vrací do minulosti, tím se výrazněji prosazuje jeho zprostředkující úloha. Ve vyprávění dominují vypravěčovy reflexe, které jsou formulovány výrazně subjektivně. V pasážích, ve kterých hodnotí negativně sám sebe jako postavu dřívějších událostí, vyjadřuje svůj distanc od sebe sama proměnou ich-formy za er-formu. Ve druhém dílu tematicky převládá vypravěčovo zaznamenávání událostí spojených s vývojem narozeného syna a jejich vzájemného vztahu. Narace se objektivizuje, nepravidelné denní záznamy ztrácejí reflexivnost ve prospěch popisnosti, minimalizuje se časový odstup momentu vyprávění od zobrazených událostí. Text se výrazněji přibližuje deníku. Jsou zde však vynechávány rozsáhlé časové úseky. Zajímavé je, že mezi tyto elipsy spadá i synovo narození nebo společenské události v Československu na podzim roku 1989. Záznamům dominuje „malá historie“ a vše,

co by ji mohlo narušit zevšeobecněním, jako například tzv. sametová revoluce, či zjednodušením prostřednictvím pojmenování podstaty, jakou je například zrození, je vynecháno.

Román je možné interpretovat i jako vypravěčovo hledání vlastní identity, hledání pravdy jako systému, v němž se jednotlivosti skládají v celek, jehož poznání znovu osvětluje původní východiska. Vaculíkův vypravěč se snaží zavést řád do vlastního bytí, z permanentní sebeidentifikace se vysvobozuje ritualizací detailů z každodennosti a přimknutím se k odpovědnosti, především k postavě syna.

Kunderův román *Nesmrtelnost* znamená v kontextu autorovy poetiky také vyhocení vlastních zavedených narativních postupů. Jejich dominantou je příběhová reflexe o lidské existenci. Kundera v různé míře kombinuje modelové zápletky, reflexivní komentář, proměnu vypravěčských perspektiv, časoprostorovou dynamičnost. Právě v románu *Nesmrtelnost* jsou tyto prostředky použity s mimořádnou intenzitou. Vyprávění se skládá ze tří základních linií (formálně sedm dílů), ve kterých se použitý narativní způsob výrazně liší. První linie vyprávění zobrazuje události, ve kterých vystupuje vypravěč jako jedna z postav. Vypráví v ich-formě, převážně z vnitřní perspektivy a s minimálním časovým odstupem. Některé segmenty jsou vyprávěny jako současné s momentem narace. Způsob vyprávění tak sugeruje dojem pravdivosti zobrazení, jež je podpořena i narativním trikem, kterým je pojmenování vypravěče jakožto postavy fikčního světa jménem autora. Trojjedností subjektů autora-vypravěče-postavy vnějškově posiluje zdání autobiografičnosti a pravdivosti vyprávění. Druhá linie vyprávění je záměrně konstruována jako fikce, zobrazuje postavy a příběhy, které vznikly ve fantazii vypravěče známého z první linie. Ten vystupuje tentokrát jako stvořitel fikčního světa, vypráví v er-formě, vytváří a komentuje události subjektivními reflexemi. Tendence k „pravdivosti“ vyprávění v první linii ostře kontrastuje s tematizovanou „fiktivností“ ve druhé linii vyprávění. Události i postavy obou linií se navíc místy propojují. Charakteristiky fikčního světa jako světa pravdivého nebo fiktivního jsou tím relativizovány, získávají záměrný mystifikační charakter. Ve třetí linii vystupují historické osobnosti, jako například Goethe nebo Hemingway. Mikropříběhy jsou vyprávěny v er-formě a z vnější perspektivy. Zásadní roli zde však mají vypravěčovy reflexe a komentáře k těmto událostem, které mění charakter textu v románový esej.

I Kunderův román vypráví o krizi identity moderního člověka, pro kterého neexistuje metafyzická autorita, a protože sám není schopen vytvořit adekvátní řád, je hříčkou náhody. Vaculíkův vypravěč nacházel východisko v odpovědnosti k druhému. Kunderovy postavy nechápou vztah k druhému jako odpovědnost, ale jako sebepotvrzení. Bojí se smrti, proto se snaží přesáhnout cykličnosti každodennosti a vniknout do linearity historie – snaží se tak stát nesmrtelnými.

Kunderův vypravěč dokládá zejména v reflexích, že historie je překrouceným obrazem skutečnosti. Rezignuje na hledání řádu či smyslu v životě a navrhuje jako jediné východisko „vzít svět jako celek a učinit ho předmětem naší hry; udělat si z něj hračku.“⁸

Z těchto stručných charakteristik způsobů vyprávění obou románů můžeme vyvodit dvě poznámky. První se týká srovnání obou výše představených obecných typů současných českých románových poetik. Poetika autentizace používá pojem „autenticita“, který však vzhledem k literární komunikaci neupřesňuje. Můžeme mu zřejmě velmi obecně rozumět jako původnímu (tedy v zásadě autorovu) pravdivému (tzn. maximálně uvěřitelnému) a minimálně stylizovanému zobrazení. Parametry fikčního světa se tedy co nejvíce shodují s reálným, resp. empirickým světem. Takový fikční svět je ale nutné narativními prostředky vytvořit, tedy konstruovat de facto obdobně, jako fikční svět evidentně fiktivní, např. science fiction. Samotné pojmy autentičnost a konstruovanost tedy nemohou v principu fungovat jako zásadní odlišnosti poetik. Vaculíkův román je vytvořen tak, že vzbuzuje dojem pravdivé zповědi vypravěče. Ale v některých částech Kunderova románu je to podobné – objevuje se tu zvýraznění autobiografických a pravdivostních rysů. Podobně tomu je se subjektivizací vyprávění, která se také objevuje v obou románech. Všimneme-li si subjektivity vypravěčových reflexí v románu *Nesmrtelnost*, je Kunderův román dokonce subjektivnější než román Vaculíkův. V obou románech (i když tentokrát v rozdílné míře) jsme zaregistrovali i střídání ich-formy s er-formou včetně změn perspektivy vyprávění a časoprostorové orientace. Je tedy opět zřejmé, že ani použité způsoby vyprávění, ani jejich pestrost a proměnlivost nevytvářejí distinktivní rysy, podle nichž bychom mohli rozlišit typy románových poetik v současné české próze.

Druhá poznámka se týká tradice románové poetiky. Mnohé z naznačených rysů nejsou ničím novým, jsou přítomny již v základní linii moderního románu dvacátého století (např. M. Proust, J. Joyce, R. Musil, F. Kafka či G. Marqués atd.), jenž byl již dříve vymezen zpochybněním fabule, ztrátou hrdiny, předimenzovanou rolí času, přetížením románovou reflexí.⁹ V české literární tradici jsou představené romány tradiční jednak ve smyslu vývoje vlastní autorské poetiky a pak také v jisté návaznosti na románovou tvorbu starších autorů, například K. Čapka, J. Haška, V. Vančury nebo J. Demla. Romány L. Vaculíka i M. Kundery dnes představují tvorbu autorů starší generace. Ze střední generace autorů publikovali v současné době významné romány například V. Třešňák (1950) či I. Matoušek (1948). Třešňákov román *Klíč je pod rohožkou*¹⁰ kombinuje řadu již zmíněných aspektů vyprávění a doplňuje je o prolínání záznamu prožívané každodennosti se zvýrazněnou fakticitou zařazením principu citace z dokumentů do kompozice textu. Posunuje přitom románovou poetiku směrem ke klasické epice zejména naznačenou příběhovostí, pomalým a detailním vyprávěním. Ma-

touškův román *Spas*¹¹ je naopak charakteristický lyrizační tendencí, převažuje v něm introspektivní reflexivnost, která má fragmentární kompozici s častými motivickými návraty. Současně se zde objevují fantaskní a mystifikační motivy. Z autorů nejmladší prozaické generace můžeme zmínit J. Topola (1962) a především jeho romány *Sestra* a *Noční práce*.¹² I v Topolově románové poetice dominuje torzovitost, významová nedourčenost, dynamická proměna perspektivy vyprávění, časových aspektů i typů promluvy. K výrazným rysům patří i jazykové prostředky (destrukce spisovné češtiny ve všech pásmech řeči, vytváření specifického slangu plného neologismů a hybridního lexika).

I druhá poznámka směřuje k jisté korekci hodnocení situace současné české prózy (resp. literatury). Přes některé evidentní potíže v soudobém českém literárním dění, jež se však podle našeho názoru týkají převážně sekundárních oblastí literární komunikace, můžeme říci, že poetika současné české prózy vykazuje v podstatných složkách vyprávění výrazné znaky souvislého vývoje. I v těch případech, ve kterých je románová poetika představena ve specifické vyhocenosti či v různých kombinačních variantách, je zřejmé, že stále odkazuje k tradici. Snad může právě v tomto smyslu představovat ve zmíněné chaotičnosti současné české literatury (resp. prózy) kontinuitu či řád.

Poznámky

- ¹ KOŽMÍN, Z.; TRÁVNÍČEK, J. *Na tvrdém loži z psího vína*. Brno : Books, 1998.
- ² HANÁKOVÁ, J. *Edice českého samizdatu 1972–1991*. Praha : Národní knihovna, 1997. JANOUŠEK, P. a kol. *Slovník českých spisovatelů od roku 1945 I, II*. Praha : Brána-ÚČL AV ČR, 1995, 1998.
- ³ HAMAN, A. Dokument a fantasma, dvě krajnosti současné české prózy. *Literární noviny* VII, 1996, č. 29, s. 7.
- ⁴ JUNGMANN, M. Česká próza v pohybu. *Tvar* VII, 1996, č. 17, s. 4.
- ⁵ Srovnej i např. Čmejrková, S. *Jazyk literatury*. In DANEŠ, F. a kol. *Český jazyk na přelomu tisíciletí*. Praha : Academia, 1997.
- ⁶ VACULÍK, L. *Jak se dělá chlapec*. Brno : Atlantis, 1993.
- ⁷ KUNDERA, M. *Nesmrtelnost*. Brno : Atlantis, 1993.
- ⁸ Kundera, viz pozn. č. VII, s. 335.
- ⁹ V české literární vědě např. GREBENÍČKOVÁ, R. *Literatura a fiktivní světy I*. Praha : Český spisovatel, 1995.
- ¹⁰ TŘEŠŇÁK, V. *Klíč je pod robožkou*. Praha : Torst, 1995.
- ¹¹ MATOUŠEK, I. *Spas*. Praha : Triáda, 2001.
- ¹² TOPOL, J. *Sestra*. Brno: Atlantis, 1994. *Noční práce*. Praha : Torst-Hynek, 2001.

Literatura

- DANEŠ, F. a kol. *Český jazyk na přelomu tisíciletí*. Praha : Academia, 1997.
GREBENÍČKOVÁ, R. *Literatura a fiktivní světy I*. Praha : Český spisovatel, 1995.

- HAMAN, A. Dokument a fantasma, dvě krajnosti současné české prózy. *Literární noviny* VII, 1996, č. 29, s. 7.
- HANÁKOVÁ, J. *Edice českého samizdatu 1972-1991*. Praha : Národní knihovna, 1997.
- JANOUSEK, P. a kol. *Slovník českých spisovatelů od roku 1945 I, II*. Praha : Brána-ÚČL AV ČR, 1995, 1998.
- JUNGMANN, M. Česká próza v pohybu. *Tvar* VII, 1996, č. 17, s. 4.
- KOŽMÍN, Z.; TRÁVNÍČEK, J. *Na tvrdém loži z psiho vína*. Brno : Books, 1998.
- KUNDERA, M. *Nesmrtelnost*. Brno : Atlantis, 1993.
- MATOUŠEK, I. *Spas*. Praha : Triáda, 2001.
- TOPOL, J. *Sestra*. Brno: Atlantis, 1994.
- TOPOL, J. *Noční práce*. Praha : Torst-Hynek, 2001.
- TŘEŠŇÁK, V. *Klíč je pod rohožkou*. Praha : Torst, 1995.
- VACULÍK, L. *Jak se dělá chlapec*. Brno : Atlantis, 1993.

Spory o filmové adaptace próz Bohumila Hrabala

Zdena Škapová

Problémy, jaké měl spisovatel Bohumil Hrabal s kritikou, když vstupoval na literární scénu a ještě řadu let poté, jsou dnes celkem známou a zmapovanou kapitolou. Patří mezi ty, které dokládají, jak se po roce 1948 totálně a tristně změnilo kulturní poměry, v nichž kritika nepomáhala na svět dílům vybočujícím z momentálně obecně přijímaných konvencí, nýbrž naopak v souznění s těmito konvencemi, rozhodujícím způsobem poznamenanými ideologickým tlakem, všemožně prosazení takového díla komplikovala. Stačí připomenout svědectví Jana Lopatky, který výmluvně poukázal na praxi běžnou ještě v „liberálních“ 60. letech, kdy právě na případech Hrabalově dokumentoval nejen negativní působení kritiky, ale také obvyklé tlaky v nakladatelstvích, jejichž redaktoři nutili Hrabala do uhlazování a „dotahování“ jeho textů, čímž ve skutečnosti docházelo k hrubým zásahům do jeho poetiky a především k významovému zplošťování jeho próz¹.

Od poloviny 60. let, tedy vlastně poměrně záhy poté, kdy Hrabal začal být vydáván (*Perlička na dně* vyšla v roce 1963), objevila tohoto spisovatele i čs. kinematografie, když se k němu obrátili mladí filmaři, tehdy vesměs čerství absolventi FAMU. Šestice režisérů adaptovala šest Hrabalových povídek, spojených nakonec v celovečerní film s názvem **Perličky na dně** (1965, dva snímky byly promítány samostatně). Film je jiné médium a má k dispozici jiné výrazové prostředky než literatura. Tehdejší filmoví kritikové, zaujati stylovými výboji rodící se nové vlny, se plně soustředili na zvažování toho, jak jednotliví tvůrci uspěli při převodu Hrabala na plátno, přičemž spisovatel sám byl jimi bez polemických ambicí vnímán jakožto literární autorita. Dohady o umělecké hodnotě díla se tak ve sféře filmové kritiky jednoznačně zaměřily na filmaře a Hrabal se stal jakýmsi prubířským kamenem, porovnání s ním znamenalo především ohledávání míry talentu jednotlivých (a tehdy vesměs začínajících) režisérů. Od této chvíle po několik dalších desetiletí nebyl Hrabal jen zvláštní kauzou literárního světa, ale rovněž jménem spojovaným s kinematografií. Ani tato oblast nemohla ale být pro autora zdrojem jednoznačné satisfakce – buď že byla jeho díla v procesu převodu na plátno všelijak deformována a všemožně ochuzována, nebo scénáře podle jeho předloh a pak i hotové filmy postihovaly různé cenzurní zásahy i zákazy.

Jak víme, pro všechny filmaře, kteří se podíleli na filmových **Perličkách**, bylo toto setkání pouhou epizodou v jejich tvorbě, jakkoliv ovšem důležitou, neboť se tak přihlásili k vícevrstevnému a komplikovanému vidění lidské existence, jež se samozřejmě nedá beze zbytku vysvětlit společenskými poměry (jak stále ještě požadovalo normativní umění této epochy). Významnou výjimkou v této režisérské skupině je pouze Jiří Menzel – v jeho případě došlo tenkrát k setkání zásadnímu, stvrzenému čtyřmi dalšími návraty k Hrabalovým prózám v průběhu následujícího čtvrtstoletí, setkání, jejichž ohlas osciluje mezi uznalým respektem a ostrými výpady ze strany kritiky. Stojí přitom za zmínku, že publikum Menzlovy adaptace vždy přijalo jednoznačně pozitivně a Menzel je širokými vrstvami vnímán jako režisér, který jim dokázal Hrabalovo dílo zpřístupnit (**Ostře sledované vlaky** zaznamenaly kolem 2 mil. diváků, přičemž počet TV diváků je nezachytitelný). To se paradoxně příliš nepodařilo Dušanu Kleinovi, ačkoliv jeho **Andělské oči** (1994) byly jasně přímočarou sázkou na diváckou popularitu. Další dvě adaptace Hrabalových próz měly vyšší ambice, a to jak **Příliš hlučná samota**, výrazně nezralý až diletantský pokus, který byl v česko-francouzské koprodukci realizován exulantkou Věrou Caisovou v roce 1994 a který měl minimální návštěvnost, tak **Něžný barbar** Petra Kolihy, jenž vznikl na samém konci 80. let (1989). Kritika se ve všech třech případech omezila na střízlivý výčet nedostatků jednotlivých filmů, aniž by cítila potřebu z vysloveně nezdařilých či polovičitých adaptací udělat významnou diskusní kauzu, jakou se staly adaptace Menzlovy. Zatímco v případě tří právě jmenovaných přepisů se v kritických reflexích vůbec nepovažovalo za nutné jakkoliv hlouběji konfrontovat filmový tvar s původním Hrabalovým textem (jistou výjimku znamenal jen Kolihův **Něžný barbar**²), v případě Menzlových filmů byla opakovaně velmi zevrubně konfrontována poetika obou tvůrců, jimi zvolené narativní strategie, jejich zacházení s expresivně kontrastními motivy a hlavně vzájemné odlišnosti v celkovém vyznění jejich děl. Důvodem takové zvláštní pozornosti jistě nebude fakt, že na Menzlových adaptacích se scenáristicky podílel sám spisovatel, ale dojem, jaký jeho filmy vzbuzují – ani ti největší odpůrci totiž nemohou nevnímat vážnost režisérova úsilí o adekvátní uchopení Hrabalových těžko převoditelných próz.

Už v Menzlově poetické miniatuře, jakou byl jeho příspěvek do filmových **Perliček na dně**, povídky s názvem **Smrt pana Baltazara** (u Hrabala se jmenuje Baltisberger) byly identifikovány některé z jeho adaptátorských postupů, jimiž se mu podařilo evokovat na plátně obdobně složitě strukturovanou atmosféru, jakou nalezneme u Hrabala (nostalgicko-komicko-groteskně-tragickou), aniž by přitom tuto bezsýžetovou prózu násilně vyztužoval nějakými přidanými dějovými motivy. Kritika si povšimla, že Menzel obdobně jako autor rozdobil líčení do krátkých scén-epizod a každou z nich jemně lomil do jiné nálady, tak aby vždy dvě sousední byly v odlišné tónině, že je řadil vedle sebe nehierarchizovaně

do řetězce stejně rozvolněného a hypoteticky nekonečného, jako je nekonečné pábení Hrabalových postav. Šlo samozřejmě o mnoho dalších důležitých jednotlivostí (volba autenticky působících tváří, významotvorné spojování hudby a obrazu, kontrast mezi promluvami postav a jejich vzezřením, případně celou situací), ale Menzlova schopnost obejít se bez viditelné dějové kostry a vyprávění fragmentarizovat do sledu detailizovaných mikrodějů sklenutých pod jeden významový oblouk byla opakovaně vyzdvihována jako ideálně korespondující s Hrabalovým vypravěčským talentem. V roce vzniku **Perliček na dně** takto postihl Menzlův režijní přístup k Hrabalovi Jaroslav Boček, v 60. letech významná, ne-li nejvýznamnější osobnost filmové kritiky. Nešlo však o žádnou rozsáhlou studii, spíše o úvahu recenzního charakteru, kde výše zmíněné poznatky o režisérově tvůrčí koncepci měly více povahu pronikavých postřehů než hlubší analýzy. Jeho text vyšel v měsíčníku *Film a doba*, jediné platformě pro fundovanější a rozsáhlejší uvažování o kinematografii, drobné recenze v denících Bočkůvův názor ve zredukované a zjednodušené podobě v zásadě kopírovaly. První z dalších fundovanějších prací vyšla o **Perličkách** až v roce 1988 a kritička S. Přádná³ v ní dále rozvíjela a precizovala pohled na jednotlivé snímky tohoto souboru v duchu Bočkova vidění. Ve své stručnosti je obdobně laděno také glosování tohoto filmu Janem Žalmanem v knize *Umlčený film*⁴ i příslušná pasáž ve studii Jiřího Voráče s názvem *Menzlovy hrabalovské pohádky 5*, k níž se ještě vrátíme stejně jako k rozsáhlému textu S. Přádné.

V případě dalších čtyř dosavadních Menzlových filmů natočených podle próz Bohumila Hrabala panuje poměrná shoda v kritickém soudu ještě u titulu **Postřižiny** (1980) a **Slavnosti sněženek** (1983), kdy se opakovaně, byť většinou se značnou umírněností, poukazuje na Menzlovo otupování Hrabalových ostře vnímaných protikladů života, na potlačování rozměru existenciální úzkosti, jež občas mrazivě prosákne jeho vášnivě barvitým a zaujatým líčením, na jednostranné zdůrazňování povrchně komických aspektů lidské existence a na harmonizaci namísto předvedení jitrivého sváru opačně polarizovaných jevů. **Postřižiny** (2 mil. 800 tisíc diváků) však byly natočeny v době kulturního úhoru totality, jež se zvláště hrozivě rozprostíral na poli kinematografie, což tenkrát jistě přispělo k takřka unisono příznivému přijetí filmu kritikou stejně jako skutečnost, že to byl Menzlův návrat k Hrabalovi po jedenácti letech a poté, co film **Skřivánci na niti** už dlouhých jedenáct let ležel v trezoru. V době vzniku filmu se tak Menzlův adaptátorský přístup k Hrabalovi dočkal jistě problematizace spíše ze strany divadelní kritiky, jež film srovnávala s tehdy uváděnou scénickou podobou těžce prózy v Divadle Na okraji a ve výše naznačeném smyslu poukazovala kupříkladu na secesně elegantní a křečce půvabnou Menzlovu stylizaci postavy Marji (podtrženou volbou Magdy Vášáryové jako její představitelky),

jíž lze jen těžko uvěřit zemitost a živočišnou požívačnost jejího literárního předobrazu (Petr Pavlovský v recenzi *Postřižin* v *Divadle Na okraji*, Scéna, 1983). Teprve Přádná ve zmíněné studii z konce 80. let svým soustředěným pohledem na režijní a hereckou interpretaci pečlivě a přesvědčivě dokumentovala, nakolik se „vizuálně a výtvarně neobyčejně vytříbená a vkusná podívaná“ (s. 217), jakou je Menzlova „lahodná selanka“ s názvem **Postřižiny**, odchýlila od robustnosti předlohy, kde se „krása nikdy nezjevuje ve své čiré podobě, jako prvotní, nekomplikovaná estetická kategorie, nýbrž musí se tu s vynaložením nemalého úsilí obtížně vydolovávat z lůna mnohdy nepohledné až ohyzdné skutečnosti“. Ze stejného úhlu pohledu prověřuje Přádná rovněž Menzlovu následující adaptaci, film **Slavnosti sněženek**, a opět nachází hojnost opěrných bodů pro svou kritickou reflexi Menzlových posunů směrem k modelaci jakéhosi idylického, nasládle sentimentálního světa, v němž tentokrát „málem jako v ráji přebývají všemožní pábitelé, aniž by sem doléhala drsná a trýznivá životní realita“. Všimá si dále Menzlovy narůstající záliby v komediální nadsázce ve stylu něme grotesky, jejíž gagy sice umocňují komický účinek podívané a dovolují vtipně pointovat situace, ale na druhé straně zplošťují jejich obsah a razantně zjednodušují kresbu postav („...vztah France a paní Francové není ve filmu naplněn láskyplným zápolením dvou sobě blízkých lidí, je pouze výsměšně komickým soubojem lidí bezmála k sobě netečných.“ s. 225). Přádná nevysloví přímo, že ve **Slavnosti sněženek** se Menzel při adaptování Hrabala poprvé nebezpečně dostává na hranici proměny charakterů v pouhé figurky, ale příklady, jež uvádí, k takovému konstatování zřetelně míří.

V 90. letech se tato dvě filmová díla ocitají na okraji zájmu filmových kritiků, vrací se k nim pouze Jiří Voráč v uvedeném článku z *Filmu a doby* a zjevně zde vychází z argumentace Přádné a dále rozvádí zejména její tezi o Menzlově ošidné inklinaci ke gagovému a anekdotickému pointování scén i celých epizod. Jak od filmu k filmu postupně narůstá jeho kriticky odmítavý postoj (týká se zvláště posledních dvou filmů, tedy **Postřižin** a **Slavnosti sněženek**), je ve svých formulacích oproti senzitivní a minuciózní Přádné o poznání razantnější. Ačkoliv také bere v potaz „Hrabalovu hlubokou pábitelskou únavu“, která na něho jakožto čtenáře čiší z knihy, vinu za pokleslou žánrovitost nakonec takřka výhradně nakládá na Menzlova bedra, když mluví o „hrubozrnné komediálnosti ve stylu crazy, o komice, jež se stává účelem sama o sobě, o rušivě umělé divadelní inscenovanosti, která lacině sází na hereckou kreaci oblíbeného herce...“ Jakožto exemplum Voráčova nesmlouvavě odmítavého postoje k **Slavnosti sněženek** může posloužit jeho efektně vyhocený postřeh, konfrontující nesouměřitelné duchovní horizonty, nabízené dvěma Menzlovými filmy „Zatímco v **Ostře sledovaných vlačích** umírá Miloš Hrma nepateticky za svobodu a lidství, ve **Slavnosti sněženek** pan Leli svou smrtí zachraňuje už jen dršťkovou polévku.“ (s. 23)

V téže době, tedy v 90. letech, se však strhla poměrně vášnivá polemika o dvě jiné Menzlovy adaptace Hrabala, o filmy *Ostře sledované vlaky* (1966) a *Skřivánci na niti* (1969). Šlo vlastně především o druhé ze jmenovaných děl. Pouze zlomek kritické nevole Andreje Stankoviče, hlavního žalobce, zasáhl i *Vlaky* – asi v tom smyslu, v jakém se ve svém článku o nich již v roce 1968 zmínil Jan Lopatka⁶, když upozornil, že Menzlova adaptace korunovala kyčlovitě zjednodušující interpretaci, jaké se dopustil sám Hrabal, když původní *Legendu o Kainovi* přepisoval do tvaru *Ostře sledovaných vlaků*.

Zastavme se ještě na okamžik u tohoto stejnojmenného filmu, ověčeného Oscarem (1967) a vynášeného dobovou kritikou. Ve svém textu o adaptacích Hrabala mu totiž věnovala značnou pozornost také Příkladná a její pohled na tento film je rovněž poměrně značně kritický. Svůj názor přitom opírá hlavně o detailní rozbor ústřední postavy, Miloše Hrmu, jejíž modelaci vytýká notnou dávku zjednodušení, spějícímu až s předvedením jakési infantilně naivní, nesvéprávné figurky, jejímž úkolem je pouze dojímat srdce diváka svou bezbranností. Jakmile se kritička pustí cestou zkoumání této postavy (a nejen jí) z hlediska logiky její psychologické utvořenosti, začnou se skutečně objevovat povážlivé trhliny (z nich asi nejzásadnější lze vyjádřit otázkou, jak se Hrmovo prostáckovství snaží s jeho tragickým gestem sebedestrukce), je ovšem otázkou, do jaké míry je adekvátní uplatňovat právě takovou metodu v případě lyrické stylizace a poetické nadsázky, s jakou zde Menzel tak citlivě a důmyslně pracuje.

Skřivánci na niti, to je film, o němž Příkladná ještě v roce 1988 nesměla psát a který diváci viděli v kinech až s dvacetiletým zpožděním. Recenze a texty, sklánějící se s respektem před Menzlovým mistrovstvím, jako by shrnul ve svém kritickém zamyšlení Jiří Voráč na stránkách *Filmu a doby*⁷. Neopomněl mít některé kritické výhrady, ale posun od temně tragického podtónu povídek ze souboru *Inzerát na dům, ve kterém už nechci bydlet*, směrem k atmosféře absurdní frašky pochopil jako záměrné Menzlovo gesto distance od traumatizující zkušenosti, kterou on sám na rozdíl od Hrabala neprošel. Dále Voráč ve své studii s důrazem poukazuje na Menzlovo odhodlání vykročit poprvé razantně z hájemství úzce privátního světa představovaných postav do sféry politického a společenského dění a identifikuje parodii, hyperbolu, perzifláž, karikaturu a invektivu jako účinné klíče, jimiž Menzel ve *Skřiváncích* stylizoval skutečnost tak, aby dílo vydalo svědectví o nelidské době, pro niž se člověk stal předmětem hrubé manipulace, pouhou surovinou, se kterou je možno libovolně nakládat. Dokumentuje však také na četných konkrétních příkladech, jak na pozadí takového obrazu epochy dokázal Menzel ve shodě s autorem představit společenství lidí, kteří se ani uprostřed nekonečného ponižování „nedají odsvívit od svobody“ a navzdory útlaku vytvářejí společenství, v němž panuje ryzí přátelství a neokázalá, autentická solidarita. Voráč se na konci své studie zastaví u finální scény *Skřiváneků*

a rozbor její obrazově zvukové kompozice mu výsostně potvrzuje oprávněnost hovořit o „krásné a mohutné katarzi“, již tento film nabízí divákovi a která tkví ve víře v nezničitelnost člověka.

Obsáhlý text o *Skřiváncích na niti* vyšel Andreji Stankovičovi v Respektu ve stejném roce⁸ a tento kritik v něm zaujal ostře a vyhroceně protikladné stanovisko. Vůbec se nepozastavuje nad tím, že dílo leželo dvacet let zamčené v trezoru, a optika, jíž se na ně dívá, mu vskutku nedovolí nalézt cokoliv, co by svědčilo ve prospěch filmu. Zásadní pro takto odmítavý postoj je už Stankovičovo nepřijetí (ale dalo by se také říci nepochopení) oné posunuté perspektivy, s jakou Menzel přistoupil k předloze. Tam, kde Voráč rozeznává funkční využití principů, s jakými při interpretační stylizaci skutečnosti pracuje absurdní fraška, vidí Stankovič jen pokleslý humor, primitivní gag nemístně sem implantovaný z americké grotesky („estébáci působí ve svých zánovních šedivých oblecích a kloboucích spíše jako kidnappers z němých grotesek, představitelky trestankyň si počínají jako girls ve filmech Freda Astaira“), film mu celkově připomíná „nezávaznou taškařici“, „revuální slepenec“, „náladovou limonádu“, má „operetní aranžmá“. Stankovič také ruší, že do filmu byla obsazena „národně-divadelní prominence“, ale uzná alespoň, že v době vzniku filmu nebyly šarže jednotlivých herců ještě tak obehnané. Nicméně známé herecké tváře posilují podle něho dojem neautentičnosti a právě autenticita je pojmem, o němž se Stankovič nejednou opírá v souvislosti se svým vyostřeně kritickým hodnocením Autenticitu ovšem notně postrádá nejen u Menzla, ale rovněž u Hrabala, Inzerát podle něho sice patří k „těm autentičtějším“ ze spisovatelových próz, ale v tomto i jiném ohledu má značné „slabiny“... Ze všeho nejvíce však Stankovič vytýká Hrabalovi, že ze svého líčení zcela vytěsňuje strach, pocit, který byl tehdy nejnaléhavější a nejautentičtější a podmiňoval podle něho veškeré jednání lidí v situaci, v jaké je zastihuje Hrabal. Za zvláštní důkaz scestnosti a pokleslosti autorova směřování považuje pak Stankovič jeho intenci obdařit Anděla, dozorce na Kladně, rysem lidskosti...

Tady asi spočívá základ veškeré Stankovičovy nespokojenosti – vadí mu totiž už sám způsob Hrabalova vidění. Dožaduje se dramatické, ba tragické koncepce syžetu s klasickou polarizací charakterů na kladné a záporné, a to především podle ideologického klíče, a Hrabalovo odideologizované pojetí člověka, jeho nadhled nad postavami, který mu umožňuje nestavět špatnost proti dobré, pravdu proti nepravdě, nýbrž nahlížet na tyto protiklady jako na stejně významné a stejně pravdivé (viz Blažíčková studie *Hrabalovy konfrontace*⁹), to je pro Stankoviče, zajatého pocitem palčivé křivdy z minulosti, neúnosnou autorskou perspektivou. Co postrádá v předloze, to ho už přímo irituje na plátně: „Roky vězení se tu šermuje s odstupem opravdu až dumasovským, jako by šlo o něco, co se odehrálo před dvěma sty lety, a ne o naši nedávnou minulost, ani dnes, po

dvaceti letech od vzniku filmu pořád ještě neuzavřenou a nezreflektovanou, jako by to byla nějaká už naprosto vyčpělá tragédie hodná téměř parodie...“

V žádném z povídek *Inzerátu* skutečně nenajdeme strach, jak podrážděně konstatuje kritik, ale to vůbec neznamená, že by v nich nebyl přítomen v podobě jakési všeprostopující existenciální úzkosti, zrovna tak jako rozměr tragična, jenž je obnažován sice jen výjimečně, ale zato ho vnímavý čtenář rozpozná dokonce i v těch nejkomičtějších či nejpoetičtějších scénách. Hrabalovo zacházení s materií skutečnosti je komplikované, vícenásobně ji přetavuje a stylizuje (nadsázka, kumulace protikladů, kolážovitě spojování jevů, propojení detailu s vysokým nadhledem) a Menzel se ve filmu pokusil o totéž, jakkoliv v jiné poloze. Navíc, jaksi proti duchu Hrabalova psaní, umístil do filmu dvě poměrně rozsáhlé scény, které dokonce explicitně odkazují ke konkrétní politicko-spoločenské realitě začátku 50. let, a jestliže jedna má podobu groteskní karikatury jednoho z nejvyšších představitelů tehdejší moci (návštěva senilního ministra Nejedlého na Kladně), ta druhá s mrazivou děsivostí předvádí jednu z poloh dobového fanatismu, prosáknutější až do běžné rétoriky (učitelka s pionýry na exkurzi v hutích). Možná měl Stankovič na mysli zrovna tyto pasáže, když tentokrát zase naopak prohlásil, že film rovněž trapně „koketuje s předstíráním skutečnosti nejskutečnější“, nicméně inkriminované scény přes svůj realistický nádech nikterak nevybočují ze stylizovaného půdorysu celku.

Stankovičův text vzbudil značný rozruch, ne však na úrovni soustředěně vedené odborné polemiky. V Lidových novinách (5. 5. 1990) na něj reagoval Jan Lukeš, ostatně útočnost Stankovičova zamýšlení byla zčásti namířena právě proti němu kvůli jeho obdivnému postoji vůči Menzlovi a jeho tvorbě. Lukeš následně obvinil Stankoviče ze „slovního siláctví“ a „kritického břídilství“, do kauzy se obsírným článkem na obranu Menzla vložila ve Scéně kritička a překladatelka Kateřina Pošová (Scéna 17/1990) a nakonec bouři uklidňoval Jiří Holý v Literárních novinách (31. 5. 1990). Holý se přitom zčásti přiklonil ke Stankovičovu názoru, i když neadresně, bez konkrétního poukazu na *Skřivánky*; podle něho Stankovič „odhalil reálné slabiny Menzlových filmů“ i skutečnost, že jeho filmy do jisté míry „předkládají už něco hotového, dopředu daného, žádná pravda se v nich nerodí“ a Stankovič „měl právo na takové problémy upozornit“.

Je překvapivé, že žádná z polemizujících stran neuvedla při této příležitosti Stankovičovy výpady nejen proti filmu, ale především proti samotnému Hrabalovi do souvislosti se známým postojem té části undergroundu, která nechtěla spisovateli odpustit jeho navenek projevovanou vstřícnost vůči normalizačnímu režimu. Tentýž odsudek si za jisté ústupky, zejména na začátku 70. let, vysloužil i Menzel, takže tvrdě kritická slova vznesená proti *Skřivánkům na niti* lze chápat spíše jako výraz Stankovičovy občansko-politické nesmlouvavosti, než jako výsledek kritikova vnímavého zvažování skutečných hodnot díla. S odstupem

času může dnes tato causa sloužit jako další z dokladů toho, jak neblaze politikum ovlivňuje kritický výkon, ať už se osobnost kritika nachází mezi těmi, kteří hledají a hájí pravdu, anebo pochází z řad těch, kteří ji vědomě překrucují. Není tragikomickým paradoxem (koneckonců v Hrabalově duchu!), že obě protilehlé strany se tímto filmem cítily být hluboce pobouřeny? Že komunistická moc film zakázala pro nepřipustný politický obsah, zatímco opozici rozladilo, že ho tam zcela postrádala?

V závěru budiž řečeno, že ačkoliv v případě **Skřivánků na niti** Stankovičovy soudy iritují svou neporozumivou příkroostí, Menzel následně nebezpečí manýrismu a významového rozmělnění tak docela neunikl, a to dokonce opakovaně, nejzřetelněji ve svých posledních adaptacích (**Žebrácká opera**, 1991, **Život a neobyčejná dobrodružství vojáka Ivana Čonkina**, 1993). Zvláště pak lze tento prohřešek vytknout mladší generaci filmařů, kteří pokračují v jeho linii (Hřebejk, Svěrák ml.). Sám Menzel svým dalším přepisem Hrabala (**Obsluhoval jsem anglického krále**) brzy prokáže, na co dnes stačí jeho talent.

Poznámky

- ¹ LOPATKA, J. Naturalismus v určitých mezích. In *Šifra lidské existence*. Praha : Torst, 1995, s. 214.
- ² DOČKAL, J. Něžný barbar. *Film a doba*, 1991, č. 3, s. 173–175.
- ³ PŘÁDNÁ, S. Prózy Bohumila Hrabala ve filmu. In *Filmový sborník historický I*. Praha : ČSFÚ, 1988, s. 199–228.
- ⁴ ŽALMAN, J. *Umlčený film*. Praha : NFA, 1993.
- ⁵ VORÁČ, J. Menzlovy hrabalovské pohádky. *Film a doba*, 1992, č. 1, s. 20–24.
- ⁶ LOPATKA, J. Morytáty a legendy. In *Šifra lidské existence*. Praha : Torst, 1995, s. 211.
- ⁷ VORÁČ, J. Skřivánci na niti. *Film a doba*, 1990, č. 11, s. 640–643.
- ⁸ STANKOVIČ, A. To jsou ty konce starých časů? *Respekt*, 1990, č. 7.
- ⁹ BLAŽÍČEK, P. Hrabalovy konfrontace. In *Kritika a interpretace*. Praha : Triáda, 2002.

Význam generačních polemik 1913 a 1924

Martin Tichý

Pojem literární generace je tradičním pojmem literární historie a kritiky a jako takový je běžně používán – ačkoliv je jen málokdy definován. Stává se tak, že se ho užívá v různých kontextech a někdy ve zcela protikladných významech; je pojmem, který každý chápe v podstatě intuitivně. Tento pojem uvedla do naší literární vědy starší literární historiografie, ať už ve své podobě duchovědné (A. Pražák) nebo marxisticko-sociologické (B. Václavek, F. Buriánek). Zatímco pro duchovědné koncepcce je klíčový diltheyovský pojem „generačního prožitku“, marxističtí sociologové literatury zdůrazňují společenskou determinaci změn v literárním vývoji. Těmto přístupům je společné to, že jejich přirozeným východiskem je generace jako obecně sociologický fenomén (lidé narození víceméně ve stejné době).

Největší pozornost u nás věnoval promýšlení obsahu pojmu literární generace F. Buriánek. Ve své monografii *Generace buřičů* vymezuje, jaké jsou znaky určující generaci: stejný věk, shodné prostředí studentského mládí, shodné sociální postavení, obdobné politické zkušenosti a názory, styk s myšlenkovými proudy doby, vědomí národních tradic, shodná situace literárního života a shodný tvůrčí nástup (Buriánek 1968, s. 13). Aby generace získala status „literární generace“, je podle Buriánka třeba, aby její nástup měl „ráz novátorské iniciativy“. Když se Buriánek později k východiskům své monografie vrací, blíže je osvětluje a obhajuje. Při vědomí složitě a nejednoznačné povahy literárního vývoje se mu stává generace čím dál víc hlavně nástrojem literární historie (Buriánek 1985). Omezení významu literární generace na „tradiční literárněhistorickou periodizační kategorii“ dokonává Slovník literární teorie konstatováním, že „v konečném důsledku (...) generační vysvětlování vývojových posunů v literatuře zastírá reálně působící třídní protiklady a zápasy“ (Vlašín a kol. 1984, s. 125–126).

Novější koncepcce literární generace (P. Poslední) jsou založeny na komunikačním základě a zdůrazňují persvazivní charakter generace jako neformálního společenství (Poslední 2000, s. 151–152). Generace tak už není redukována na kategorii literární historie, u níž hrozí, že bude na literární dějiny aplikována mechanicky nebo do nich vnášena z vnějšku. Naopak se pozornost může zaměřit na formování generace v dobovém literárním prostoru a její reflexi. V tomto zkoumání mají zásadní význam **generační polemiky** a šířeji generační literární kritika. Jejího významu v „generačním zápase“ si všiml už A. Pražák. Podle něho

kritika „podněcuje a udržuje jej, určuje jeho smysl a měří jeho expansi a dynamiku. Vždy jest osobitá a úměrná směru, jež nese. S ním vítězí a leckdy i padá.“ (Pražák 1930, s. 21)

Pro Pražáka jsou polemiky jen odrazem jaksi esenciálního a zákonitého boje dvou uměleckých generací o místo na světě, komunikační pohled naopak vede k chápání polemik jako prvku, který generace do značné míry konstruuje a stmeluje. M. Foucault ve svém známém textu říká: „Polemika určuje spojenectví, z ní se rekrutují stoupenci hnutí, ona sjednocuje jejich zájmy či názory, reprezentuje strany (...).“ (Foucault 1996, s. 254) Tato formulace odkrývá jádro generačních polemik a přes Foucaultův značný despekt k polemice jako takové vyjevuje, proč je pro nás, zkoumáme-li význam a funkci kategorie generace v literárních dějinách, polemika důležitým pramenem. Generace se formuje a dotvořuje („vynořuje“) především v polemikách, v nich si – řečeno opět s Foucaultem – zjednává „ospravedlnění“. Zároveň jsou generační polemiky zjevnými symptomy diskontinuit. Pojem generace je úzce spojen se zlomem, s diskontinuitou, která je tak typická pro moderní literaturu s jejím rychlým střídáním různých směrů a stylů (srov. Vodička 1998, s. 143–160). V historickém pohledu se ukazuje, že pojem literární generace se vynořuje a aktualizuje v literárním diskursu vždy právě v oněch zlomových obdobích nástupů moderny, střídání avantgard atd. Právě zde se uplatňuje nejzřetelněji funkce generace uspořádat literární prostor.

Generační polemiky přímo nutí své účastníky, aby jasně deklarovali, na které straně stojí, aby se spojili proti nepříteli, „který je špatný, škodlivý a jehož existence znamená ohrožení“ (Foucault 1996, s. 253), a zároveň boří letité svazky a přátelství a buduje nové. V takovém druhu polemik pak stojí generace jako síla, která legitimuje veškeré jednání a zjednává už předem ospravedlnění, je zástavou, pod níž se vede boj nutně pouze vítězný. Přitom je ovšem záhodno sledovat také jiné žánry, především soukromou korespondenci účastníků polemik, v níž povinný ofenzivní přístup mnohdy chybí a vládne zde defenziva, malověrnost, ba strach.

Platí-li, že generace je zde také proto, aby něco legitimovala a posvěcovala, bojuje se i s její pomocí a o ni. To je myslím podstatné: generace není předem a jednou pro vždy dána (totiž zformována ve své před-diskursivní existenci společnými školami, zážitky, prostředím dospívání atp.), ale je stále v pohybu, její pozice v rámci diskursu se mění, je vždy znovu interpretována, je urputně hájena a strážena její integrita, a je opouštěna, jeví-li se to vhodným; z generace se také vylučuje, do generace se přijímá a generace má moc přivlastňovat si, co jí nepatří. To vše jsou postupy, strategie, které ustavují pozici generace, které pozměňují její „obsah“. Generace není dána ani jako a priori, a není ani něčím stálým a trvalým, nýbrž je stále podrobována re-interpretacím. Jedna a táž generace není ve dvou časových bodech vlastně zcela „táž“. Studium dějin literární kritiky a polemik

nám tedy umožňuje rozumět generaci jako jevu vždy do značné míry – jak řečeno – rozporuplnému, který není nějakou danou jednotou, ale jednotou vždy znova ustavovanou a rozptylovanou. Generace se ukazuje jako jev dynamický, nikoliv v podstatě statický – jakým se vždy v posledku stává v tradičních pojetích. Tento příspěvek se pokusí ukázat, že to, co se v dějinách české literatury obvykle nazývá čapkovskou generací, má jiný „obsah“ před první světovou válkou, ve dvacátých letech a v letech třicátých a čtyřicátých.

V české literatuře přelomu 1. a 2. desetiletí 20. století existuje aspoň u části kritiky vědomí o potřebě zásadnější změny, o nutnosti nových impulsů literatuře, která je podle kritiků (Krejčí 1908, 1911; Novák 1909, 1911) v krizi. Tento stav má význam pro mladé autory, kteří právě v této době vstupují do literárního života (jejich debuty se soustřeďují v letech 1907–1910). Právě tato „krize“ totiž byla položena v základ generačních manifestací. Je přitom příznačné, že nejdříve generaci manifestovali ti, co stáli vně.

Začátkem generačních polemik r. 1913 je úvodní slovo, které měl Otakar Theer na recitačním večeru Snahy 3. března 1913 a nazval je „Mladá česká poesie“. Mladá poesie není pro Theera poesie debutantů, ale poesie prostě současná, mladý je zde téměř synonymem pro moderní, byť zachází s tímto pojmem dosti libovolně, a snad dokonce protiřechivě. Není tu dosud vyznačena nějaká hranice mezi nastupujícími autory a staršími literáty, vše splývá zatím v přívlastku „mladý“. Přitom na jedné straně podle Theera stojí básně „zbavené životního neklidu“, zmechanizované, básně, které se proto vyznačují formální vytríbeností, že nahlízejí na život staticky, popisně a v symbolech – a životě v jeho plnosti se od-cizily. Tady v podstatě opakuje to, co popisovali ve svých analýzách krize Krejčí nebo Novák. Ale nově vidí „směr druhý, velmi odlišný, ba možno říci protilehlý“ (Theer 1913/1920, s. 35). Ústředním bodem charakteristiky tohoto směru činí volný verš (být ani na recitačním večeru nebyl výlučný). Theer ani posléze Fischer (1913) nejsou schopni nějak přesně definovat skupinu či hnutí, o němž hovoří. Potvrzují tak, jak problematické bylo najít nějaký svorník pro tak disparátní skupinu básníků, jaká se představila na recitačním večeru Snahy a posléze také v Almanachu na rok 1914, jehož příprava na jaře a v létě 1913 akorát vrcholila.

Klíčový význam pro formování „diskursu o generaci“ měla až Theerova stať *Dvě generace*, otištěná v červenci. Teprve zde ostře rozřál současnou literaturu na dvě, na literaturu mladou a starou. Atribut „mladý“ zde ovšem už není pojímán tak konfusně jako v březové přednášce, naopak je postaven do ostrého protikladu ke starému. Všechny příznaky krize už dříve diagnostikované v české literatuře jsou nyní připsány na vrub starší generace, „která je sumárně charakterizována symbolismem, dekadentstvím a novoromantismem“ (Theer 1913a). Proti ní staví Theer mladé, nové lidi, kteří „vstupují dnes do umění“ s jiným životním přístu-

pem, s jinou filozofií. Dílo generace devadesátých let je zde – tento moment je klíčový – odsuzováno právě jako to, co bylo, jako uzavřená minulost. Když hovoří o této generaci, užívá Theer důsledně préteritum; kdežto když svolává mladou generaci, užívá stejně důsledně prézens. Zvolený způsob jazykového vyjádření má podtrhnout propast mezi „starými“ a „mladými“. Rozvržení literárního prostoru je provedeno takto ostře hlavně negací, pozitivní momenty ve vymezení mladé generace nejsou na první pohled tak důležité – Theer charakterizuje mladé podobně jako dříve především pomocí volného verše a dynamismu.

Všechny Theerovy „generační“ texty ukazují na způsob, jakým konstruuje roli, již si přisvojuje v kontextu předválečné moderny: sám se při všem vědomí souvislosti svého díla s dílem mladé generace staví *vně* generace; snaží se charakterizovat mladé snahy jakoby z nich samých, bez vlastních vkladů. Ale aby je zároveň nestavěl daleko od sebe, snaží se Theer mladou generaci definovat úmyslně dosti široce. Při tom všem se ovšem Theerovy kritické texty nemohou vzdát své programové funkce, jinak řečeno, nevzdávají se snahy generační diskurs usměrňovat. Theer se chce stát mluvčím generace, ale spíše ve smyslu průvodce či protektora mladých snah. Tuto interpretaci potvrzují i některé pasáže z korespondence.¹

Podobnou strategii realizují texty Arna Nováka, zejm. známý *Sestup do podsvětí*. Krátce před vydáním Almanachu (jehož byl účastníkem) byla Novákem znovu aktualizována otázka generačního rozvrstvení v soudobé literatuře. Opět je zde východiskem krize literatury; oproti vlastním starším textům chápe krizi jako „bohdá uzdravující“. Vyznačuje ji negace tvorby generace devadesátých let ze strany mladých jako „čin vnitřního osvobození, akt nutné důslednosti“ (Novák 1913, s. 12). Podobně jako Theer také Novák dospívá k vymezení dvou protikladných generací v soudobé literární situaci. Avšak na rozdíl od Theera neodsunuje starší generaci do minulosti, je pro něho generací přítomnou a přiznává jí ještě jistý, i když jen omezený potenciál. Proti rozkladnému a negujícímu postoji generace devadesátých let vidí Novák vystupovat mladé s touhou „po syntese, po dynamickém řešení konfliktů životních, po formově ryzí konstrukci umělecké“ (ibid., s. 13). Avšak zároveň shledává, jak nebezpečná je její souvislost s obdobnými proudy v západních literaturách, jak může vést ke ztrátě národní osobitosti, neuvědomí-li si, že předpoklady cizích snah nejsou identické, jak může vyústit v pouhou mechanickou napodobivost a imitaci ciziny.

Proti tomuto nebezpečí nabízí Novák lék: domácí tradici. Takový význam má mytická parabola článku. Stejně jako antickým hrdinům je i literární mládeži nutno sestoupit do podsvětí, po popření bezprostředních předchůdců navázat rozhovor s velkými mrtvými starších generací: Nerudovy a Vrchlického.

Směrování k tradici se u něho nespojuje jako u Procházky nebo Martena se zásadním odmítnutím nového konceptu, ale naopak se zřejmou sympatií k ně-

mu, jak v polemické odpovědi hned upozornil Šalda (1913/1954a). I u Nováka jde o pozici „vně generace“, jež se ovšem v žádném případě nezříká snahy diskurs usměrňovat, zde ve smyslu svébytně pojímaného tradicionalismu. Polemika se Šaldou přiměla pak Nováka asi vůbec nejzřetelněji tuto svou pozici pojmenovat. „*Na rušných a složitých křížovatkách literárních drab má kritik nejen povolání strojvůdce, ale často i úlohu vyhybkáře, zřídka příjemnou. Plnil jsem ji, jak dovedl jsem nejpoctivěji, právě úvahou ‚Sestup do podsvětí‘.*“ (Novák 1913a, s. 56)

Reakce mladých tvůrců na Novákův tradicionalistický apel zazněly jednotným hlasem. Byl to hlas antitradicionalismu, či lépe řečeno prezentismu. Všichni odmítají Novákovo vnucování minulosti jako neplodné a pomýlené; před umělcem podle nich stojí úkoly dneška – úkoly, které minulé doby neznaly, a nemohou tedy být nijak nápomocny jejich řešení. Vyhroceně a přitom charakteristicky formuluje zbytečnost tradice tváří v tvář přítomnosti Ervín Taussig, když říká, že „přítomnost mi dává tolik potravy, že mé síly ani na ni nestačí“ (Taussig 1913b). Jediná tradice, o níž může být řeč, není vracet se k něčemu, co minulo, co bylo sice snad významné, ale je už uzavřené, nýbrž řečeno opět termínem Taussigovým „zintensivnění přítomnosti“ (Taussig 1913).

Novákův pokus imputovat mladé generaci svou osobitou koncepci tradicionalismu zcela selhal a byl razantně odmítnut právě těmi, jimž měl pomoci k prosazení se. O tom, že taková koncepce byla nepřijatelná, svědčí i skutečnost, že v době přípravy druhého ročníku almanachu vynalezili zejména bratři Čapkové dost úsilí, aby již Novák mezi přispěvateli nového almanachu nebyl, jakož i neojedinělé výpady proti němu na stránkách Scény v jejím druhém půlročníku.

Právě jednotnost a razance tohoto odmítnutí usměrňování mladé generace skrývaly v sobě onen nutný generační prvek. Ten se projevil v době vystupňovaného literárního sporu na podzim 1913 současně rovněž v polemických střetech mezi Šaldou a Čapkem (které prolínaly s diskusí nad Novákovým manifestem). Příznačná pro generačně rozlišující funkci této polemiky je Čapkova replika na Šaldův úvodní text (Šalda 1913/1954). Čapek neodpověděl hned věcně, ale pospíšil si s poznámkou, v níž hned na úvod celé polemiky konstatoval, že v ní je nutné neporozumění; „jelikož nehledám pravdy u pana Šaldy, nenajde jí on nikdy ve mně“ (K. Čapek 1913/1995a). Ostentativní odmítnutí smyslu polemiky, jež tak kontrastuje s frazeologií přátelství a porozumění v polemice Novák – Šalda, má svůj zřetelný účel, který spočívá v jasném vymezení pozic v literárním prostoru. A stejně se děje v téměř současném článku proti Medkovi, který ve svém textu (Medek 1913) sumarizoval stanovisko Moderní revue k programu nového umění a k polemikám, které se o něj vedly. Ostrost, s jakou Čapek odbyl Medka (K. Čapek 1913/1995), je nástrojem, jímž se rozhodl také zde, a především zde: proti autorovi narozenému ve stejném roce, vymežit své místo v literárním

prostoru. V dopise pak ubezpečuje Neumanna, že Medek „patří k starým“ (Korespondence 1962, s. 58).

Obě polemiky – proti Šaldovi a proti Medkovi – Čapek chápal i realizoval jako „jakési oddělení mladých od starší generace“ (ibid.). Velké naděje v tomto smyslu vkládal do vydání Almanachu, který „vyjde zrovna včas, aby pozitivně zužitkoval to roztřesení“; byly to naděje, které však měly být zklamány.

Generační povaha uvedených polemik je zřetelná. Mladí zde vystoupili spolu, vedli polemiky souběžně, a dokonce se navzájem podporovali (srov. Taus-sig 1913). J. Kodíček kupř. rozvíjí jednu Čapkovu polemickou zmínku v trojdílnou polemiku se Šaldou o otázkách vskutku marginálních, stejné pozadí má též Kodíčkovu napadání redakce Lyrického almanachu 1913. Jak důležitým se pro mladé najednou ve vypjaté době stalo generační spojenectví, vypovídá Taussig v polemické glose na margo Duhamelova článku v *Mercure de France*.

„(...) nelze přehlédnouti, kolik intensity v ideovém životě vyvolává, spojují-li se, hlavně na přechodu období, jednotlivci různého založení psychického, ale směřující za jedním – pro tuto dobu daným cílem. To není stádné myšlení ani postup massou, nýbrž jen nutná kontrola, jak hláсанé idee se facetují o kritický názor vyspělých jednotlivců. Tím dán jest přesný ukazatel, ale i tempo a rozmach, o něž jednotlivci se lze opřítí.“ (Taussig 1913a, s. 31–32)

Pro generační chápání těchto polemik je důležité, že celý spor byl velmi vzrušeně prožíván také v opačném táboře, v okruhu *Moderní revue* a v Šaldově okolí, a také zde se mu přisuzoval generační význam. Svědčí o tom prudkost a pozadí Šaldova vystoupení v polemice proti Novákovi a skutečnost, že se v důsledku těchto polemik s Novákem rozešel. Svědčí o tom i Šaldův významný interes na Sovově recenzi Almanachu na rok 1914. Ale vypovídá o tom rovněž jistá „generační nervozita“, kterou byla polemická střetnutí provázena a která se vyjevuje v neveřejných projevech. I v tomto okruhu není polemické střetnutí vnímáno ze své věcné stránky, ale především jako činitel sebepotvrzující. Růžena Svobodová si třeba stěžuje Zdeňku Nejedlému, jak jsou odsunováni do pozadí spisovatelé, „za nimiž stojí životní dílo“ na úkor dvacetiletých chlapců, jimž „všichni jako svatí králové koří se“ (Listy F. X. Šaldy... 1974, s. 229). Dojem, že jejich generace je kritikou stíhána ve jménu mladých, potvrzují také slova dalšího příslušníka tohoto okruhu, Antonína Sovy. Hovoří v korespondenci přímo o dobách zlých, protože „být padesátníkem znamená býti exponentem všech nespokojeností, útoků a starých hořkostí“ a také „ted' už kdejaký nonvaleur i mezi univerzitními profesory dělá politiku mladých proti starým“ (Šalda – Sova 1967, s. 107). Osobní řešení této situace vidí Sova v tom přestat vydávat své knihy, když se nemohou setkat s pochopením. V takto vnímané situaci posilují se i v této skupině vzájemné vztahy (viz Šaldův článek k Sovovým padesátnám a jeho odraz v korespondenci: Šalda – Sova 1967, s. 109, 111, a zejména 114).

Svědčí to o tom, že právě polemiky roku 1913 měly značný diferenciační potenciál a rozhodnou měrou se podílely na ustavování generačního diskursu. Ohlas Almanachu na rok 1914 potvrzuje, že polemická aktivita mladých přinesla to, co od ní bylo očekáváno: oddělení starých od mladých. Aspoň kritika toto oddělení viděla jako dosti výrazné, byť samozřejmě aby přiznala mladým status generace, k tomu jí většinou přece jen chybělo průkazné básnické dílo. Přitom kritika rozpoznala generační šev i v rámci samotného Almanachu. V tom momentě si K. Čapek musel uvědomit, že Almanach v podobě, v jaké vyšel, nemohl naplnit naděje, které do něho ještě v září vkládal. Pochopil, že generace se formuje někde jinde a právě v emancipaci od novákovského tradicionalismu stejně jako Theerovy koncepcce verslibristické.

Pro generační polemiky r. 1913 je charakteristické, že jistá neujasněnost mladých snah poskytovala významný prostor pro kritiky starší generace, kteří z obecně cítěné stagnace a z „ducha přeměny“ chtěli vydobýt nové impulsy pro literární vývoj, a přimkli se proto k nastupujícím mladým autorům. Úkolu formulovat generační program se tak v jisté době ujímají kritici stojící mimo generaci. To nemá paralelu v situaci devadesátých let.

V novoklasicistických počátcích mládeže měl potenciál stát se takovým „kritickým průvodcem“ F. X. Šalda. Postupná proměna stanovisek mladých však postavila včerejší sympatizanty proti sobě. Šalda se tak stal jedním z nejvýznamnějších oponentů mladé generace, a tedy i objektem, vůči němuž se vymezovala. Kritickými průvodci mladých se tak měli stát, jak jsme ukázali, zejména Otakar Theer se svou koncepcí verslibristickou, dosti širokou, aby na ní vyrostl Almanach na rok 1914, Arne Novák se svým tradicionalismem, jenž byl odmítnut s razancí, jež asi i jeho samého překvapila, a Stanislav K. Neumann. Pro tento typ „kritického průvodce“, který zde vymezujeme, je charakteristická především pozice vně generace, která je ovšem deklarována (nikdo z nich se nestaví členem mladé generace) a spojena se ctizádostí generačního diskursu ovlivňovat, usměrňovat, formovat – právě z vnějšku. Vlastní generace se pak projevy svých příslušníků formovala především v polemikách roku 1913 v emancipaci od Nováka a zároveň (být víc skrytě) od Theera. Zdá se, že těmito polemikami provedené nové rozvržení literárního prostoru bylo v zásadě akceptováno na všech stranách. Tím se otevřely možnosti pro další vývoj a rozvoj modernistické koncepcce, kterou ve svých programových projevech představovali. Ale zůstalo jen u možností... Vypuknutím války byl organický vývoj znemožněn.

Zásah válečného kataklyzmatu a samozřejmě nástup nové generace v letech 1919–1920 pak vedly k tomu, že sám koncept generace musel být na počátku dvacátých let definován znova a jinak. Později její příslušníci (hl. K. Čapek) tvrdili, že před válkou žádná generace nebyla a že každý šel sám; to je především

produkt této nové optiky, kdy už nemohla být generace definována převážně negativně vůči okruhům Šaldově a Moderní revue, které už neexistovaly, ani svým prezentismem a dynamismem, které ztratily svou brizanci.

Tím byly také vytvořeny podmínky pro proces poněkud atypický: pro novou sebereflexi této generace, která byla provedena ne vůči předcházejícím generačním vlnám, ale v nové situaci vůči generaci mladší.

V programových člancích příslušníků poválečného mládí, hlavně ve statích Teigových, je od přelomu 10. a 20. let výrazně vytyčován protiklad „mladé“ generace (s ní souzní i častá spojení „nové umění“, „proletářské umění“, „nový svět“) a generace „předcházející“, „starší“ (s tím opět souvisí frekventovaná slovní spojení „měšťácké umění“, „kubisticko-futuristické umění“). Vůči tomuto programovému úsilí nastupující generace, zdá se, zůstávali zatím autoři, vůči nimž se literární mládí takto vymezovalo, v podstatě lhostejní, spíše se snažili generační rozdíly bagatelizovat. Ukazuje se to mj. v anketě časopisu *Most* z roku 1922 (*Avantgarda... 1971*, s. 279–329).

Ale bylo pouze otázkou času, kdy ráznost nástupu mladé generace narazí na zásadnější odpor. „Roznětkou“ se stal almanach *Devětsilu*, který zaznamenal zásadní odsouzení ze strany kritiků, jež bychom mohli řadit do čapkovské generace. Peroutkovy a Kodíčkovy názory na původnost umění nejmladší literární generace stály zatím jen na okraji jejich argumentace a nesměřovaly k zásadnímu pojmenování literárních zásluh jejich generace, již ani nedovedli pojmenovat a vymezit. Přesto byla jistá generačně obranná tendence přítomna. Postřehl to F. X. Šalda: „Pan Peroutka – právě jako p. Kodíček – zkritisovali nejednou, není o tom pochyby, velmi bystře a případně vady a nedostatky almanachu *Devětsilu*... Ale učinili to řekl bych s tendencí nekritickou, vnějškovou, cizí kritičnosti: *ad maiorem fratrum Čapkovum gloriam*.“ (Šalda 1923/1959, s. 135)

Vyhrocení sporu jako sporu generačního přišlo opět ze strany mladých, v článku Karla Teigeho v *Československých novinách* (Teige 1923). Na nesmělé Kodíčkovy pokusy reagoval v lednu 1923 Teige článkem, v němž neobyčejně ostře vymezil v moderní české literatuře tři generace: generaci let devadesátých, generaci „tvrdošjnou“ a generaci svou, nejmladší. Přitom právě prostřední článek této trojice označil za úpadek. Členové této generace podle něho zdegenerovali z někdejších revolucionářů na hofráty, vinou vlastní nedostatečnosti a slabosti se oddali „nemravným aliancím a nečistým kompromisům“, a nepředstavují proto v současné literatuře žádné zásadní hodnoty, a těmto starým tedy podle Teiga „skutečně nezbyvá než umřít“⁴² (Teige 1923).

Spíše než na zásadní obranu své generace před tímto útokem se soustředili kritické čapkovské generace na kritiku programových postulátů a vlastní tvorby *Devětsilu*, a především na metody, které se už „prostě přejídají“ (J. Čapek 1923).

Proti mladému generačnímu šiku (také teoreticky zdůvodněnému) stáli kritikové předešlé literární generace izolovaně.

Rozsáhlá polemika o třech literárních generacích byla zahájena až zjara 1924 článkem Josefa Kodíčka v nově založené Přítomnosti. Bezprostředním podnětem k této stati hledající vlastní generaci bylo úmrtí Jiřího Wolкера. Když Kodíček pozoruje „krásné oslavy, jichž se v těchto dnech dostává ubohému Jiřímu Wolkerovi“, přiznává bez obalu: „Nemohli jsme se ubránit výčitek.“ (Kodíček 1924, s. 152) Proti postavě vůdčího zjevu mladé generace staví do kontrastu osobnosti a díla svých generačních souputníků Ervína Taussiga a Bohumila Kubišty a shledává, že jsou nedoceněni, stejně nedoceněni jako jejich generace. Kodíček pojímá svou generaci, již traktuje jakoby objektivně a nezúčastněně („oni“), především jako novátorskou, revoluční; zřetelně zde navazuje na programové úsilí předválečné moderny. Zároveň ji chápe jako dosud nepřekonanou, čímž aktualizuje svou generační argumentaci v nové situaci. Stává se zde demiurgem své generace, pozvedá ji z prachu, do něhož ji uvrhla válka a poválečný zmatek, tvoří ji z tvůrčích individualit, které byly příliš silné na to, aby dovedly utvořit sevřenou skupiny, příliš nesmlouvavé a přísné na sebe i na své vrstevníky.

Hned v následujícím čísle Přítomnosti vychází další článek hledající generaci, nazvaný přímo *Hledá se generace*; jeho autorem je Karel Čapek (1924). Příspěvek Kodíčkův a Čapkův vznikly nezávisle na sobě a jsou dokladem toho, že příslušníci předválečné moderny pociťovali v literární situaci první poloviny 20. let nutnost vymezit se vůči nejmladší básnické generaci a obnovit své programové úsilí. V zásadních bodech chápe Karel Čapek svou generaci (které mimoděk poprvé dává jméno „ztracené“ generace) stejně jako Kodíček. Dojem určité ukřivdnosti, vyvěrající z pomíjení významu jejich generace, je jim společný, stejně jako pocit rozprášenosti generace.

Na zmíněné generační manifesty reagovali především F. Götz a mluvčí Devětsilu Seifert a Teige, ale také třeba J. Durych. Na dosavadní průběh generační polemiky navázal opět J. Kodíček. Zatímco v prvním svém článku, jímž rozpoutal diskusi, Kodíček svou generaci rekonstruuje, vytváří spíše jako historický fakt, nyní je již generace živým celkem, je již „skoro nalezená“, jak říká v titulu své úvahy, „je stále z důležitých, ne-li hlavních, utvářečů vývoje.“ (Kodíček 1924a, s. 365) To je podstatný posun: nyní už agresivní odmítnutí mladých snah a hledání generace, jež přece byla navzdory mladým a má své místo, přerodí se v nalezení generace, která je – a nejen je, nýbrž je určujícím elementem uměleckého vývoje.

Hlavním kritériem vymezení generačního švu se v polemikách roku 1924 stala – řečeno termínem Götzovým (1924) – „sociální víra“. Sociální víra je Götzovi rovněž kritériem kvality básníka, poněvadž nejen odděluje mladé od všech starších literárních generací, ale je novou, lepší kvalitou. F. X. Šalda místo Götzovy sociální víry staví svůj obdobný pojem (sociální) *jistoty*, již teprve tato generace

má. Jejich kolektivismus, podřízení individuálních intencí kolektivnímu smyslu znamená konec etapy „starého složitého útvaru *ilusionistického*, jež bych nejraději, a doufám i správně, nazval český literární *barok*“ (Šalda 1924/1959, s. 273). Tento útvar v sobě podle Šaldy zahrnuje nejen generaci 90. let a starší generace, ale také generaci pragmatickou. Typické pro tuto fázi uměleckého vývoje je, že básníci „nad prázdňem života týčili nebo klenuli něco, co mělo dáti sílu žítí jej, a žítí jej vítězně“ (ibid.).

Replika Šaldovi od M. Rutteho (1924) potvrzuje, že jako zásadní problém je v generační diskusi roku 1924 chápán protiklad sociální víry/jistoty (popř. revolučnosti, nového duchového obsahu) mladých a skepticizmu, který proti ní staví „pragmatisté“. Tento protiklad lze také v trochu jiné poloze chápat jako protiklad kolektivismu mladé generace a individualismu generace předcházející. Zároveň se ale ukazuje, že přes sdílení oné „skepse“ ji příslušníci pragmatické generace pojímají odlišně. Proti Kodíčkovu mužsky drsnému uchopování světa, v němž je skepticizmus čin heroický, bolí a obsáhne „větší rozlohy lidského i společenského utrpení“ (toto pojetí můžeme chápat jako expresionistické) stojí Rutteho skepticizmus jako cesta k iracionálnímu. Rutteho skepticizmus popírá vlastně sám sebe tím, že ruší svou intelektualitu nalezením iracionálního, podvědomého na samém dně intelektu, kam se ponořuje. Zde se rodí nová víra, venkoncem stejně iracionální jako každá víra jiná, ale je to víra znovunalezená – paradoxně – skepsí.

Rutteho pojetí se svým humanismem, aktivismem a meliorismem dost liší od Kodíčka, ale na druhé straně se tím přibližuje Čapkům. J. Čapek chápe skepticizmus jako obranu proti jalovým idealistům, „agentům s hodnotami nadosobními“ (J. Čapek 1924, s. 372), kteří věří jedné věci a žijí tak ve světě jako na nepřátelské pustině; oproti této víře v jednu věc skeptik věří v tisíc věcí a odtud pramení důvěra v život, víra „v hodnoty osobní a obecné“. Tomu odpovídá i neadresná polemická reakce na Šaldovy názory z pera K. Čapka (1924/1985a, 1925/1987). Čapek zde přijímá podmíněně název pragmatistické generace a sevrěněji formuluje své pojetí skepse, jež bychom mohli charakterizovat jako pragmatistické a jež je v souladu s výše zmíněnými názory jeho bratra Josefa: proti představám mladých o revoluční přeměně v umění i ve společnosti říká Čapek: „... nemůžeš svět spasit, protože chceš světu pomáhat“ (Čapek 1924/1985a, s. 539).

Generační diskuse roku 1924 přinesla samozřejmě především polemickou tendenci diktované výpady, projevil se v ní dávné osobní animozity i čerstvé sympatie. Ale přes tuto svou omezenost znamenala přelom v chápání čapkovské generace. Významnou skutečností bylo samotné uznání této generace jako jistého faktu, a to nejen od mladších, ale hlavně v rámci generace samé. Její příslušníci dokázali pojmenovat, co je spojuje, v čem jsou si blízcí a především v čem se

odlišují od následující generace wolkerovské. Svým způsobem si příslušníci této generace nebyli již nikdy tak blízko jako v průběhu polemik v roce 1924.

Proti dosavadnímu chápání pragmatické generace jako generace umělecké se objevují na konci 20. let a na počátku let třicátých tendence mířící k politickému (v širokém slova smyslu) vymezení. Politické vymezení čapkovské generace bylo umožněno už předválečným chápáním umělce jako občana, přijetím pragmatického aktivismu a demokratismu a konečně také tím, že wolkerovská generace se přihlásila ke komunistické levici, již bylo třeba chápat jako ohrožení demokratického charakteru nového státu. Posun k politickému vymezení souvisí zřetelně také s proměnou chápání sociální role umělce na přelomu 20. a 30. let. Ta se děje ve znamení služby, jež v případě čapkovské generace směřuje k posilování demokratického, pluralitního konceptu společnosti oproti zároveň se vzrůstajícím totalizujícím ideologiím (viz Haman 2002).

Politická redefinice generace, provedená některými jejími příslušníky na přelomu 20. a 30. let je do značné míry reakcí na změnu literární i společenské situace; připomeňme, že na přelomu 20. a 30. let také dochází k rozsáhlé „generační diskusi“ v řadách poválečné avantgardy, jež se rozpadá na několik znepřátelených skupin, že i univerzální postulát „revolučnosti“ je mnohými (zejm. po roce 1929) opuštěn.

Několik pokusů vymezit čapkovskou generaci nově (Peroutka 1931; K. Čapek 1932/1986; Kodíček 1933) je postaveno nyní především na pojmech jako „budování“, „odpovědnost“, „služba“. Je to pokus generaci definovat především šířeji. Projevuje se zde již předválečné pojetí umělce jako občana, pojmání života jako celku a rovněž zdůrazňování politické (v nejširším slova smyslu) funkce umění. Nicméně je zřejmé, že ne všichni, kdo se zařadili do řad pragmatické generace v diskusi roku 1924, se nyní sešli pod praporem budovatelské generace, jejíž tribunou byla učiněna Přítomnost.

Poválečná proměna obrazu čapkovské generace proběhla ve dvou fázích. Předválečných programový radikalismus účtující především se vším starým a snažící se obnovit pouto umění s přítomnou dobou (což je obsah generačního prezentismu) byl nahrazen snahou najít vlastnímu pokolení místo v rytmu střídání generací. Zatímco v generační diskusi roku 1924 byla jako hlavní rys generace traktována *škepse*, do jisté míry také zástupně za *individualismus*, přičemž ovšem tento pojem byl jakožto předmět polemiky kritikům čapkovské generace vnucen jejich odpůrci (hlavně jako protiklad mladé revolučnosti), na přelomu 20. a 30. let se určujícím znakem generace stává *státotvornost*, v textech generačních kritiků spíše pojímaná obecně jako *odpovědnost* (za člověka a společnost).

Poznámky

¹ V dopise Otokaru Šimkovi z 12. září 1912 píše o přátelství s ním, A. Novákem a Janem z Wojkowicz a posléze: „S mladšími než jsem sám nelze přirozeně navázat přátelských styků, posvěcených dlouholetým spolužitím. Ale těší mne, že ke mně přicházejí mladí lidé se živými sympatiemi, a že ti, kteří přicházejí, jsou z nejlepších, z nejdovážnějších v mladé generaci. Přál bych si, abych se stal centrem těchto duší (...). (Viz Na paměť Otakara Theera. Praha, B. M. Klika, 1920, s. 77.) Srov. i dopis Janu z Wojkowicz z 26. října 1914 (ibid., s. 88).

² Tato slova adresoval starší generaci J. Wolker v anketě Mostu.

Literatura

Avantgarda známá a neznámá. Sv. 1. Ed. Š. Vlašín a kol. Praha : Svoboda, 1971.

BURIÁNEK, F. *Generace buřičů*. Praha : UK, 1968.

BURIÁNEK, F. *Z literárněvědných studií*. Praha : ČS, 1985.

ČAPEK, J. Pro domo. *Lidové noviny*, 4. 2. 1923, s. 7.

ČAPEK, J. Skepsi ve psí a o kursu nadosobních hodnot. *Přítomnost*, 1924, roč. 1, s. 371–373.

ČAPEK, K. V 11.-12. čísle Moderní revue.... *Přehled*, 1913, 11, s. 851, též in K. Čapek. *O umění a kultuře. Od člověka k člověku. Dodatky*. Praha : ČS, 1995, s. 18–19.

ČAPEK, K. V posledním čísle České kultury... *Přehled*, 1913, 11, s. 866, též in K. Čapek. *O umění a kultuře. Od člověka k člověku. Dodatky*. Praha : ČS, 1995, s. 20.

ČAPEK, K. Hledá se generace. *Přítomnost*, 1924, roč. 1, s. 164–165, též in K. Čapek. *O umění a kultuře II*. Praha : ČS, 1985, s. 522–524.

ČAPEK, K. Ignoramus a ignorabimus. *Přítomnost*, 1924, roč. 1, s. 641–642, též in K. Čapek. *O umění a kultuře II*. Praha : ČS, 1985, s. 537–540.

ČAPEK, K. O pragmatism. *Přítomnost*, 1925, roč. 2, s. 39–40, též in K. Čapek. *Univerzitní studie*. Praha : ČS, 1987, str. 329–335.

ČAPEK, K. Sám o sobě a o věcech závažnějších. *Přítomnost*, 1932, roč. 9, s. 65–66, 81–82, 100–101, 118–119, 152–154, 107–171, 181–182, též in K. Čapek. *O umění a kultuře III*. Praha : ČS, 198, s. 291–327.

FISCHER, O. O volném verši. *Národní listy*, 17. 4. 1913, s. 1.

FOUCAULT, M. *Mýšlení vnějšku*. Praha : Herrmann & synové, 1996.

GÖTZ, F. O těch generacích. *Přerod*, 1924, roč. 2, str. 98–102.

HAMAN, A. *Východiska a výhledy*. Praha : Torst, 2002.

KODÍČEK, J. O jedné generaci. *Přítomnost*, 1924, roč. 1, s. 152–153.

KODÍČEK, J. Generace skoro nalezená. *Přítomnost*, 1924a, roč. 1, s. 363–365.

KODÍČEK, J. Desátému ročníku, čili mezi dvěma žernovy. *Přítomnost*, 1933, roč. 10, s. 1–3.

Korespondence – Viktor Dyk, St. K. Neumann, bratři Čapkové. Korespondence z let 1905–1918. Ed. S. Jarošová, M. Blahynka a F. Všetická. Praha : NČSAV, 1962.

KREJČÍ, J. V. Dnešní stagnace v literatuře. *Akademie*, 1908, roč. 12, s. 5–9.

KREJČÍ, J. V. Nová modernost. *Akademie*, 1911, roč. 14, s. 97–102, 172–176, 250–254.

- Listy F. X. Šaldy a Zdenka Nejedlého z let 1910–1932.* Ed. V. Pekárek. Praha : ČS, 1974.
- MEDEK, R. Poznámky o literární současnosti. *Moderní revue*, 1913, sv. 27, s. 262–271.
- NOVÁK, A. Naše dnešní situace literární. *Přehled*, 1909, roč. 8, s. 95–96. [podepsáno Ivan Dubský]
- NOVÁK, A. Krise našeho lyrického básnictví. *Přehled*, 1911, roč. 10, s. 13–15.
- NOVÁK, A. Sestup do podsvětí. *Přehled*, 1913, 12, s. 12–14.
- NOVÁK, A. Tři generace. *Přehled*, 1913a, 12, s. 55–56.
- PEROUTKA, F. Vysvětlení směru. *Přítomnost*, 1931, roč. 8, s. 289–290, 305–306, 343–345, 359–361, 388–390, 404–406, 470–471.
- POSLEDNÍ, P. *Měřítka souvislosti*. Praha : Euroslavica, 2000.
- PRAŽÁK, A. *Zápas generací v literatuře*. Praha, 1930.
- RUTTE, M. Tři generace. *Národní listy*, 31. 10. 1924, str. 1–2.
- ŠALDA, F. X.; SOVA, A. *Dopisy*. Ed. J. Zika. Praha : Academia, 1967.
- ŠALDA, F. X. O dnešní tvorbě románové. *Česká kultura*, 1913, 1, s. 733–735, též in F. X. Šalda. *Kritické projevy 9*. Praha : ČS, 1954, s. 215–217.
- ŠALDA, F. X. K dnešní situaci literární. *Česká kultura*, 1913, 2, s. 19–21, též in F. X. Šalda. *Kritické projevy 9*. Praha : ČS, 1954a, s. 217–220.
- ŠALDA, F. X. Epilog k té literární patálii. *Tribuna*, 14. 1. 1923, s. 3–5, též in F. X. Šalda. *Kritické projevy 12*. Praha : ČS, 1959, s. 133–140.
- ŠALDA, F. X. Trojí generace. Kus české literární morfologie. *Kritika*, 1924, 1, s. 324–330, též in F. X. Šalda. *Kritické projevy 12*. Praha : ČS, 1959, s. 270–278.
- TAUSSIG, E. Omyly o literárním dnešku. *Scéna*, 1913, 2. půlrok, s. 29–30.
- TAUSSIG, E. O protismyslnosti básnických škol. *Scéna*, 1913a, 2. půlrok, s. 31–32.
- TAUSSIG, E. Tradičnost. *Scéna*, 1913b, 2. půlrok, s. 141.
- TEIGE, K. Věc tvrdošijných. *Československé noviny*, 3. 1. 1923, s. 4–6.
- THEER, O. Mladá česká poesie. In *Na paměť Otakara Theera*. Praha : B. M. Klika, 1920, s. 33–37.
- THEER, O. Dvě generace. *Národní listy*, 9. 7. 1913, s. 1.
- VLAŠÍN, Š. a kol. *Slovník literární teorie*. 2. vyd. Praha : ČS, 1984.
- VODIČKA, F. *Struktura vývoje*. 2. vyd. Praha : Dauphin, 1998.

K polemice o životopisném románu F. Kožíka Největší z pierotů

Jana Vrajobá

Příspěvek se věnuje polemice, kterou rozpoutalo roku 1939 ocenění knihy Františka Kožíka *Největší z pierotů*. Cena byla udělena v rámci světové románové soutěže, kterou vypsal londýnská literární agentura James Pinker and Son. U nás ji zastupovala nakladatelství Evropský literární klub a nakladatelství Františka Borového. Porota, v níž zasedal např. Jan Mukařovský či Miroslav Rutte, vybrala ze 144 anonymně soutěžících prací právě Kožíkův román o francouzském mimovi českého původu Jeanu-Gaspardu Debureauovi. Ocenění bylo nemalé – vítězné dílo šlo dále do širší románové evropské soutěže, kde reprezentovalo nejlepší českou románovou produkci. Ještě během války vyšel překlad Kožíkova románu v Anglii a USA. U nás vyšel během dvou měsíců sedmkrát a v letech 1939 až 1954 byl vydán dvanáctkrát.

Václav Černý tuto polemiku, kterou právě on sám z velké části vyvolal, ve svých Pamětech charakterizuje jako „tažení proti jevu nakladatelské a literární inflace“, přičemž přiznává, že se jednalo o jednu z těch polemik „při nichž se národní čtenářská obec doslova rozestupuje na dva obrovské vášnivé tábory a je třeba nadlidského úsilí, aby vlastní smysl polemiky nebyl zatemněn“¹.

Krystalizace biografického románu, jak mu rozumíme dnes, bývá zasazována do dvacátých let dvacátého století, kdy se objevuje jako „odpověď“ na soudobou potřebu stabilizovat válkou rozkolísané hodnotové vzorce a nalézt duchovní i mravní vzory lidství². Za jeho předchůdce se považuje biografie, známá již z dob antiky, nabývající v literárních dějinách nejrůznějších podob (např. hagiografie ve středověku, v renesanci je pak v dílech akcentovaná individualita vykreslované osobnosti atd.). Životopisný román se odděluje jako samostatný žánr od vědeckých biografii (např. v 70. letech 19. stol. takovou biografii představuje *Život Josefa Jungmanna* od Václava Zeleného – 1873; zajímavostí je fakt, že z důvodu vzrůstající obliby biografii byla v roce 1909 dokonce založena zvláštní knižnice monografií Zlatoroh, která vycházela až do roku 1929). V průběhu třicátých let 20. století se pak žánr stal módou a postupně ztrácel svůj dokumentární základ. I v době okupace na počátku čtyřicátých let dvacátého století se u nás těšil mimořádné oblibě. Jeho význam vzrostl také proto, jak připomínají v *Encyklopedii literárních žánrů* autoři hesla o biografickém románu, že se stal pro mnohé autory jedním z tzv. „únikových žánrů“, přičemž ještě při vhodně zvoleném protagonistovi z domácího prostředí přispíval k posilování národní hrdosti.

Právě ve společensky excitované době vydal František Kožík *Největšího z pierotů* – doposud jedno z jeho nejznámějších děl. Až do konce třicátých let byl Kožík autorem místního významu, rovněž nepatřil k žádné literární škole. V Brně, Olomouci a dále i v Praze sice vycházely jeho první knihy – většinou se jednalo o rozhlasové hry, ale také např. o sbírku veršů *Cesta k lidem* – ty však zůstávaly bez výraznější čtenářské i kritické odezvy. O to více bylo vítězství v soutěži překvapivé a nečekané. Na podzim roku 1939 získal román první místo rovněž v anketě Lidových novin.

Nebýt onoho vítězství v prestižní soutěži, snad by se Václav Černý Kožíkovým textem tak rozsáhle nezabýval (částečně to naznačuje i v úvodu své kritické stati) – takto však otiskl v druhém ročníku Kritického měsíčníku (KM 1939, s. 447–455) svou poměrně rozsáhlou kritiku. Jediná pochvala, které se autorovi od Černého dostalo, byla za výběr tématu (Kožík si „dovedl najít téma, jež je v nudě přítomného románu bílou vranou.“). První výtky směřovaly k jeho zpracování: Černý poukázal na dvě možné cesty uchopení tématu – buď se soustředit na vnitřní drama hrdiny, nebo celé téma pojmout sociologicky. Kožíkovi vytykal, že nebyl schopen si zvolit jedno z těchto dvou stanovisek a chtěl oba zřetele spojit, což byl (dle Černého) úkol nad jeho síly. Výtky zásadního významu však směřovaly do jiné oblasti – do oblasti dokumentární věrohodnosti díla, pravdivosti pramenů; a tyto výtky se také staly meritem věci celého následujícího sporu a boje o podobu a charakter biografického románu.

Třetím okruhem výtek Černého je autorův styl, jež označuje za mnohomyšlný a barvotiskový. Kritik vytyká autorovi, že čtenáři nedovoluje, aby se sám propracoval k interpretaci, že je vše autorem okomentováno, vysvětleno do posledního detailu, obrazu. Celá kritika však končí poměrně smířlivě. Černý označil román za úspěšný, a i když připomněl, že úspěch a umění je třeba oddělovat, přece napsal, že „umělecky svědčí kniha o pěkném nadání“ a popřál autorovi, aby se nepoddal úspěchu a chvále, která jej potkala.

Vraťme se však k problematice věrnosti biografického románu pramenům. Václav Černý Kožíkovi vypočítal chyby, jichž se dopustil při vykreslení národního, politického a kulturního života Francie let 1814–1848 (např. že Ludvík XVIII. nebyl potomek popraveného krále Ludvíka XVI., nýbrž jeho bratr, že Viktor Hugo nepsal ve třinácti letech do novin, že si Kožíkův lid roku 1815 zpívá Bérangerovu píseň *Vypravuj nám o něm, babičko*, přičemž tato píseň byla poprvé uveřejněna v Bérangerově edici *Písni* z roku 1828, ad.). František Kožík si k odpovědi, kterou nazval *Největší z Pierotů a historická pravda*, vybral Literární pondělí Lidových novin. Z tónu odpovědi je zřetelné, jak hluboce se Kožíka Černého kritika dotkla a že chtěl celou polemiku převést do roviny osobních invektiv: „Když vyšla recenze dr. V. Černého v Kritickém měsíčníku, bylo jasno, že Černý použil mého románu, aby ukázal, oč je přísnějším a svědomitějším kritikem než

ostatní.“ Dále vinil Černého dokonce ze zlé vůle a tímto osočením vypointoval svou reakci: „...tam, kde se vytýká zvůle autorská – jde mnohdy ve skutečnosti – o zvůli, zlomyslnost a nedovzdělanost kritickou.“ Již v úvodu článku Kožík na kritika zaútočil a obvinil jej z neznalosti látky a pramenů, což v případě romanisty Černého nelze považovat za nešťastnější tah. Věcných argumentů v Kožíkově pobouřené odpovědi mnoho není. Nezapřel v sobě především spisovatele, schopného napsat a využít argumentace ad hominem: „Kdo miluje poezii, musí však vědět, že kategorie „románu“ má také nějaký historický, etymologický a ideový obsah; zakáže-li se mu poutavost, děj, vypravěčská schopnost a zavede-li se do bařin chtěné lyričnosti, bude to asi jeho zplnění.“

Václav Černý vyzval Kožíka, aby udal své prameny, které jej opravňují nárknout z „nedovzdělanosti“. Na to Kožík odpověděl velmi vyhýbavě a neurčitě. Posléze v dvojčísle Kritického měsíčníku roku 1940 článkem nazvaným *Ještě jednou František Kožík* snesl nejen další důkazy Kožíkovy svévolné práce s historickými fakty, ale připojil ještě závažnější obvinění: že totiž umělecky text závisí na článku *Pierot vražedník* z knihy Egona Ervína Kische *Pražský pitaval* a hře Sachy Guitryho *Debureau* a nazval knihu dílem „nůžek a sešívací jehly“. Tato kritika však zůstala dle předchozího Kožíkova slibu bez autorovy reakce.

Kromě výše popsaného zásadního sporu o povahu biografického románu a jeho věrnost historickým faktům se diskuse vzhledem k dobovému klimatu okupace rozšířila též o apel na neslevování z estetických kritérií a uměleckých kvalit díla. „Slevíme-li dnes, právě dnes,“ napsal Václav Černý, „zvykne-li si pokládat všecko sentimentálně české za hezké a začneme-li vydávat líbivost a nakladatelský úspěch za kvalitu, jsme v umění na dlouhou dobu ztraceni a krušná práce desetiletí vyšla nazmar!“³. Do diskuse však významně zasáhl i Karel Polák – nejprve statí otištěnou v Černého Kritickém měsíčníku *K dnešnímu stavu české prózy*⁴, v níž varuje před laciným úspěchem a závislostí na něm a před komercializací literatury, ale zásadněji monografickou studií *O životopisném románu*, vydanou roku 1941 v edici Svazky úvah a studií. V něm se pokouší o objasnění vývoje žánru v českém prostředí i o zachycení soudobé situace. Nazývá životopisný román rodokapsem vzdělanců a navrhuje jeho inflaci čelit jinou, kvalitnější prózou – „prózou čistých tvarů a přímé, nikoli odvozené, literátské obraznosti básnické“⁵. Spolu s Černým, ale také např. s Vladimírem Grohem⁶ vidí problém rovněž v možném zkreslení reálného obrazu titulní postavy románu a staví autora do role toho, kdo se provinil na neinformovaném čtenáři.

To, že se pohled na biografický román v odborných kruzích v průběhu druhé poloviny dvacátého století vyvíjel směrem k větší toleranci vůči autorské fabulaci, je zřejmé například z monografie Josefa Hrabáka o Františku Kožíkovi. Ten v kapitole věnované právě románu *Největší z pierotů* připomíná, že fakta jsou pro autora životopisného románu pouze látkou, s níž nakládá jako beletrista a kterou

proto doplňuje i obměňuje podle své fantazie. Životopisný román je tedy jakousi autorskou interpretací titulní postavy. Hrabák rovněž zdůrazňuje, že románová biografie je románem, a ne vědeckým dílem a jako zdroj informací nemůže a ani nechce konkurovat vědeckému životopisu. Kriterium pravdivosti takového díla pak spatřuje jinde než ve zjištěních, „že například toho a toho dne přšlo nebo nepřšlo, ale v proniknutí k samému jádru osobnosti pod určitým zorným úhlem“.⁷ Hrabák se také vrací k již zmíněné Polákové studii *O životopisném románu* a oponuje mu zejména v tom, že není povinností autora se soustředit na výchovu čtenáře a na to, jestli věří víc románu než vědě. Zajímavostí však je, že výtky Václava Černého téměř opomíjí, zmiňuje je pouze okrajově v závorce až v následující kapitole v souvislosti s Černého odmítnutím dalšího Kožíkova románu *Básník neumírá* věnovanému portugalském renesančním básníku Camõesovi. A samotný František Kožík až po mnoha letech v roce 1979 v rozhovoru pro časopis *Květy* přiznává: „...upřímně řečeno, tehdy jsem si příliš neuvědomoval, že píšu románovou biografii; spíš jsem se zpovídal z vlastních prožitků a učil jsem se literární práci; neuměl jsem zacházet s prameny a ověřit si skutečnosti, nevěděl jsem, jak se dělá plán románu a jak se vytesávají charaktery postav. Ale nesla mě veliká citová vlna. Doba byla bolestná, plná předmnichovské úzkosti.“⁸ Ještě překvapivější je popis dění kolem vydání *Největšího z pierotů* v Kožíkově knize vzpomínek z roku 1995⁹: „...Václav Černý ... podrobil zkoumání zejména historické kulisy mého příběhu. Podle své povahy byl bych jeho výklady uznal, snad bych se byl omluvil svou nezkušeností a nedostatkem pramenů a pokusil bych se nepřesnosti napravit. Ale lidé z nakladatelství mi to nedovolili; odmítli vytisknout doznání chyb a žádali po mně polemiku. Svedlo mě to k několika impertinencím... Redakce Lidových novin mě přinutila k poslednímu slovu a radovala se z rozruchu...“

Faktem zůstává, že František Kožík *Největšího z pierotů* přepracoval a k Černého satisfakci vynechal pasáže, které proti němu dříve bránil a provedl stylistické úpravy, které oprostily původní verzi od přílišného patosu.

Polemika o biografický román počátku čtyřicátých let dvacátého století ukázala na nutnost odlišit podle poměru mezi dokumentárním materiálem a autorskou fikcí dvě základní žánrové modalities tak, jak jsou nejnověji popsány v již zmíněné Encyklopedii literárních žánrů: totiž na románovou biografii (s možností výrazné románové fabulace) a na román-dokument.

Poznámky

¹ ČERNÝ, V. *Paměti 1938–1945*. Brno, 1992, s. 193n.

² MOCNÁ, D.; PETERKA, J. *Encyklopedie literárních žánrů*. Praha / Litomyšl, 2004.

³ ČERNÝ, V. Ještě jednou František Kožík. *Kritický měsíčník* III, 1940, č. 5–6, s. 274.

⁴ POLÁK, K. K dnešnímu stavu české prózy. *Kritický měsíčník* III, 1940, č. 1.

- ⁵ POLÁK, K. *O životopisném románě*. Praha, 1941, s. 22.
- ⁶ GROH, V. Skutečnost a básnická svoboda. *Věda a život*, 1940, č. 9.
- ⁷ HRABÁK, J. *František Kožík*. Praha, 1984, s. 31–56.
- ⁸ Vypravěč prostého života. In *Květy*, 1979.
- ⁹ KOŽÍK, F. *Vzpomínky*. Praha, 1995, s. 68n.

Literatura

- ČERNÝ, V. *Paměti 1938–1945*. Brno, 1992.
- HRABÁK, J. *František Kožík*. Praha, 1984.
- KOŽÍK, F. *Vzpomínky*. Praha, 1995.
- MOCNÁ, D.; PETERKA, J. *Encyklopedie literárních žánrů*. Praha / Litomyšl, 2004.
- POLÁK, K. *O životopisném románě*. Praha, 1941.

Funkce rozhovoru v nefikcionálních textech Václava Havla

Alena Zachová

Značnou část knižních titulů vydávaných v posledních desetiletích představují různé typy rozhovorů, životopisů, vzpomínek, deníkových záznamů či jiných forem osobních výpovědí, upozorňujících nejen na potřeby autorů tímto typem textů prezentovat svoje názory a zkušenosti, ale i na potřeby čtenářů, neboť jde o typ literatury hojně vyhledávaný a komerčně úspěšný. Úroveň tohoto typu textů je velmi rozdílná, můžeme se setkat s beletristickými životopisnými romány, s vysoce kultivovanými a zajímavými rozhovory a vzpomínkovými texty i např. s „veselými příběhy“ zpěváků a herců či senzacechtivými bulvárními příběhy ze života mediálně známých osobností¹.

Odhlédneme-li od literatury, jejímž primárním posláním je pobavení čtenářů, vypovídají vydávaná svědectví nejčastěji o událostech, které narušily biografii dané generace. Patří mezi ně zejména válečné prožitky, přímá zkušenost s vězením, totalitou, násilím, se změnou politického režimu ap., jejichž následky mění životy nejen jednotlivců, ale zásadně ovlivňují životy celých generací. Tyto zkušenosti musí jedinec zpracovat, cítí potřebu vysvětlit sobě i jiným důsledky těchto událostí pro další život². Pokleslý typ životopisných a vzpomínkových textů nevypovídá nic zásadního o existenciálním zkušenostním potenciálu, zato svědčí o potřebě identifikace části čtenářů s určitým typem příběhu.

Žánrově tento typ textů tradičně kolísá mezi literaturou uměleckou a literaturou faktu, fikcí a nonfikcí. Jaké místo mezi touto literaturou zaujímají rozhovory Václava Havla, z nichž poslední *Prosím* stručně vyšel v letošním roce³?

Protože jde již z třetí text podobného typu, lze konstatovat, že rozhovor jako způsob osobní výpovědi Václavu Havlovi vyhovuje, zajímavé je sledovat rozdíly mezi rozhovory vzniklými v rozmezí dvaceti let. Dálkový výslech s podtitulem *Rozhovor s Karlem Hvizďalou* z let 1985–1986 představoval určitou životní bilanci k očekávaným autorovým padesátinám a bývá označován jako osobitý životopis. *Prosím* stručně z roku 2006 je též prezentován jako rozhovor s Karlem Hvizďalou a vychází krátce před autorovými sedmdesátinami. Letní přemítání, třetí titul z roku 1991 není koncipován přímo jako rozhovor, Václav Havel v poznámce text označuje jako úvahy, ale zdůrazňuje, že jejich vzniku předcházely rozhovory s Pavlem Tigridem a Michaelem Žantovským, které ho k napsání textu vyprovokovaly. Lze tedy i *Letní přemítání* do tohoto typu Havlových textů zařadit.

Pro rozhovory s Karlem Hvizďalou je charakteristické, že jde o předem stylizované otázky a písemné odpovědi, nikoli o přímý dialog, v němž by tazatel i odpovídající mohli bezprostředně reagovat (napovídá tomu už i název prvního textu *Dálkový výslech*, Bonn – Praha).

V případě *Prosím stručně* je text ještě doplněn poznámkami a dokumenty, které částečně zastupují přímý kontakt. Václav Havel vedle odpovědi Karlu Hvizďalovi v textu komentuje svůj život v době, kdy tyto odpovědi píše (od jara 2005 až do ledna 2006), a dále text prokládá osobními poznámkami a zápisky z doby své prezidentské funkce (z let 1993–2003). V těchto komentovaných částech na otázky Karla Hvizďaly přímo reaguje, např.:

*„Pan Hvizďala mi občas klade velmi zvláštní otázky, trochu mne rozčilují ... je naděje, že mne to vyprovokuje k živějším odpovědím a ten rozhovor bude zábavnější. Tak tomu alespoň bylo u knížky *Dálkový výslech* ...“ (s. 51).*

„To je zajímavé, jak pan Hvizďala, otec české seriózní žurnalistiky bezděky tihne k lehounce pikantním tématům.“ (s. 172).

„Na co se mne to pan Hvizďala ještě ptá?“ (s. 215).

*„Citoval jsem tu své odpovědi z rozhovoru *Dálkový výslech*. Velmi živě si pamatuji na dobu, kdy jsem před dvaceti lety své odpovědi redigoval. Bylo to také tady na Hrádečku.“ (s. 244).*

Pro oba rozhovory je dále typické, že Václav Havel jako známá osobnost je sice součástí veřejného života, avšak v době, kdy rozhovory vznikají, stojí již částečně mimo centrum tohoto dění, v roce 1986 měl za sebou vězení, byl však medializovanou osobností v rámci disentu, dnes jako exprezident sice nezastává žádnou politickou funkci, přesto zůstává vlivnou veřejně činnou osobností. Tato skutečnost se v rozhovorech nutně projevuje balancováním ve vyjadřování se ke společenským a soukromým otázkám.

Zcela rozdílně se poměr mezi veřejnou a soukromou sférou projevuje v Letním přemítání, které Václav Havel píše v době vykonávání prezidentské funkce. V létě roku 1991 stojí před rozhodnutím, bude-li se v roce 1992 znovu ucházet o prezidentský úřad. V krátkých úvahách se tak autor vyjadřuje především k veřejným událostem, klade důraz na jasný osobní názor a na etickou dimenzi při řešení jednotlivých problémů⁴. Vysvětluje a objasňuje řadu významných dobových společenských událostí, vyjadřuje se např. ke vznikající ústavě, k česko-slovenským vztahům, morálně apeluje – apeluje na pravidla v ekonomice, na osobní odpovědnost, na mravní dimenze společenského života ap. Tento apelativní záměr a vážnost celého textu odlišuje Letní přemítání od *Dálkového výslechu* a zvláště od posledního textu *Prosím stručně*.

Dálkový výslech je koncipován chronologicky, formou klasických otázek a odpovědí, zejména chronologie přispívá k tomu, že text bývá označován jako

specifický či osobitý životopis. Ani v této literární formě se autor nezapře jako dramatik, text je koncipován jako klasické drama, je členěn do pěti gradujících částí, které lze stručně charakterizovat: 1. část – autorovo dětství, 2. část – jeho začátky v divadle, 3. část – atmosféra 60. let v kultuře a rok 1968, 4. část – Charta 77, 5. část – vězení a veřejné dění v 80. letech 20. století.

Forma rozhovoru autorovi umožňuje srozumitelně a explicitně prezentovat jeho názory, vysvětlit a objasnit vlastní postoje. Havel se postupně stává stále výraznější vůdčí osobností paralelního politického dění a funkcí rozhovoru je evidentně na jedné straně zveřejnění a pojmenování dobových politických a společenských problémů, na straně druhé i prezentace jeho vlastní osobnosti, která je oficiálními představiteli moci u nás často očeňována a napadána.

Poslední kniha rozhovorů *Prosím* stručně je koncipována jako soubor tří druhů textů, vedle chronologicky kladených otázek a odpovědí jsou součástí knihy deníkové záznamy autora z období posledního roku a části poznámek, které Václav Havel ve funkci prezidenta rozesílal svým spolupracovníkům. Celý text zaujímá období v životě Václava Havla od roku 1989 až do ledna 2006. Splňuje tak na jedné straně funkci dalšího životopisu, avšak na rozdíl od předchozích textů se v něm stejnou měrou uplatňuje informativní složka jako umělecká stylizace. Text je členěn do sedmi částí, prvních pět je analogických s *Dálkovým* výslechem, dominují v nich veřejná témata: 1. část – Havlovo angažmá kolem roku 1989, 2. část – Občanské fórum a začátky jeho prezidentování, 3. část – rozdělení Československa, 4. část – ústava a pravomoc prezidenta (témata opakující se z *Letního přemítání*, hodnocená však s odstupem patnácti let), 5. část – soukromí v době vykonávání prezidentské funkce a odchod do ústraní. V těchto částech poznámky spolupracovníkům nabývají informativní charakter, doplňují představu o prezidentské funkci, mj. o rutinní a náročné práci.

V 6. a 7. části klade Karel Hvizďala doplňující otázky a zajímá se o případné plány do budoucna. Některé poznámky určené spolupracovníkům se zde začínají opakovat, kumulovat a nabývají absurdní charakter. Výzvy z prvních kapitol typu „*Pana Řečtáčka prosím, aby mi opravil a naplnil zapalovač a poslal zpět.*“⁶ – „*Na kropení by byla třeba delší hadice.*“⁶ nebo „*V kumbále, kde je lux, žije těž netopýr. Jak ho vypudit? Žárovka je povolena proto, aby ho nebudila a nedráždila.*“⁷ působí na začátku textu jako ukázka každodenní rutiny v životě i vrcholného politika. Začnou-li se však tyto výzvy v posledních kapitolách pravidelně opakovat, všechny tři se kumulovaně objevují na konci textu a tvoří-li věta „*Na kropení by byla třeba delší hadice*“ závěr celé knihy, získávají poznámky v novém kontextu zcela nový smysl, nabývají absurdní charakter zcela v souladu s prostředky využívanými při koncipování Havlových dramát, jak je sám autor popisuje např. v *Dálkovém* výslechu:

„...vždy znovu tíhnu i k analogické struktuře dialogů: vracení replik a jejich opakování, obměňování, přejímání replik jedné postavy postavou druhou a jejich vzájemná výměna.“ (s. 166).

Tomuto způsobu kumulace poznámek odpovídá i uvolněnější lexikum při vyjadřování, např. opakující se poznámka v poslední kapitole Prosím stručně:

„Vyčistit hnusné koberce u výstupu z tunelu. Princ, když to uviděl, se poblíl.“ (s. 238–239)

Funkce rozhovoru i v tomto posledním Havlově textu představuje způsob komunikace s veřejnou sférou a zároveň ztělesňuje i autorovy subjektivní prožitky a zkušenosti. Tohoto dvojího významu si byl Václav Havel vědom už od samého začátku, v Dálkovém výslechu k této situaci zcela explicitně uvádí: „...nepřednáším tady žádné dějiny, pouze vzpomínám na to, jak já ty události prožíval a vnímal.“ (s. 115)

Texty rozhovorů Václava Havla zapadají do společenského i filozofického kontextu naší doby, která bývá také nazývána „érou svědectví“⁸. Počet prací zabývajících se tématem svědectví a vypovídajících o významných politických a společenských událostech lze chápat jako potřebu připomenout, zaznamenat nebo uchovat zkušenosti, aby nedošlo k jejich zapomínání, a eliminovalo se tak nebezpečí jejich opakování.

Záznam, uchovávání svědectví se stává výzvou, ve své podstatě je formou oslovení aktuálních nebo imaginárních posluchačů a je vždy spojeno s interpretací subjektivních zkušeností, právě takovou funkci plní i rozhovory Václava Havla s Karlem Hvizďalou.

Jak připomíná např. Fuyuki Kurasawa, svědectví usiluje o efektivní fenomenologickou rekonstrukci zkušenosti, evokuje etickou představivost posluchačů a problouzí jejich solidaritu⁹. Svědectví – tj. prožívání, zaznamenávání a interpretace významných společenských událostí prostřednictvím subjektu – se tak stává formou etické praxe, také rozhovory Václava Havla lze chápat jako jeho osobitý způsob konání etické praxe.

Poznámky

¹ Viz např. ZACHOVÁ, A *Nefikcionální příběhy. Mýtus jako paměť prózy*. Hradec Králové: Gaudeamus, 2002, s. 67–74.

² Blíže KAZMIRESKA, K. Konstrukce vyprávění o životní zkušenosti války. *Biograf*, 2002, roč. 26, s. 5–24.

³ Připomeňme vydané rozhovory Václava Havla: *Dálkový výslech (Rozhovor s Karlem Hvizďalou)*. Praha : Melantrich, 1990; *Letní přemítání*. Praha : Odeon, 1991; *Prosím stručně (Rozhovor s Karlem Hvizďalou, poznámky, dokumenty)*. Gallery, 2006.

⁴ Z morálních apelů *Letního přemítání* viz např. „...odbornost neopřená o lidskou odpovědnost nás těžko spasí.“ (s. 60); „Skutečná politika je ... službou obci. Její prapůvod je mravní. ...“ (s. 98); „Nezbývá mi než v nejrůznějších veřejných vystoupeních vždy znovu

zdůrazňovat mravní dimenzi společenského života. ...“ (s. 100).

- ⁵ Poznámka z 7. 6. 1994 se opakuje na s. 25 (1. kap.), s. 171 (5. kap.), s. 227 (6. kap.), s. 247 (7. kap.).
- ⁶ Poznámka z 11. 4. 1999 se opakuje na s. 99 (3. kap.), s. 181 (5. kap.), s. 220 (6. kap.), s. 245 (7. kap.), s. 248 (7. kap.) – závěr textu.
- ⁷ Poznámka z 21. 8. 1999 se opakuje na s. 99 (3. kap.), s. 196 (5. kap.), s. 212 (6. kap.), s. 244 (7. kap.), s. 247 (7. kap.).
- ⁸ Blíže např. KURASAWA, F. Poselství v láhvi: vydávání svědectví jako způsob etické praxe. *Filosofický časopis*, 2003, roč. 51, č. 6, s. 969–991.
- ⁹ KURASAWA, F. cit. d., s. 972–976.

Subverzivní síla jedné literární kontrarevoluce na příkladu originální a marginální tvorby v období Vídeňské moderny

Libor Marek

Literární polemiky, ať už v hávu manifestů – začasť se sklonem k ideologickému purismu a teoretizování – anebo v podobě nevraživých osobních sporů autorů a kritiků, věrně doprovázejí zlomové okamžiky ve vývoji každého národního písemnictví. A právě jeden z takových mezníků určuje východisko a základní kulisu této studie: období tzv. Vídeňské moderny v letech 1890–1910.¹ V centru našeho zájmu tedy stane literatura rakouská z počátku dvacátého století, avšak beze snahy uzavřít se pouze do jednoho národního prostoru, tato studie si totiž všímá obecnějších rysů, jež se dají nalézt a analyticky využít v pramenech literární moderny obecně. Metoda zvolená pro přístup k textu je převážně hermeneutická či komparativně-deskriptivní. Cílem je ukázat na jedné straně zrod nového, originálního literárního jazyka a estetiky, na straně druhé jejich pozdější (popř. i souběžné), takřka instrumentální užívání, tedy cosi jako samovolný proces reprodukce a marginalizace.

Lze si pod pojmem polemika představit i jiný literární dokument než ostrý útočný spis motivovaný zpravidla tvůrčími, ideovými a osobními pohnutkami? Jistě ano. Dokonce i fikce, sama o sobě dostatečně výmluvný (dobový) dokument, může posloužit jako bohatý materiál pro analýzu sporů, diskuzí a polemik. Přitom je ovšem málo přínosné hledat v literárním textu jenom autobiografické stopy či historické reálie. O to více si však předložená studie na základě exemplární analýzy díla marginálního autora všímá vitální schopnosti textu otisknout se do psaní jiných autorů (současníků, pokračovatelů, odpůrců, citlivých recipientů, renegátů), všímá si tedy znaků duchovního vývoje, anebo naopak: stagnace. Polemická brizance fikčního textu může z tohoto úhlu pohledu – dovedena do mistrovské podoby – posloužit jako pokusná laboratoř textová, potažmo duchovní.

Ambicí mnoha interpretů a literárních kritiků je nalezení roku, data, zlomového bodu, o němž se dá říct, že uvozuje novou literární epochu. Pro dosažení tohoto cíle jsou ochotni hledat shodné prvky i v epochách již značně vzdálených, a to jenom proto, aby dokázali, že popisovaná literární perioda začala ve skutečnosti už mnohem dříve, popř. že vlastně ještě trvá. Až za několik desetiletí může ovšem literární historiografie spolehlivě určit (možná jenom naznačit a diskutovat), jakým počinem nebo tvůrčím proudem začalo v litera-

tuře 21. století, tj. stanovit okamžik, který přinesl do literatury něco radikálně nového, příznačného pro utvářejícího se ducha doby, ať už po stránce obsahu nebo formy. Skýtá se už nyní ke čtení a k prozkoumání něco, co čtenáři a interpretovi takřkajíc prolomí cestu do 21. století? Dost možná ano, i když o tom lze s úspěchem pochybovat (jako již mnohokrát v minulosti, protože hodnotu díla prověří spolehlivě až čas).

Stanovení obdobného milníku pro německy psanou literaturu 20. století není snadné. Ne proto, že by nebylo z čeho vybírat. Nabízí se totiž celá řada děl, k nimž je třeba – vzhledem k mnohotvaré literární moderně – přistupovat bez dogmatické zarputilosti. Jedním ze zásadních přelomů v tvorbě zcela nového literárního jazyka a estetiky je prozaicko-esejistické dílo *Ein Brief* (tzv. Chandosův dopis) rakouského spisovatele Huga von Hofmannsthal (1874–1929). První problémy při literárně-analytickém uchopení této krátké prózy nastávají už při pokusu o žánrové zařazení. Ryze formálně (stylisticky) jde o dopis, jak je patrné již z názvu. Na první pohled vyniká jeho esejistický duktus, ale ve skutečnosti jde o maskovanou povídku (do popředí vystupují i rysy novely: nepřehlédnutelná je tzv. neslychaná událost, náhlá ztráta motivace psát). Výstavba textu je zcela logická, přístup ke čtenáři mentorský – se snahou o podrobný výklad, časová páteř příběhu je chronologická, nese se v tradičním vypravěčském duchu. Předmluva s minimálním komentářem pouští do hry ve velmi zredukované podobě vypravěče a profiluje dopis jako jednoznačně fikční text s esejistickými rysy, logickou argumentační výstavbou a dobře strukturovaným popisem duchovního vývoje odesílatele dopisu – Philippa Lorda Chandose. O možném předobrazu této smyšlené figury v estetickém profilu Hofmannsthal či o míře případné autobiografické motivace nechce autor studie pojednávat. Zásadní pro interpretaci je konfigurace postav pisatele a adresáta. Fiktivní postava Lorda Chandose se zde obrací na svého údajného přítele Lorda Bacona, literarizovanou historickou postavu, s neobvyklým vysvětlením. Vzhledem ke skutečnosti, že filozof Francis Bacon zde slouží převážně jako ideová a historická projekční plocha, se dopis jeví jako sebezpytování, autentické svědectví o době zcela odlišné, ovšem neméně dramatické, a sice přelomu sekula. Bacon se ocitá v roli kontrastní folie s vizitkou průkopníka moderní racionalistické vědy, a to v době, kdy se arzenál prostředků optimistického scientismu, empirismu, pozitivismu a víry v univerzální charakter jazykového poznání zdá být – v daném okamžiku zatím jenom Chandosovi a možná i části estetické elity – vyčerpaný anebo nezpůsobitelný reagovat na měnící se svět. Většina interpretů Hofmannsthal vkládá Chandosovi do úst fiktivní polemiku s racionalistickým pojetím vědy a myšlení, ale především jazyka. Nutno dodat: naprosto oprávněně. I Pestalozzi ve své studii o Chandosově dopisu² typologizuje různá pojetí jazykové krize ve spojitosti se sklony k mystice, a to na základě receptce Hofmannsthalova díla v literárním, ale i filozofickém diskurzu

jeho doby, především u Fritze Mauthnera, Gustava Landauera a Martina Bubera. Jedná se o téma v tomto díle dominantní, přičemž se jaksi imanentně – stejně jako ve většině interpretací – vychází z předpokladu, že Francis Bacon byl skutečně ideálním reprezentantem takového pojetí vědy a vědeckého poznání. Ovšem i Bacon jako historická postava si byl vědom úskalí jazyka, o čemž svědčí jeho klasifikace předsudků, mezi které patří i *idola fori*, vycházející z neúplné spolehlivosti jazykové komunikace. Ve světle tohoto zjištění je anglický filozof nejen postavou, s níž se polemizuje, ale i ten, kdo si problematičnost komunikace plně uvědomuje, tedy vhodný adresát, *expressis verbis*: přítel a důvěrník. Tím se ovšem již na počátku stává polemika jistým druhem ideového spojenectví.

A co je tedy podstatou zamýšlené (hypotetické) polemiky Philippa Chandose? Lord Chandos se ve svém dopise pokouší vysvětlit, proč již před dvěma lety zanechal veškeré své literární činnosti, která se podivným způsobem přetavila v naprosté duchovní ustrnutí, neznamenající paradoxně konec duchovního života. Toto ustrnutí produkuje zcela nové formy existence. Od počáteční letargie a apatie dospívá Chandos ke schopnosti vnímat úplně novou dimenzi neobyčejně intenzivního duchovního života. To ostatně naznačuje už v předchozí zmíněné korespondenci sám Bacon, když Chandosovi tvrdí, že „onen lék potřebuje nejen proto, aby spoutal svou chorobu, ale ještě více proto, aby zbystril smysl pro stav svého nitra.“³ Tzv. jazyková krize, o níž se v této souvislosti v badatelské literatuře hovoří nejobsáhleji, se zpočátku jeví jako otázka po identitě individuální, tvůrčí, ale i estetické: „Ani nevím, zdali jsem tentýž člověk, na něhož se obracíte ve Vašem vzácném dopise; copak jsem to já, teď už šestadvacetiletý, kdo v devatenácti napsal svého »Nového Parida«, anebo »Sen Dafne« či »Epithalamium«...? A jsem to opět já, kdo v sobě ve třidvaceti pod kamenným podloubím velkého náměstí v Benátkách našel onu texturu latinských období, jejíž duchovní půdorys a stavba ho v nitru uchvacovaly víc než stavby Palladia a Sansovina, vynořující se z moře.“⁴ V textu máme tedy co činit s autorem, který přestal tvořit a snaží se retrospektivně a introspektivně probídat příčiny a okolnosti toho nového a zatím neznámého, čehož je pasivním příjemcem.

Chandos jako pozorovatel sebe sama a ochotný průvodce po svém nitru čtenáři prozrazuje, že měl v plánu sepsat obrovské množství traktátů, jejichž hrubá charakteristika zní značně historicky a podává důkaz o tehdejších, stále ještě dominujícím pozitivistickém proudu myšlení a bádání. Tím, že ho pisatel dopisu odsouvá do období před krizí, předznamenává úpadek tohoto přístupu. S minulostí účtuje i tak, že používá Goethovské diktum *Dichtung und Wahrheit* a charakterizuje ryze formu coby „věc krásnou jako hudba a algebra“.⁵ V těchto zdánlivě protikladných pojmech se zračí vyšší řád, oba splývají v harmonii, kterou – v propojení s antikou – v sobě už bohužel nenachází. Při analýze zásadních témat, jakými jsou jazyková krize, mystika a epifanie, se do pozadí lehce odsouvá

velmi důležitý prvek, a sice to, co je na Chandosově obratu unikátní, revoluční, dovedeno ad absurdum: kontrarevoluční. Je to řeč proti literatuře. Podobné tendence se v písemnictví vyskytovaly předtím i potom (např. zmlknutí autora ve prospěch výlučné komunikace s bohem, v novější literatuře zase posun směrem k dokumentu, politické rétorice, čili odsun estetiky a příklon k politickému a společenskému angažmá), ale ne v tak pozoruhodné, paradoxně jazykově ryzí podobě se sklonem k transcendenci. Ač se zoufale staví proti psaní, nenalezneme v dopisu ideologickou strnulost, jenom poddání se vůli osudu, popř. snahu o poznání: když ne obvyklým způsobem, tak tedy nově, mysticky.

Chandos precizně popisuje své stavy, jež nazývá „chorobou ducha“. Jednota těla a ducha, hodnoty antiky, především ty s nábojem harmonie, vyrovnanosti, radosti z možnosti poznání zde přecházejí v rozčarování. V jeho poselství jednoznačně zaznívá, že s tímto dědictvím nevystačíme, nutností je nový druh poznání a vnímání. To ostatně dokládá i slavný Chandosův výrok, vyjadřující pregnantně pohnutky k napsání dopisu: „Můj případ se má ve stručnosti takto: zcela jsem ztratil schopnost o čemkoli souvisle myslet a mluvit.“⁴⁶

Ein Brief podává svědectví o složitém duchovním vývoji, na jehož počátku stojí pozitivismus a antikizující harmonie, ale i estétství zahrnující metaforické proměny (už i tuto formu poznání označují mnozí interpreti jako mystickou), a na konci pak moderní, tiše pasivní mystik, z větší části uzavřený ve svém nitru, neschopný jednoznačně pojmenovat zdroje svých epifanií (např. boha), snažící se alespoň o povrchní komunikaci s okolím. Zcela nezodpovězena zůstává otázka, co tento stav vyvolalo. O příčině se Chandos výslovně nezmiňuje, ale lze ji spatřovat v již předchozí radikální introspekci a v jejím dalším stupňování. Na tuto cestu se vydal ještě v době, kdy se mu všechno jevílo jako jednotné, harmonické, ale postupně ztrácí – v důsledku zduchovnění – zájem o věci bombastické, vypjaté, abstraktní; tvrdí např., že se mu především „abstraktní slova, jež musíme zajisté v jazyce užívat, aby bylo vůbec možné projevit nějaký úsudek, rozpadala v ústech jako práchnivé houby.“⁴⁷ Opětný pokus o návrat k harmonii, který si slibuje od studia děl vybraných filozofů, zvláště stoiků Senecy a Cicera, selhává. Jeho zásadní zjištění je, že jazyk jako možnost uchopení světa se nalézá mimo něj, takže s ním vlastně nemá mnoho společného. A navíc se mu dává jako hra (Nabízí se zde paralela s Wittgensteinovými jazykovými hrami? Chandos je jazykem vymezen a omezen, nemůže z něj „vystoupit“).

Východisko z jeho krize je tedy mystika všedního dne, která nevede k velkému poznání, nýbrž spíše k pocitu sounáležitosti se světem a tím, co ho bezprostředně obklopuje. Projevuje se opakujícími se epifaniemi, vyvolanými zřením i těch nejobyčejnějších předmětů a tvorů (vždy se jedná o živé tvory či pomíjivé věci – často rurální povahy, jejich povznesením se odvrací od velkého, vznešeného, výmluvného, věčného atd). Jak říká sám Chandos: „... neboť to, co se mi

v takových okamžicích zjevuje, je cosi zcela nepojmenovaného a asi také sotva pojmenovatelného, naplňuje-li to libovolný výjev z mého běžného okolí překypujícím proudem vyššího života jako nějakou nádobu.⁴⁸ Chandos je ve všech případech pouhým nástrojem takového zjevení, nikoli iniciátorem. Být vláčen metafyzickou silou odpovídá situaci moderního estéta-vizionáře, který už nehledá oporu u boha, ale stále má jakýsi „božský pocit“.

Součástí Hofmannsthalovy mystiky je i metaforické přetavení okamžiků epifanie do apokalyptických vizí, např. ve scéně, v níž se líčí otrávení krys v mléčných sklepech. Představa dokonávajících zvířat se mu vybaví v okamžiku, kdy si – večer, bez jakéhokoli rozvažování o likvidaci obtížných škůdců – vyjede do polí a spatří zapadající slunce. A protože z okolního světa už dávno učinil obraz sebe sama (jeho ego pojímá svět jako výzvu k interpretaci a sebeinterpretaci), proměňuje se vidina slunce ustupujícího za horizont v obraz jeho životní situace: opovrhované zvíře v uzavřeném prostoru, bezmoc, zápas o krátkodobé přežívání, očekávání smrti. Toto spojení mystiky a apokalypsy není výraz jazykové krize, ale především reflexe mizérie žití. Výsledkem je tedy přechod do zcela odlišného diskurzu, o němž na závěr svého dopisu říká, že je to „jazyk, z jehož slov [mu] není známo ani jedno, jazyk, kterým k [němu] promlouvají němé věci a v němž se možná jednou bud[e] v hrobě zodpovídat před neznámým soudcem.“⁴⁹

Jaká je tedy subverzivní síla dopisu Lorda Chandose? Ve smyslu destrukce literatury patrně nulová, protože autorita psaného slova nikterak neutrpěla, ačkoli se proti ní celý spis otevřeně staví. Zdánlivě. Tuto ambivalenci lze překonat dvojím způsobem: jednak poukazem na mystiku jako jiný způsob vnímání světa a sebe sama, na druhé straně – žánrově, se jako východisko jeví esejistické psaní, které tolik poznamenalo prozaickou tvorbu 20. století nejen v německy psané literatuře. Hofmannsthalův *Ein Brief* tedy rozhodně stál u zrodu nového literárního jazyka 20. století. Zpochybňování smyslu či věrohodnosti literárního sdělení v tomto případě spíše vytváří novou estetickou kvalitu. Skutečnou kontrarevoluci, tedy akt usilující o negaci literatury, či dokonce opodstatnění takového obratu, je nutno hledat v oblasti sociologie a literární sociologie. Přesto je role již zmiňované polemiky v Hofmannsthalově spisu signifikantní. Chandos totiž subtilně polemizuje s popisným realismem, jemuž se jako problém jeví především svět vnější, viditelný.

Vídeňská moderna má ovšem i své autory, jejichž díla nezdobí reprezentativní antologie. Hofmannsthalův méně známý současník Richard von Schaukal (1874–1942), jehož opulentní oeuvre čítá kolem osmdesáti knih, se ubíral po ne zcela odlišných tvůrčích stezkách jako geniální Loris, ať už v tvorbě lyrické, tak dramatické. Jeho duchovní vývoj zdá se být dokonce v mnohém podobný Hofmannsthalově mnohotvárnosti, včetně počátečního esteticismu, pozdějšího obratu ke katolicismu atd. Schaukal byl především mistrem v přejímání literár-

ních mód, motivů a v jejich kreativním užití, navíc se sklonem k elitářství, jež hraničilo s podivínstvím. O to překvapivější je jeho často zdůrazňovaný odstup od nejznámějších představitelů Vídeňské moderny. Ještě překvapivější jsou otevřeně vyjadřované sympatie Karla Krause k Schaukalovi, který nadměru barvitě zosobňoval právě to, co Kraus ve svých satirických textech pranýřoval.

Schaukal vstřebával všechny jemu blízké dobové tendence, obratně s nimi pracoval a stejně úspěšně je dokázal – paradoxně v duchu Hermanna Bahra – překonávat. Proto lze na jeho díle úspěšně demonstrovat tektoniku pozoruhodného období přelomu století. Četné estetické prvky, které nacházíme v originální podobě u Hofmannsthal, se objevují i v dílech Schaukalových, ale s vystavovaným novátorstvím a se zárodky originality. Nicméně i taková díla dotvářejí obraz literární moderny a jsou hodna kritické analýzy. K nepřehlédnutelným Schaukalovým prozaickým výtvorům patří kupř. novela *Mathias Siebenlist a zámek sta milenců* (*Mathias Siebenlist und das Schloß der hundert Liebhaber*), která vyšla v souboru novel *Schlemihle* v roce 1907, tedy pět let po vydání Chandosova dopisu, a obsahuje vedle lehce morbidního humoru v duchu literární dekadence i vlivy romantismu, Nietzscheho vitalismu, Schopenhauerova pesimismu a staví – stejně jako Chandosův dopis – na síle epifanie. Novela zachycuje prazvláštní životní cestu Mathiasa Siebenlista, chudého chlapce obdařeného znamením vpravdě romantickým: hrbem. Mathias vyrůstá, více či méně izolován, u své matky na vídeňském předměstí. Do jeho života zasáhnou dvě mužské postavy, vrstevník Ralf, synek z bohaté úřednické rodiny, a mnohem později, již v době studia filozofie – kuriózní, téměř Hrabalovsky pábitelská postava rytmistra hraběte Decerti-Motocky, výstředního alkoholika. Zatímco Ralf pro něj znamená možnost uvědomit si meze sociální izolace, Decerti-Motocka předurčuje Mathiasovu dráhu filozofickou, uměleckou a intelektuální. Rytmistr dá Mathiasovi do vínku představu estetické utopie, života na „zámku sta milenců“, kde hrabě údajně vyrůstal ve společnosti své svůdné matky a jejich četných milenců. Mathiasova cesta připomíná proces zduchovnění, uzavírání se do sebe sama, do estetična, do své jinakosti, do světa hudby, zbožňuje totiž hru na housle. Mentor Decerti ovšem jednoho dne spáchá sebevraždu a Mathiasovi zanechá dubiózní dědictví v podobě deníkových záznamů, fotografií a dopisů dokumentujících galantní život hraběte. Mathiasův duchovní vývoj je fatální, ireálná představa zámku ho postupně pohlcuje a splývá mu s realitou, takže jednou v Prátru „skutečně“ zahlédne hraběnku Decerti-Motocka, ale to už se zcela propadá do propasti šílenství.

O radikální umělecké introspekci hovoří Schaukal i ve své knize *O neviditelném království* (*Vom unsichtbaren Königreich*), kde tvrdí, že „cesta každého opravdového umělce ho přivádí k sobě samotnému. A kdo zcela dospěl k sobě, tomu připadá svět, jak se kolem něj pomalu zaobluje, podivně vzdálený a přitom

vnitřně spřízněný. Neboť jen z hlubin nejniternějšího ega jej může pochopit. Je to rozlévání se do světa a zároveň jeho vstřebávání, proces dokonalého osamění a všudypřítomnosti.⁴¹⁰ Toto diktum samo o sobě obsahuje typické rysy moderny, nápadná je i podobnost s mysticko-estetickou koncepcí, kterou tak citlivě odhaluje v Chandosově dopisu Hugo von Hofmannsthal. Je ale umělecký radikalismus Mathiase Siebenlista dostatečně autentický?

Stejně jako Chandos je i Siebenlist interpretem světa a sebe sama. V duchu symbolismu se mu okolní realita jeví jako šifra, k tomu vypravěč poznamenává: „Hrb byl jeho znamení, j e h o znamení. Proč se starat o původ! On, Mathias Siebenlist, přišel z temnoty, musel se stvořit sám. Hrb si vzal s sebou.“⁴¹¹ Naprosto zásadní roli v novele hraje hudba jako umění par excellence. Hudba je zdrojem a jazykem vizí. Přílišná stylizace do pozice umělce, který žije více či méně v izolaci a považuje se ve svém exaltovaném elitářství za něco mimořádného a artistně přitom zdůrazňuje svou společenskou nepotřebnost (v rozporu se Schaukalovými kariéerními úspěchy ve vysokých státních funkcích), dokládá nejen výše zmíněný citát z knihy *O neviditelném království*, ale i mnohé přehnaně umělecky stylizované prózy, básně, dramata a esejistické črty Richarda Schaukala. S odstupem zhruba sta let lze říct, že značné množství jeho textů působí vyumělkovaným dojmem. Často podtrhovaná uměleckost se mění v karikaturu nebo jazykovou vycpávku, která sice nanejvýš exemplárně dokumentuje literární vývoj a svědčí o vysokém stylistickém umění autora, ale ani zdaleka se nemůže měřit s mnohem věrohodnější poetickou a estetickou silou kupř. Lorda Chandose. Snad i proto, že Hofmannsthal nemá k tomu, co chce vyjádřit, zapotřebí v každé větě zdůrazňovat, jak by si přál, aby jeho postava působila a jaký by měla vyvolávat efekt. Hofmannsthalův Chandos se jako literární postava a ideový koncept těší mimořádné vnitřní svobodě, takže mu čtenář musí nejdřív pozorně naslouchat a s respektem jej poznávat, ale rozhodně nedostane žádný předem zformulovaný návod k užití a interpretaci.

Schaukal se ve své novele opírá především o motiv hudby a umělecké iniciace. Siebenlist se už v první části stává objektem jakéhosi volání, po-volání: „Tóny houslí se v něm zase dotýkaly čehosi neznámého, co se hned, rozplynuté v bolestné slasti a touze, dralo na povrch. Tam v hudbě ho volala domovina jeho osamělé duše odsouzené k putování. A tak se rozhodl, že se stane hudebníkem, houslistou...“⁴¹² V jiné Schaukalově novele *Die Sängerin (Pěvkyně)*¹³ skrývá hudební motivika vedle esence umění rovněž pokušení, iracionalitu a sexualitu (jinak dobové rekvizity Vídeňské moderny). I tudy vede zastávka na cestě k izolaci Mathiase Siebenlista: z výchozího bodu umění přes filozofii a erotické fantazie až po fantasmagorické představy o ireálném světě v „zámku sta milenců“. Všechny tři stěžejní linie, tj. izolace, pesimistická filozofie hraběte a Ralfův měšťácký pragmatismus, se spojují v brizantní směs, kterou je možno si představit jako

životní a zkušenostní prostor jedné jediné osoby. Hrabě zde reprezentuje dionýsovskou sféru, sféru opojení, neomezený život s vědomím vlastní, k sebevymazání svádějící nicotnosti, která se dá obelstít jenom uměním, přičemž jediný pravý svět je ten ryze estetický: „umění coby pravda“. Požívačnost, filozofie a konečně i erotika ústí do čehosi, co vytváří dojem jednoty. A přesto je tato filozofie spíše pokřiveným obrazem, karikaturou filozofie, neboť se jedná o nesourodý soubor rádobý výstředních názorů a póz, které silně připomínají Schaukalovy dandyovské aforismy. Patrné jsou i konkrétní filozofické odkazy, např. narážky na Nietzscheho, a to v případě, kdy pro sebe hrabě nárokuje označení „vyšší člověk“ na rozdíl od „opice“.

Mathias se jako duchovní dědic esteticko-filozofického odkazu hraběte nutně potýká s pudy, což je plně v souladu s požadavky doby poznamenané nutkáním prozkoumat i ty nejjobskurnější patologické oblasti lidského nitra. Výsledek jeho zápasu je eroticky zabarvená fixní idea o přesídlení do „zámku sta milenců“, opakovaná s neadekvátní estetickou posedlostí a objevující se již dříve ve fabulacích rytmistra – v souladu s romantickou představou o jednotě lásky a umění: „Najednou před ním vyvstal zámek sta milenců. Postavil ho jediný tah smyčce. A teď tu stál a zatajoval ji. Mnohdy ji musel dlouho vábit svými tóny, úpěnlivě volat. (...) A když se k němu blížila pomalými kroky z temnoty, už zdaleka cítil její vůni, srdce mu tlouklo a vyhrával tak dlouho, až ho políbila.“¹⁴

Pakliže stylizované touhy, iluze a sny vedou paralelní bytí v umění, dovolují Mathiasovi – za cenu zdvojené existence – poměrně snesitelný život v objektivní realitě. Chopí-li se umění umocněné erotikou celé osobnosti, je proces izolace ukončen. Absolutní umění je s realitou neslučitelné, neboť život sice obohacuje, ale působí zároveň destruktivně. To není objev Schaukalův, nýbrž topos moderní literatury. Mathias zkrátka ztroskotá díky převaze umělecké a intelektuální síly. Vyloučení z reality je pak alternativou ke smrti figury, i z pohledu narace bylo dosaženo vrcholu. Prolínání úpadku (šílenství) a erota tvoří paralelu k dřívější Schaukalově tvůrčí linii: Eros a Thanatos. Autor přitom používá řadu typických dobových postupů. Vedle vícekrát zmíněné tematiky psychického potlačení pudů se projevují i jiné tendence literatury přelomu století, např. esteticismu, dekadence, symbolismu.

Jak tedy pracovat s pojmy revoluce a kontrarevoluce při popisu německého a rakouského písemnictví v období Vídeňské moderny? Studie si všímá především metamorfóz možné literární polemiky, jejich brizance a subverzivní síly způsobující zásadní změny v duchovním vývoji člověka dvacátého století. Hofmannsthalovo zdánlivě rezignativní poselství o nitru mystika Chandose lze jednoznačně zařadit mezi díla revoluční, protože svým obsahem (postulováním vnitřního světa jako naprosto samostatné entity) i formou (spojením esejistického psaní s epistolárními a novelistickými útvary) posouvá hranice dosavadní-

ho literárního jazyka a estetiky, i když se fiktivní pisatel v tomto díle tváří jako zmatený rebel, který musí proti literatuře protestovat, neboť se v něm její smysl – dříve pevná a spolehlivá struktura – beztak hroutí. Metoda polemiky, k níž se přitom Hofmannsthal upíná, připomíná vnitřní dialog, podtrhující význam introspekce v moderní literatuře. Naopak Schaukalův umělecky elitářský duktus, který tvoří východisko, nikoli výsledek duchovní krize, svědčí – s časovým odstupem možná ještě výrazněji – o nedostatečné autenticitě takového uměleckého sdělení, i když je podepřeno mimořádnou stylistickou kvalitou.

Poznámky

- ¹ Už jenom samotné označení a datování Vídeňské moderny vyvolávalo a stále vyvolává řadu polemik a sporů. Stručný přehled základních přístupů k této epoše načrtává v úvodních kapitolách své studie např. D. Lorenzová (Lorenz 1998, s. 1–5). Východiskem pro předloženou práci je Wunbergova koncepce, která v tomto ohledu pracuje s obdobím 1890–1910 (Wunberg 2000).
- ² Pestalozzi, K.: *Zur zeitgenössischen Rezeption des Chandos-Briefes*.
- ³ Hofmannsthal, H. v.: *Ein Brief*. In: *Gesammelte Werke in zehn Einzelbänden. Erzählungen. Erfundene Gespräche und Briefe. Reisen*. S. 461. Překlad LM (totéž platí i pro další citáty z uvedených děl)
- ⁴ *Ein Brief*, s. 461.
- ⁵ *Ein Brief*, s. 462.
- ⁶ *Ein Brief*, s. 465.
- ⁷ *Ein Brief*, s. 465.
- ⁸ *Ein Brief*, s. 467.
- ⁹ *Ein Brief*, s. 472.
- ¹⁰ *Vom unsichtbaren Königreich*, s. 264–265.
- ¹¹ *Schlemihle*, s. 22.
- ¹² *Schlemihle*, s. 7–8.
- ¹³ *Novela Pěvkyně* vyšla poprvé v roce 1906 jako součást svazku *Eros Thanatos*.
- ¹⁴ *Schlemihle*, s. 75.

Literatura

- BAUER, R. *Die schöne Décadence*. Frankfurt am Main : Vittorio Klostermann, 2001.
- BRAUNGART, W. ;FUCHS G.; KOCH, M. (eds.) *Ästhetische und religiöse Erfahrungen der Jahrhundertwenden II.: um 1900*. Paderborn : Ferdinand Schöningh, 1998.
- HOFMANNSTHAL, H.v. *Gesammelte Werke in zehn Einzelbänden. Erzählungen. Erfundene Gespräche und Briefe. Reisen. Ed. Bernd Schoeller*. Frankfurt am Main : S. Fischer, 1979/1980.
- LORENZ, D. *Wiener Moderne*. Stuttgart : Metzler, 1998.
- PESTALOZZI, K. *Zur zeitgenössischen Rezeption des Chandos-Briefes*. In *Basler Hofmannsthal-Beiträge*. Ed. Karl Pestalozzi, Martin Stern. Würzburg : Königshausen & Neumann, 1991.

- PIETZKER, D. *Richard von Schaukal. Ein österreichischer Dichter der Jahrhundertwende*. Würzburg : Königshausen & Neumann, 1997.
- SCHAUKAL, R. *Eros Thanatos*. Wien – Leipzig : Wiener Verlag, 1906.
- SCHAUKAL, R. *Mimi Lynx, Die Sängerin: Novellen*. Siegen : Carl Bösch, 1999.
- SCHAUKAL, R. *Schlemible*. München : Georg Müller, 1908.
- SCHAUKAL, R. *Vom unsichtbaren Königreich*. Wien : Amandus, 1960.
- WUNBERG, G.; BRAAKENBURG, J. J. (eds.) *Die Wiener Moderne. Literatur, Kunst und Musik zwischen 1890 und 1910*. Stuttgart : Reclam, 2000.

Ironie v esejích Jana Lopatky

Hana Borovská

Ironie se metaforicky definuje jako hra na komunikaci. (M. Nekula, 1991, s. 10 a 18). I v odborném prostředí je někdy výhodnější nemluvit či nepsat přímo, ale hrát hru na sdělování. Ironický text klade důraz na formu sdělení, která má být výrazná, efektní. Znamená to, že na text se kladou určité, byť minimální (kvazi)estetické nároky. Psaná ironie v rozvinutějších podobách je formou beletrizace odborného textu. Je tedy jednou z „pracovních metod“ humanitních věd, používanou především v žánru eseje. K čemu může být taková „metoda“ dobrá, se pokusím ukázat na kritickém rozboru českých rozhlasových seriálů a her z let 1978-79, který provedl Jan Lopatka v knize *Radiojournal v ko(s)mickém věku*.

Budu přitom vycházet z definice ironie a z popisu formálních znaků, které ji signalizují, ve studiích M. Nekuly (viz dále). Ironie je nepřímým mluvním aktem, v němž „nejde o to sdělit význam doslovný nebo intendovaný, ale o sdělení jejich protikladnosti (...)“ (Nekula 1991, s. 11).¹ Ke kontrastu nedochází jen na rovině propoziční (obsahu sdělování), ale jde také o „disociaci doslovné a intendované ilokuce (např. omluva/výčitka)“ (M. Nekula 1990, s. 97).²

M. Nekula (1991) rozlišuje v ironických výpovědích kontrastující a spojující stavební prvky: nosič, antipodus a relátor. Nosičem nazývá tu část sdělení, která nemá doslovný význam a která je míněna ironicky, antipodus kontrastuje s nosičem, a tak upozorňuje na nutnost jiné než doslovné interpretace, relátor pak oba prvky propojuje a usouvztažňuje. Nosičem a antipodem mohou být jazykové prostředky, dále intonace, gesta, mimika, ale i kontext, komunikační situace, osobnost komunikanta. Zaměřím se dále na fungování jmenovaných stavebních prvků ironie v Lopatkových textech a na roli kontextu v ironických výpovědích žánru eseje.

Následující větu lze vyložit jako variantu rétorické figury, zvané *litotes* (předstíraná skromnost): „(...) *víme-li toho o dané oblasti zhruba takové množství, jaké obsahuje konverzace, když se mluví, aby řeč nestála, je snad lépe věnovat se něčemu jinému.*“ (Lopatka, s. 91 – u dalších příkladů uvádím jen strany). Podtržený výraz *snad* má funkci nosiče, konkrétně jde (v terminologii M. Nekuly, 1991, s. 14) o obdobu intenzifikátoru, který upravuje význam predikátoru *je lépe* – v našem případě formálně zeslabuje, významově posiluje.³ Podobných příkladů s izolovaným formálním prvkem ironického signalizování lze u Lopatky nalézt velmi málo. Většinou jsou nosiče a antipody zabudovány do složitější struktury

významových souvislostí (viz dále). Nejprve se však stručně zmíním o využití relátorů.

Jsou to pomocné prostředky, které zvýrazňují kontrast mezi nosičem a antipodem, nebo kontextualizátory upozorňující na okolí výpovědi, a tím na možnost ironické interpretace. Jako relátory se uplatňují i neязыkové prostředky. Např. ve větě „*Jde o Umění, proto většinou ty kratší řádky.*“ (s. 138) je relátor grafický – velké písmeno, nosičem s ironickým významem je *umění*. Funkci relátoru v následující větě plní spojka *totiž*: „(...) *v nemocnicích se totiž neumírá, ale zachraňuje.*“ (s. 44). Odkazuje na kontext – na Lopatkovu poznámku, že seriál o záchranné službě, v němž nikdo nezemře, je nevěrohodný – a současně ironizuje didaktický záměr tvůrců seriálu. Tomu napomáhá fakt, že *totiž* patří mezi výrazy intelektualizující text, a k výslednému účinku mimochodem přispívá i forma zvrtného pasiva, typická vedle některých přísloví i pro rady a poučky vychovávajících (*To se nedělá. To se nesmí.*).

Z rozmanitých typů antipodů se v Lopatkových textech nejčastěji objevují skupiny tematicky různorodých, špatně slučitelných nebo neekvivalentních výrazů, které jsou k sobě formálně přiřazeny. Např. ve spojení „*zastřelí se v posteli a v opilesti*“ (s. 126) jsou antipody příslovecná určení spojená spojkou *a*, která vyjadřuje (neexistující) ekvivalenci.⁴ Další příklad pochází z rozboru rozhlasového seriálu *Jak se máte, Vondrovi?* V něm má být zobrazeno: „(...) *to, co tvůrci pokládají za typické jevy – a záporné především – doby v nejrůznějších oblastech veřejného i soukromého života. Jde tedy o rozvodovost, problémy stáří, mládí, absentérství, fluktuantství, ztrátovosti předmětů a materiálů na pracovišti (nevím, dá li se říci krádeživost)...*“ (s.15)

Jako antipody lze chápat spojení *opozit stáří, mládí*, jež se navíc nacházejí v kontextu dalších výrazů jiného druhu (*fluktuantství* apod.). Hyperonymum celého substantivního výčtu je velmi obecné – rozvíte spojení *typické jevy*. Tím, že se uměle a neúspěšně hledá souvislost pro nesourodé výrazy různého stupně obecnosti, vychází najevo povrchnost kritizovaného díla i (opět) jeho prvoplánové didaktické ambice. Stylisticky příznaková je už kombinace slova *problém* s výrazem, který označuje určující modus existence nebo její vypjatou polohu: např. *stáří, mládí, život, smrt, láska, boj, tvorba*. Sousedstvím tohoto typu byla typická pro jistou formu naivního žurnalistu, na nějž Lopatka ironicky naráží.

Za zmínku ještě stojí napodobení slovtvorného typu s formantem *-ost* v notvaru *krádeživost*. Tento formant funguje jako nosič, slovní základ je antipodem. Na rozdíl od obvyklých, neutrálních názvů statistických jevů je ve slovním základě *krádež* – přítomno negativní emocionální zabarvení. Navíc je záporný jev nezvykle pojmenován přímo, a ne eufemisticky nebo opisem.

Využití několika ironických antipodů k lakonické charakteristice díla (a účinné nepřímé kritice) je dobře vidět v následující formulaci: „*do scénérie patří kromě*

dechovky (...), rvačky a zabučení krásy i fatální venkovská drbna (...)“ (s. 118).

Úlohu antipodu může plnit, jak bylo řečeno výše, kontext nebo situace. Texty J. Lopatky hojně a osobitě čerpají z frázi a floskulí publicistického, administrativního a hovorového stylu – jde o nevlastní, „parazitní“ využívání těchto prostředků v kritickém eseji. Např. *„Její informativní rozjímání přeruší hodný – též starý – soused Pavelka. Dialog dále informuje o jejím nenaplněném stáří a nově o andělské mentalitě obyvatel tohoto domu.“* (s. 87). Podtržené výrazy administrativně-publicistického stylu upomínají na žánr novinové zprávy, referující o jednání, semináři, konferenci apod.

Jiný druh publicistiky nacházíme v opakovaných schematizujících přívlastcích jako: *hodný soused* (viz výše); *bodrý, kladný údržbář* (s. 15); *„(...) projeví se opět zdravé jádro, stará Škarková* (s. 90), *kladný děda* (s. 25). Poznáváme v nich ustálené obraty oficiální literární kritiky, pěstované u nás od 50. let minulého století.

Také mluvený jazyk, zvláště jeho frazeologie, poskytuje autorovi bohaté možnosti ztvárnění ironického odstupu od kritizovaného materiálu. Např. ve větě *„Koneš vzorně obrací na čtyráku jako Čechovův Chameleon.“* (s. 24) lze slovo *vzorně* označit za nosiče ironického významu, s ním kontrastuje podtržený antipodus. Vyjádření zpochybňuje mechanické pojetí záporné postavy, a to nanejvýš úsporně a přitom působivě.

V následujícím příkladu chce hrdinka rozhlasové hry, stará žena, odletět do Austrálie za rodinou. Další vývoj situace shrnuje J. Lopatka takto (číslíce v závorkách označují jednotlivé frazémy): *„Pro Pavelku je to rána (1), neboť si na ni dělal už dlouho zuby (2), ale je tu za gentlemana (3), tak se musí držet. (4)“* – celé souvětí kromě spojky *neboť* je tvořeno frazémami. A dále: *„Když se ukáže, že letenka stojí dvacetpět tisíc, jsou z toho všichni celí pryč (5), (...) ale Pavelka půjčí, ač mu to může všechno srdce utrhnout (6), i ta Škarková se nechá vidět. (7)“* (s. 88–89). Reprodukování fabule se účastní frazémy různorodého stylistického zbarvení. Seřadíme-li je na ose knižnost – hovorovost, dospějeme k výsledku: 6 – knižní; 3, 4 – neutrální; 1, 5, 7 – hovorové; 2 – hovorové, expresivní. Výpovědi o Pavelkovi se stylistických příznaků neshodují, v protikladu stojí zejména 6 a 2, což nepřímou a ironicky poukazuje na nevěrohodnost takto pojaté postavy. Kritika není vyslovena explicitně, ale „zneužitím“ mluveného jazyka, nebo přesněji: zcizením takové stylizace mluvené češtiny, jaká se používá v rozhlasových hrách. Objekt ironie se stala sama stylizace, a tím i povšechné představy rozhlasových dramatiků o přirozené, neformální, běžné konverzaci.⁵

Úvedu ještě několik příkladů ironického využití kontextu. V rozboru rozhlasového seriálu *Jak se máte, Vondrovi?* jsou převyprávěny fabule několika dílů. Opakuje se obměňované zakončení typu: *„Příběh končí happyendem mudrlantským.“* (s. 16) nebo *„Příběh končí happyendem přibhlouplým.“* (s. 17). Když kritik dospěje k nejslabší části cyklu, konstatuje: *„Nevím, zda i zde mám charakterizovat,*

jaký jen happyend je. Myslím, že lidsky urážlivý pro všechny (...)“ (s. 19). Předchozí výraz silného despektu lze chápat jako sled dvou kroků: 1. Ironizace odmítnutím hodnocení – z důvodu jeho zbytečnosti, je zjevné, že objekt kritiky je špatný. 2. To se ukazuje jako předstírané, následuje explicitní negativní hodnocení.

Méně působivá je jednoduchá forma ironie, antifráze, tj. „výpověď, jejíž skutečný smysl je opakem smyslu doslovného“ (Szymanek, s. 32). J. Lopatka její účinnost posiluje tím, že ji začleňuje do komplikovanější ironické kritiky (antifráze zvýrazněna):

„Pokus o rozbor této konverzace odkazují literárním historikům, teatrologům a sociologům, kteří se narodí; asi tak, jako Julius Fučík odkazoval literárnímu historikovi, který se narodí, lásku k Janu Nerudovi. Neboť aby člověk zůstal práv alespoň těmto disciplínám, které jsem citoval, musí takové útvary, jako je předvedená scéna v knihovně, jen tiše, oddaně a věrně milovat jako projev nerozluštitelného, tajemného, neobroženého a nezničitelného lidství.“ (s. 50–51).

Nyní se postupuje v těchto krocích: 1. Ironizace odmítnutím hodnocení – důvod je vyjádřen implicitně: autor není hodnocení schopen; 2. Ironické nadsazené přirovnání – naznačuje, že autor neschopnost předstírá.⁶ 3. Hyperbola s využitím literárního (*oddaně a věrně milovat*) a žurnalistického klišé (*neobrožené a nezničitelné lidství*), nadsazuje se přidáním ostatních přívlastků, příp. adverbialíí (*tiše* s významově absurdními syntaktickými vztahy ke slově *milovat* a *literární útvary; tajemné, nerozluštitelné (lidství)*). Ty by izolovaně působily nepatříčně, v kontextu je možné je vyložit jako obdobu Nekulových intenzifikátorů, které náleží k nosičům ironie. 4. Takto identifikovanou hyperbolickou nadsázku následně interpretujeme ironicky jako výrazně signalizovanou antifrázi; intenzifikátory zde mají upozorňovací funkci.

K ironickému využití kontextu patří postup, kdy se původně vážné vyznění výpovědi převrátí pouhým zapojením do jiné souvislosti.⁷ Blíží se mu Lopatkova metoda minimálního komentáře obsáhlých ukázek z her: *„Jenom pro úvodní potěšení volba přjmení některých aktérů této půlhodinky:*

Pracovník VLK: Hornouf, kladeč PVC: Kdoula, jejich mistr Kamínek“ (s. 51)

Nebo: *„Ještě si ukážme dvanáctiletého homunkula jako živý a plodný pozitivní protiklad proti prázdným fanouškům.“* (s. 47). Následuje delší ukázka z rozhlasové hry, která v kontextu s autorským textem podstatně vyšší myšlenkové i stylové úrovně dostává komické rysy.⁸

Uvažujeme-li o funkcích ironie v esejích J. Lopatky, můžeme vyjít z charakteristiky jeho kritické metody. Ta spočívá v parodickém ztvárnění fabulí her, jež doplňují rozsáhlé, nikoli však nadbytečné citace „studijního materiálu“. Stručnějším doplňkem je kritický závěr, v němž se vymezují typické rysy analyzované rozhlasové tvorby a uvažuje se o jejím vztahu k umění, kýči, poznání apod. Ukaže se tu určitá vlastnost ironie, která nepochybně souvisí s tím, že ironie stejně

jako metafora náleží k nepřímým mluvním aktům. Kritické závěry totiž do jisté míry jen explicitně a jazykem vědy opakují to, co bylo už dříve ironicky naznačeno nebo zobrazeno a předvedeno.

Velice dobře je to patrné ze srovnání dvou formulací, postihujících jádro Lopatkovy kritiky. První z nich má podobu ironickou: „*Dostáváme se tu k žertovně znějící otázce, jaký je vztah poznání a seriálu, musí-li končit všechny příběhy happyendem.*“ (s. 19, podtržené autor zvýraznil). Druhá pak přímo potvrzuje, že se předchozí výrok dotýká citlivého místa, kde bylo s odstupem a jakoby nezávazně zmíněno něco podstatného: „*Je to předně otázka, kterou pokládám za nejdůležitější (...) kterou jsem hned na počátku zdánlivě žertovně formuloval jako otázku, jaký je vztah poznání a seriálu; ovšem samozřejmě platí, že jde vůbec o otázku, jaký je vztah toho druhu slovesné dramatické produkce k poznání.*“ (s. 78, podtržené autor zvýraznil).

Ironie je druhem poznání, jehož pomocí se postoje a hodnocení přímo nesdělují, ale znázorňují. Jde o prostředek úsporného, mnohdy esteticky působivého a v každém případě nápadného sdělování. Jmenované vlastnosti ironii sblížují – jak bylo ostatně naznačeno v úvodu – s výrazovými prostředky krásné literatury, proto je také zkoumání jejich podob vždy záležitostí nejen jazykovou, ale i literárněteoretickou.

Poznámky

- ¹ „Ironický pohled na svět souvisle odhaluje podivné spojení kladného se záporným, protiklad rubu a líce, klam povrchu věcí,“ píše P. Trost, s. 82.
- ² Konkrétní příklady: *Promiň, že se o tebe starám.* (formou omluva/ intencí výtka). *Opovaž se mít špatně!* (varování/ přání). *No to se ti povedlo...* (pochvala/ pokárání).
- ³ Mezi typické intenzifikátory patří adverbia a adjektiva typu *velmi, brozně, skvělý, fantastický* apod. (M. Nekula 1991, s. 14), někdy je lze vyložit i jako relátory – „(...) nadsazený nosič v sobě ‚subsumuje‘ relátor.“ (tamt., s. 17).
- ⁴ Podobný příklad u M. Nekuly (1991, s. 15) *Petr má psa a ženu.*
- ⁵ Je možné, že parodování stylu analyzovaných her ve vlastním esejistickém textu chtěl J. Lopatka (znovu) vyjádřit odstup od jistého stylu literárně kritické práce, která se vyznačuje závislostí na interpretovaném díle a shoduje se s ním ve stylu i myšlení. Lze tu vidět souvislost s dřívějšími texty, v nichž J. Lopatka upozornil na nekritickou recepci děl M. Kundery např. I. Klímou (Více o tom R. Grebeníčková v doslovu k J. Lopatkově, 1993, s. 151-164.). I v oživování těchto vazeb se může projevat jeden ze způsobů ironizace kontextem, jež samozřejmě není vždy plně vysvětlitelná pouze jazykovědnými postupy.
- ⁶ Využívá se tu rétorické figury argumentu ad autoritám (jedné z jeho forem), kdy je oponent napaden asi tímto způsobem: „Co říkáte, je možná pravda (hodnotné), ale přesahuje to moji chápavost.“ Cílem je ukázat nesmyslnost řečeného, předpokladem úspěchu to, že se útočník těší větší autoritě než jeho oponent (Shopenhauer, s. 46.).
- ⁷ Na podobném principu jsou vystaveny např. spisovatelské deníky, které dnes již ne-

jsou hodnoceny jako privátní zápisky umělce, ale uznávají se za rovnocennou část jeho díla. J. Cieslar připomíná deníkovou metodu např. u Rozanova a Hanče, kteří ve svých textech staví na jednu úroveň tvorbu, její reflexi a banální záznamy typu, co umělec posnídal a kdo mu půjčil peníze. „Hanč i Rozanov si v nich [v denících – H. B.] otevřeli prostor pro soukromé realie, svobodným sledem kontrastních asociací ironizovali literátství (...)“ J. Cieslar, s. 58.

⁸ K tomu V. Justl : „ [Lopatka] poráží (...) stupiditu její vlastní silou: nestaví proti ní čelný argument, nýbrž naopak jí s úklonou uvolňuje prostor, prodlužuje její rozmach a tím využívá její vlastní kinetické energie k ještě ostudnějšímu závěrečnému pádu.“ V předmluvě k J. Lopatkovi, s. 8-9.

Literatura

CIESLAR, J. Rozanov. *Kritická příloha*, 13, s. 49–61.

LOPATKA, J. *Radiojournal v ko(s)mickém věku*. Praha : Inverze, 1993.

NEKULA, M. Pragmalingvistická interpretace ironie. *SaS*, 1990, roč. 51, s. 95–110.

NEKULA, M. Signalizování ironie. *SaS*, 1991, roč. 52, s. 10–20.

SZYMANEK, K. *Umění argumentace. Terminologický slovník*. Olomouc : UP, 2003.

SHOPENHAUER, A. *Eristická dialektika*. Praha : Vydavatelství a nakladatelství en, 1991.

TROST, P. Jazyk ironie. *SaS*, 1997, roč. 58, s. 81–85.

Reflexe česko-německé polarity v literárních polemikách

90. let 19. století

Věra Jarolímková

1. Stanovení cíle a rozsahu analýzy

Období na konci 19. století je nepochybně jednou z nejdynamičtějších etap utváření české národní literatury, v širším horizontu kulturně-politickém pak zároveň dobou, v níž se dovršuje sebeuvědomovací proces českého národa a národní identifikace jeho příslušníků.¹ Zároveň se v důsledku mocensko-politických ambicí Čechů a Němců žijících v rámci habsburské monarchie prohloubilo vzájemné odcizení obou národů, drobná národnostní válka posilovaná spornými politickými kroky rakouské vlády se stala součástí každodenní reality. V případě dlouhodobého soužití různých etnik v určitém omezeném prostoru bývá jedním z nástrojů sebeidentifikace zúčastněných subjektů i literární tvorba a v návaznosti na ni metaliterární texty, které se vztahují k procesu její geneze, recepce a interpretace, v prvé řadě tedy texty literárněkritické. V tomto příspěvku se pokusím najít souvislosti mezi procesem formování moderní literární kritiky na jedné straně a vyostřenými národnostními střety na straně druhé. Podotýkám, že jsem se zabývala pouze českou kritickou produkcí (tedy tím, jak vidí Čecha a jakým shledává „toho druhého“ – Němce) a že jsem vědomě v y l o u č i l a texty, v nichž česko-německá polarita představuje v ý c h o d i s k o, ústřední téma konfrontace (tedy např. Sovovu básnickou *Odpověď T. Mommsenovi*).

„Literární kritika sehrála v hnutí devadesátých let zásadní formativní roli. (...) Kritika patřila ke každodennosti kulturního života přelomu století, v němž proboujovávala pozice nové poetice a spolumodelovala tak novou tvář nejen české literatury, ale celé české kultury. (...) Literárně umělecké práce nebyly nyní posuzovány v rámci jedné poetiky, nýbrž z protikladných pozic dvou odlišných systémů, a již z toho přirozeně vyplývalo i zesílení polemické složky recenzní praxe. Formování mladé kritiky nebylo proto myslitelné bez paralelní součinnosti oponentů a bez neustálé vzájemné konfrontace obou táborů.“²

Kritická aktivita tvůrců a publikační možnosti, které jim poskytovala nejen řada tzv. „zavedených“, léty prověřených (chce se říci „solidních“) časopisů, jako byly Lumír či Světozor, ale i nové, o své místo teprve bojující časopisy a revue (Literární listy, Niva, Rozhledy, Naše doba, Moderní revue), představují ovšem pro badatele, který zvolil nový úhel pohledu na dobová polemická klání, nelehký

oříšek. Myslím, že důsledné zmapování polemických vystoupení z hlediska jejich národnostního podtextu je úkol přesahující nejen limity příspěvku, ale i síly jediného badatele. Musela jsem tedy nutně omezit a zpřesnit rozsah analyzovaného materiálu s ohledem na chronologickou posloupnost a zejména na nejdůležitější osobnosti těchto střetů a jejich publikační možnosti, neboť jsem si vědoma platnosti následujícího konstatování: „Sebestřednost polemiky je dána nezbytnou personální povahou názorů a problémů; rovina názorová se nutně střetává s rovinou osobnostní, a to podle pravidel žánru, v němž postoj dříve nebo později převáží nad názorem, s nímž je tak jako tak od počátku těsně spjat. (...) S poměřováním *věcného* a *osobního*, z něhož obvykle plyne převaha *osobního*, souvisí skutečnost, že polemika překračuje rámec určité problematiky (odbornosti atp.), v němž počíná a v němž je vnímán její předmět, a zahrnuje další dimenze, etické, sociální, politické aj.“⁴³

Zaměřila jsem svoji pozornost na období vymezené roky 1893–1897, kdy probíhaly nejzásadnější střety o hodnotách a směřování české literární tvorby a zároveň se profilyvaly osobnosti kritiků spojených s hnutím „moderny“ – F. X. Šaldy, F. V. Krejčího, Arnošta Procházky, Jiřího Karáska ze Lvovic.

2. Možnosti a limity (některé postuláty dosavadních výzkumů)

Problematice nacionalismu a historismu a jejich reflexím v umělecké i publicistické tvorbě spisovatelů 19. století byla věnována již řada kritických studií i knižních titulů (pouze výběrově uvádím několik z nich v závěru tohoto příspěvku). Vzhledem k tomu, že některé argumenty a poznatky získaly již v české literární vědě statut apriority (nebo, chcete-li, *conditio sine qua non*), což znamená mj., že jsou závazně předávány i širší studentské a čtenářské obci, vycházím z nich i já a zároveň se pokusím poukázat na některé drobné rozpory a nejasnosti.

Jedním z postulátů dosavadního výzkumu je např. teze, že ruchovsko-lumírovská generace tvůrců chápe úlohu spisovatele jako službu národu a vlasti a podřizuje jí své schopnosti a metody, zatímco pro generaci „moderny“ je rozhodujícím kritériem nezávislost a stylová jedinečnost tvůrce. „Prospěch národa, svornost a souzvuk v něm, jež měli při všech vzájemných rozdílech povah, osudů a poetik na zřeteli tvůrci starších generací, narážel na manifestačně deklarované právo jednotlivce svobodně vyjádřit nejniternější osobní stavy, pocity i myšlenky, bez ohledu na kohokoli i bez ohledu na společenské konvence a tabu.“⁴⁴ Pro nastupující uměleckou generaci jsou dosavadní vlastenecké projevy a postoje nepřijatelné až směšné. „Umělecký kód českého dekadentního spisovatele a téměř každého příslušníka kruhu ‘modernistů‘ zahrnoval kritiku současného stavu české kultury a často také kritiku češství, což patřilo k jejich pojetí vlastní národní identity. Dekadenti (...) pohrdali obrozeneckými mýty.“⁴⁵ Ve stejném díle však

uvádí autor i téměř protichůdné tvrzení: „Všeobecně řečeno, dekadenti se o otázky národnosti nezajímali“⁶

L. Rezníková je přesvědčena, že „termín národ a jeho deriváty patřily ke zcela běžné slovní zásobě představitelů moderny. Autoři je užívali velmi hojně, zejména v textech literárněkritických, polemických a publicistických. Ve vlastní umělecké tvorbě nejsou tak časté, a to zejména u dekadentů.“⁷ Většina literárněhistorických pojednání zdůrazňuje absenci nacionální problematiky v umělecké tvorbě „modernistů“. Jaký vztah však zaujímalí tito autoři k otázkám národní svébytnosti a identity a k německému etniku ve svých kritických a polemických textech?

3. Překvapení se (zatím) nekoná

Rozsah mého dosavadního bádání mě neopravňuje ke generálním a nezpochybnitelným soudům, ale dovolím si předložit závěry vyplývající z analýzy polemických textů J. Karáska, F. X. Šaldy, A. Procházky a částečně i F. V. Krejčího v uvedeném období:

1. Žádný ze jmenovaných autorů nehodnotí v těchto textech aktuální situaci mezi Čechy a Němci, ani nepoužívá nacionálně laděné výrazivo pro hodnocení předností a nedostatků protivníka, s výjimkou F. X. Šaldy:

„Ano, to je zase česká logika – ta p. Herbenova. (...) Ty jsi můj nepřítel, poněvadž – tě pochválil můj nepřítel! Vyborná a velmi spravedlivá zásada. My ovšem soudíme jinak: názor p. Herbenův a všech, kdo jej sdílejí, je haněbný, fanatický oportunistus, který nepočítá a nesoudí věci tím, čím jsou samy o sobě, ale – dle jejich konstelace, dle jich seskupení a náhodného postavení.“⁸

2. Objeví-li se v textu formulace, které se dotýkají problému identity a národních zájmů, jedná se zpravidla o hodnocení vlastní, tj. české mentality.

Srov.:

Procházka: „...neustávající ohlížení se, věčný návrat k minulosti, – budování všeho a žití všeho na základech minulosti. To je také hrozným závažím, rušícím všecken nový a volný rozmach českého bytí, zadržujícím je ve všeobecném vývoji.“⁹

Týž: „Jsme chabí a plytčí: milujeme slabost, libujeme si v malátnosti, chráníme jich a ošetřujeme jako květiny ve skleníku.“¹⁰

Týž: „Ať sáhne pro látku kamkoli: český spisovatel ji promyslí, procítí, zformuje česky, osudnou nutností česky, ježto nemůže se zhostiti nejvnitřnější podstaty své bytosti, všech základních a určujících součástí své osobnosti, jichž se mu dostalo nezřeknutelným dědictvím stoleté hromadné duševní práce národní...“¹¹

Karásek: „Nehotový národ nemůže míti hotové literatury“¹² (...) „Smíšení, prosáklí ze všech stran, jako v úskočné a smluvené hře brutálního přepadu, cizí kulturou,

nemůžeme chránit fikce křišťálově bezvadné a ryzí českosti. (...) Českost a národnost literatury není dar s nebes (...). Národnosti literatury nelze ani objednat, ani vydupatí.⁴³

Týž: „Je bludem, zřít-li se českost v l á t c e a n e v z p ů s o b u, jímž je látka traktována (...).“¹⁴

Šalda: „J sme malý, zápasící národ. Můž e prý nás udržet jen přísná, tubá kázeň; kdo odběhne, odstřelte ho. Na umění nám nezáleží, ale na povaze. (...)“⁴⁵

3. Česko-německé vztahy nejsou (až na výjimky, které však mají většinou podobu skryté narážky) předmětem hodnocení.

Výjimky:

Procházka v *Moderní revue* 1895 (obhajoba proti výtce, že dekadence je antisociální a nečeská): „*Národohospodářsky slabí a nesamostatní, nacionálně svírání, tlačení, šlehání* (zdůraz. V. J.) – *samá minulost, bídná přítomnost, tolik jako žádná budoucnost – nestačí to k vědomí dekadentství?*“¹⁶

F. V. Krejčí v *Rozhledech*: „(H. Babr ... nemá teutonské tvrdosti *Moderny v říši* (...), není spjat s kořeny své rasy, jest rozený kosmopolita.“ (...) „...uznal sblížení s námi, Čechy, za jeden z kardinálních požadavků rakouské kultury.“¹⁷

J. Vrchlický v *Lumíru* o nové literární generaci prohlašuje, že forma jejího boje je „ryze převzata z Německa, kde také ‘Die Moderne’ musela dřív ubíjet a zabíjet, než zabýjala vlastní činnost.“¹⁸

Karásek také ve *Vzpomínkách* hodnotí rozdílnost povahy své a Procházkovy slovy na s. 133: „Koho zařadil [Procházka] mezi své nepřátele, toho potíral a byl důsledný.(...) Já jsem na utrpeně křivdy rád zapomínal, neměl jsem nikdy smysl pro vytrvalé pronásledování někoho ... (...) Měl jsem v té příčině více slovanský rys v své povaze než Arnošt Procházka, jenž byl germánsky tvrdý.“

Nezbývá než souhlasit s převládajícím názorem, že nacionální problematika stojí u kritiků modernistické orientace spíše na okraji zájmu a není jí věnována soustředěná pozornost.

Poznámky

¹ Hroch 1996, s. 13.

² Řezníková 2004, s. 82–83.

³ Merhaut 2002, s. 308.

⁴ Čornej 2001, s. 19.

⁵ Pynsent 1996, s. 181.

⁶ Tamtéž, s. 201.

⁷ Řezníková 2004, s. 207.

⁸ ŠALDA, F. X. Jedinec a hromadnost. In *Rozhledy*, 1895, roč. 4, č. 9, 1895.

- ⁹ PROCHÁZKA, A. Spolek proti mladým. In *Polemiky literární a umělecké*. Praha, 1913. s. 14.
- ¹⁰ Procházka 1912, s. 122.
- ¹¹ Procházka 1913, s. 79–80.
- ¹² KARÁSEK, J. Národnost v umění. In *Chimaerické výpravy*. Praha, 1906, s. 33.
- ¹³ Tamtéž, s. 33–34.
- ¹⁴ KARÁSEK, J.: Historický sentimentalismus. In *Chimaerické výpravy*. Praha, 1906, s. 67.
- ¹⁵ ŠALDA, F. X. *Kritické projevy* 2. Praha, 1949, s. 176. (Pův. In *Rozhledy*, 1895, roč. 4, č. 8, 1895.)
- ¹⁶ Pynsent, s. 181.
- ¹⁷ *Rozhledy sociální, politické a literární*, 1896–7, roč. 6, s. 98–100.
- ¹⁸ *Lumír*, 1894–5, roč. 23, č. 5, s. 59.

Prameny a literatura

- Rozhledy sociální, politické a literární*, 1894–5, roč. 4; 1895–6, roč. 5; 1896–7, roč. 6.
- Lumír*, 1893–4, roč. 22; 1894–5, roč. 23; 1895–6, roč. 24.
- ČORNEJ, P.; HRABÁKOVÁ, J.; JANÁČKOVÁ, J. *Česká literatura na předělu století*. Praha/Jinočany, H&H, 2001.
- HROCH, M. *V národním zájmu*. Praha : FFUK, 1996.
- KARÁSEK, J. *Chimaerické výpravy*. Praha, 1906.
- KARÁSEK, J. *Vzpomínky*. Praha : Thyrsus, 1994.
- KREJČÍ, F. V. *Konec století*. Praha : Čs. spisovatel, 1989.
- MÁCHAL, J. *Boje o nové směry v české literatuře. 1880–1900*. Praha, 1926.
- MERHAUT, L. Polemika – spojení a odloučení: K charakteristice literární generace devadesátých let. In *Komunikace a izolace v české kultuře 19. století*. Praha : KLP, 2002, s. 307–324.
- PEŠAT, Z. Místo Sládkova Lumíru v rozvoji české literatury i ve sporech devadesátých let. In *Tři podoby literární vědy*. Praha : Torst, 1998.
- PROCHÁZKA, A. *Polemiky literární a umělecké*. Praha, 1913.
- PROCHÁZKA, A. *Meditace*. Praha, 1912.
- PYNSENT, R. B. *Pátrání po identitě*. Praha/Jinočany : H&H, 1996.
- ŘEZŇKOVÁ, L. *Moderna & historismus*. Praha : Libri, 2004.
- ŠALDA, F. X. *Kritické projevy* 1, 2, 3. Praha, 1948–50.

K otázce glotocentrismu v českém literárním dějepisectví

Josef Jodas

Z okruhu české germanistiky a německé slavistiky zaznívají v poslední době námitky proti údajně jednostranné, čistě národní (jazykově) orientaci české literární historiografie, která prý nedostatečně zohledňuje nebo zcela pomíjí tvorbu německy píšících autorů spjatých svým dílem i životními osudy s českými zeměmi. I když tu nejde o přímou polemiku s českou bohemistikou, ale spíše o prezentaci a obhajobu vlastních (germanistických nebo bohemogermanistických) záměrů a programů, považuji za účelné se k nim vyjádřit. Nepůjde mně při tom o vyčerpávající registraci takovýchto názorů, vycházím vlastně jen z příležitostných poznatků získaných četbou několika konferenčních sborníků, konkrétně pak článků brněnské germanistky Renaty Cornejo *Okraj nebo střed? – Na cestě k zámku Libuše Moníkové a Franze Kafky* (2003), freiburského slavisty Antonína Měšťana *Deutsch schreibende Tschechen: deutsche oder tschechische Schriftsteller?* (2001) a olomoucké germanistky Ingeborg Fialové *Problematika výzkumu německé literatury* (2004).

Jedním z podnětů pro kritiku tzv. glotocentrického principu literárních dějin bylo v těchto statích dílo Libuše Moníkové, autorky, která se narodila v Čechách, prožila zde své mládí, ale po emigraci v r. 1968 se trvale usadila v Německu a psala jen německy.

Cornejo řeší otázku příslušnosti L. Moníkové k české literatuře nejednoznačně, avšak v zásadě pozitivně. Připomíná „českost“ některých příznačných prvků jejího díla (tematická rovina, sebeironie a specifická forma humoru) a připomíná hlasy, které zdůrazňují její česko-německou dvojdomost. Upozorňuje zároveň na to, že u nás bývá Moníková většinou chápána jako německá spisovatelka českého původu, zatímco v zahraničí za spisovatelku českou, za tu se prý považovala sama autorka.

Cornejo ve svých úvahách téměř úplně pomíjí úlohu čtenářské recepce díla. Ta má však pro stanovení příslušnosti určitého autora k literatuře národní zásadní význam. Tvorba psaná v jiném než mateřském jazyce je pro domácí čtenářskou obec neznámá a nedostupná, a tedy také „cizí“, ale i sebevíce čtený autor, který je znám pouze z překladů (zprostředkovaně), zůstává pro čtenářskou obec vymezenou mateřským jazykem autorem cizím, byť v ojedinělých případech zdomácnělým, důvěrně známým. Navíc forma literárního díla je u domácích au-

torů (pomineme-li otázky vnitřního vývoje textu a editorských úprav) neměnná, jednou pro vždy daná, zatímco u autorů cizích proměnlivá, závislá na autorském překladatelském řešení.

Úlohu jazyka, jímž je Moníkové dílo napsáno, relativizuje Cornejo poukazem na to, že prý setrvávání na definici pojmu česká literatura ve smyslu národního obrození a přelomu 19. a 20. století (tj. jako souboru česky psaných textů) je „z dnešního hlediska neudržitelné“. Tuto neudržitelnost ovšem nijak nezduodňuje ani nevysvětluje, odvozuje ji vlastně jen ze skutečnosti, že „se Česká republika opět zapojuje do celoevropského kontextu“. To však sotva může být důvodem k nějaké revizi výkladu literárních dějin, resp. rozsahu národní české literatury.

V případě příslušnosti L. Moníkové k české literatuře považuji za směřodlatné stanovisko vyjádřené v článku Evy Kolářové *Čechy u moře i v srdci Evropy?* a ve *Slovníku českých autorů od r. 1945 I.* (Kolářová 2003, s. 438) „Libuše Moníková psala německy, pro německé čtenáře, je tedy německou spisovatelkou. Na tom nemění nic ani fakt, že její texty se vztahují k Čechám, především k Praze, a že ve světě ji kvůli tématům i specifickému humoru často pokládají též za českou autorku. Její tvorba není určena Čechům. Pro ně by psala jinak, to sama zdůrazňovala. Pokládala se ovšem za reprezentantku své vlasti a svým čtenářům, kteří Čechy neznali nebo o nich věděli jen málo, chtěla zprostředkovat svůj obraz Čech.“ – (SČS I, 1995, s. 6) „Výběr výrazně ovlivnila rovněž pracovní definice obsahu slova SPI-SOVATEL. Pracujeme s pojetím spisovatele jako autora česky psané krásné literatury, autora prací o české literatuře a ojedinele i jako jejího významného editora. Proto do Slovníku nejsou zařazena například hesla „čistých“ překladatelů, filozofů, historiků... Naopak do Slovníku jsou začleněna hesla osobností, které sice stojí na samém pomezí daných kritérií, avšak jsou přijímáni jako přirozená součást českého literárního kontextu (např. německy píšící L. Moníková).“

Jsou to vyjádření naprosto jednoznačná a srozumitelná. Je proto s podivem, že právě zařazení L. Moníkové do výše uvedeného lexikonu (jako zjevu přechodného, výjimky z pravidla) si vzal A. Měšťan za záminku ke zpochybňování funkčnosti tradičního jazykově národního pojetí české literatury a k úvahám o možných začátcích nové etapy ve vývoji českého literárního dějepisu. Srov. „Libuše Moníková wird im deutschen Sprachraum mit Recht als deutsche, in den böhmischen Ländern als tschechische Autorin angesehen. Ein Vorgang, der möglicherweise im Bereich der tschechischen Literaturgeschichte und vielleicht auch der tschechischen Literaturwissenschaft eine neue Etappe in der Betrachtungsweise der „nationalen“ oder „fremden“ Sprache der tschechischen Literatur eröffnet... Meines Erachtens handelt es sich dabei um die Revision der Ansichten von Josef Jungmann, die er 1806 in der Zeitschrift „Hlasatel český“... im Aufsatz *O jazyku českém*... formuliert hat. Jungmann betrachtet als tschechische Schriftsteller nur diejenigen Autoren, die tschechisch geschrieben haben (seine

These stimmt mit der These von Friedrich Ludwig Jahn in seinem Werk *Das deutsche Volkstum* aus dem Jahre 1810 überein; Jungmann hat Fragmente des Werkes von Jahn ins Tschechische übersetzt und 1813 veröffentlicht). Seit 1806 galten die Ansichten Jungmanns fast zweihundert Jahre lang als fester Grundsatz für tschechische Literarhistoriker und Literartheoretiker. Am Anfang des 21. Jahrhunderts gilt anscheinend die These von Jungmann nicht mehr. Man braucht ihr nicht nachzuweinen. Welche These soll aber den Grundsatz von Jungmann ersetzen?“ (Měšťan 2001, s. 115)

Celá Měšťanova konstrukce Jungmann – dnešek je neaktuální (nikdo dnes k Jungmannovi jako svému bezprostřednímu vzoru a východisku nevzhlíží) a zjevně ahistorická. Jungmann bojoval proti znevažování češtiny jako nástroje vyšší, kulturní komunikace, proti nebezpečí zániku česky psané literatury, proti hrozícímu poněmčení české inteligence, pro niž bylo mnohdy snadnější psát i čist německy. Nestačilo mu, když se někdo hlásil k češtví, ale češtinu dokonale neovládal a nepoužíval ji. Zdůvodňoval, že plnohodnotná a svěbytná existence každého národa je možná jedině skrze bohatý, diferencovaný a ke všem úkonům rozvinutého kulturního života způsobilý jazyk. Zdaleka ovšem ne jen v článku *O jazyku českém* a pouze ve shodě s názory F. L. Jahna.¹ Dnes právo na existenci česky psané literatury není třeba obhajovat. Co dříve bylo odvážnou vizí, stalo se už dávno skutečností. Máme se však proto vzdávat principu národní, v mateřském jazyce psané literatury nebo ho nějak zásadně korigovat?²

To, co vyslovil A. Měšťan jen jako svou domněnku a zřejmě tak trochu jako konferenční bonmot, bere bohužel olomoucká germanistka I. Fialová doslova, zcela reálně a po svém domýšlí.³ Stejně jako A. Měšťan i ona (někdy v přímé návaznosti na něm) probírá nejrůznější atypické případy z dávné i nedávné minulosti, překračující rigorózně pojatou definici pojmu český autor; obecně vzato hlavně případy, kdy český autor psal i v jiném jazyce než českém (to v 19. století a období po obou exilových vlnách nebylo něco tak neobvyklého), nebo když cizinec (etnický Nečech) začal psát česky. Uváděné příklady nejsou neznámé, nové jsou však některé autorčiny úsudky a komentáře. Fialová staví vedle sebe glotocentrické pojetí literárních dějin a české literární dějepisectví doby „reálného socialismu“, jako kdyby šlo o sourodé jevy nebo snad mezi nimi byla nějaká příčinná souvislost, a zveličuje spřízněnost Jungmannových názorů s myšlenkami L. F. Jahna (viz pozn. 3). Zároveň si klade otázku, co si dnes počít se spisovateli jako Ludvík Aškenazy, Pavel Tigrid, Milan Kundera, Ota Filip, Jiří Gruša, Jiří Morava aj., kteří v emigraci začali psát jazykem své hostitelské země, když „myšlenka o „zrádcích národa“ už není tak populární a snadno uplatnitelná?“ Je otázkou, na základě čeho takto Fialová uvažuje? Vždyť do *Slovníku českých spisovatelů po roce 1945 I, II* (1995, 1998), který reprezentuje stanovisko současné české bohemistiky, tito autoři zařazeni byli. Pohrává si snad ještě

dnes někdo s myšlenkou o „zrádcích národa“ z řad tzv. exilové literatury? O jaký „problém“ tu jde?

Fialová, Měštan, Cornejo a další potírají jazykově národní princip jeho jednostranným negováním, umělou absolutizací a izolováním od principu územního. Jen u nich však platí: buď, nebo. Jsou známy případy, kdy oba principy byly účelně a úspěšně kombinovány, např. ve zpracování dějin literatury či spíše literatur na území ČSR v Československé vlastivědě (sv. 7) z 30. let 20. století. Směšují se při tom dva pojmy: národní literatura a kontext národní literatury, ten je pochopitelně vždy nadregionální a nadnárodní. Existuje přece fenomén světová literatura (v různých národních společenstvích a v různých obdobích různě chápáný), existují symbiotické jevy z pomezí dvou či více národních literatur a také česko-jinonárodní jevy kontaktové (těsnější vazby některých cizích autorů k českým zemím). Zkoumání a výkladu tohoto kontextu se samozřejmě česká literární věda věnovala a věnuje, není to však její úkol prvořadý a základní.

V uvedených statích i jinde se implicitně nebo explicitně předpokládá, že předmětem zkoumání by měla být literární produkce na území historických českých zemí, vlastně současné České republiky. Zároveň se multinacionálnost a multietničnost tohoto areálu redukuje jen na element český, německý a židovský. Není to však konstrukt, který výklad literárních dějin zcela specifickým způsobem schematizuje a zužuje? Proč by do areálově pojatých dějin české literatury nemělo být zahrnuto i Československo s jeho kontextem česko-slovenským a československým, historické kontakty česko-slovenské, nerozdělené Těšínsko z dob habsburské monarchie i československé/české po 1. světové válce, vnitřní (těšínský) i vnější česko-polský kontext, pražská exilová literatura ruská a ukrajinská (z dob 1. republiky) atd. atd.? Jenže tvořil by takto rozšířený „korpus“ literárních textů a osudů nějaký smysluplný a konzistentní celek, který by bylo možné jednotným způsobem vyložit, hierarchicky utřídit a proporcionálně vyváženým způsobem popsat? Zdá se, že by tím vznikly nové a mnohem závažnější problémy, než jaké občas může přinést důsledné dodržování jazykově národního principu.

Z toho, co bylo výše řečeno, je zřejmé, že kritika údajného glotocentrismu v české literární vědě není oprávněná, že je apriorní a jednostranná, že je to problém uměle vytvořený a zástupný. K nějaké revizi základní orientace české literární historiografie není důvod.

Poznámky

¹ Je otázkou, proč A. Měštan tak okázale a zároveň nelogicky zdůrazňuje spřízněnost Jungmannovy stati s příslušným dílem Jahnovým. Byl to záměr, nebo jen důsledek povrchního čtení a neobratné parafráze sekundárních literárněhistorických zdrojů? Srov. pasáže z Vlčkových dějin a tzv. Akademických dějin, které pro takovouto zavádějící formulaci mohly být inspirací. (Vlček 1960, s. 263): Podle Jana Nejedlého „vlast je tolik,

co jazyk mateřský a národní mravy, tedy totéž, co zakladatel německého turnérstva „Altvater“ Jahn, vyšlý z německé romantické školy, r. 1810 prohlásil v proslulé knize své *Das deutsche Volkstum* a řada vrstevníků jeho s ním zároveň... Článek Nejedlého v ideovém proudění nového písemnictví našeho... má význam zásadní... z téhož stanoviska vychází i nejpłodnější spolupracovník Hlasatele ve svých dvou památných rozmlouváních O jazyku českém – Josef Jungmann.“ – (Dějiny české literatury II, 1960, s. 236): „Zatímco prvé rozmlouvání chtělo püsobit příklady, Veleslavínem a soudobou německou kulturou (Jungmann častěji využíval taktiky německého příkladu, proto přeložil a v roce 1813 v Prvotinách uveřejnil výňatky z nacionalistických tezí F. L. Jahna z jeho knihy *Das deutsche Volkstum*), těžiště druhého rozmlouvání je v argumentaci hájící důležitost jazykově národního hlediska a navrhuující cesty k jeho rozvinutí a zajištění.“

² Zejména za situace, kdy čeští čtenáři čtou, resp. jsou schopni a ochotni číst dílo L. Moníkové, případně jiných podobných pomezních autorů vesměs jen v českém překladu.

³ Podle I. Fialové (2004, s. 285) glotocentrický princip, podle něhož předmětem zkoumání národní literární historie jsou díla psaná v národním jazyce, „formuloval pro českou literaturu, jak je známo, Josef Jungmann 1806 ve stati *O jazyku českém* v Hlasateli českém, použív přitom mnoha citátů Friedricha Ludwiga Jahna (v Německu populárního jako „Turnvater Jahn“, jeden z otců německého romantického nacionalismu.)“. Na žádný takový citát v Jungmannově stati ovšem nenarazíme, je to jen autorčina spekulace vzniklá mylným výkladem nepřesných informací „z druhé ruky“ (viz pozn. 1).

Literatura

CORNEJO, R. Okraj nebo střed? Na cestě k zámku Libuše Moníkové a Franze Kafky. In *Okraj a střed v jazyce a literatuře*. Ústí nad Labem, 2003, s. 446–450.

FIALOVÁ, I. Problematika výzkumu německé literatury. In *Studia Moravica I*. Olomouc, 2004, s. 285–289.

KOLÁŘOVÁ, E. Čechy u moře i v srdci Evropy? In *Okraj a střed v jazyce a literatuře*. Ústí nad Labem, 2003, s. 438–445.

MĚŠŤAN, A. Deutsch schreibende Tschechen: deutsche oder tschechische Schriftsteller. In *Deutschböhmsche Literatur*. Olomouc, 2001, s. 109–115.

Slovník českých spisovatelů od roku 1945 1–2. Praha, 1995, 1998.

VLČEK, J. *Dějiny české literatury II*. Praha, 1960.

Der Streit um die literarische „Innere Emigration“

Jana Miškovská

Zum Begriff der „Inneren Emigration“

Die Literatur der „Inneren Emigration“ wurde von der germanistischen Forschung längere Zeit vernachlässigt, genau im Sinne Wittgensteins: „Wovon man nicht sprechen kann (oder in diesem Falle will), darüber muss man schweigen.“ Viele Literaturkritiker ignorierten nämlich die Möglichkeit einer Dichtereistenz im Dritten Reich.¹ Die Ortsbestimmung der „Inneren Emigration“ in der deutschen Literaturgeschichte ist noch nicht erfolgt und der Begriff wurde noch nicht einheitlich definiert.

Was ist also die „Innere Emigration“?

Dies ist eine der vielen Definitionen des Phänomens „Innere Emigration“:

„Innere Emigration“ ist die Bezeichnung für regimekritische Literatur und für solche Autoren, die sich aus religiösen Gründen im Gegensatz zu den Nationalsozialisten befanden. Hierzu gehören vor allem Ernst Jünger, Gottfried Benn, Ricarda Huch, Ernst Barlach, Reinhold Schneider, Jochen Klepper, Ernst Wiechert und Werner Bergengruen (...).²

Die Autoren, die zu den Vertretern der „Inneren Emigration“ gerechnet werden, haben sich nach innen zurückgezogen. Dieses „nach innen“ heißt ins Innere des Menschen, so wird es auch in der Literaturwissenschaft verstanden als „Rückzug ins eigene Innere, ins nur Geistige oder die reine Kunst“³

Die deutsche Literatur im Dritten Reich bildet „das vielfältig verschlungene Dickicht“⁴. Ein Teil dieser Literatur wurde aber nicht gleichgeschaltet, blieb abseits oder wandte sich gegen das herrschende Regime. Wir sprechen von der sog. „Inneren Emigration“. Mit diesem Phänomen ist ein breiter Fragenkomplex verknüpft: wer kann zu den Vertretern gerechnet werden, ihre Herkunft, welche sind ihre literarisch-künstlerische Mittel und Formen und schließlich was für Einfluss und Auswirkungen hatten sie und ihre Werke. Die Antworten sind leidenschaftlich umstritten bis heute. Es gibt, wie oben genannt, auch eine Vielzahl von Definitionen: z.B. Peitsch versteht unter dem Begriff „Innere Emigration“ „eine Skala von literarischen und nicht nur literarischen Verhaltensweisen gegenüber dem Faschismus (...) die von ‚gleichgültig‘ über ‚misstrauisch‘ bis zu ‚feindselig‘ reichen.“⁵ Das Spektrum der „Inneren Emigration“ reicht also von

der Nonkonformität über die Verweigerung und den Protest bis zum Widerstand.⁶ Der US-amerikanische Literaturhistoriker Kershaw spricht in diesem Zusammenhang sogar vom Dissens.

Bei der Beurteilung der „Inneren Emigration“ hinsichtlich ihres Widerstandspotentials gehen die Meinungen der Literaturhistoriker und Literaturtheoretiker auseinander – einige sprechen vom verdeckten Widerstand (K. O. Paetel, F. Denk u.a.) andere dagegen vom ästhetischen Eskapismus und einem höchst indirekten Widerstand durch betontes Engagement (F. Schonauer, R. Grimm, J. Hermand u. a.).

Die Merkmale der „Inneren Emigration“

Nach Frank Thieß⁷ (der sich selbst als ein innerer Emigrant verstand) ist der Rückzug in die private Sphäre der Humanität einziges Merkmal der „Inneren Emigration“, er bezieht sich sowohl auf das Alltagsleben, als auch auf die literarische Tätigkeit im Dritten Reich: *„Wir inneren Emigranten (...) haben wie nie zuvor in unserem Leben in den vergangenen zwölf Jahren den Segen der Intimität eines zu Geist, Gesinnung und Sprache festgeschlossenen Kreises gespürt. Wo immer wir Gleichgesinnten begegneten, genügte oft ein Blick, ein Wort, um einander als Verschworene gegen die Welt des Schreckens und uns als Deutsche gegen den undeutschen Widergeist des Hochmuts und der Gemeinheit zu erkennen.“*⁸ Weitere typische Merkmale der „Inneren Emigration“ sind: 1. Die Propagierung eines christlich-humanistischen Ethos', das dem 2. europäischen Erbe verpflichtet ist (Entgegenstellung der humanistischen Tradition und des herrschenden Heroismus, Ablehnung der Gewaltausübung, sich der Gewaltlosigkeit verpflichtet fühlen, Widerstand wird für unmöglich gehalten). 3. Die Autoren sind neustoisch, klassizistisch eingestellt und beeinflusst vom antiken Mythos und der 5. Existenzphilosophie. 6. Sie verzichten auf direkte politische Appelle an den Leser. 7. Sie versuchen die Gegenwartigkeit von Vergangenen lebendig zu zeigen, den wirklichen Verhältnissen die überzeitliche Wirklichkeit entgegenzustellen. 8. Die Autoren konzentrieren sich auf die sprachliche Form: sie kleiden die oppositionellen Inhalte in kunstvolle Wendungen und einen ausgefeilten Stil. 9. Das rationale Verständnis des NS wird gefördert (der NS wird als deutsche Tragödie oder Verhängnis interpretiert). 10. Ein notwendiges Mittel ist die Camouflage (das Zwischen-den-Zeilen-Schreiben, eine indirekt-doppeldeutige /äsoische/ Rede). 11. Als Genre wird v.a. der historische Roman oder Novelle mit zeitlosen mythologischen Themen bevorzugt.

Die „Innere Emigration“ vereinigte in sich die Vertreter aller verschiedensten Richtungen – sie vollzog sich nicht nur in den Gruppen, Organisationen u.a., die dem herrschenden Regime aktiven Widerstand leisteten, sondern auch in

jenen, die sich nicht umfassend unterordneten oder politisch-weltanschaulich neutral zu bleiben suchten.⁹ Zu den inneren Emigranten gehörten die Vertreter der christlich-humanistischen Haltung (R. Schneider, W. Bergengruen), die linksorientierten Autoren (A. Kuckhoff) und die „bekehrten“ Nationalkonservativen wie Ernst Jünger.

Die Ausdrucksweise der „Inneren Emigration“

Wer damals seine Zeitgenossen erreichen wollte, konnte entweder zu illegalen Mitteln greifen oder sich der Sklavensprache bedienen, oder das Werk heimlich ins Ausland schmuggeln und dort unter einem Pseudonym erscheinen lassen (z.B. Ernst Niekisch wollte sein Werk *Das Reich der Dämonen* (1936) im Ausland erscheinen lassen, das Werk wurde aber konfisziert von der Gestapo). Grimm rechnet zu den besten Beispielen der „Inneren Emigration“ das Werk von Ernst Wiechert *Der weiße Büffel oder Von der großen Gerechtigkeit* (der Text spielt in Indien, in Wirklichkeit aber brandmarkt es den Naziterror). Wiechert bedient sich also der sog. äsopischen Schreibweise - d.h. es gab im Werk kritische Anspielungen an die zeitgenössischen politischen und gesellschaftlichen Verhältnisse in dem historischen oder mythischen Gewand, die nach Grimm „von beklemmender Deutlichkeit“¹⁰ waren. Die bevorzugte literarisch-künstlerische Verfahren, die die Autoren verwendeten, waren Allegorie, Parabel (W. Krauss, W. Bergengruen, E. Jünger) und historische Parallele (in einer Vielfalt von Formen, vom Essay bis zum Roman: R. Schneider, S. Andres, J. Klepper). Man versuchte der Gegenwart „ein Gegenbild aufzurichten“¹¹.

Der Kampf in der Öffentlichkeit im Dritten Reich war nur auf zwei Wegen möglich: erstens durch die Wahl abschreckender Beispiele aus allen Zeiten und Zonen, zweitens durch die ständige Konfrontation der Gegenwart mit den Zuständen, wo das Recht und die Sittlichkeit galten.¹² Davon sollten die Leser ihre eigenen Schlüsse ziehen. Aber diese Schreibweise hat auch ihre Mängel: Mehrdeutigkeit, Esoterik, Fehlleitung, Eskapismus und Erfassung bloß der Teilaspekte. Die Werke wurden oft nur als „tröstliche, aber unrealistische Fiktion“¹³ abgewertet. Es gibt noch eine Möglichkeit: dass man die Texte, die „völlig harmlos gemeint waren, als Botschaften in der Sklavensprache und heimliche Kritik“¹⁴ aufgenommen hatte. Dies wird der übertriebenen Empfindlichkeit des Lesers in einer Diktatur zugeschrieben.

Die Kontroverse zwischen Exil und „Innerer Emigration“

Worum ging es in dieser Kontroverse? Das Hauptproblem war: Ob es bei der Emigration schon um ein Verdienst und beim Daheimbleiben um die Mitschuld

an den NS-Verbrechen geht.¹⁵ Die Grundfrage lautete: Wer hat das moralische Recht für Deutschland zu sprechen? Die emigrierten oder die nicht emigrierten Schriftsteller? Im Grunde genommen ging es aber um die Legitimierung der „Inneren Emigration“ als eines nichtfaschistischen und sogar antifaschistischen literarischen Phänomens, das im Dritten Reich entstand und sich entwickelte als das sog. „andere Deutschland“¹⁶.

„Dennoch war das Überwintern im nationalsozialistischen Deutschland nicht, wie heute so gängig unterstellt, bereits ein rechtfertigungsbedürftiger Tatbestand, sondern eigentlich pure Normalität. Schließlich hatte auch nur ein verschwindend geringer Prozentsatz der Exilanten Deutschland freiwillig verlassen“¹⁷

Die Protagonisten dieser Kontroverse waren Thomas Mann und Frank Thiess (zusammen mit Walter von Molo), zu denen sich dann später Otto Flake und Wilhelm Hausenstein hinzugesellten. Den Anstoß gab der offene Brief Walter von Molos an Thomas Mann am 4. August 1945, in dem er ihn bittet „helfend und heilend“¹⁸ nach Deutschland zurückzukehren. Mann hätte am liebsten geschwiegen, doch man hat ihn nicht in Ruhe gelassen, und noch bevor er antworten konnte, griff Frank Thiess in seinem Artikel *Die Innere Emigration* vom 18. August 1945 die Emigranten an und verteidigte seine in Deutschland gebliebene Kollegen, die sich nicht zum NS bekannten. Für diese benutzte er die Bezeichnung „Innere Emigration“. Aufgrund dieses Artikels wurde die „Innere Emigration“ „mit vieler Anmaßung“ als „die Gemeinde der Intellektuellen, die ‘Deutschland die Treue gehalten’, es ‘nicht im Unglück im Stich gelassen’, seinem Schicksal nicht ‘aus den bequemen Logen des Auslandes zugesehen’, sondern es redlich geteilt hatten“, etabliert.¹⁹

Dieser Artikel wurde schon damals als „peinlich“, „phrasenhaft“ und „überheblich“ bezeichnet. Im Handumdrehen wurde hier aus der Not eine Tugend gemacht, indem man aus der „Isolierung“ Einsicht und Erfahrung schöpfte und reicher an Wissen und Erleben war als die äußeren Emigranten.²⁰

Thiess’ Hochmütigkeit und Arroganz ging noch weiter. In dem pathetischen Finale seines Artikels sagte er, dass seitens der Daheimgebliebenen keine Belohnung für ihr Ausharren im Reich erwartet wird und zugleich hat er Thomas Mann der Berechenbarkeit beschuldigt: „Wir erwarten dafür keine Belohnung, dass wir unsere kranke Mutter Deutschland nicht verließen. Es war für uns natürlich, dass wir bei ihr blieben.“²¹, es sei aber „unnatürlich“, wenn „wenn die Söhne, welche um sie so tief gelitten haben wie ein Thomas Mann, heute nicht den Weg zu ihr fänden und erst einmal abwarten wollten, ob ihr Elend zum Tode oder zu neuem Leben führt.“²² Mann antwortete im sehr gereizten Ton in dem *Offenen Brief für Deutschland*, der am 12. Oktober 1945 in der *Augsburger Allgemeinen* gedruckt wurde. Der Adressat war Walter von Molo. Mann erläuterte hier die Lage der Emigranten und dann wurde er polemisch, als er

die Gründe nannte, warum er nicht nach Deutschland zurückkehren wollte „Ja, Deutschland ist mir in all diesen Jahren doch recht fremd geworden. Es ist, das müssen Sie zugeben, ein beängstigendes Land.“²³ Er hat nicht nur die Rückkehr nach Deutschland scharf abgelehnt, sondern er hat auch die daheimgebliebenen Schriftsteller angegriffen und sie der Kollaboration beschuldigt: *„Ich gestehe, dass ich mich vor den deutschen Trümmern fürchte, dass die Verständigung zwischen einem, der den Hexensabbat von außen erlebte, und euch, die ihr mitgetanzt und Herrn Urian aufgewartet habt, immerhin schwierig wäre.“*²⁴ Es folgten weitere Angriffe an die nicht-emigrierten Autoren und deren Schaffen: *„Zuweilen empörte ich mich gegen die Vorteile, die ihr genosset. Ich sah darin eine Verleugnung der Solidarität. (...) Aber ich habe euch, die ihr dort drinnen saßet, nie beneidet. Auch in eueren größten Tagen nicht. Dazu wusste ich zu gut, dass diese großen Tage nichts als blutiger Schaum waren und rasch zergehen würden.“*²⁵ Und gerade auf die folgende Behauptung Manns hinsichtlich der Dichtung im Dritten Reich berufen sich die Kritiker und Widersacher der „Inneren Emigration“: *„Es mag Aberglaube sein, aber in meinen Augen sind Bücher, die von 1933 – 1945 in Deutschland überhaupt gedruckt werden konnten, weniger als wertlos und nicht gut in die Hand zu nehmen. Ein Geruch von Blut und Schande haftet ihnen an. Sie sollten alle eingestampft werden.“*²⁶ Thiess reagierte in einem ironisch gefärbten Artikel *Abschied vom Thomas Mann* (dieser Artikel wird als „unerhört aggressiv“ bezeichnet, ähnlich aggressiv war auch Thiess‘ Reaktion auf Manns Rede zum Jahreswechsel), wo er Mann vorwarf, dass er die „weichgepolsterte Existenz in Florida (...) nicht gegen ein übles Leben zwischen Trümmern und Elend vertauschen möchte.“²⁷ Er beschuldigte ihn der Unwissenheit über das Leid des Volkes und die Zustände im Reich, er drohte mit der Verbannung aus den Reihen der deutschen Schriftsteller, kritisierte das bequeme Leben in den USA und verglich es mit dem Leben der weniger bekannten und wesentlich ärmeren Emigranten. Mann antwortete, diesmal aber im Rundfunk, konkret in BBC. In seiner Rundfunk-Botschaft versuchte er auf Thiess‘ Invektiven diplomatischer zu reagieren – „Ich habe ehrlich und vertrauensvoll gesprochen und kann es nicht hindern, dass Bosheit und Dummheit meine Worte missbrauchen, verstümmeln (...)“²⁸ Er wiederholt, dass er nicht nach Deutschland zurückkehren kann und will, weil er befürchtet, dass seine Rückkehr in der Politik zu seinem Schaden ausgenutzt werden konnte *„Um mich selber verwüsten zu lassen, (...), um zunächst einmal festlichen Wiedereinzug zu kosten, als einer, der recht behalten hat, was keine angenehme Rolle ist. Mich dann zum Bannträger einer mir noch ganz schleierhaften neudeutschen geistigen Bewegung aufzuwerfen, mich mit Eifer zwar auf den Weg der Politik zu begeben und binnen kurzem zermürbt, aufgerieben, verdächtigt überall, beim Deutschtum wie bei der Okkupation, (...)“*²⁹ Der Problematik der „Inneren Emigration“ und der Dichtung im Dritten Reich generell weicht er aus. Er selber bezeichnet sich

zum Schluss als einen Weltdeutschen und den „vorgeschobenen Posten deutscher Kultur“³⁰. Thiess' Reaktion war schnell. In ungefähr 67 Minuten antwortete er im Nordwestdeutschen Rundfunk in einer sehr emotionellen Ansprache mit der Beschreibung der Situation in dem besiegten Deutschland und er konstatierte, dass Mann sich weder vor Leid und Armut, noch vor der „kopflös-wirren Menge verstreuter Nationalsozialisten“³¹ fürchtet, sondern „Er fürchtet Deutschland selber.“³² Weiter bekennt er sich ein Innerer Emigrant zu sein, indem er sich selber zu dieser Gruppe einbezieht: „Wir inneren Emigranten, über die er spottet (...)“³³ und definiert die „Innere Emigration“ als einen „zu *Geist, Gesinnung und Sprache fest geschlossenen Kreis*“, dessen Mitgliedern, wo immer sie sich auch begegneten „oft ein Blick, ein Wort, (...)“ genügte „um einander als *Verschworene gegen die Welt des Schreckens (...) zu erkennen*.“³⁴

Thomas Mann bezeichnete dies schließlich im Jahre 1949 als „Ergüsse deutscher Schriftsteller in ihrer nichtsnutzigen Verwaschenheit, ihrem gemütvollen Dünkel“, bei denen einen „gelindes Entsetzen“ fasst.³⁵

Das Ende der Kontroverse

Die Kontroverse fand ihr offizielles Ende in dem Artikel von Wilhelm Hausenstein und mit dem Brief J.R. Becher an Thiess, die im versöhnlichen Ton geschrieben wurden, die Probleme jedoch wurden damit nicht gelöst.³⁶ Im Gegenteil sie werden bis heute noch diskutiert. Und worin bestand die Bedeutung dieser Kontroverse? „Die Bedeutung dieses missglückten Dialogs zwischen „inneren“ und „äußeren“ Emigranten wird vor allem vor dem Hintergrund der weiteren Entwicklung sichtbar: Die von Anfang an diffamierten Exilschriftsteller fanden keinen Anschluss an die deutsche Nachkriegsliteratur und wurden von den Bundesrepublikanischen Öffentlichkeit lange ignoriert, während die Schriftsteller der sog. Inneren Emigration sich im Zuge der restaurativen politischen Entwicklung literarisch durchsetzen konnten.“³⁷ Nach Schnell eskalierte diese Debatte aufgrund deren starken Emotionalisierung, hinter der sich die Frage nach der Berechtigung der Kollektivschuld versteckte, schon vor Kriegsende begann nämlich die Aushöhlung dieses Begriffes durch die wachsende Menge derjenigen, die ihn für sich reklamierten.³⁸ Thiess ist nach Grimm keineswegs „das Muster eines inneren Emigranten“, er wurde nie verfolgt, nicht aus der Reichsschrifttumskammer ausgeschlossen, nur einige Einzelschriften wurden als „ungeeignet“ oder „unerwünscht“ bezeichnet, seine Bücher erschienen im Ausland und er taucht sogar auf den staatlichen Förderungslisten auf.³⁹

Weitere Aspekte der Kontroverse Mann – Thiess

Interessant ist, dass Thomas Mann zwar alles abgelehnt hat, was im Dritten Reich geschrieben wurde, auch die Werke der Inneren Emigration, aber erst nach dem Krieg. In seiner Rede *Dieser Friede* aus dem Jahre 1938 über deutsche Opposition der inneren und äußeren Emigration sagte er: „*Die deutsche Emigration hat ein furchtbares Erlebnis mit denen gemeinsam, die innerhalb Deutschlands ihre Schmerzen und Hoffnungen teilten: Es war das qualvoll langsame, bis zum Äußersten immer wieder verleugnete Gewahrwerden der Tatsache, dass wir, die Deutschen der inneren und äußeren Emigration, Europa, zu dem wir uns bekannt hatten und das wir moralisch hinter uns zu haben glaubten, in Wirklichkeit nicht hinter uns hatten, dass dieses Europa den mehrmals in so greifbare Nähe gerückten Sturz der nationalsozialistischen Diktatur gar nicht wollte.*“⁴⁰ Und in der Kontroverse mit Eduard Korodi aus dem Jahre 1936 sagte er: „die Grenze zwischen Exilliteratur und innerdeutscher Literatur sei nicht leicht zu ziehen.“⁴¹ Bald nach Kriegsende hat Mann seine Einstellung gegenüber der „Inneren Emigration“ radikal geändert, mit größter Wahrscheinlichkeit war der Beweggrund dafür der aggressive Angriff des selbsternannten „inneren Emigranten“ Frank Thiess.

In der Sowjetischen Besatzungszone kamen die emigrierten Autoren rasch zu Amt und Würden (in den ersten Jahren), in den Westzonen dagegen tobte ein politisch motivierter Kampf, bei dem es um materielle Interessen (Einfluß und Publikationsmöglichkeiten) und die Furcht vor der Diskreditierung ging (die Autoren fürchteten, durch ihr angepasstes Verhalten während der NS-Zeit diskreditiert zu werden, sie reagierten also sehr sensibel auf Vorwürfe und Enthüllungen). Manns Brief musste damals also verheerende Folgen haben. Die Aufregung blieb lange bestehen und die Diskussion wurde unsachlich über Jahre geführt.

Die Meinungen der „Außerstehenden“

Flakes Beitrag zu dieser Diskussion war, dass er den Nazismus als eine Art Opfergang für die Deutschen interpretierte: „*Damit die Menschheit zur schrecklichsten der Erfahrung kommen konnte, zu einer Lehre, die hoffentlich unvergessen bleibt, haben die Deutschen die Kastanien aus dem Feuer geholt.*“⁴²

Elisabeth Langgässer äußerte sich in dem Sinne, dass das Schicksal der „Inneren Emigration“ „keiner, wie auch immer gearteten, äußeren nachgestanden“ habe.⁴³

Zu der Kontroverse haben auch Manfred Hausmann und Erich Kästner beigetragen: Kästner z.B. schrieb in der *Neuen Zeitung* vom 14. Januar 1946 in einem Artikel unter dem Titel *Die Betrachtungen eine Unpolitischen* folgendes: „*Thomas Mann ist ein Meister in der Darstellung differenzierter Künstlernaturen, kränklicher, überfeinerter, dekadenter Charaktere, er tut sich sogar auf die Bedeutsa-*

mkeit des Nichtgesundseins seiner Bücherhelden etwas zugute, und er geht soweit, die Labilität, die Nervosität, die behutsame Abwegigkeit für Tugenden und hohe Werte zu halten. Dieser Kennerschaft und Vorliebe entsprach seit je eine physische Labilität des Autors selber... Dass wir in diesen grauen Tagen einen großen Dichter zu wenig haben, einen, der sich nicht hätte rufen lassen, sondern der ungerufen, vom Nachbarerennen noch ganz außer Atem, zwischen uns getreten wäre – dass wir diesen Mann nicht haben, dürfen wir dem anderen, dem Thomas Mann, nicht übel nehmen. Er wird und soll in Amerika bleiben. Zum Ersatz-Mann wäre er wahrhaftig zu schade.“⁴⁴ Erich Kästner z.B. hatte sich von der Rückkehr des Nobelpreisträgers und eines international hoch angesehenen Schriftsteller eine Rehabilitation und Aufwertung versprochen. Mann hat ihm aber diese Gefallen nicht getan und erteilte auch keine Absolution. Er fühlte sich nämlich als moralische und literarische Instanz missbraucht.

Tento príspevok bol koncipovaný v rámci projektu VEGA 1/2239/05.

Anmerkungen

¹ Tea-Wha-Chu 1994, S. 254 ff.

² Deutsche Literaturgeschichte 1994, S. 395

³ Berglund, G. zit. nach: Tea- Whu-Chu 1994, S. 45

⁴ Grimm, R. 1972, S. 406

⁵ Peitsch, H. 1996, S. 28

⁶ Ebenda, S. 36

⁷ Frank Thiess (1890–1977), aus Livland stammender Romanschriftsteller, Journalist, Theaterkritiker, Dramaturg und Regisseur an der Stuttgarter Volksbühne, 1933 wurden seine Werke beschlagnahmt, er entschied sich aber in Deutschland zu bleiben. Seine historischen Romane *Tsushima: Roman eines Seekrieges* (1936) und *Reich der Dämonen* (1941) werden als Beispiele der „Inneren Emigration“ betrachtet.

⁸ Mann, Th.- Thiess, F. 1945, S. 7

⁹ Sim, Dong-Sun 1994, S. 84

¹⁰ Grimm, R. 1972, S. 414

¹¹ Bergengruen, W. 1961, S. 176

¹² vgl. Grimm, R. 1972, S. 415

¹³ Schonauer, F. 1961, S. 152

¹⁴ Grimm, R. 1972, S. 416

¹⁵ vgl. Denk, F. 1995, S. 232

¹⁶ „Das andere Deutschland“, „geistiges Exil“ u.a – sind synonymisch verwendete Begriffe für die „Inneren Emigration“

¹⁷ Scholdt, G. zit. nach: Denk 1995, S. 232

¹⁸ Mann, Th.- Molo, W. von - Thiess, F. 1945, S. 1

¹⁹ zit. nach Grimm, R. 1972, S. 35

²⁰ vgl. Grosser, F.G. (Hrsg.) 1963, S. 24

- ²¹ Anm. 18, S. 3
²² Ebenda, S. 3
²³ Ebenda, S. 4
²⁴ Ebenda, S. 4
²⁵ Ebenda, S. 4
²⁶ Ebenda, S. 4
²⁷ Ebenda, S. 5
²⁸ Ebenda, S. 6
²⁹ Ebenda, S. 6
³⁰ Ebenda, S. 6
³¹ Ebenda, S. 7
³² Ebenda, S. 7
³³ Ebenda, S. 8
³⁴ Ebenda, S. 8
³⁵ Mann, Th. 1949, S. 168
³⁶ vgl. Anm. 19, S. 38
³⁷ Schnell, R. 1976, S. 1 – er hat aufgrund der Analyse der bundesrepublikanischen Le-
 sebüchern festgestellt, dass die BRD-Literatur in den 50er Jahren von den Inneren
 Emigranten repräsentiert wurde
³⁸ vgl. Schnell, R. 1976, S. 17
³⁹ vgl. Anm. 19, S. 47
⁴⁰ Mann, Th. 1974, S. 832 f.
⁴¹ Mann, Th. 1961, S. 409
⁴² Anm. 20, S. 56
⁴³ Anm. 19, S. 37
⁴⁴ zit. nach Sarkowicz, H. 2000, S. 54

Literaturquellen

- Bergengruen: Schreibtischerinnerungen.* München : Nymphenburger Verlag, 1961.
 BEUTIN, W. (Hrsg.) *Deutsche Literaturgeschichte. Von den Anfängen bis zur Gegen-
 wart.* Stuttgart –Weimar : Metzler, 1994.
 DENK, F. *Die Zensur der Nachgeborenen. Zur regimekritischen Literatur im Dritten
 Reich.* Weilheim : Denk Verlag, 1995.
 DONG SUN-SIM *Antifaschistische Literatur deutscher Schriftsteller der Inneren Emi-
 gration und des Exils.* Aachen : Mainz Verlag, 1994.
 GRIMM, R. *Exil und Innere Emigration. Bd. I.* Frankfurt am Main : Athenäum Ver-
 lag, 1972.
 GRIMM, R. Im Dickicht der inneren Emigration. In H. Denkler (Hrsg.). *Die
 deutsche Literatur im Dritten Reich.* Stuttgart : Reclam, 1976.
 GROSSER, F.G. (Hrsg.) *Die große Kontroverse. Ein Briefwechsel um Deutschland.*
 Hamburg – Genf – Paris : Nagel Verlag, 1963.
 MANN, Th. *Briefe 1889-1936.* Frankfurt am Main : Fischer Verlag, 1961.
 MANN, Th. *Die Entstehung des Doktor Faustus. Roman eines Romans.* Frankfurt am
 Main : Suhrkamp, 1949.

- MANN, Th. *Gesammelte Werke in dreizehn Bänden. Bd. XII.* Frankfurt am Main : Fischer Verlag, 1974.
- MANN, Th.; Thiess, F. *Streitgespräch über die äußere und innere Emigration.* O.o., 1945.
- PEITSCH, H. *Vom Faschismus zum Kalten Krieg – auch eine deutsche Literaturgeschichte.* Berlin : Ed. Sigma Verlag, 1996.
- SARKOWICZ, H.; MENTZER, A. *Literatur in Nazi-Deutschland.* Hamburg – Wien : Europa Verlag, 2000.
- SCHNELL, R. *Die literarische Innere Emigration 1933-1945.* Stuttgart : Metzler, 1976.
- SCHONAUER, F. *Deutsche Literatur im Dritten Reich.* Olten – Freiburg : Walter Verlag, 1961.
- TEA-WHA-CHU *Nationalsozialismus und Verantwortung der christlichen Literatur.* Augsburg : Universität Augsburg, 1994.

Komparativní studie identity v českém a německém literárním díle: *Město na hranici* a *Božena*

Michaela Peroutková

Následující příspěvek si klade za cíl osvětlit na příkladě českého a německého literárního díla transformaci identity jako důsledku českého poválečného nacionalismu. Inspirací k této analýze je následující paradox: jak česká literární hrdinka v německém díle, tak německá hrdinka v českém románu se potýká se stejnými projevy českého poválečného nacionalismu. Německý autor Peter Härtling ve své novele *Božena* (1994) vykreslil příběh Češky, která je v poválečném Československu perzekuována a posléze nucena ke změně identity. Naopak český autor Karel Ptáčník ztvárnil ve svém románu *Město na hranici* (1958) příběh Němky, která je po roce 1945 českou společností kvůli své stávající identitě rovněž diskriminována. Na příkladě těchto dvou literárních postav zkoumám možné plurality identit v poválečném Československu a to, jak byly přijímány českou společností.

Ve své literární analýze vycházím z poststrukturalistického pojetí identity, jež chápe identitu jako pojem, který se vytváří v dialogu s vnějším světem. Identita subjektu tak není daná a vrozená, nýbrž se neustále vyvíjí v jeho interakci s okolím. V tomto procesu jsou určující především kulturní, národnostní a sociální faktory. Z prací Madana Sarupa a Petera Cawse vyplývá, že identita není homogenní a fixní, nýbrž pluralitní a dynamická, protože ji utváří několik aspektů zároveň.¹ V tomto smyslu lze identitu chápat jako sociální konstrukt, který není závislý na jednotlivci, nýbrž na změnách ve světě, jež jej obklopuje. V mé literární analýze si kladu otázku, o jakou konstrukci se jedná a jaký má význam nejen pro literární postavy, nýbrž také pro českou kolektivní sebepercepci.

Román *Město na hranici* je pozoruhodný díky ambivalenci, která pramení z jeho politického poslání. Na jedné straně je tento román bezesporu nositelem politické agendy, v níž je čitelná poválečná ideologie KSČ, na straně druhé je zde ovšem také zřetelná její kritika a narušení tehdejších ideologických tabu. Autor *Města na hranici*, Karel Ptáčník, vycházel z ideového proudu komunismu 20. a 30. let, který se v mnohém odlišoval od komunismu stalinského typu, vůči němuž se autor jednoznačně vyhraňuje. Kritika a odmítnutí druhého jsou zřejmé nejen v Ptáčníkově románě, ale i v autorově osobních postojích, které v šedesátých letech otevřeně vyjádřil. Ptáčník patřil k reformním komunistům a z toho důvodu měl od roku 1968 do 1984 zakázanou publikační činnost. Předmětem zkoumání v tomto příspěvku však není autor a jeho politická agenda, nýbrž určité paradoxy v české poválečné společnosti, které Ptáčníkův román zachytil. *Měs-*

to na hranici chápu jako literární výpověď o poválečné době, která je však stále relevantní pro naši současnost. Na příkladu románové postavy Käthe, která se bezprostředně po válce octla v českém pohraničí, se pokusím ukázat, v čem tato relevance spočívá.

Karel Ptáčník líčí v románu *Město na hranici* období jednoho roku od konce války do voleb v roce 1946. Děj se odehrává pravděpodobně v Bruntále, městě v českém pohraničí tradičně obydleném Němci, které je po válce postupně osidlováno Čechy z vnitrozemí. Spolu s Čechy, kteří do města přijíždějí zejména proto, aby snadno přišli k majetku, sem přijíždějí také okresní tajemník komunistické strany Honzík Kovář a jeho žena Käthe, německá antifašistka z bývalé říše. Kovář se s ní seznámil při nucených pracích a bezprostředně po válce se s ní oženil. Ptáčníkův román sice jasně vyznívá ve prospěch komunistické strany a odsun Němců je v něm ospravedlňován, přesto je v jeho kontextu překvapující, že manželka Kováře je „říšská“ Němka a že se stěhuje právě do pohraničí, odkud je veškeré německé obyvatelstvo odsouváno. Co ovšem tato okolnost znamená pro Käthe a do jaké situace ji staví? To, že je Němka, nepředstavuje pro jejího manžela žádný problém, neboť Käthe byla za svou protifašistickou činnost vězněna. Skutečnost, že byla antifašistkou však není tak zcela jasná většině Čechů, kteří v Käthe spatřují převážně Němku a tudíž v ní vidí nacistku. Jejich nenávisť vůči Němcům je natolik silná, že odmítají činit rozdíly, neboť lidé „mysleli na Němce, na prožité hrůzy, a mysleli na to, že se dočkali svobody. Tak živelně, s takovým nadšením si to ještě nikdy neuvědomili...cožpak je mezi nimi [Němci. Nacisty.] rozdíl?“ (s. 308–309) Na tuto otázku odpovídá Kovář příkladem své ženy a doufá, že lidé nahlédnou rozdíl mezi nacistickými Němci a německými antifašisty a překonají hranice národní příslušnosti.

V atmosféře vyhoceného českého nacionalismu, který se týká všech politických stran a téměř všech obyvatel, se Käthe octne na okraji společnosti. V pohraničí se však setkává s nenávisť nejen ze strany Čechů, ale také ze strany sudetských Němců. Ti v Käthe vidí zrádkyni, neboť svým antifašismem se v jejich očích postavila proti německému národu. Käthe pracuje v místní textilce, kde se snaží se přiblížit sudetským Němkám, ale její snaha skončí fyzickým konfliktem a okamžitým internováním jejích kolegyně do sběrného tábora pro Němce. Také pro většinu Čechů je Käthe neakceptovatelná, a to z důvodu její národní a kulturní příslušnosti. Toto odmítnutí vrcholí v konfliktu s místním předsedou národního výboru a policejním komisařem Garšicem (oba příslušníci komunistické strany), kteří se pokusí dostat Käthe násilím do transportu sudetských Němců do Německa. Z Ptáčníkova líčení tedy vyplývá, že Käthe je vyčleněna dvakrát: jednou Čechy kvůli své kulturní a národní identitě a podruhé sudetskými Němci kvůli své politické orientaci. V českém prostředí jí nepomůže, že za svou protifašistickou činnost byla vězněna, naopak mnozí Češi vnímají negativně i její

politickou příslušnost. V německém prostředí je její politické smýšlení důvodem k vyobcování. „Osaměla, cítila kolem sebe podivné napětí. Domnívala se, že jde o počáteční nedůvěru, kterou možno překlenout, odstranit, ale byla to nenávisť, podobná oné, kterou k ní pocítovali Němky v prvních dnech po jejím příchodu ke stavu. Chtěli ji vyšťvat. Dostávala nejhorší práci a nejmenší mzdu.” (s. 577)

Kromě Käthe jsou v románě ještě dva sociální demokrati, kteří se dobrovolně přihlásí do nejbližšího transportu do Německa, přestože se jich odsun zatím netýká. Přestože Ptáčnickův román nevykresluje Němce pouze jako fašisty – i když to platí o většině z nich –, většina Čechů nerozlišuje mezi Němci a fašisty. Jazyková a kulturní příslušnost je pro mnohé Čechy do té míry určující, že zcela přehlíží Käthin antifašismus. Käthe se tedy musí vzdát své kulturní a národní identity, aby se mohla začlenit do české společnosti. Může si ponechat pouze svou politickou identitu, protože pouze díky ní se může integrovat do české společnosti, i když také obtížně. Tato skutečnost je paradoxní, neboť komunisté, kteří se jako první zasazovali o odsun Němců, zároveň poukazují na německé antifašisty a snaží se tak překročit hranice národní identity. V románě však zůstává nejasné, zda se jim to skutečně podaří.

Porovnáme-li osud Käthe s českou literární postavou Boženy ze stejnojmenné německé novely od Petera Härtlinga zjistíme, že také Božena se octne na okraji společnosti. Paní Božena Kostka bydlí v Olomouci a přes její jednoznačně českou národní a kulturní identitu je na ní pohlíženo jako na Němku, což s sebou nese diskriminaci ve všech oblastech jejího života. Podle jejího okolí Boženu činí Němkou údajná kolaborace s jejím bývalým zaměstnancem a její záliba v německé literatuře a německém jazyce. Božena byla za války zaměstnána u německého advokáta, který přišel z říše, ale který přebíral po svém, pravděpodobně židovském předchůdci původní klientelu skládající se z Němců, z Čechů a z Židů. Toto zaměstnání trvalo do roku 1944, kdy byl advokát povolán do války a musel zavřít svou praxi. Božena se do svého zaměstnavatele platonicky zamilovala a doufala, že se po válce jednoho dne vrátí a že se mu bude moct vyznat ze své lásky. Nic z toho se nestane, ale Božena pokračuje v imaginárním vztahu ke svému bývalému zaměstnavateli. Tuto iluzi ovšem neživí pouze Božena, nýbrž také její okolí, které ji stigmatizuje jako „děvku Nacistů, milenku Němců a kolaborantku”.² Božena je po válce kvůli svému bývalému zaměstnání vyslýchána policií. Nejprve se zmíněným obviněním brání a snaží se vysvětlit, že její advokát nebyl nacist, ale po nějaké době zjistí, že se nejedná o žádné skutečné vyšetřování, neboť výsledek už byl znám předem a po Boženě se žádá jen přiznání. Při výslechu s ní policie jedná jako s Němkou a klade jí absurdní otázky jako: „Mluvíte doma česky nebo německy?” (s. 84) Tato otázka ji naprosto vyvede z míry a je zřejmé, že Božena nikdy nepovažovala němčinu za svoji mateřštinu. Německy se naučila kvůli svému studiu, které ostatně musela kvůli německé okupaci přerušit, a také protože

si „chtěla číst v originále knihy od Rilka, Goetha a Thomase Manna.“ (s. 85) Boženě na těchto odpovědích nepřipadá nic zvláštního a nechápe, proč se od ní její rodina odtahuje a okolí jí drasticky ubližuje. V projevech nenávisti jdou její sousedé tak daleko, že Boženě zabijí psa a pomalují ho hakovým křížem, jenom proto, že má německé jméno Moritz.

Už před koncem války předvídá Boženin otec poválečný vývoj. „Kdyby přišlo na zúčtování, nebudou se dělat rozdíly.“ (s. 27) Vyjadřuje tak všeobecnou náladu Čechů vůči Němcům. Boženu to nijak neznepokojuje a nevidí důvod, proč by měla zapírat jak svoje předchozí zaměstnání, tak svůj kladný vztah k německé kultuře. Nesdílí ani všeobecně rozšířený antiněmecký sentiment a proto ji otec dokonce vybídne, aby s Němci prchla. Božena si svého postupného vyčleňování z rodiny i z jejího okolí zpočátku není vědoma. I ona se raduje z konce války a věří, že bude moct pokračovat ve studiu, avšak svůj optimismus nemůže sdílet s ostatními Čechy. Většinová společnost ji odmítá, protože nesouhlasí s projevem antiněmeckv, čímž se prohrěšila proti rigidnímu chápání národní identity v poválečném Československu. V tomto kolektivním pojetí identity není místo pro odlišnost nebo rozrůzněnost, protože je velmi úzce vymezeno nacionalismem. Naproti tomu je Boženino pojetí národní identity mnohem širší a diferencovanější, což působí na její okolí podezřele a nedůvěryhodně. Okolí má potřebu Boženu kategorizovat, zařadit ji do nějaké skupiny a zvolit si k tomu rozšířený stereotyp – česká dívka pracující pro Němce nemůže být nic jiného než prostitutka a kolaborantka. Tímto stereotypním označením a zařazením do stigmatizované skupiny je učiněn první krok ke konstrukci Boženiny identity okolím. Stereotyp je ostatně nejlepší způsob kategorizace, neboť jej většina přijímá snadno, spontánně a bezmyšlenkovitě. I v případě Boženy nikdo, ani její rodina, její stigma nevyvrací. Božena se těmto nařčením nejprve brání, postupně však na ně rezignuje, což má za následek transformaci její osobnosti. Pod tlakem politických a mocenských struktur prožívá Božena osobnostní krizi a uniká před okolním světem do svého vnitřního světa. Protože ji česká společnost vyčlení, začne Božena pochybovat o své národní identitě: „Já, jako dobrá Češka, které Němci znemožnili studovat. A teď nepatřím k nikomu. Češi, moji krajané, mě brzy odsoudí, a ten Němec, který zavinil moje trápení, zmizel z mého života.“ (s. 73) Ve své izolaci začne psát dopisy svému zaměstnavateli z dob války, jež nyní považuje za svého milence. Když už se octla v roli prostitutky, tak ať si svého milence dostatečně užije alespoň v představách. V podstatě se jedná o rozhovory, které se ale nikdy neuskuteční, protože dopisy neodešle.

Konstrukci identity provází sociální pád, když je Božena nejprve odsouzena k „pracím pro obecné blaho“ ve městě. Musí pracovat v kasárnách, které mají být uvedeny do původního stavu, aby se mohly opět využívat jako škola. V pracovní skupině jsou lidé, kteří „se pravděpodobně nějakým způsobem zapletli s Němci,“

(s. 104) a Božena si zde poprvé nepřipadá jako vyčleněná. „Poprvé se Božena necítila vyřazeně.” (s. 104) Po dalším vyslýchání a Boženině vynuceném přiznání, že je „dívka fašistů”, je rozhodnuto, že bude pracovat v zemědělském družstvu v blízkosti Přerova. Z budoucí potenciální právničky se tedy stane „děvečka u prasat.” Božena žije v ústraní, nevnímá okolní svět a jediná připomínka jejího „němectví” je její další pes Moritz. Z apatie ji v roce 1989 vytrhnou politické změny v Československu, které zároveň otevírají nový pohled na minulost. Božena se dovídá, že „se prý hovořilo o jejím doktorovi, o německém advokátovi, jenž pomáhal sedlákům z Hané a Židům z Prostějova.” (s. 186) Božena je příliš stará a vyčerpaná na to, aby se těšila z něčeho, o čem nikdy nepochybovala.

Härtlingova novela se od většiny českých děl s poválečnou tematikou liší tím, že v příběhu Boženy český nacionalismus a antiněmectví nejsou namířeny jen proti Němcům, nýbrž i proti těm Čechům, kteří byli po válce neprávem obviněni z kolaborace s Němci. Příběh paní Boženy Kostky ukazuje, jak snadné bylo takové nařčení vznést vůči Čechům, kteří nesdíleli vyhocené antiněmectví a nespĺňovali kritéria české poválečné národní identity. Česká národní identita byla vymezena velmi úzce a měla za cíl budování etnicky homogenní společnosti. Božena takto úzce pojatou identitu nedokázala přijmout a následky její kulturní ambivalence nesla po zbytek života. Božena se tak octla v roli oběti, což někteří literární kritici problematizují a kladou otázku, do jaké míry je Božena stylizována do role oběti autorem novely. Peter Grave charakterizuje Boženu jako neautonomní, schematickou postavu. „...The central character remains somewhat schematic, and there is a sense too that, in presenting her solely in terms of the relationship with his father, Härtling is making her once again the victim of forces beyond her control, not this time the movements of history but the manipulation of a novelist”.³ Božena je skutečně vykreslena jako oběť, avšak je sporné, zda přičiněním autora nebo jako důsledek poválečného nacionalistického sentimentu v Československu. Božena je bezesporu pasivní postava, která se ničemu nebrání a tím zdůrazňuje svou bezmocnost. Lze ji za to ovšem kritizovat a opravňuje její pasivita okolní svět k tomu, aby se na ní mstil za její údajné prohřešky? Nebo využila většinová společnost Boženiny pasivity k tomu, aby kompenzovala svou potřebu trestat jakékoli „zpronevěření se češtví”? Na základě studií historiků jako např. Tomáše Staňka se přikláním k druhé variantě. Staňek poukazuje na rozšířený stereotyp o české ženě jako prostitutce, jestliže byla během okupace v kontaktu s Němci. Uvádí několik extrémních případů, kdy české ženy ze smíšených manželství byly považovány za prostitutky, byl jim zkonfiskován majetek, a některé byly dokonce odsunuty.⁴ Česká společnost neměla vůli tento stereotyp zpochybňovat a mocenské struktury jej mohly plošně uplatnit. Případ Boženy z Härtlingovy novely ukazuje chování takových struktur jakož i většinové společnosti.

Srovnáme-li literární postavu Käthe z českého románu *Město na hranici* s Boženou ze stejnojmenné německé novely, zjistíme, že obě jsou českou společností vyloučeny kvůli jejich afinitě s němečtvím, aniž by byly zohledněny a zkoumány okolnosti této spřízněnosti. Käthe je etnická Němka a zároveň aktivní antifašistka, Božena je Češka, jež pracovala pro německého advokáta, který se zdá mít nejasnou minulost. Vyšetřování jeho činnosti po válce ovšem nepřipouští žádnou ambivalenci, směřodátná je pouze národní příslušnost. Pro české vyšetřovatele to znamená totéž, jako být nacistou: „teď nesmí existovat ani jeden Němec, který nebyl nacistou.“ (s. 91) Na základě tohoto postoje je posléze vykonstruováno Boženo „němečtví“, které ji odsune na okraj společnosti. Také u Käthe je její národní identita rozhodujícím faktorem diskriminace, ačkoliv stojí politicky a názorově na stejných pozicích jako většina Čechů. Přestože odmítla nacistickou ideologii, aktivně bojovala proti fašismu a byla vězněna, česká společnost ji nepřijme. Česká poválečná společnost nerozlišovala mezi politickou, národní a kulturní identitou. Skutečnost, že její kulturní identita není výlučně česká, ovšem neznamená, že by Božena byla přívrženkyní nacismu nebo se cítila být Němkou. Boženo češství je pro okolí zcela nepřijatelné, v důsledku čehož je Božena sociálně a osobnostně degradována. Käthe by měla být na základě vládního usnesení z roku 1945 o německých antifašistech⁵ ušetřena jakékoli perzekuce, avšak její antifašistickou činnost berou na vědomí pouze někteří komunisté. Je zarážející, že i přes jednoznačné odlišení antifašistických Němců od nacistů zakotveném v Košickém programu, Käthe českou společností není přijata. Je vypuzena z práce, nezúčastní se žádných společenských ani politických akcí a stýká se pouze s jednou rodinou ve městě. Je zřejmé, že se musí zcela čechizovat a přerhat vazby s německou kulturou.

Obě literární díla poukazují na to, že v poválečné české společnosti chyběly mechanismy, které by mírnily projevy českého nacionalismu a jeho neselektivního antiněmečtví. Naopak se zdá, že tyto jevy byly součástí politických strategií všech politických stran. V obou literárních dílech dále spatřuji určité narušení stereotypů jak na německé, tak na české straně. V Härtlingově novele se to týká (sudeto)německého stereotypu o (sudetských) Němcích jako obětech vyhnání. Härtling tím, že ztvárnil příběh Češky perzekuované svými vlastními lidmi, narušuje (sudeto)německé chápání obětí odsunu a poukazuje na skutečnost, že oběťmi v některých případech nemuseli být pouze Němci. Zároveň se jedná o oslabení současného českého mýtu o tom, že byli stíháni Němci a vyjimečně Češi, kterým byla prokázána kolaborace s nacisty. Ptáčnickův román *Město na hranici* narušuje současný stereotyp o KSČ jako o jediném nositeli českého poválečného nacionalismu a ukazuje, že nacionalismus se týkal všech politických stran a zachvátil téměř celou českou společnost. Avšak ani přesto, že komunistická strana proklamovala určitou vstřícnost k německým antifašistům, nebyla pří-

slušnost k ní zárukou úspěšné integrace do české společnosti. Tato rozporuplnost je čitelná i v neúplném vykreslení Käthe, která se z románu postupně vytrácí, aniž by čtenář měl alespoň přibližnou představu o její budoucím osudu.⁶ Tento estetický deficit odpovídá poválečné době, kdy se existence neodsunutých Němců vytěšňovala a zůstávalo otázkou, do jaké míry budou v Československu tolerováni a jak v něm budou žít.

Poznámky

- ¹ Peter Caws hovoří ve své studii o psychologických a sociálních aspektech, které se navzájem podmiňují a které tvoří např. náboženská, etnická, kulturní, jazyková a politická přínáležitost. Srov. Caws: *Identity: Cultural, Transcultural, and Multicultural*, 371–388. Madan Sarup, *Identity, Culture and the Postmodern World*.
- ² Všechny citace z novely *Božena* jsou moje překlady, MP.
- ³ Peter Graves, *The Swastika on the Dog*, 30–67.
- ⁴ Tomáš Staněk, *Předpoklady, průběh a důsledky vysídlení Němců z Československa (1918–1948)*.
- ⁵ Košický vládní program, 5. 4. 1945.
- ⁶ V románu *Nástup* (1951) od Václava Řezáče je podobně neúplně vykreslen osud německého antifašisty Palmeho.

Literatura

- CAWS, P. *Identity: Cultural, Transcultural, and Multicultural*. In *Multiculturalism*. Ed. David Theo Goldberg. Cambridge – Oxford : Blackwell Publishers Inc., 1995, s. 371–388.
- GRAVES, P. *The Swastika on the Dog*. In *The Times Literary Supplement*, N. 4847, 23 Febr. (1996):30.
- HALL, S. *Cultural Identity and Diaspora*. In *Colonial Discourse and Post-Colonial Theory*. Ed. Patrick Williams and Laura Chrisman. New York : Columbia University Press, 1994, s. 392–404.
- HALL, S. *Ethnicity: Identity and Difference*. In *Becoming National*. Ed. Geoff Eley and Ronald Grigor Suny. New York – Oxford : Oxford University Press, 1996, s. 339–352.
- HENGST, M. *Zwischen den Fronten*. Rev. of *Božena*, by Peter Härtling. In *Berliner LeseZeichen*, 4 H.5 (1996): 70–71.
- KRÄTZER, J. *Ein nur bedingt gestattetes Leben*. Rev. of *Božena*, by Peter Härtling. In *Neue Deutsche Literatur*, 42 H.6 (1994): 144–146.
- SARUP, M. *Identity, Culture and the Postmodern World*. Athens : The University of Georgia Press, 1996.
- STANĚK, T. *Předpoklady, průběh a důsledky vysídlení Němců z Československa (1918–1948)*. Ostrava : Amosium servis, 1992.
- STANĚK, T. *Odsun Němců z Československa*. Praha : Akademie věd, 1991.

- STANĚK, T. *Německá menšina v českých zemích 1948–1989*. Praha : Institut pro stře-
doevropskou kulturu a politiku, 1993.
- TERRAS, R. Rev. of Božena, by Peter Härtling. In *World Literature Today*, 69 N.3
(1995): 573.
- WALLMANN, J. Ein ohnmächtiges Opfer. Rev. of Božena, by Peter Härtling. In
Zeitwende, 66 H.1 (1995): 57–58.

Polemika a fenomén parazitizmu: Foucault, Miller, Derrida

Dušan Teplan

Polemika, ako je všeobecne známe, nás prostredníctvom svojho slovného základu, ktorým je grécke slovo *polemos* (πολεμος), stavia otvorene pred problematiku svárov, konfliktov, sporov.¹ Niečo podobné, ako sa napokon ukazuje, zdôrazňuje v súvisi s polemikou ako s istou formou diskusie aj francúzsky filozof Michel Foucault, ktorý v jednom rozhovore poznamenal, že každý účastník polemiky si predovšetkým „osobuje práva, ktorá ho oprávňujú vést válku a činí tento boj spravodlivým“.² Pri tejto príležitosti si však dobre všimnime, že podľa Foucaulta – a to je aj dôvod, prečo sa osobne stavia proti polemike – tento účastník nielenže zamietá takzvané „pátrani po pravde“, ale navyše priamo eliminuje hodnotu svojho súpera: účastník polemiky – povedané inak – pristupuje k svojmu oponentovi ako k obžalovanému, ktorý musí sledovať, ako sa v jeho argumentácii hľadajú trhliny, prípadne isté zákonitosti, ktoré ho ovplyvnili, no ktoré zároveň zamlčal. Namiesto toho, aby sa účastník polemiky zameriaval na celkovú prospešnosť svojej argumentácie – a to z hľadiska uvedeného hľadania pravdy –, sleduje len svojho protivníka, presnejšie, prečiny, ktoré sa objavujú v jeho argumentácii. Nezávislé, sebaštacné formulovanie myšlienok nahrádza vystúpenie, ktoré je nesamostatné, respektíve závislé na inom vystúpení. Zrejme nakoniec nie je žiadna náhoda, že Foucault označuje polemiku doslova ako „parazitní formu diskuse“.³

Samotná úvaha Michela Foucaulta o polemike má bezpochyby množstvo úrovní, ktoré by si zaslúžili zvýšený záujem. Nateraz však musíme vyakcentovať výstrahu, ktorá v súvislosti s polemikou upozorňuje práve na jej parazitný naturel; ktorá, inými slovami, predstavuje polemiku ako žáner, výrazný jednak pre svoju nesamostatnosť a jednak pre svoj podvrtný charakter. Ako konečne môžeme vidieť – podľa Foucaulta je nutné uvedenú výstrahu akceptovať najmä s ohľadom na okamih, kedy účastník polemiky platnosť vlastných argumentov odobruje na podklade argumentov toho, kto vystupuje ako jeho oponent v diskusii. Parazitizmus polemiky – to jest jej závislá a diverzná povaha – by sme skrátka mali zaregistrovať vtedy, keď sa do centra pozornosti dostáva ten druhý. Práve v tomto smere – keď sme už spomenuli druhého – však bude nakoniec prirodzené, keď si položíme otázku, či ako parazitný nemožno vnímať aj ten spôsob čítania, ktorý sa uplatňuje v kontexte dekonštrukcie. Koniec koncov, pokiaľ skutočne platí, že Jacques Derrida – zakladateľ a hlavný predstaviteľ dekonštrukcie

– „používa slovník a myslenie druhého, využíva vlastné zbrane protivníka, ktoré súvisia s jazykom a so spôsobom argumentácie“,⁴ naozaj sa možno pýtať, či dekonštrukcia nie je sama osebe polemická, a teda (v zmysle foucaultovskej úvahy) príživná. Povedané inak a z iného uhľa pohľadu: keďže dekonštrukcia sa často vníma len z hľadiska samotného prefixu „de“, čo inak jasne podčiarkuje úsilie prízvukovať jej odvodený charakter, je potrebné, aby sme sa zamysleli nad tým, či dekonštrukcia ako istý spôsob čítania textov nie je len obyčajným príživníkom, dokumentujúcim – vo vzťahu k iným spôsobom čítania – svoju nesamostatnú, ale hlavne záškodnícku povahu. Názor Michela Foucaulta je jednoducho možné vzťahovať aj na dekonštrukciu, respektíve priamo na Jacquesa Derridu, ktorému, ako sa aspoň uvádza na jednom mieste, „nemôžeme pripísať autorstvo nejakých téz, keďže sa dostáva ‚len‘ do rozhovorov s tradičnými autormi využívajúc ich postupy a argumenty.“⁵

Skôr než sa lepšie pozrieme na čítanie, ktoré prezentuje Derrida, povšimnime si ešte jeden dôležitý moment: argumentácia Michela Foucaulta nás, hoci len nepriamo, privádza k myšlienke, že polemiku treba chápať ako výpoveď, ktorá má externé/metatextové založenie. Je síce pravda, že z istého aspektu môže táto myšlienka pôsobiť ako myšlienka triviálna: aj Jirí Homoláč ostatne v štúdiu *Polemika jako žánr* píše, že „tvrzení, že polemika je metatext, jistě není překvapivé“.⁶ Avšak i napriek tomu sa ju pokúsme silno zvýrazniť: v konečnom dôsledku nám to totiž umožní podčiarknúť osobitne ten fakt, že v intenciách uvažovania Michela Foucaulta musí každá rozprava o vyjadrení, ktoré sa vzťahuje na iné vyjadrenie, nutne hovoriť o „parazitovi“, ktorý je takrečeno sám vonkajškový. Každé nesamostatné vystúpenie sa skrátka musí posudzovať doslova ako cudzopasník, to jest ako príživník, ktorý sa z perspektívy prvotného prehovoru javí ako cudzí, ne-vlastný, ne-domáci. Avšak práve tu možno konečne poznamenať, že celkom iný pohľad na fenomén parazitizmu ponúka Joseph Hillis Miller, významný predstaviteľ dekonštrukcie, respektíve amerického dekonštruktivizmu – konkrétne teda vo svojej štúdiu *Kritika ako hostiteľ* (orig. *The critic as host*), kde sa pokúsil prehodnotiť v súvisi so slovom „parazit“ práve jeho cudzinský charakter.⁷ Dôvod však nebol samoučelný: urobil to najmä z toho dôvodu, že chcel reagovať na presvedčenie, podľa ktorého sa dekonštruktívne čítanie iba príživuje na inom, originálnom čítaní. A azda by sa to ani nemuselo na prvý pohľad zdať, ale práve Millerova úvaha o parazitizme nám môže pomôcť pri špecifikácii čítania Jacquesa Derridu.⁸ Súčasne – čo je nemenej dôležité – však môže zmeniť náhľad na samotnú polemiku, konkrétne na jej externé/metatextové postavenie.

Svoju úvahu o parazitizme buduje J. Hillis Miller na názore M. H. Abramsa, podľa ktorého „dekonštruktívne čítanie“ je „zreteľne a jednoducho parazitné“ na tom, čo Wayne Booth, iný americký kritik, nazýva ako „zrejmé alebo jednoznačné čítanie“ (s. 143). Pre Millera je to zaujímavý názor nakoniec práve

preto, že manifestuje ostrú protikladnosť: na jednu stranu stavia čítanie, ktoré je samostatné a ktoré vyjadruje istú homogenitu, a na stranu druhú čítanie – „dekonštruktívne čítanie“, ktoré nielenže nie je samostatné, ale na dôvažok podvracia prvý spôsob čítania. Ako uvádza doslova Miller – slovo „parazitné“ tu samo osebe „vnucuje predstavu ‚zrejmeho a jednoznačného čítania‘ ako mocného duba, ktorý je zakorenený v pevnej pôde, ale ohrozený zákerným objatím dekonštruktívneho brečtanu“ (s. 143-144). Už na tomto mieste si však dobre môžeme všimnúť, že podľa Millera nás samotná argumentácia M. H. Abramsa núti brať ohľad v skutočnosti na jednu globálnu opozíciu: konkrétne teda na opozíciu, ktorá proti sebe stavia „hostiteľa“ (*host*) a „parazita“ (*parasite*). Miller – čo je ale typické pre celú dekonštrukciu – samozrejme nezabúda upozorniť aj na to, že Abrams nenúka túto opozíciu ako bezpríznačkovú: aj to, ako vymedzuje vzťah medzi oboma spôsobmi čítania, naznačuje podľa Millera jasne, že súčasne zahŕňa hierarchiu, dokazujúc tak nerovnosť medzi jednotlivými zložkami opozície. A zatiaľ čo teda, ako vidieť, „zrejme a jednoznačné čítanie“ prezentuje M. H. Abrams ako prioritný spôsob čítania, „dekonštruktívne čítanie“ prezentuje ako odvodený spôsob čítania, respektíve ako „niečo ženské, sekundárne, neúplné alebo visiace“ (s. 144). Základný antagonizmus skratka ustanovuje eminentný „hostiteľ“ a menejcenný „parazit“, schopný žiť vskutku len „vďaka vysávaniu šťavy svojho hostiteľa“ (s. 144).

Vzhľadom na to, že sa J. Hillis Miller sám neraz vyhlásil za predstaviteľa amerického dekonštruktivizmu, ktorý sa ako istý myšlienkový prúd opiera priamo o Derridovu dekonštrukciu, treba podotknúť, že jednu zo základných úloh celej dekonštrukcie profiluje samotný Derrida presne vo vzťahu ku klasickým (metafyzickým) opozíciám, respektíve vo vzťahu k opozíciám, ktoré sú zároveň hierarchiami. Derrida píše doslova o tom, že dekonštrukcia musí „*prevracať* klasické opozície a *prestavovať* systém ako takový“.⁹ A tak, ak chcel Miller fakticky niečo pozmeniť v nazeraní na fenomén parazitizmu v oblasti čítania, musel najskôr naštrbiť opozíciu, ktorá proti sebe (či – lepšie povedané – nad seba) stavia dva spôsoby čítania. Jeho zviazanosť s derridovskou dekonštrukciou vlastne napovedá, že musel najskôr naštrbiť opozíciu „hostiteľ“/„parazit“. Ako však môžeme spozorovať, sám Miller presadzuje názor, že nateraz nemusel zasiahnuť sám: narušenie uvedenej opozície, respektíve narušenie ostrej hranice medzi oboma jej prvkami má podľa jeho názoru na starosti už predpona slova „parazit“ – „para“ (s. 144).

Miller pravdaže nezabúda podotknúť, že sú to priamo slová s predponou „para“, ktoré sami osebe dokážu podčiarknuť istú protikladnosť, keďže sa používajú, ako naznačuje etymologický rozbor, s významom „vedľa“, „pri“ či dokonca „proti“ (s. 144). V tejto súvislosti stojí za pozornosť obzvlášť jeho pripomienka, že tieto slová označujú naraz „vnútrajšok a vonkajšok, niečo vnútri a súčasne vonku,

niečo pred pomedznou líniou, prahom alebo okrajom, a taktiež niečo za tým“ (s. 144). Je to interesantná poznámka ostatne aj preto, lebo potvrdzuje fakt, že sám Miller považuje za vcelku prirodzené, ak sa pri slove „parazit“ operuje s pojmom externity, prípadne s kompletnou dištinkciou vnútorné/vonkajšie. To ale ešte neznamená – ako dodáva J. Hillis Miller – že môžeme opomenúť to, že predpona „para“ je aj jednou z vetví indo-európskej predložky *per*. Inými slovami: pretože práve predložka *per* dokáže upozorniť na isté zotieranie hraníc, na svojské prelínanie (*per* možno z latinčiny preložiť ako „cez“, „naprieč“ či „priekom cez“), Miller dodáva, že slová s predponou „para“ nevytvárajú len uvedenú opozíciu, ale aj pomedznú líniu, cez ktorú môžu jednotlivé členy opozície prechádzať. A hoci teda na jednej strane implikujú istú protikladnosť, na strane druhej implikujú aj možnosť jej narušenia. Nakoniec: existencia opozície vnútrajšok/vonkajšok hovorí jasne – ako opozícia sa ozýva v slovách s predponou „para“ spolu s vlastnou eventuálnou nestabilitou: „Útvar ‚para‘... nestojí len na dvoch stranách hraničnej línie medzi vnútrajškom a vonkajškom. Je to tiež samotná hranica, sito, ktoré je prístupnou membránou spájajúcou vnútrajšok a vonkajšok. Splieta jedno s druhým, dajme tomu von, potom dnu, rozdeľuje ich a spája.“ (s. 145).

Celkom zjednodušene sa dá povedať, že Miller sa pokúsil upriamiť pozornosť v prvom rade na to, že fenomén parazitizmu sa dokáže aj sám vcelku poľahky postaviť mimo akúkoľvek myšlienkovú protichodnosť. Aj jeho odkaz na freudovský pojem *Unheimlich* – ktorý upozorňuje, ako uvádza český filozof Miroslav Petříček, na „exil uvnitř domova“¹⁰ – napokon naznačuje, že chcel poukázať predovšetkým na to, že „parazit“ môže predstavovať „hosta“, ktorý je vpísaný vnútri, teda v samotnom „hostiteľovi“. To, čo sa v tomto prípade považuje za vonkajšie, jednoducho nemusí byť okamžite protikladom vnútorného – môže sa chápať ako jeho neodňateľná súčasť. A aj napriek tomu, že sa rysuje ako čosi cudzie – ako čosi, čo vnáša do homogénneho priestoru odlišnosť, cudzotu –, pokojne možno hovoriť vlastne o neodcudziteľnej zložke vnútorného. Ako sa však v konečnom dôsledku ukazuje – zaujať odlišné stanovisko k opozícii „hostiteľ“/„parazit“ neumožňuje podľa Millera len osobitá čínorodosť slova „parazit“. Svoj podiel na celkovej zmene má aj slovo „hostiteľ“, respektíve jeho etymologický základ *ghos-ti*: ten totižto neumožňuje vytvárať ostré kontradikcie medzi „hostiteľom“ a „hostom“, pretože sú to slová, ktoré sa k nemu viažu súčasne (s. 145). Samozrejme, zdalo by sa, že pozícia „hostiteľa“ je viac-menej fixná, pravdupovediac je ale rovnako ambivalentná ako pozícia „parazita“. Nedá sa pravda poprieť, že ako „host“ si vždy počíнал sám „parazit“, keďže, ako tvrdí Miller, pochádza z gréckeho slova *parasitos*, ktoré je zložené zo slov *para* („vedľa“) a *sitos* („jedlo“, „obilie“, „žito“). Aj z tohto dôvodu bola nakoniec jeho účasť na jedení, respektíve na hostine vždy samozrejme. No predsa, to isté platí aj pre „hostiteľa“, ktorý nie je len tým, kto je, ako píše Miller, „jedený“ – on je zároveň aj „jedákom“ (s. 145). Jednoducho

povedané: „hostiteľ“ a „parazit“ sa zúčastňujú na danej hostine v rovnakej miere, z čoho aj vyplýva, že ich niekdajšia protichodnosť sa stráca. Vďaka hostine, ktorá z nich robí „spriaznených hostí pri jedle, o ktoré sa delia“ (s. 145), sa rozdiel medzi nimi v podstate stiera. Ani jeden z nich už nemá presne ustanovenú pozíciu – nastáva zásadný rozklad bývalej kontradikcie: „Hostiteľ je hosť a hosť je hostiteľ.“ (s. 146).

J. Hillis Miller, ako sa naostatok ukazuje, svojou úvahou o opozícii „hostiteľ“/„parazit“ pripomína úvahu, ktorú vo svojej práci *Gramatológia* (orig. *De la grammatologie*) predložil Jacques Derrida.¹¹ Každý z nich postupuje prirodzene ináč, no obaja simultánne poukazujú na rozvrat metafyzickej opozície vnútrajšok/vonkajšok, respektíve na rozvrat predstavy o prioritnom postavení vnútrajška a sekundárnej pozícii vonkajška. Navonok je to samozrejme operácia deštruktívna, avšak to, že jej povaha je skôr modifikačná, naznačuje dostatočne práve Miller, podľa ktorého musíme zaznamenať najmä to, že vonkajšok („parazit“) vôbec nemusí mať externý charakter: v skutočnosti môže byť zložkou vnútorného („hostiteľa“), ktoré sa zase – a na to netreba zabúdať – začína správať inakšie, než by sme očakávali. Je to akiste neočakávaný záver, ale to, akú váhu mu naozaj pripisuje Miller, naznačuje aj skutočnosť, že ho naplno aplikuje vo sfére čítania. Najskôr sa pochopiteľne zameriava na „dekonštruktívne čítanie“, v súvislosti s ktorým prestáva zdôrazňovať externitu – ako píše doslova, „zrejme alebo jednoznačne čítanie“ vždy obsahuje ‚dekonštruktívne čítanie‘ ako parazita, s ktorým sa zmiešalo ako so svojou časťou“ (s. 149). Zmena však koniec koncov nadobudla oveľa širší rozmer – podobne ako sa z „hostiteľa“ a „parazita“ stali pokrvní návštevníci na jednej hostine, tak sa aj oba uvedené spôsoby čítania postupne zmenili na spriaznených hostí: „Obe čítania, jednak ‚zrejme‘ a jednak ‚dekonštruktívne‘, sú spriaznenými hosťami ‚pri jedle‘, hostiteľ a hosť, hostiteľ a hostiteľ, hostiteľ a parazit, parazit a parazit“ (s. 148). Je teda jasné, že dva spôsoby čítania, ktoré sa zozáčiarku javili ako protivnícke, sú na sebe závislé viac, než pôvodne naznačoval M. H. Abrams: každé čítanie je zároveň „hostiteľom“ i „parazitom“, a to práve z toho dôvodu, že sa spolu zúčastňujú na jednej hostine. Alebo – povedané inými slovami – ich niekdajšie pozície mení samotná textualita, ktorá je pre nich akoby danou hostinou. Pevnú protikladnosť, ešte inak povedané, dokáže zmariť heterogenita textu, ktorá všetky druhy čítania vyživuje: „Báseň sama osebe nie je ani hostiteľom, ani parazitom, ale jedľom, ktoré oni potrebujú, je hostiteľom v inom zmysle...“ (s. 149).

Je evidentné, že podľa Millera treba hľadiť na oba spôsoby čítania ako na diferentné fakty, ktoré, prísne vzaté, nikdy neboli protikladné, pretože sú od začiatku späté s textom – s textom, ktorý je práve v tomto zmysle heterogénny. Rozvrat danej opozície teda, ako vychádza najavo, nesúvisí s tým, že by sme my sami museli vyvinúť istú podvratnú aktivitu – tu sa jednoducho neuplatňuje tak-

zvaná „dekonstruktivistická svoboda čtenáře ve vztahu vůči textu“. ¹² Daný rozvrat je, ako aspoň vyplýva z toho, čo tvrdí Miller, výsledkom textu, ktorý nielenže nepreferuje ani jeden spôsob čítania, ale navyše vytvára predpoklady na to, aby sa oba spôsoby čítania mohli vzájomne preplietajúť. On sám síce umožňuje, aby sa od seba líšili, avšak ako istý pohyblivý systém bráni tomu, aby mali súčasne charakter protikladov – vytvára medzi nimi silnú väzbu, ktorá dokáže následne znemožniť, aby vytvorili prísny dualizmus, ktorý by bol ešte založený na hierarchickom princípe. Vždy, keď sa objaví jeden, objaví sa aj druhý – sú diferentné, ale práve preto aj, čo znie teda naozaj paradoxne, neoddeliteľné či dokonca zameniteľné. Sú odlišné, no práve z toho dôvodu, že nemajú pevné, stabilné postavenie, sú zároveň zomknuté, nerozlučiteľné. Na tomto mieste možno hovoriť vskutku o dvojici, popierajúcej antagonistické založenie preto, lebo patrí medzi tie dvojice, ktoré „nie sú opozíciami, pozitívne proti negatívnemu. Oni sú spojené v systematickej diferenciacii...“ (s. 168).

Z hľadiska toho, akú pozíciu J. Hillis Miller sám zastáva, je iba pochopiteľné, že na konci svojej štúdie sa venuje už iba „dekonštruktívnemu čítaniu“. V prvom rade samozrejme neponecháva nepovšimnutú rozšírenú mienku, podľa ktorej sa toto čítanie samo osebe hodnotí ako čosi, čo je „príliš externé, príliš panovačné a silné“ (s. 169). Venuje jej pozornosť ostatne aj preto, lebo práve z jej perspektívy sa zdá, že dekonštrukcia vo všeobecnosti predstavuje vlastne taký typ čítania, ktorý ničí samotný text – ktorý spôsobuje „demolíciu bezmocného textu s nástrojmi, ktorú sú iné a silnejšie, než čo demoluje“ (s. 169). V konečnom dôsledku je to však podľa Millera mienka chybná – odmieta totiž uznať, že „dekonštruktívne čítanie“ naozaj nemožno stavať mimo limity samotného textu – do vonkajškovskej pozície. To, čo možno označiť za parazitné, sa zaiste nevytráca úplne – Miller napokon nikde vo svojej štúdií slovo „parazit“ s ohľadom na dekonštrukciu neodmieta. Ale aj skutočnosť, že na jednom mieste pred výrazom „parazit“ (*parasite*) uprednostňuje výraz „otcovrah“ (*parricide*) (s. 169), naznačuje, že prívlastok cudzopasné si v spojitosti s dekonštrukciou žiada v prvom rade zmenu pohľadu. A presne v tomto zmysle nakoniec „dekonštruktívne čítanie“ možno považovať za niečo, čo o sebe dáva vedieť vnútri, rovnako v texte, ktorý ho živí rovnako ako „zrejmé alebo jednoznačné čítanie“. Treba ho skrátka považovať za imanentnú, vnútornú zložku textu, hoci sa naostatok prejavuje práve ako niečo cudzie, nevlastné, odlišné. Dekonštrukcia, povedané slovami Millera, „nie je vonku, ale vnútri. Je rovnakej povahy ako to, proti čomu bojuje... Skôr akoby mala dohliadať na text zvonku so suverénnou mocou, zotráva vnútri ako aktivita v texte, ktorý si prehliada“ (s. 169).

Do akej miery sa pohľad J. Hillisa Millera na „dekonštruktívne čítanie“ zhoduje s čítaním, ktoré podáva sám Jacques Derrida, to si ešte ukážeme. Okamžite si však všimnime niečo, čo môže zásadným spôsobom zapôsobiť na naše vní-

manie samotnej polemiky: predovšetkým sa ukazuje, že Miller s ohľadom na zaujímavú zviazanosť diferentných spôsobov čítania odmieta uvažovať o tom, že by sme mohli poľahky vyčleniť, separovať každú výpoveď, ktorá nám pripadá ako parazitná. V tomto zmysle teda platí, že v prípade, ak Michel Foucault charakterizuje polemiku ako „parazita“, je potrebné prehodnotiť, či súčasne musíme polemike prisúdiť aj externý charakter. Presnejšie povedané: z aspektu J. Hillisa Millera možno povedať, že polemika sa v skutočnosti ako „parazitná forma diskusie“ nachádza uprostred toho, čo vnímame ako svoje, ako vlastné. Nie je to príživník, ktorý sa dodatočne zameriava na to, čo povieme – je to skôr príživník, ktorý sa od začiatku vyskytuje v nás, respektíve v našej výpovedi. Neprichádza odkiaľsi zďaleka – prichádza spolu s nami, spolu s tým, čo sami hovoríme. Tu skrátka nemožno hovoriť o podvojnosti, ktorá konfrontuje domáce a zahraničné – je tu jeden jazyk, spôsobilý podať možnosť identifikácie iba spolu s cudzotou: „Človek je monštrum, pretože je znakom. Je znakom a monštrum, pretože je cudzinec, pretože je cudzincom. Každý človek je cudzí, je cudzinec – tak či onak.“¹³

V súlade s tým, čo píše J. Hillis Miller, sa dá povedať, že polemiku rozhodne nemožno definovať ako vonkajšieho nepriateľa – je to takpovediac náš vlastný nepriateľ, s ktorým vždy žijeme v jednom jazykovom priestranstve. Naše slová si vlastne podvraciamy my sami, keďže používame jazyk, ktorý sa prieči akémukoľvek jednostrannému zmocneniu. Hovoriť – ako možno uviesť – to znamená hovoriť nielen to, čo sme povedať chceli, ale zároveň aj to, čo sme povedať nikdy nechceli (a čo nás teda od začiatku zrádza). Vždy, keď hovoríme, hovoríme sami za seba, avšak aj proti sebe. Na polemické vyjadrenie jednoducho netreba čakať – je zakaždým súčasťou našej výpovede, hoci si vždy myslíme, že hovoríme iba to, čo je nepodvratné. Samotný jazyk, ktorý používame, je napokon heterogénnym priestorom – priestorom odlišných tendencií: jazyk nám pomáha, no zároveň ide proti nám. Spolu s jazykom – inými slovami – si volíme aj parazita, čo v našom prípade znamená asi to, že najhorlivejšiu polemiku musíme viesť sami so sebou. A keď sme už na začiatku spomenuli, že etymologický rozbor slova polemika nás stavia pred problematiku sporov, teraz môžeme skonštatovať, že sa pred nami objavuje konečne polemika ako bojová reč, ktorá sa proti nám postaví zakaždým, keď sa vyslovíme. Ešte predtým ako začneme viesť spor s niekým iným, začneme viesť spor sami so sebou. Jazyk nás jednoducho prinúti, aby sme najskôr viedli vlastný konflikt. Náš nepriateľ, ako pripomína francúzsky básnik a esejista Martin Sanohey, sa schováva v jazyku – na výber ale nemáme, pretože iného jazyka niet: „Hľadať protivníka mimo jazyka je nezmyselné. Najsilnejším protivníkom je práve jazyk, a to aj preto, lebo len on nemá konkurenciu.“¹⁴

S istotou môžeme povedať, že pri aplikácii pohľadu J. Hillisa Millera na fenomén parazitizmu je nevyhnutné polemike odobrať osobitne jej externý cha-

rakter. Špeciálne jej vnútorné postavenie nás však naostatok vyzýva k tomu, aby sme v jej súvislosti už nepoužívali slovník dialektiky, respektíve pojem kontradikcie, z pohľadu ktorého sa polemika javila len ako protiklad výpovede, majúcej prednostné postavenie. Vzhľadom na to, že slovo „parazit“ nás prinútilo uvažovať o podvratnej výpovedi ako o bezodkladnej zložke každého jazykového prejavu, polemiku nemožno vnímať už ako protiklad, ktorý sa snaží odporovať takpovediac zvonka, ale ako diferenciu, ktorá priamo znútra jazykového systému podporuje myšlienku, že je to systém heterogénny. Keďže protiklad nám ako pojem nedáva priestor na to, aby sme mohli polemiku prezentovať ako určitého imanentného parazita v štruktúre jazyka, treba ho nahradiť práve pojmom diferencie – on nielenže túto možnosť poskytuje, ale ešte aj umožňuje dosadiť za ideu abstraktnej kontradikcie myšlienku heterogenity, ktorá má na zreteli pohyb, presnejšie, prelínanie rôznych jazykových tendencií. A aby nám bolo skutočne zrejmé, prečo je nevyhnutné prioritizovať práve pojem diferencie, možno sa obrátiť na francúzskeho filozofa menom Gilles Deleuze, ktorý v knihe *Nietzsche a filozofia* (orig. *Nietzsche et la philosophie*) odlišnosť medzi protikladom a diferenciou vykresľuje nasledovne: „Protiklad môže byť zákonom vzťahu medzi abstraktnými produktmi, ovšem jediným princípem geneze či produkce, jenž sám produkuje protiklad jako čisté zdání, je difference. Dialektika se vyživuje z protikladů, poněvadž opomíjí neskonale jemnější a skrytější diferenční mechanismy: topologické přesuny, typologické variace... Protikladu jsou odebrány všechny jeho ambice, takže přestává být formující, pohánějící a koordinující instancí: je to symptom, nic než symptom, který je třeba interpretovat. Kontradikci je odebrán její nárok na postihnutí difference, takže se vyjeví jako to, čím skutečně je: jako setrvalý protismysl stojící nad diferencí samou...“¹⁵

Ale vráťme sa teraz späť k dekonštrukcii (hoci otázne je, či sme ju vôbec opustili). Z toho, čo bolo doteraz povedané, môžeme vyvodit' záver, že samotná štruktúra jazyka, schopná vďaka vlastnej rozvetvenosti a pohyblivej povahe pozmenit' konvenčné zmysľovanie, priviedla J. Hillisa Millera k myšlienke, že čítanie, ktoré charakterizuje úsilie potvrdit' všeobecnú homogenitu, je samo osebe neoddeliteľné od čítania, ktoré je podvratné. Čítanie, ktoré možno označit' ako „zrejmé alebo jednoznačné“, sa jednoducho nedá odčlenit' od „dekonštruktívneho čítania“: sú ako diferencie spútané v jednom texte, ktorý utvára jeden spôsob čítania, aby ho mohol razom podvrátiť prostredníctvom druhého. Apropo, na ilustráciu heterogenity, o ktorej hovorí J. Hillis Miller, možno použiť aj argumentáciu českého filozofa Tomáša Hauera: „Každý text je tedy dvojný, vždy jsou tu dva texty v jednom. Klasická interpretace podržuje pouze první z těchto ‚dvou textů v jednom‘, ten, který je psán pod autoritou přítomnosti ve prospěch pravdy a rozumu. Onen druhý text je jiný, leč přece stejný. V onom prvním, který je ochotna číst klasická tradice, jsou obsaženy trhliny a stopy, odkazující k druhé-

mu. Syntéza je však nemožná, pretože druhý není *protiklad* prvého. Stačí tedy malý posun, nepatrná hra při čtení textu, aby se první otrásl ve druhém, aby se mourost prvního stala komedií druhého. Duplicita textu tedy umožňuje překračování manifestovaného v latentně skrytém.¹⁶

Zaujímavé nepochybne je, že Tomáš Hauer hovorí o špecifickej heterogenite (duplicite) textu priamo so zreteľom na dekonštrukciu Jacquesa Derridu. To samo osebe, prirodzene, nie je problematické, keďže Derrida sám na jednom mieste píše, „každý text je heterogenní“.¹⁷ Na skutočný problém však môžeme naraziť, keď sa na heterogenitu textu pozrieme ako na implicitnú heterogenitu čítania. Aj zmena perspektívy vlastne naznačuje, že záverom treba nájsť odpoveď na otázku, či medzi tým, čo hovorí o dekonštrukcii, presnejšie, o „dekonštruktívnom čítaní“ Miller, a tým, čo naozaj implikuje čítanie Jacquesa Derridu, možno nájsť zhodu. O tom, že obaja súbežne poukazujú na rôzne trhliny, ktoré obsahuje text a ktoré mu práve z tohto dôvodu odoberajú koherenciu, pochybovať samozrejme netreba – ťažkosti momentálne nakoniec ani nevyvoláva povaha dekonštrukcie (pravda, pokiaľ vôbec nejakú má). Otázka, ktorú sme položili, sa skôr dotýka toho, akú stratégiu čítania vo svojej dekonštrukcii fakticky volí samotný Derrida. A prirodzene, na položenú otázku treba nájsť odpoveď aj preto, lebo definovať stratégiu „dekonštruktívneho čítania“ podľa Millera dokážeme, a to teda nielen na základe toho, čo sme uviedli doteraz, ale aj s pomocou Jonathana Cullera, ktorý explicitne uvádza, že Miller nás priviedol k myšlienke, že „text už sám osebe obsahuje operáciu seba-dekonštrukcie“. Presnejšie: pretože je „seba-dekonštrukcia“ spozorovateľná, Miller nám v skutočnosti ukazuje, že „text nielenže obsahuje alebo vykonáva seba-dekonštrukciu, ale je aj sám o seba-dekonštrukcii“.¹⁸

K upresneniu toho, čo charakterizuje prístup J. Hillisa Millera, možno použiť, ako sa ukazuje, myšlienku, že dekonštrukcia v podstate prináleží ako vnútorná aktivita samotnému textu. Isteže, ani Jacques Derrida nechce vystúpiť za limity textu, čo naznačuje aj jeho poznámka, že čítanie samo osebe „musí byť vnútorné a musí zostať v texte“.¹⁹ Práve teraz je ale potrebné zaznamenať jednu podstatnú odlišnosť: zatiaľ čo sa Miller skutočne spolieha na text – ktorý podľa neho dokáže vskutku sám realizovať vlastnú dekonštrukciu –, Derrida ponúka to, čo možno nazvať ako nepriama dekonštrukcia, keďže jeho „dekonštruktívne čítanie“ sa upiera až na vlastný komentár daného textu. Dá sa pravdaže súhlasiť aj s názorom Miroslava Petříčka, že Derrida „problematizuje naši vžitou predstavu o interpretaci jako komentáři“.²⁰ Treba však dodať, že jeho čítanie si na daný komentár súčasne robí nároky. Je to asi paradoxný okamih, ale o tejto stratégii svedčí Derridov opis vlastného čítania v spise *Gramatológia*, ktorý hovorí aj o tom, že „moment zdvojujúceho komentára musí bezpochyby mať svoje miesto v kritickom čítaní“.²¹ Ba čo viac, súčasne o tom svedčia aj jednotlivé štúdie,

kde sa Derrida podujíma ku konkrétnej dekonštrukcii: napríklad štúdia s názvom *Násilie a metafyzika* (orig. *Violence et métaphysique*), kde sa Derrida snaží priblížiť mysleniu Emmanuela Lévinasa najskôr „ve styly komentáre“,²² alebo štúdia s názvom *Cogito a dejiny šíalenstva* (orig. *Cogito et histoire de la folie*), kde v prvej etape využíva „žánru komentáre“.²³

Derridovská stratégia čítania, ako teda môžeme vybadať, sa zásadne odlišuje od stratégie, o ktorej v súvisе s čítaním hovorí J. Hillis Miller: „dekonštruktívne čítanie“, zjednodušene povedané, v tomto prípade nevyhotovuje samotný text, pretože tu je v prvom rade bezpodmienečná existencia sprostredkovateľa, presnejšie, komentára, od ktorého sa žiada, aby náležite priblížil daný text. Sám Derrida pochopiteľne považuje za nevyhnutné, aby dekonštrukcia skutočne implikovala takzvané „dvojité gesto“, ktoré sa usiluje jednak prostredníctvom komentára vyčleniť platformu (alebo, ako píše Derrida doslova, „určitý zdroj“) daného textu a jednak urobiť konkrétnu dekonštrukciu tejto platformy.²⁴ Vzhľadom na skutočnosť, že v tomto zmysle derridovské „dekonštruktívne čítanie“ nadobúda v podstate podobu sprostredkovanú, nepriamu, sa ale treba zamyslieť nad tým, či Jacques Derrida záverom nevykonáva dekonštrukciu seba samého ako komentátora. Azda by sme tento moment nemuseli formulovať ako problém, ak by sme si mysleli, že jeho komentár jednotlivých textov je sám osebe neutrálny, indiferentný. Na tomto mieste sa ale treba zamerať aj na to, čo napísal iný predstaviteľ amerického dekonštruktivizmu – Paul de Man, a to v spise *Slepota a vhlad* (orig. *Blindness and Insight*). Ten si totiž povšimol, že v práci *Gramatológia* pred sebou „máme Derridu, ktorý dekonštruje pseudo-Rousseau“,²⁵ čo podľa de Mana inak jasne svedčí o tom, že Derrida vytvára dekonštrukciu len istej predstavy o Rousseauovi, hoci príslušnú dekonštrukciu možno nájsť už priamo v jeho texte. Tu, ako vidno, sa už ale vraciame späť k Millerovi, ktorý hovorí o dekonštrukcii ako o vlastnej činnosti textu.

Na začiatku sme si položili otázku, či dekonštrukciu Jacquesa Derridu možno chápať ako parazitný spôsob čítania. Už J. Hillis Miller nám ale ukázal, že v súvisе s dekonštrukciou nepredstavuje faktický problém to, či má príživnícku povahu. Pozornosť vzbudzuje skôr to, ako na seba táto povaha dokáže upozorniť, aký je jej skutočný význam. V tomto smere – ako možno povedať na záver – konečne Derrida uplatňuje cudzopasný rozmer dekonštrukcie vo vzťahu k tomu, čo až sám dokáže prezentovať ako akýsi celistvý „dogmatický moment“.²⁶ Inými slovami: tam, kde potrebuje Derrida vykonať dekonštrukciu – a tú vykonáva takpovediac vždy osobne – tam sa musí najskôr zachovať ako staviteľ. Najskôr skrátka musí denominovať niečo jednotné, niečo, čo má istú homogénnu podobu – povedzme falocentrizmus, etnocentrizmus či logocentrizmus. A ak je J. Hillis Miller presvedčený, že daný text produkuje aj „zrejmé alebo jednoznačné čítanie“ (nielen teda „dekonštruktívne čítanie“), Derrida naopak vystupuje ako ten, čo

sám konštruuje „určitý zdroj“, ktorý sa bude neskôr dekonštruovať: jeho dekonštrukcia sa domáha Derridu-konštruktéra.

Poznámky

- ¹ Prach 1993, s. 425.
- ² Foucault 1996, s. 253.
- ³ Tamže, s. 253.
- ⁴ Hudymač 2002, s. 77.
- ⁵ Komanická 2002, s. 102.
- ⁶ Homoláč 1998, s. 252.
- ⁷ Pozri Miller 1991, s. 143-170. Ďalej už len čísla strán.
- ⁸ O takzvanom parazitizme sa vyjadruje aj Jacques Derridu. Ako však naznačuje napríklad štúdia *Signatura událost kontext* (orig. *Signature événement contexte*), Derrida zdôrazňuje parazitizmus predovšetkým v súvisi so západnou filozofickou tradíciou, ktorá vždy za „parazita“ považovala písmo (pozri s. 298). Vo svojej práci *Gramatológia* (orig. *De la grammatologie*) potom píše už doslova o „logike parazita“ (pozri s. 61).
- ⁹ Derrida 1993, s. 304.
- ¹⁰ Petříček 1995, s. 48.
- ¹¹ Pozri Derrida 1999, s. 38-72.
- ¹² Haman 1997, s. 512.
- ¹³ Groys 1999, s. 77.
- ¹⁴ Sanohey 1999, s. 32.
- ¹⁵ Deleuze 2004, s. 273-274.
- ¹⁶ Hauer 2002, s. 93-94.
- ¹⁷ Derrida, 2003, s. 17.
- ¹⁸ Culler 1981, s. 15.
- ¹⁹ Derrida 1999, s. 167.
- ²⁰ Petříček 1992, s. 365.
- ²¹ Derrida 1999, s. 167.
- ²² Derrida 2002, s. 23.
- ²³ Derrida 2002, s. 190.
- ²⁴ Derrida – Roudinesco 2003, s. 249.
- ²⁵ Man 1992, s. 140.
- ²⁶ Derrida – Roudinesco 2003, s. 16.

Literatúra

- CULLER, J. *The Pursuit of Signs*. Ithaca : Cornell University Press, 1981.
DELEUZE, G. *Nietzsche a filozofie*. Praha : Herrmann & synové, 2004.
DERRIDA, J.; Roudinesco, É. *Co přinese zítřek?* Praha : Karolinum, 2003.
DERRIDA, J. Cogito a dějiny šilenství. In *Násilí a metafyzika*. Praha : Filosofia, 2002.
DERRIDA, J. *Gramatológia*. Bratislava : Archa, 1999.

- DERRIDA, J. Násilí a metafyzika. In *Násilí a metafyzika*. Praha : Filosofia, 2002.
- DERRIDA, J. Signatura událost kontext. In: *Texty k dekonstrukci*. Bratislava : Archa, 1993.
- FOUCAULT, M. Polemika, politika a problematizace. In *Myslení vnějšku*. Praha : Herrmann & synové, 1996.
- GROYS, B. Text ako monštrum. *Rak*, 1999, roč. 4, č. 6, s. 70–80.
- HAMAN, A. Dvě knihy o literární teorii. *Česká literatura*, 1997, roč. 45, č. 5, s. 504–513.
- HAUER, T. *Napište si svoji knihovnu*. Praha : ISV, 2002.
- HOMOLÁČ, J. Polemika jako žánr. *Česká literatura*, 1998, roč. 46, č. 3, s. 236–267.
- HUDYMAČ, M. Hra v Derridovej prednáške „Diferancia“. In *K diferencii teoretického a praktického I*. VI. Suvák (ed.). Prešov : Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, 2002.
- KOMANCKÁ, I. Ultraetika Jacquesa Derridu: Paradox protikladu teoretického a praktického. In *K diferencii teoretického a praktického I*. VI. Suvák (ed.). Prešov : Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, 2002.
- MAN, P. de *Blindness and Insight*. Minneapolis : University of Minnesota Press, 1992.
- MILLER, J. H. The critic as host. In *Theory now and then*. Durham : Duke University Press, 1991.
- PETŘÍČEK, M. Die Gestalten des Unheimlichen. *Romboid*, 1995, roč. 30, č. 2, s. 44–49.
- PETŘÍČEK, M. Jacques Derrida a poststrukturalismus. *Slovenská literatúra*, 1992, roč. 39, č. 5, s. 364–371.
- PRACH, V. *Řecko-český slovník*. Praha : Scriptum, 1993.
- SANOHEY, M. *Death, corporation*. London : Deris Press, 1999.

Textové strategie současné polemiky

Kryštof Špidla

V literárním časopise *Tvar* se v posledních letech odehrálo několik zajímavých polemických střetů. Jsem přesvědčen, že analýzou některých z nich lze nahlédnout obecné tendence současné literární polemiky, ba polemiky vůbec. Jako výchozí materiál jsem zvolil dvě větší polemické diskuse. Jednak tu, jejímž předmětem je Drozdova publikace *Autoři Slezských písní*, jednak polemiku, již je možno nazvat *doc. Pavera vs. akademický svět*. Mým cílem je prozkoumat, jakým způsobem texty říkají to, co říkají – tedy vztah modelového autora, jako souboru textových strategií, a modelového čtenáře, jako předpokládaných způsobů čtení (ve smyslu původní Ecovy terminologie).

V první řadě je však nutné zodpovědět zdánlivě triviální otázku: O co v polemice jde? Chápeme-li ji v širším významu jako vyhocený názorový střet, zdá se, že jejím cílem je pomocí shromážděných argumentů obhájit názory jednoho autora vůči názorům autora druhého, tj. dokázat pravdivost svých tvrzení a nepravdivost tvrzení protivníka.

Při bližším zkoumání však zjistíme, že nejde o střet názorů či tvrzení, ale o střet světů. Každý text totiž (polemiku nevyjímaje) generuje svůj vlastní jedinečný svět, ve kterém platí určitá, specifická pravidla. Tak jako pohádka O neposlušných kůzlátkách generuje svět, ve kterém kůzlátka a vlci hovoří, polemiky generují světy, kde Petr Bezruč napsal jádro Slezských písní, a světy, ve kterých Petr Bezruč jádro Slezských písní nenapsal, světy, kde doc. Pavera významnou část své habilitační práce ukradl, a světy, kde týž docent pouze „podlehl *excerpovanému materiálu*“ 1.

V odborné polemice proto nejde o nic menšího, než o *světatorbu*2. Cílem polemických statí je mj. vybudovat věrohodný svět, který se vymezuje proti světu protivníkově jako světu nevěrohodnému, prázdnému, lživému. A tomu také odpovídají jejich textové strategie.

O jaké světy se ale jedná? Pro naše účely se nejvíce hodí klasifikace, kterou provedla M. L. Ryanová3. Ta ve své *typologii mimetického diskurzu*4 rozlišuje *svět aktuální*, jako svět naší skutečnosti, *referenční svět textu*, jako svět, ke kterému text odkazuje, a *aktuální svět textu*, jako svět textem generovaný. Do hry mezi ně, do jejich vztahu, vstupuje ještě *aktuální mluvčí* (odpovídá tomu, jak rozumíme pojmu *empirický autor*) a *implikovaný mluvčí* (tedy autor obsažený v textu – ve světě polemik se projevuje osobní *ich*-formou).

Co se týká typologie polemických textů, lze je, použijeme-li pro zjednodušení vojenskou terminologii, rozdělit na čtyři základní typy – na *útok, obranu, protiútok a podporu*. Zatímco texty ofenzivní jsou zacíleny čistě na rozbití světa cizího textu, texty defenzivní, tj. reakce na polemiku, znovupotvrzují původní pozice, ale též využívají prvků protiútoků. V rozsáhlejších polemických střetech pak do hry vstupují ještě texty třetí, podpůrné, jež buď podporují útok, nebo obranu.

Dlužno podotknout, že počáteční útok, jímž polemiky obvykle začínají, stanovuje pro další polemické reakce referenční rámec. Obranné texty a protiútoky pak musí nejen znovupotvrzovat platnost svého světa, ale též nutit čtenáře korigovat jejich očekávání daná původním útočným textem.

Protože odborná polemika stojí rozkročena mezi aktuálním světem a světem textu, je jednou z jejích klíčových vlastností vysoká míra *extenze*⁵. Polemika se odvolává na aktuální svět prostřednictvím uvádění faktů, odkazů a přímých citací. Ty pak vydává za ověřitelné. Je přitom zřejmé, že jejich ověřitelnost je mnohdy prakticky nemožná či zdánlivá. Jedná se zpravidla o citace či fakta z nedostupných nebo málo dostupných zdrojů, popř. zdrojů rozptýlených (přičemž předpokládat lze i jejich neexistenci). Jako příklad poslouží (samozřejmě zcela ověřitelné) citace z polemického sporu okolo výše zmíněné Drozdovy publikace Autoři Slezských písní: „*Básník Jindřich Zogata, když si přečetl Drozdovu knížku, mi píše: „Drozd neví, jak se píše verše /.../“*“⁶ Co D. Šajtarovi píše básník Zogata, zůstává pouze mezi nimi dvěma. Jeho konstatování má téměř stejnou ověřovací hodnotu jako jakýkoli fikční fakt.

Nebo: „*Protože jsem Fr. Hladiše znal jako neobyčejně skromného, čestného a laskavého člověka, nedalo mi to a ověřil jsem si Šajtarova obvinění přímo v Olomouci. Fr. Hladiš byl již v 50. letech blízkým přítelem O. Králíka, stýkali se nejen služebně, ale navštěvovali se navzájem v soukromí.*“⁷ S kým J. Drozd v Olomouci hovořil, jaká přesně byla jeho zkušenost s F. Hladišem, to vše je zahaleno tajemstvím.

Podobně i ve druhém polemickém sporu, který je předmětem mého příspěvku, je pro jeho modelového čtenáře těžko přístupný např. *fond Josef Vašica, inv. č. 2663 v LA PNP*⁸.

Jedním z jednotlicích principů světů polemických sporů se tak stává *extenze*, respektive *zdánlivá extenze*. S nimi se pojí, řečeno společně s Neilem Goodmanem⁹, *kompozice* a *dekompozice*. Fakta či zdánlivá fakta bývají – opět za účelem ověření – vyňata z kontextu a zasazena do kontextu nového. Jejich zřetězení budí dojem logických posloupností a bývá též prostředkem k logickému či zdánlivě logickému vyvozování. Je samozřejmě, že *kompozice* a *dekompozice* přináší s sebou i nutnost *vylučování* a *doplňování*. To, co odporuje světu pisatele, popř. jej znejasňuje, bývá vynecháno. To, co je nejasné či neúplné, bývá doplněno na základě pisatelových znalostí světa. Tyto principy slouží jak světutvorbě, tak jeho boření.

Doložme naše tvrzení ukázkami. Nejprve J. Drozd: „*Vladimír Vašek se narodil*

v Opavě. Nemohl v žádném případě vzpomínat na konkrétní zážitky z dětství prožité v Těšínské dědině; jít s procesím na Hrabyni z Těšína.⁴¹⁰ Odpověď Z. Smolky zní: „Jistěže Vašek nešel z Těšína na Hrabyni, napsal o tom ale báseň Hrabyni, v níž se mu protly dva časy: dětský zážitek z pouti na Hrabyni a pozdější prožitek Těšínska, které ‚adoptoval‘ za svou domovinu.“⁴¹¹ Máme před sebou dvě zcela opačné interpretace téže básně. Obě se dovolávají mimotextových skutečností, jsou tedy založeny na zdánlivé extenzi. Obě však odhalují prázdnotu takové extenze – jsou neověřitelné.

Světy polemik však nejsou jen světy holých argumentů. Bývají, tak jako jiné texty, obydleny. Jejich obyvateli jsou jednak implikovaní autoři (v podobném smyslu jako osobní vypravěč v ich-formě v narativních textech, jak bylo naznačeno výše), jednak osoby podporující autorova tvrzení, ale též protivník a jeho přívrženci. Útok na věrohodnost světa proto bývá zároveň veden proti jeho obyvatelům. Odborná rovina sporu je převedena na rovinu osobní.

Paralela s narativními texty není náhodná. Tam, kde se objevují vypravěč a postavy, objevuje se příběh. Kde se objevuje příběh, tvoří se svět. Náš svět je spolutořen příběhem našich, ať už soukromých nebo společných dějin. Dějiny jsou zároveň strukturovány příběhem. V literárních polemikách je vždy (řetězenný počtem polemických reakcí) alespoň latentně nějaký příběh přítomen.

Nyní však zpět k obyvatelům. Ti opět mají dvojí funkci: ověřovací a bořící.

Autor jako klíčová postava polemiky zpravidla potvrzuje svou věrohodnost poukazem na osobní zkušenost. Zdánlivě vystupuje ze světa textu do světa aktuálního a sám sebe v něm pevně ukotvuje: „*Je mi devadesát let, ale ještě nikdy jsem nečetl takovou ekvilibristiku myšlenek /.../*“⁴¹² Popřípadě sebehodnocení zahalí poněkud obecnější formulací, jejíž intence je však zřejmá: „*Co mám na to říci? Pracovitost a úspěch se u nás trestal vždycky a trestat zřejmě bude i nadále.*“⁴¹³

Sebeověření autora je nezřídka uskutečňováno skrze osobní příběh – příběh o poctivé práci. L. Pavera sám sebe obhazuje mj. takto: „*Před několika lety jsem začal s heuristikou pramenů i sekundární literatury k tématu barokní homiletika. Ze zahraničních jsem se zaměřil na práce polské a z německy mluvících zemí. /.../ Vedle vlastní analytické práce na Nitschově postile, vedle přípravy výboru z Nitschových kázání a vedle přepisu fotokopie Němcova manuskriptu do počítačové podoby jsem podle svých časových dispozic zjišťoval /.../*“⁴¹⁴ Nebo: „*Ale nikdo již nevidí pracnost zjišťování počtu určitého exemplu v konkrétních textech ani náročnost jiných pozorování.*“⁴¹⁵

I přes to je ověřovací autorita ich-formy poměrně nízká, vypravěč v ich-formě se může mýlit, může lhát – a totéž platí pro autora polemického příspěvku. Aby tak zamezil možným pochybnostem, přivolá ze svého světa – rozuměj referenčního světa textu – do světa svého textu – rozuměj do aktuálního světa textu, další osoby, jimž část této své autority předává. Nechá je jakoby hovořit za sebe.

Jejich věrohodnosti slouží vypočítání jejich dobrých skutků, úmyslů, děl, úspěchů a v neposlední řadě akademických hodností: „*Osobou, se kterou Šajtar již léta nemluví a nemá pro ni jméno, je bývalý ředitel Památníku Petra Bezruče v Opavě, doc. Jiří Urbanec, který ze všech bezručologů zná nejlépe realie týkající se osoby i života Vl. Vaška. Napsal knihu Mladá léta Petra Bezruče.*“¹⁶

Podobně působí i další ukázka, v níž je sice kvalita dalších obyvatel referenčního světa textu zmíněna pouze lakonicky slovem *renomovaných*, svou roli zde však hraje úctyhodná kvantita: „*.../vydal jsem knížku o Josefu Vašicovi a edici z jeho díla, které se dočkaly příznivého přijetí nejméně od 30 renomovaných osob /.../*“¹⁷

Je nepochybné, že nejučinnější útok na ověřovací autoritu textu je ten, který je veden tak říkajíc na všech frontách. Účinnou zbraní se proto jeví obvinění obyvatel jeho světa z nekalých úmyslů, z nepoctivosti, ze lži či diletantství. Obvinění se týká nejen protivníka, ale též jeho přívrženců. Všimněme si, jak zásadní roli zde opět hraje příběh. Jednotlivé osoby jsou zasazovány do temných dějů, v nichž hrají negativní roli.

Následující ukázky jsou samy o sobě dostatečně výmluvné: „*Kdo je to Hladiš? /.../ Nic bych za to nedal, že nejen Zd. Nejedlý, ale i Fr. Hladiš torpedovali všechny pokusy udělit Králikovi profesuru. Hladiš byl v šedesátých letech předsedou KSC na olomoucké filozofické fakultě.*“¹⁸ „*Drozd se nás snaží přesvědčit pomocí podvrhů, které sám vytvořil, a to nelze udělat omylem, nebo z neznalosti. Drozd záměrně lže, vědomě podvádí.*“¹⁹ „*Nedívím se Nohavicovi, to je diletant /.../*“²⁰ „*Přihlásil jsem se o slovo, ale jakmile jsem promluvil, začali mi skákat do řeči, počínaje Šajtarem, a zcela mě přehlušili. Pochopil jsem, že šlo o organizovanou štvanici.*“²¹ „*/.../ dokonce jedna postklimakteriální dáma bez vědeckých hodností a bez publikační činnosti uspořádala o mé hanebné osobě mítink mezi uklízečkami a vrátnými.*“²² „*Libor Pavera má smůlu. /.../ dvakrát ho chytili při tom, jak vykrádá cizí texty.*“²³

Zmíním se ještě o jednom jevu, který nazývám – v narážce na Doleželovu *funkci nasycení*²⁴ – funkcí zahlcení. Nejlépe představuje užití této funkce druhá obhajoba L. Pavery „*Obrana spisu mého proti zlobivým jeho utrhačům*“²⁵. První Paverova reakce na obvinění z plagiátorství byla krátká a silně útočná, vytvářela teorii spiknutí některých akademiků proti pisateli. Ve druhém textu však Pavera předvádí obrat. O své první obhajobě dokonce píše: „*/.../ jednoznačně běží o článek silně emotivní, který nejde k podstatě věci a v zásadě takřka nic neřeší, pokud jde o vyslovené filiace mezi mou knihou a manuskriptem Františka Němce /.../*“²⁶

Zdá se tedy, že druhý text se již skutečně bude zabývat jádrem polemického sporu. Přesto v něm autor čtenáře minimálně na třech čtvrtinách podrobně seznamuje se způsobem práce, s jejím obsahem, s materiály, se kterými pracoval apod., a teprve v jediném odstavci přichází drobná zmínka o tom, že se snad dopustil drobného metodického pochybení, neuvedl-li v odkaze práci Františka Němce. Následuje další odstavec o autorových plánech do budoucna.

Autor tak dosahuje podobného efektu, který tak dobře známe z mediálního diskurzu. Ve světě nekonečného množství událostí a informací, ve světě, kde událostí může být válka v Iráku stejně jako nemoc šílených krav, se jejich hodnota nivelizuje. V případě Pavera textu se jádro sporu dostává na periferii, stává se jakousi marginální poznámkou na okraj velikého díla.

Všechny tyto marginalizace, zahlcení, obydlování světa, extenze i zdánlivé extenze, sebestoprvování, obviňování, vytváření příběhů atd. neslouží pouze mezitextové válce světů, ale, a to především, zakrytí hry, jež se odehrává uvnitř textu. Hry, ve které dochází k záměně světa textu za aktuální svět naší skutečnosti. Hry, ve které referenční světy textů zdánlivě odkazují jen a pouze k aktuálnímu světu. Čím jsou textové světy plnější a obydlenější, tím menší se jeví distance mezi nimi a realitou.

Svět pohádky O neposlušných kůzlátkách nic nepředstírá – hraje čistě. Kůzlátka vlkovi vrátka otevřou. Svět polemických diskusí zůstává otevřený a je jen rozhodnutím každého čtenáře, zda uvěří, že Bezruč jsou V. Vašek a O. Peter, či tomu, že habilitační spis Kazatel Daniel Nitsch je seriózní vědeckou prací.

Poznámky

¹ Pavera, Tvar 2004/06.

² Goodman, 1996.

³ Ryanová, 1991, s. 28.

⁴ Typology of Mimetic Discourse /tamtéž/.

⁵ Doležel, 2003, s. 142 a 143.

⁶ Šajtar, Tvar 2003/19.

⁷ Drozd, Tvar 2004/01.

⁸ Kusáková, Tvar, 2003/20.

⁹ Goodman, 1996.

¹⁰ Smolka, Tvar 2004/03.

¹¹ Tamtéž

¹² Drozd, Tvar 2004/06.

¹³ Pavera, Tvar 2004/03.

¹⁴ Pavera, Tvar 2004/06.

¹⁵ Tamtéž

¹⁶ Drozd, Tvar 2004/01.

¹⁷ Pavera, Tvar 2004/03.

¹⁸ Šajtar, Tvar 2003/19.

¹⁹ Smolka, Tvar 2004/03.

²⁰ Tamtéž

²¹ Drozd, Tvar 2004/06.

²² Pavera, Tvar 2004/06

²³ Trávníček, Tvar 2004/05.

²⁴ Doležel, Praha 2003, s. 171.

²⁵ Pavera, Tvar 2004/06.

²⁶ Tamtéž

Literatura

DOLEŽEL, L. *Heterocosmica, fikce a možné světy*. Praha, 2003, s. 142 a 143.

ECO, U. *Meze interpretace*. Praha, 2005.

ECO, U. *Šest procházek literárními lesy*. Praha, 1997.

GOODMAN, N. *Způsoby světatvorby*. Bratislava, 1996.

JAUSS, H. J. Dějiny literatury jako výzva literární vědě. In *Čtenář jako výzva, výběr z prací kostnické školy recepční estetiky*. Brno, 2001.

RYANOVÁ, M. L. *Possible Worlds, Artificial Intelligence and Narrative Theory*. Indiana University Press, 1991, s. 28.

„O čem se vlastně diskutuje?“
Tematické ukotvení první fáze debaty Tikkanen & Kihlman

Jan Dlask

Kontextem mého příspěvku jsou časově 70. léta 20. století, místně prostředí tzv. *finskošvédské* literatury, tedy literatury finských Švédů, švédskojazyčné národnostní menšiny na území Finska, které bývá též označováno jako *švédské Finsko*. Jeho důležitým charakteristickým rysem, viditelným ještě v dané době na institucích, které finské Švédy zastřešují – to se týká především švédskojazyčného deníku *Hufvudstadsbladet* a Švédské lidové strany (*Svenska folkpartiet*) zastupující tuto menšinu politicky – je historický fakt, že velké procento švédskojazyčného obyvatelstva po dlouhou dobu tvořilo ve Finsku horní společenskou vrstvu, která zemi vládla a která se od většiny především finskojazyčného obyvatelstva odlišovala svým velkým majetkem a vyšší vzdělaností úrovní.

V tomto prostředí vydávají v roce 1975 spisovatelé Henrik Tikkanen a Christer Kihlman svá významná díla, *Brändövägen 8 Brändö Tel. 35*, respektive *Dyre prins* (Drahý princ). Jedná se o autory pocházející tzv. z dobrých rodin, tedy právě ze zmiňované horní vrstvy. Z nich má především Christer Kihlman již dlouho pověst rebela, především v šedesátých letech radikálně kritizujícího společenské poměry v zemi. Na tuto pověst Kihlman navazuje i svou knihou z roku 1975, ve které líčí v podobě fiktivního deníku životní osudy fiktivní postavy Donalda Blaadha, bohatého selfmademana a superkapitalisty, který k dosažení svého postavení vždy užíval výhradně nečestných prostředků. Dílo Tikkanenovo je první částí autorovy autobiografie s velmi otevřeným popisem alkoholismu otce vyprávěčského já, milostných pletek jeho matky odehrávajících se ve švédskojazyčných vyšších kruzích ve Finsku dvacátých a třicátých let, a militantně šovinistických hodnot prostředí, ve kterém autor vyrůstal.

V literárních historiích bývá uváděno, že tato díla obou autorů v polovině sedmdesátých let vyvolala jeden z nejvášnivějších literárních sporů švédského Finska¹. Ve svém referátu zpracovávám první fázi tohoto literárního sporu, konkrétně televizní interview s oběma spisovateli a čtyři příspěvky následující v deníku *Hufvudstadsbladet*.

Do televizního studia kulturního pořadu *Kulttuuriraportti* jsou oba autoři pozváni dne 22. ledna 1976, necelé tři měsíce po vydání jejich knih, které již stačily být recenzovány v tisku. Po jejich prezentaci jsou spisovatelé dotázáni na svůj vztah k finskošvédské menšině. Tikkanen označí Švédskou lidovou stranu a noviny *Hufvudstadsbladet* za buržoastické. Autor dále tvrdí, že švédskojazyčná

horní vrstva má mnohem širší rozhled než finskošvédské maloměšťácké kruhy, které sám nikdy neměl rád a které právě obě instituce reprezentují. Pochybuje, že tito maloměšťáci něco tuší o obyvatelstvu z tzv. šér, malých ostrůvků, natož aby s nimi byli v nějakém kontaktu, a to i když sami tvrdí, že politicky a světonázorově reprezentují všechny finské Švédy, což je podle Tikkanenova názoru „naprosto idiotské“. Tito maloměšťáci nikdy nechtějí s nikým spolupracovat, nechtějí nic měnit, a nejrady by potlačili každého, kdo vytváří něco nového. S takovými lidmi nelze podle autorova mínění vůbec vyjít. Na otázku o finskošvédské svobodomyšlnosti a liberalismu odpoví Tikkanen v tom smyslu, že jsou to termíny, které si finští Švédové sami o sobě vymysleli a šíří je, a že on sám si nějakého zvláštního liberalismu nikdy nevšiml. Kihlman se omezuje na vyjádření, že ve finském Švédsku je sice pěkné moci hovořit svou mateřštinou, nicméně že se sám během posledních let cítí být od „finskošvédsky buržoazního prostředí“ odcizen – mylně se totiž domníval, že lze své prostředí kritizovat bez toho, aniž by k němu ono pociťovalo nenávisť. Ve finskošvédském kontextu se často cítí být nejméně vítaným, zatímco velmi vítaným je údajně být v kontextu finském a tzv. říšskošvédském – tedy ve Švédsku ².

Rafael Paro, expert na zahraniční politiku deníku *Hufvudstadsbladet* a jeho televizní komentátor, reaguje 24. ledna. Fakt, že se tak známý autor jako Kihlman cítí být pronásledován menšinou menšiny, kterou tvrdě kritizuje, označuje Paro za pozoruhodný – za nejdojemnější výraz potřeby být akceptován. Výbuchy zuřivosti Tikkanenovy, směřované proti finskošvédským institucím, označuje pisatel za to nejbezskrupulóznější, co se dalo v poslední dost dlouhé době v televizi vidět a slyšet, za zjednodušující, přehnané a vzájemně si protiřečící. Dále vycítá Tikkanenovi, že svými kritickými výroky na adresu voličů *Švédské lidové strany* a čtenářů *Hufvudstadsbladet* z nich činí nesvéprávné idioty. Tikkanen, komentující v pořadu svůj rodinný původ, prý připomíná aristokrata, který nechce mít nic společného s měšťáky: horní vrstva byla prý podle něj vždy tou nejprozíravější, zatímco maloměšťáci, střední třída, omezení a samolibí. Agresivní výpady autorů Paro interpretuje jako zbytky boje právě mezi finskošvédskou horní a střední třídou. Střední třída údajně přežila třídu horní, jejíž spisovatelé teď chtějí v rámci svého programu pomsty dokázat, že střední třída zase nepřežije třídu dělnickou. S použitím citátu z nejnovějšího díla spisovatele Gösty Ľgreny nakonec poukazuje Paro na to, že stejně tak jako starší generace finských Švédů kdysi utiskovaly finský lid, jejich někteří současní představitelé se přestávají ke švédskojazyčnému obyvatelstvu hlásit a chtějí namísto toho znovu vést finské masy ³.

Na Parův příspěvek odpovídá 31. ledna Siv Fagerlund, která jej považuje za zlomyslný, nepřijemný, nechápavý a sprostý, nespravedlivý k autorům, kteří usilují o něco důležitého a poukazují na společenské zlořády. Sama nechce chápat jejich knihy jako zbytky jakéhosi starého boje, nýbrž jako počátek nové dimenze

v problematice identity „finskošvédské rodiny“, zahrnující všechny společenské třídy, vzájemně spolu propojené a rovněž na sobě závislé. Pisatelka se domnívá, že v případě, že společenské normy a tlak společnosti jsou příliš silné a tvrdé, může zeď prorazit pouze zuřivost, která je tak známkou zdraví – proto bychom měli být rádi, že je někdo schopen se rozzuřit a zvracet. S použitím citátů z recenze týkající se díla Rainera Alandera s výmluvným názvem *Strach před city* Fagerlund kritizuje životní postoj založený na odměřené rezervovanosti, vyhýbající se vřelému lidskému kontaktu, a neschopnost projevit i třeba negativní emoce. To posléze pisatelka aplikuje i na text Kihlmanova románu *Drabý princ*, konkrétně na postavě Milese, který jako by se byl narodil bez citů a v jehož životních podmínkách neměl normální citový život úrodnou půdu. Miles chce probudit své nejbližší promyšleně plánovanou sebevraždou – vedle toho si Fagerlund klade řečnickou otázku, co by se stalo, kdyby místo toho dovolil vyjít na povrch svým emocím: kdyby se dokázal rozčilit. Se zjevnou narážkou na Para pisatelka tvrdí, že finskošvédská rodina potřebuje i jiné osobnosti než ty, které strílejí ostrými náboji po svých prozíravějších souputnících za to, že lépe prohlédli skutečný stav věcí. *Švédská lidová strana* a *Hufvudstadsbladet* nemusí mít vždy pravdu. Pokud nejsme před těmito institucemi nesvéprávními idioty, je mnoho z nás vydáno na pospas způsobu, jakým nás instituce informují, a to ve zvláště velké míře především ti z nás, kdo znají jen jednu politickou stranu, jež se navíc tváří jako „nepolitická“, a jen jedny noviny, a které nikdy nenapadlo, že by k institucím mohli mít nějaký zvláštní vztah. Fagerlund ironizuje předsedy místních organizačních stran, kteří často nechtějí budít „spícího medvěda“ – vlastní voliče – tím, že by hovořili o politice v nepříjemných souvislostech. Ve švédském Finsku není lehké žít, není-li člověk „šitý na míru“ a nepatří-li ke správné straně. Ale tu a tam se objevují záblesky naděje, po kterých se dýchá trochu lépe – a to jsou například knihy obou autorů⁴.

Do debaty se zapojuje dne 2. února sám šéfredaktor *Hufvudstadsbladet* a zároveň bývalý předseda Švédské lidové strany Jan-Magnus Jansson v příspěvku nazvaném *Starověké a maloměstáci*. Úvodem vyjadřuje názor, že není dobré, pokud jsou o finských Švédech šířeny představy, které přímo potvrzují nejhorší předsudky veřejného mínění. V televizním interview o nich Tikkanen hovoří jako o lidech omezených, samolibých a nafoukaných, v jeho knize zase vystupují jako hříšní, degenerovaní, mocichtiví a bezohlední. V úzkém okruhu osob, kterých se kniha týká, se lze samozřejmě bavit, spatří-li někdo v zrcadle svůj pravý obraz, vně této skupiny ale může kniha, odhlédneme-li od jejích zásluh, jen posílit stereotypy a předsudky. Jansson dále konstatuje, že finskošvédská horní vrstva prožila dvě velké dezerce svých příslušníků, kteří uvažovali jinak než její pevné jádro. První bylo masové přebíhání k fennomanům, zastáncům finštiny, na konci devatenáctého století, během posledních let je to dezerce k levici – i krajní spole-

čenský radikalismus se nyní rekrutuje v předních švédských kulturních rodinách. U obou přebíhání jsou společnými jmenovateli jak idealismus, tak kariérismus, jak vyjádření pravé opozice, tak vědomá či nevědomá investice do budoucna, víra, že v nové skupině se ten či onen prosadí lépe než ve skupině dřívější. Šéfredaktor si klade řečnickou otázku, kolik lidí ze „stavovských rodin“ směřuje doleva z protestu a kolik z oportunistu. V Tikkanenových výrociích o větší prozíravosti u vyšší třídy než u maloměšťáků z *Hufvudstadsbladet* a pravicových stran, se kterými spisovatel údajně nemůže vyjít, vidí pisatel především pohrdání demokracií a tzv. průměrnými lidmi, kteří v mocenském systému založeném na vládě většiny samozřejmě dominují – masa je podle Tikkanena hloupá a finskošvédská masa zjevně úplně nehloupější. Jansson vidí maloměšťáka jako většinového obyvatele západní Evropy, i když si tak nerad sám říká: je to člověk, který myslí na prospěch svůj a své vlastní rodiny, chce v životě kupředu, přijímá celkem vzato skutečnost takovou, jaká je, a zřejmě nemá příliš široký životní obzor. Je to i většina dělníků a socialistické země přímo takový typ lidí vytváří – dokonce je zde brán i jako umělecký prototyp. Tím, že Tikkanen označuje finskošvédské instituce za maloměšťácké, jako by jim odnímal právo na existenci. Tím se vyhne nepříjemnému faktu, že většina finských Švédů volí pravici. Zvláště patetické je ve vyjádření Tikkanenově to, že s někým se přece jen cítí potřebu identifikovat, a zde jsou mu „obětí“ obyvatelé šér a sedláci z Österbottenu, zřejmě dostatečně pitoreskní, aby je vyjmul ze všeobecného odsudku – i když oni hlasují pravicově a jsou ve většině případů vybavení nanejvýš maloměšťáckými ctnostmi a nectnostmi. Pravdou je, že finskošvédské instituce se demokratizovaly, bývalé vládnoucí skupiny hrají menší roli než dříve a moci se chápou skupiny nové. Debatu o maloměšťáctví je možné brát i jako stimul: „Budme tedy maloměšťáky!“; nabádá na závěr Jansson své čtenáře v parafrázi jistého historického citátu⁵.

Na Janssona reaguje ve stejném deníku dne 8. února Sten-Erik Abrahamsson v příspěvku nazvaném *Kouřové clony maloměšťáctví*. Vyjadřuje podporu Siv Fagerlund, a to především za rozšíření diskuze o finskošvédských institucích: poukazuje na dlouho přetrvávající praxi těchto institucí ignorovat kritiku zleva. Abrahamsson analyzuje mýtus v argumentaci institucí, jehož je údajně typickým příkladem Rafael Paro: kritiku společensky radikálních odpadlíků z vyšší třídy, kterým začal být dáván ve sdělovacích prostředcích prostor v šedesátých letech, není třeba brát vážně, neboť se jedná jen o výjimečné protesty proti prostředí, ve kterém ten či onen vyrostl, o jakousi prodlouženou pubertu. Pisatel sice uznává „povrchní efektnost“ Janssonových formulací, nicméně se domnívá, že jeho článek obsahuje několik nejasností. Jansson údajně špatně interpretuje Tikkanenovo užívání slova maloměšťák: neznamená podle Abrahamssona pohrdání demokracií, nýbrž mentalitou stagnace a nehybnosti, kterou finskošvédské instituce podporují. Demokratizace a středová politika těchto institucí

jsou termíny zastírající skutečný stav věcí. U *Švédské lidové strany* lze stěží najít příklady uplatňování středové politiky: například u problému *kapitál versus práce* je tato strana údajně vždy na straně kapitálu, o čemž svědčí například rezervovaný postoj ministrů za tuto stranu ke stanovení efektivní cenové legislativy. Abrahamsson polemizuje i s Janssonovým argumentem oportunistu. Uznává, že v rámci státní správy může být někdy výhodou být sociálním demokratem, nicméně ve švédském Finsku si kariéru mnohem lépe zajistí politický či nepolitický člen *Švédské lidové strany*. Autor příspěvku dále podrobněji rozebírá Janssonovu definici pojmu maloměšťák, dává ji do kontextu s ideologickými východisky vlastní politické strany, tedy sociální demokracie, kritizuje pravicové sdělovací prostředky a vysvětluje aspekt politiky demokratického socialismu neprovádět reformy dříve, než se o jejich potřebě podaří přesvědčit většinu ve společnosti. Na závěr ještě jednou vyjadřuje podporu stanovisku Siv Fagerlund: *Švédská lidová strana* nechce u svých členů rozšířit hlubší vědomí o vlastních ideologických východiscích. Vládnoucí skupiny ve straně nechtějí změny, ani uvědomělý zástup přívrženců. Vypluli-li by z kouřových clon a začali bilancovat, zástupy by prořídly. Janssona si autor cení za to, že jako příslušník vládnoucí skupiny u několika finskošvédských institucí prezentoval svůj názor na jejich obranu – překvapující je jen to, že tuto obranu zakládá na totální kapitulaci před maloměšťáctvím se vši jeho omezeností. Takové maloměšťáctvím nemůže být dobrým garantem demokracie: historie ukazuje odstrašující příklady opaku ⁶.

Při pohledu na zpracované příspěvky je nutno si položit především tu otázku, do jaké míry se týkají samotné literatury. Autoři v televizním interview kritizují z velké míry naprosto jiné záležitosti než ve svých knihách. Rafael Paro v televizním sloupku podle svého popisu práce komentuje televizní vystoupení spisovatelů, nikoliv jejich díla – je si sice vědom jejich významu jako kvalitních autorů, nicméně nic nenasvědčuje tomu, že je s texty knih nutně obeznámen. U Siv Fagerlund zase nelze jednoznačně stanovit, zda je vůbec obeznámena s obsahem televizního programu: jsou jí v příspěvku argumentem naopak díla Kihlmanova a Tikkanenova, jejichž společenským poselstvím oba autory brání před Parovými výpady a jehož využívá k prezentaci svých stanovisek. Tím však neodpovídá na vlastní obsah Parova tvrzení, která se týkají pouze televizního interview, říká zjednodušeně formulováno něco jako „Jak si Paro dovoluujete kritizovat autory za to, co ve studiu řekli, když oba píší tak dobře?“; čímž tematicky Paro zahájenou debatu posune směrem k literatuře. Jansson je jediný, kdo hovoří jak o dílech, tak o televizním vystoupení, a to v hrubém poměru 3 : 38, tři věty o Tikkanenově textu, třicet osm vět o záležitostech ostatních. Abrahamsson ve svém článku o literatuře nehovoří vůbec – jeho celý příspěvek se týká v podstatě jen kritiky finskošvédských institucí, jejímž východiskem je kritika spisovatele Tikkanena prezentovaná v televizním studiu.

Výsledky analýzy svědčí především o přepolitizovanosti vnímání literatury a především jejich autorů v sedmdesátých letech dvacátého století, jehož je tak důkazem fakt, že polemika zahájená výroky spisovatelů v kontextu prezentace literárních děl se může stočit na témata ryze politická. Tikkanenova a Kihlmanova kritika finskošvédských institucí a finskošvédského prostředí byla s povděkem kvitována sociálními demokraty Fagerlund a Abrahamssonem, tedy představiteli politického hnutí, které je samo v menšinovém švédském Finsku v postavení menšinovém, naopak odmítnuta byla představiteli těchto institucí. Zde za zmínku stojí, že polemika se v dalších fázích tematicky několikrát zase přiklonila k literatuře, aby se od ní několikrát ale také povážlivě odklonila - o čemž svědčí například reakce člena *Švédské lidové strany* Ingvara S. Melina na Abrahamssonova tvrzení o poměru strany k cenové legislativě, Abrahamssonova odpověď a další Melinova protireakce, po které již sama redakce *Hufvudstadsbladet* stanoví ukončení diskuze.

Dalším relevantním aspektem problému je rovněž prostředí národnostní menšiny a postavení těch, kdo mají odvahu instituce tuto menšinu zastupující „zevnitř“ a především před očima většiny – v našem kontextu v televizi – kritizovat a kdo a z jakých důvodů je ochoten je podpořit. A na úplný závěr je třeba si položit otázku, definovanou již v úvodu: zda v rámci různých polemik vždy víme, o čem vlastně diskutujeme, či případně: zda už nediskutujeme o tom, o čem začal diskutovat někdo jiný. Výmluvnou ukázkou tohoto problému z rámce pojednávané debaty je příspěvek Ingeborg Kullberg z 8. února pod názvem *Privilegovanti autoři* s poselstvím redukovatelným na výrok „Páni spisovatelé, já jsem sice Vaše knihy nečetla, ale podle toho, co se o Vás říká, musíte být strašnější!“

Poznámky

¹ Viz například Wrede, Ekman 1992; Wrede, Ekman 1999.

² Kulttuuriruutu, 22. ledna 1976.

³ Paro, 24. ledna 1976

⁴ Fagerlund, 31. ledna 1976

⁵ Jansson, 1. února 1976

⁶ Abrahamsson, 8. února 1976

Prameny a literatura

ABRAHAMSSON, S.-E. Sml̄borgerliga dimridler. Debatt. In *Hufvudstadsbladet*, 8. února 1976.

FAGERLUND, S. ‚Saliga som flyter‘. Replik. In *Hufvudstadsbladet*, 31. ledna 1976.

GUSTAFSSON, K. HENRIK *Tikkanen och offentligheten – debatten kring adresstrilogen i finländsk och svensk press 1975–77*. Avhandling pro gradu (Diplomová práce), Litteraturvetenskapliga institutionen vid L̄bo Akademi, Humanistiska fakulteten (Ústav literární vědy při univerzitě L̄bo Akademi, Fakulta humanitních studií).

- Nevydáno, 1990.
- JANSSON, J.-M. Ståndspersoner och småborgare. In *Hufvudstadsbladet*, 1. února 1976.
- KIHLMAN, CH. *Drabý princí*. Praha : Nakladatelství Svoboda, 1979.
- KIHLMAN, CH. *Dyre prins*. Porvoo : Söderströms & C:o Förlags Ab, 1975.
- Kulttuuriruutu*, TV 1 Kulttuuritoimitus. 22. ledna 1976 (29'50).
- PARO, R. Kihlman och Tikkanen – saliga som flyter. In *Hufvudstadsbladet*, 24. ledna 1976.
- POLOJÄRVI, T. *Hur kunde du, Henrik? En studie i mottagandet av Henrik Tikkanens roman Brändövägen 8*. Proseminarieuppsats i svensk litteratur (Proseminární práce ze švédské literatury). Neotištěno, 1993.
- POLOJÄRVI, T. *Hur kunde du, Henrik? En reviderad tolkning av debatten kring Henrik Tikkanens roman Brändövägen 8*. Seminarieuppsats i svensk litteratur (Seminární práce ze švédské literatury). Neotištěno, 1994.
- POLOJÄRVI, T. *Hur kunde du Henrik!?* Nättidn.Alba.nu.ht, 1999.
- TIKKANEN, H. *Brändövägen 8 Brändö Tel. 35*. Nya klassikerserien. Loviisa : Söderströms & C:o Förlags Ab, 1996.
- WREDE, J.; Ekman M. Ett folk som blött – den finlandssvenska litteraturen efter 1945. In L. Lönnroth, S. Delblanc, S. Göransson. *Den Svenska Litteraturen. Medieålderslitteratur 1950–1985*. Uddevalla : BonniersFaktaBokförlag AB, 1992.
- WREDE, J.; Ekman M. Ett folk som blött – den finlandssvenska litteraturen efter 1945. In L. Lönnroth, S. Delblanc, S. Göransson. *Den Svenska Litteraturen. Från modernism till massmedial marknad 1920–1995*. Ljubljana : Albert Bonniers Förlag AB, 1999.

Polemika v kognitivní literární vědě¹

– reakce na knihu Marka Turnera *Literární mysl. O původu myšlení a jazyka*

Zita El-Dunia

Kniha Marka Turnera *Literární mysl. O původu myšlení a jazyka* (*The Literary Mind. The Origins of Thought and Language*), jejíž český překlad vydalo v roce 2005 vydavatelství Host, vyšla poprvé v roce 1996 a vzbudila značný ohlas². Ve svém příspěvku se budu zabývat zejména dvěma kritickými reakcemi – recenzí Davida Hermana a kritikou Richarda van Oorta.

Základní tezi své teorie o původu myšlení a jazyka Turner formuluje takto: Lidská mysl funguje na základě literárních principů, resp. principů, které jsou chybně označovány jako literární, ve skutečnosti jsou naprosto fundamentální a obecné, nezbytné ke každodennímu životu. Turner vyčleňuje tři takovéto principy myšlení – *příběh, projekci a parabolu* (*story, projection, parable*). „Naše zkušenost, znalosti a myšlení jsou většinou organizovány ve formě příběhu.“ (Turner 2005, s. 7). „Příběhy rozpoznáváme jako komplexní dynamické celky složené z předmětů, událostí a činitelů“ (ibid., s. 20), např. vítr žene mraky po obloze, dítě hází kamenem, matka nalévá mléko do sklenice. Schopnost rozpoznávat a vykonávat malé prostorové příběhy je podle Turnera stejně fundamentální jako schopnost mluvit, vidět barevně nebo rozlišovat zvuky. Narativní představivost používáme při různých mentálních operacích, jako je předvídaní, plánování, hodnocení a vysvětlení. Projekci rozšiřujeme „mentální rozsah“ jednotlivého příběhu; způsob, jímž dáváme smysl cílovému příběhu na základě zdrojového příběhu. Např. přísloví často představují zhuštěný, skrytý příběh, který má být vyložen pomocí projekce. Do jakého konkrétního příběhu se promítne, záleží na kontextu, např. „Když není kocour doma, mají myši přé.“ se může promítnout na situaci ve školní třídě, v kanceláři, v policejním okrsku, v manželském soužití atd. Výsledkem projekce, „promítnutí příběhu“ je parabola. Parabola vzniká kombinací příběhu a projekce a slouží k vytváření významů na nejrůznějších rovinách. Tradičně je parabola chápána jako literární žánr, Turner uvádí i řadu literárních příkladů, jako příběhy z Tisíce a jedné noci, Proustovo Hledání ztraceného času aj., přesto ale hlavní důraz klade na úlohu parabolických procesů v nejobecnější rovině poznání. Píše: „Stimuly pro parabolu jsou stejně silné jako stimuly pro barevné vidění, větnou strukturu nebo schopnost zasáhnout vzdálený předmět kamenem“ (ibid., s. 14). Jako parabolický proces chápe Turner například mapování strukturních metafor jako UDÁLOSTI JSOU ČINY (např. při výpovědi „kopírka sežvýkala papír“) ze zdrojové oblasti (jedení) na oblast cílovou

(poškození papíru). Jen málo parabolických projekcí však probíhá přímo mezi oblastí zdrojovou a cílovou, většinou propojujeme větší množství prostorů a dochází k míšení (*blending*). K tématu míšení se vrátím níže. V poslední kapitole své knihy Turner předkládá teorii o původu jazyka založenou na parabole; jazyk je chápán jako „komplexní produkt“ parabolických procesů.

Podle Davida Hermana není Turnerův model, jakkoliv průkopnický a důsahový pro literární vědu, lingvistiku i kognitivní vědu, použitelný v současné podobě. Samotný titul knihy *Literární mysl* je poněkud kontroverzní a vyvolává řadu otázek, např. co přesně se míní pojmem „literární“ a pojmem „mysl“. Turner dostatečně nevysvětluje svoji pozici vzhledem ke kontextu, do kterého svou knihu tímto titulem začleňuje. Jeden z hlavních nedostatků teorie, jež má za následek i vágnost dalších pojmů a vývodů, vidí Herman v nedostatečném vymezení ústředního pojmu příběh/narativ, a to ve dvou směrech, směrem k narativu literárnímu a směrem k jakémkoliv „sekvenci událostí“.

Herman píše: „Tvrzení, že význam a myšlení jsou [ve své podstatě] literární, se liší od tvrzení, že literatura pracuje s významotvornými aktivitami používanými také v jiných [mimoliterárních] kontextech“ (Herman 1999, s. 25). Turner se přitom tohoto směřování na několika místech dopouští. Herman souhlasí, že narativ skutečně *je* základním prostředkem k tomu, jak se vypořádat s nezvyklou zkušeností na základě zkušenosti předchozí. Je ale podle něj nutné rozlišovat kognitivní strategii založenou na narativu (*narrative-based*) od literárního diskursu jako takového. I v literárním diskursu samozřejmě fungují kognitivní strategie založené na narativu (*narrative-based*), jak to dokládá Turner např. na příbežích z Tisíce a jedné noci. Pojem narativ má však širší rozsah než pojem literatura, narativy jsou součástí každodenní konverzace, komunikace ve škole, žádostí o granty, filmů atd.³ Nelze však všechny tyto narativy označit jako literární, literární narativy jsou pouze jedním druhem příběhu mezi jinými možnými druhy.⁴

Podle Hermana je Turnerovo pojetí příběhu příliš široké a vágní a do jisté míry triviální. Připomeňme Turnerovy příklady příběhů: vítr žene mraky po obloze, dítě hází kamenem, matka nalévá mléko do sklenice. Zdá se, že za příběh pokládá jakoukoliv *sekvenci událostí*. Následkem toho je těžké říci, co v Turnerově pojetí narativ *není*, a tedy zároveň co naopak narativem *je*. Sám Turner podle Hermana na tuto nesnáž naráží, když rozlišuje „sdělitelný příběh“ (*reportable story*) od „nesdělitelného pozadí“ (*unreportable background*). „Příběh závisí na konstruování něčeho, nikoliv ničeho. Sdělitelný příběh se odlišuje od svého předpokládaného a nesdělitelného pozadí. Je pro nás nemožné dívat se na svět a nevidět sdělitelné příběhy odlišené od svého pozadí“ (Turner 2005, s. 200). V tomto bodě podle Hermana Turner implicitně předpokládá, že ne každá sekvence událostí, tedy ne každý příběh v jeho pojetí, je skutečně příběhem/narati-

vem; sekvence musí být *sdělitelná*, abychom s ní mohli zacházet jako s příběhem v Turnerově smyslu slova. Turner ale tento rozpor ve své teorii nereflektuje, jako příběhy uvádí vedle sebe např. sekvence: blesk udeří do stromu, vítr komíhá větvemi. Tyto dvě sekvence podle Hermana vykazují velmi rozdílný stupeň narativity. Zatímco úder blesku do stromu pro každého představuje nebezpečnou a zajímavou událost hodnou vyprávění, komíhání větví ve větru by vyžadovalo velmi zvláštní kontext, abychom o něm vyprávěli někomu dalšímu. Pro Hermana je pojem „sdělitelný příběh“ pleonasmus, každý příběh/narativ předpokládá sdělitelnost.

Podle Hermana je nezbytné precizovat rozsah pojmu příběh/narativ a odlišit ho od sekvence, abychom mohli odlišit narativní a ne-narativní dimenze myšlení. Narativní domény myšlení jsou podle něj méně běžné a specializovanější, než jak je chápe Turner. Turner rovněž dostatečně nespécifikuje, jakým způsobem přesně náleží k příběhu další z ústředních pojmů jeho teorie – představové schéma (*image schema*), a nerozlišuje mezi narativní projekcí a projekcí představových schémat. Výpověď „přišel jsem o práci“ skutečně má narativní potenciál, ten ale nespočívá v představově-schematické struktuře (držení předmětu, resp. ztráta fyzického kontaktu s předmětem), ale v tom, že výpověď odkazuje k výrazné *změně stavu*. Změna stavu je často vyjadřována právě pomocí tohoto představového schématu. Projekce fyzického držení na stav ne/zaměstnanosti však *není* parabolická (tedy narativní) v Turnerově slova smyslu. Parabolická projekce by s sebou nenesla jen představově-schematickou strukturu, ale také narativní strukturu, jako když řekneme „má práce odešla cestou dinosaura“ (*My job went the way of the dinosaur*). Představová schémata hrají zásadní roli také v procesech míšení. Některá míšení jsou, jak Turner dokládá, založena na „strukturálním konfliktu“. Takový konflikt, jak dodává Herman, je obecně vzato základním mechanismem humoru. Turner však v kapitole o projekci představových schémat uvažuje určitá omezení pro projekci v parabolách: „Když projekce přenáší strukturu ze ‚zdroje‘, kterému rozumíme, k ‚cíli‘, kterému chceme porozumět, pak se projekce přizpůsobuje jistému omezení: výsledného cíle nebude dosaženo, pokud budou představová schémata v rozporu“ (Turner 2005, s. 30). Podle Hermana se omezení týkají spíše specifického případu projekce, než aby platila obecně, a mají charakter spíše pragmatický než syntaktický nebo quasi-syntaktický. Naopak, i když nějaký rozpor v představových schématech vnímáme, neznamená to, že projekce nemůže proběhnout; rozpor bude zaznamenán a připíšeme mu zvláštní význam.⁵ Proto Herman doporučuje uvažovat o parabolických procesech jako o neomezených.

Na Turnerově knize *Literární mysl* si Herman velmi cení zejména jeho pozorování a závěrů obsažených v kapitole *Tvořivá míšení*. Turner se tématu míšení věnuje ve spolupráci s G. Fauconnierem.⁶ Jako zvlášť názorný příklad míšení Turner cituje pasáž z časopisu *Latitude*, ve které se popisuje plavba lodi *Great*

America II. uskutečněná v roce 1993. Loď udržuje náskok „před duchem klipru Nothern Light“, jehož rekord na trase ze San Franciska do Bostonu z roku 1853 se snaží překonat. Existují tedy dva nezávislé zdrojové příběhy, jeden z roku 1853 a druhý z roku 1993, a v každém z nich pluje jedna loď; autor článku vytváří smíšený příběh, ve kterém spolu dvě lodě závodí. Na tomto příkladu je i dobře vidět, že při smíšení se zdrojová oblast nekryje s cílovou, projekce se uskutečňuje ze dvou zdrojů do jednoho smíšeného, tedy z prostoru roku 1853 a z prostoru roku 1993 do prostoru závodu, nikoliv z roku 1853 do roku 1993 nebo obráceně. Jako další příklady míšení Turner uvádí např. mluvící zvířata a postavu Kostlivce s kosou (*The Grim Reaper*), ale také běžné vysvětlovací strategie (např. instrukce začínajícímu volejbalistovi: „Podávej seshora tak, jako podáváš v tenise“). Míšení má také specificky literárněvědnou aplikaci, dochází k němu v podstatě v každé vyprávěcí situaci s vypravěčem – existuje prostor vyprávění, který obývá vypravěč, a prostor vyprávěného, který obývají postavy. Tyto prostory držíme odděleně, a kdykoliv vypravěč jakýmkoli způsobem zasáhne do prostoru vyprávění, třeba jen tím, že se přenese do mysli postavy, vytváří se smíšený prostor.

Stojí za pozornost, že analýz týkajících se míšení si na Turnerově práci vysoce cení i druhý z jeho kritiků, Richard van Oort. Van Oort v obsáhlé studii Kognitivní věda a problém reprezentace (*Cognitive Science and Problem of Representation*) přistupuje k Turnerově teorii o původu myšlení a jazyka ze širšího antropologického hlediska a vede polemiku nejen s Turnerem, ale s kognitivisty obecně. Kognitivisté podle van Oorta (Turner, Johnson, Lakoff) neberou v potaz fakt, že jazyk a jeho fenomény jako metafora a narativ jsou symbolické povahy, že musí být chápány jako procesy konstituované symbolickou referencí. Kognitivisté vedou příliš smělou a jednoznačnou parabolu mezi obecnými sensomotorickými funkcemi a symbolickou funkcí. Obecné sensomotorické funkce ale nezakládají nic specificky lidského, máme je společně se zvířaty. Kognitivisty tolik zdůrazňovaná tělesná zkušenost (*embodied experience*) je skutečně nezbytnou podmínkou pro metaforu, ale stejně tak je nezbytnou podmínkou pro jídlo, spaní a reprodukci. Van Oort má za to, že to, co je skutečně jedinečné na metafoře a narativu a činí z nich specificky antropologické kategorie, je právě symbolická reference. Symbolickou referencí, reprezentací nebo funkcí van Oort rozumí „sémiotický proces interpretace symbolických vztahů“; symbolická reference zakládá jazyk, veškeré umění a rituály. Symbolická reference má nezbytně sociální rozměr. Ptáme-li se po původu jazyka, ptáme se, jaký původ má symbolická reference.

Podle van Oorta není chybné Turnerovo konstatování a dokazování, že vizuální a manuální metafory jsou v našem myšlení dominantní, právě naopak. Chybné je ale chápat tuto dominanci jako vysvětlení pro původ a funkci symbolické reference. Ve skutečnosti je metafora ve své podstatě procesem, při kterém

rozpoznáváme podobnost mezi rozdílnými doménami symbolicky zprostředkované zkušenosti; poněť o podobnosti není založeno na perceptuální asociaci, ale právě na symbolické asociaci. Např. řekneme-li, že „Jeho přednáška rozpálila celý sál“, promítáme zkušenost ohně na úplně jinou zkušenost, jmenovitě na vzrušující přednášku. To, co mají přednáška a oheň společné, není fyzikální vlastnost, ale fakt, že mohou být k sobě přiřazovány *symbolicky*.

Při své argumentaci van Oort vychází z práce neurologa a evolučního antropologa Terence Deacona *The Symbolic Species* (1997). Deacon snad trochu výstředním, ale názorným způsobem používá sémiotické kategorie Charlese S. Pierce icon, index a symbol. Deacon říká, že každá ze způsobů reference vyžaduje jinou úroveň kognitivní odpovědi (*cognitive response*). Nejnížší, ikonická úroveň je vlastní všem tvorům vybaveným nervovou soustavou a je založená na aktu „nerozlišování“. Z perspektivy vyšší, indexikální úrovně je ikonická reference „nezaznamenáním rozdílu“ (např. pták nevidí můru na kůře stromu díky jejím barevným mimikrám, pohne-li se můra, pták zaznamená rozdíl ve zbarvení můry a stromu a tento rozdíl je mu indexem přítomnosti můry). Indexikální reference je budována na ikonické referenci. Indexikální reference vyžaduje schopnost interpretovat na základě pravděpodobného souvškytu dvou podnětů (např. přítomnost můry a nesrovnalost ve zbarvení kůry stromu), jakým způsobem jeden podnět ukazuje nebo indikuje jiný podnět. Pro vznik jazyka je zásadní přechod od indexikální reference k symbolické. Jak k tomuto přechodu dojde?

Podle Deacona a van Oorta arbitrárnost znaku není dostatečnou podmínkou pro symbolickou referenci; arbitrárnost znaku nepostihuje zásadní rozdíl mezi indexikální a symbolickou referencí. Např. kočkodani mají několik různých výstražných zvuků pro různé kategorie predátorů – leopardy, hady a orly. To vykazuje stejnou abstrakci, kterou lingvisté tradičně rezervují pro jazyk, navíc vztah mezi zvukem a predátorem je stejně jako v jazyce arbitrární. Přesto je ale tato reference pořád indexikální povahy. Symbolická reference je budována na referenci indexikální (potažmo i ikonické). Symbol se ale na rozdíl od indexu nezakládá na prosté empirické korelaci mezi znakiem a jeho objektem, ale spíš na dříve existujícím formálním vztahu mezi znaky. „Korespondence mezi slovy a jejich objekty je druhotný vztah, podřízený síti asociativních vztahů [...], který nám umožňuje odkazovat i k neskutečným věcem“ (van Oort 2003, s. 256). Aby byl znak interpretován indexikálně, musí být asociován buď prostorově, nebo časově se svým referentem (např. výstražné volání s přítomností predátora). To ale neplatí pro symbolickou referenci. Význam slova si pamatujeme nezávisle na výskytu jeho referentu ve světě (např. Bůh). Slovo se vztahuje primárně k jiným slovům. Reference slova mimo lingvistickou sféru je samozřejmě pořád možná (symboly závisejí na indexikálních a ikonických procesech nižší úrovně), ale neděje se tak na bázi asociace jedna ku jedné (*one-to-one association*), která je charakteristická

pro index. Co odlišuje symbolickou referenci od indexikální, je fakt, že v případě symbolu je (indexikální) referent zprostředkovan vztahy mezi znaky navzájem.

Symbolická reference vyžaduje posun v celkové kognitivní perspektivě. Klíčem k symbolické referenci je to, že chápeme jako prioritní vztah znak/znak, nikoliv vztah znak/objekt.⁷ Schopnost symbolické reference samozřejmě nevy-mazává z naší kognitivní výbavy ikonické a indexikální strategie reprezentace. Velká část našeho nervového systému je věnována těmto základnějším funkcím zdola-nahoru (*bottom-up functions*). Dědíme ale také symbolický – kulturní – svět, který zahrnuje naopak procesy shora-dolů (*top-down*). Na svět uplatňujeme kategorie a funkce – symbolické významy – které nemohou být vysvětleny pouze na bázi inherentní fyzikální a biologické struktury světa a našeho těla, ale jsou *konstituovány* procesem symbolické reference. Většina našich sociálních institucí jako peníze, manželství, občanství je ve skutečnosti závislá na symbolických kategoriích. Tyto kategorie jsou specificky lidské, jsou to antropologické kategorie.

Turner podle van Oorta redukuje symbolické procesy na procesy kognitivní. V důsledku tedy tvrdí, že symbolické myšlení není „nic víc než“ mapování (*mapping*) určitých vzorců v mozku. Podle van Oorta vzniká v Turnerově pojetí význam výhradně v myslí jedince na základě jeho bezprostřední zkušenosti promítané do vyšších a vyšších abstraktních rovin. Tento předpoklad je podle van Oorta mylný, i když bezprostředně je užívání jazyka způsobeno neurologickými procesy v našem mozku. Turner však nepočítá se specifikem symbolické reference, která má sociální a kolektivní, tedy antropologický rozměr. Jako nejjednodušší důkaz pro správnost svého pojetí uvádí van Oort fakt, že dítě nevytvorí jazyk samo, ale předávají mu ho rodiče. Van Oort netvrdí, že by kognitivisté ignorovali vliv kultury na jedince, právě naopak, kognitivisté uvažují všechny druhy vnějších vlivů při formování naší kognice, jak tělesných, tak kulturních. Nikdy ale nereflektují ontologický rozdíl mezi perceptuálními a kulturními (symbolickými) reprezentacemi, spíše tento rozdíl tiše předpokládají. Podle van Oorta kognitivisté v důsledku interpretují kulturu jako postupně vyrůstající ze sensomotorických funkcí. Van Oort předkládá vlastní hypotézu vzniku symbolické reference, která zakládá specificky lidské kulturní fenomény jako jazyk a umění. Zdůrazňuje, že symbolická reference vzniká kolektivně, je podmíněna existencí skupiny, která používá stejné symboly. Symbolická reference rovněž předpokládá intencionalitu; první symbolický akt musel být proveden záměrně, měl symbolickou funkci a byl proveden jedině proto, že tuto funkci měl. V jeho pojetí je kultura výsledkem intencionálních aktů založených na symbolické referenci.

Myslím, že ve van Oortově a Hermanově kritice Turnera můžeme najít společného jmenovatele, a tím je právě intencionalita. Domnívám se, že Hermanovo pojetí narativu předpokládá intencionalitu. Podle Turnera, zjednodušeně řečeno,

se příběhy vyskytují v našem prostředí, my je rozpoznáme, přes naše čidla jdou do mozku a odtud do hlasu.⁸ V Hermanově pojetí jsou příběhy ze své podstaty „sdělitelné“, příběh musí být jako příběh pro někoho někým prezentován. Herman cituje definici příběhu autorů Giory a Shena, podle níž příběh je víc než vztahy mezi událostmi, ale „spíš řetěz událostí spojených do psychologického celku“. (Herman 1999, s. 30) Předpoklad intencionality je obsažen i v Hermanově hodnocení narativního potenciálu jednotlivých událostí, které jsou všechny Turnerem prezentovány jako příběhy. Událost, kdy blesk udeří do stromu, má podle Hermana větší narativní potenciál, je tedy vyprávěnější, než událost nalévání čaje do šálku nebo sprchování.

Za pozornost stojí, jak jsem zmiňovala výše, že Herman i van Oort shodně oceňují koncept míšení. Turnerovy analýzy každodenních kulturních metafor a míšení jsou podle van Oorta na jeho práci nejinspirativnější a nejpoučnější. Tyto analýzy stojí samy o sobě, nezávisle na problematice tvrzení o původu literárních procesů obecně. Jak se shodují recenzenti (Vaňková, Pavel, Herman), Turnerova teorie obsažená v knize *Literární mysl* má s literaturou jako takovou, kromě toho, že z ní bere příklady, jen málo společného. Míšení však může být, a zdá se, že také je⁹, užitečným nástrojem při interpretaci literárních textů a jeho možnosti jako interpretačního nástroje by měly být blíže prozkoumány a vyzkoušeny.

Poznámky

- ¹ O vztahu kognitivních věd a literatury viz Trávníček 1996, o kognitivní lingvistice viz Janda 2004.
- ² Přední neurobiolog Antonio R. Damasio označil *Literární mysl* za „elegantní most mezi dvěma světy“ (Trávníček 1996, s. 245), mezi literární vědou a kognitivní vědou, resp. neurovědou. Thomas Pavel o ní říká, že je to „triumf objektivní literární vědy, příklad inteligence a intelektuální odvahy“. (Pavel 1999, s. 332) Kniha podle něj přesvědčivě dokazuje, že stejné kognitivní mechanismy, díky kterým se orientujeme ve světě, také budují literární příběhy, jinými slovy, že literární procesy jsou kognitivní procesy. Na druhé straně to však neznamena, že to platí i naopak, tedy že kognice funguje pouze na základě literárních principů.
- ³ Materiálem pro Hermanovo zkoumání prostorové reference v narativních doménách jsou tzv. duchařské příběhy – vyprávění o kontaktu ze záhrobním získané během socio-narato-logických rozhovorů, viz Herman 2005).
- ⁴ Irena Vaňková Turnerův přístup k literárním textům výstižně charakterizuje takto: „Literární díla (se svými vlastnostmi žánrovými i obecnými rysy své výstavby) jsou zde vlastně nikoli ‚oblastí cílovou‘ (řeceno s kognitivisty), nýbrž ‚oblastí zdrojovou‘: tím, co umožňuje přiblížit způsob ustrojení lidské mysli, fungování našeho pojmového systému, toho, jak vlastně rozumíme, co utváří a určuje podmínky naší recepce. [...] V čem je specifická onoho (v užším slova smyslu) ‚literárního‘, když je literární celá naše mysl, to se v této knize neřeší“ (Vaňková, rukopis). Zájemce o analýzy metafor v uměleckém

textu odkazuje Vaňková na společnou práci M. Turnera a G. Lakoffa *More than Cool Reason* (1989).

⁵ Pozoruhodným způsobem aplikuje teorii schémat při interpretaci poezie Elena Semino (Semino 1997). Analýza jednotek uspořádání paměti MOP (Memory Organization Packet – termín R.C. Schanka) v jednotlivých básních jí umožňuje ukázat rozpory nebo naopak soulad

v metaforických plánech básně a posoudit novost metafor na škále od „upevnění schématu“ (*schema reinforcement*) k „oživení schématu“ (*schema refreshment*).

⁶ Mark Turner společně s Gillesem Fauconnierem vydal knihu *The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities* (Způsob, jímž myslíme: konceptuální smíšení a skryté spletitosti naší mysli, 2002).

⁷ Deacon reprodukuje pokus se šimpanzy, kteří si, po dlouhém tréninku, osvojili používání primitivní syntaxe. Šimpanzi prokázali schopnost správně spojit „lexigram“ (arbitrární symbol) pro substantivum (džus, mléko, banán, sušenky) a lexigram pro sloveso (nalít, dát). Byli schopni aplikovat pravidlo i poté, když jim byly předloženy nové potraviny a tekutiny s novými odpovídajícími lexigramy. Deacon výsledek experimentu interpretuje takto: šimpanzi byli schopni posunu k symbolickému způsobu interpretace znaků. Tento posun nastal, když objevili, že vztah, který má lexigram ke svému referentu, není jen souvšykst lexigramu a objektu, ale že je to *funkce vztahu*, který má lexigram k jiným lexigramům. Klíč k symbolické referenci leží ve schopnosti vztahu existující mezi symboly *promítat na vztahy* v reálném, vnímaném světě. Používání systému symbolů je abstraktnější a ekonomičtější způsob pro vyjádření vztahů mezi reálnými objekty a událostmi.

⁸ srov. Turner 2005, s. 198. Ke vztahu zvuku a příběhové struktury v Turnerově pojetí říká Pavel Jiráček: „V lyrickém spojení zvuku a smyslu zřejmě neplatí tvrzení M. Turnera, že příčinná struktura příběhu nemá nic společného s příčinnou strukturou lidského hlasu.“ (Jiráček 195, s. 2006)

⁹ např. Elena Semino používá míšení při interpretaci próz Virginie Woolfové.

Literatura

JANDA, L. Kognitivní lingvistika. In *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky*. Ed. Lucie Saicová Římalová. Praha : ÚČJTK FF UK, 2004, s. 9–58.

JIRÁČEK, P. Úvahy o fonické linii verše, distinktivních příznamech a kognitivní vědě. In *Český strukturalismus po poststrukturalismu*. Ed. Ondřej Sládek. Brno : Host, 2006, s. 179–200.

HERMAN, D. Parables of Narrative Imagining. *Diacritics*, 1999, vol. 29, no.1, s. 20–36.

HERMAN, D. *Přirozený jazyk vyprávění*. Brno – Praha: ÚČL AV ČR, 2005.

PAVEL, T. The Literary Mind. *Modern Philology*, 1999, vol. 97, no. 2, s. 330–332.

SEMINO, E. *Language and World Creation in Poems and Other Texts*. New York : Longman, 1997.

TRÁVNÍČEK, J. Doslov. In Mark Turner: *Literární mysl*. Brno : Host, 2005.

TURNER, M. *Literární mysl*. Brno : Host, 2005.

VAN OORT, R. Cognitive Science and the Problem of Representation. *Poetics Today*, 2003, vol. 24, no. 2, s. 237–295.

VANĀKOVÁ, I. *Jazyk je dítětem příběhu*. (rukopis)

Diskusia a divadelný text

Dagmar Inšitorisová

Jedna zo základných právd o akomkoľvek type divadelného textu je, že má vždy dialogickú podstatu. Povedané v duchu Jana Mukařovského: je neustálym a veľmi premenlivým tokom informácií najrôznejšieho druhu, ktorý sa vedie medzi postavami nielen vo vzťahu ja a ty (a nielen medzi nimi), ale dialóg vždy ukazuje aj na ich situáciu, hlbší významový kontext ich vzťahu.

Ďalšou pravdou je, dialóg má v divadelnom texte širokú významovú a výrazovú charakterizáciu: môže byť, je alebo chce byť diskusiou, t. j. výmenou názorov na istú vec (Brechtova tvorba), môžeme mať niekde charakter rokovania (historické hry), debaty či nezáväzného rozhovoru (konverzačná komédia), polemiky (Majakovského hry), či využíva prvky vravy ako kompozičného prostriedku (Marguerite Durasová – *India Song*) prípadne formu interview (Jan Antonin Pítínský – Renata Kalenská, *Lidové noviny*) alebo je „iba“ prúdom reči (tvorba Sarah Kane a i.) atď. V dramatických textoch vo forme replík prebieha medzi dvoma alebo viacerými postavami, v činoherných inscenáciách ho vedú medzi sebou a nadväzujú ho s divákmi herci vo svojich postavách, v pantomíne je vyjadrený pohybom míma, v opere mu iný výraz ako v činohre dodáva hudba, ktorá ho sprevádza, v balete je vyjadrený pohybom tanečníka, ale aj prácou scénografa, hudobníka a choreografa atď. V žiadnom type divadelného textu nám však nestačí iba to, čo sa nám ponúka. Potrebujeme vedieť, čo znamená, ak ho s nami herec nadväzuje vo vážnom alebo veselom tóne. Potrebujeme vedieť, čo znamená, ak pri dialógu zažblnkoce voda, potemnie scéna alebo tú istú repliku z neho iný herec napíše kriedou na dvere do spálne. Pričom je jedno, či ide o dialóg čítaný alebo hovorený. Potrebujeme vedieť, o čom je dialóg vedený nielen vo vzťahu k nemu samému, ale aj o vzťahu k postavám, k motívom ich konania, k deju, ku kompozícii inscenácie, scénickým poznámkam atď. a tiež, samozrejme, aj vo vzťahu k divákovi (čitateľom) a dokonca aj k dobe svojho vzniku a k dobe svojho vyslovenia či prvotného hľadania jeho písanej podoby.

Nech je akejkoľvek charakterizácie, potrebujeme vždy pri ňom vedieť, čo sa nám prostredníctvom neho chce povedať, o akom názore nás chcú dramatik alebo inscenátori oboznámiť či presvedčiť, o akom postoji informovať, aké videnie sveta predstaviť. A my ho za spôsob, akým s nami diskutuje počas predstavenia odmeňujeme potleskom alebo tichom, či odložením divadelných hier do kúta alebo ostrou názorovou potýčkou s jeho prípadným apologetmi.

Spôsobov recepcnej reflexie diskusného charakteru je však, samozrejme, viac.

Ďalšou pravdou o divadelných textoch je, že dialóg v nich je veľmi sofistikovaný, pretože je vždy výrazom chápania skutočnosti jeho tvorcov a interpretov, výrazom ich predstáv o usporiadaní sveta. A keďže sa odohráva v priateľskom, humánnom a bezpečnom prostredí (v divadelnej histórii aspoň tieto snahy prevažujú), je vždy viac kultivovanou diskusiou ako ostrou polemikou, hádkou alebo rokaním, či len obyčajným zhováraním sa dvoch alebo viacerých osôb, viac či menej záväzným hovorom, fádnu rečou, nezáväznou konverzáciou prípaden gagotom, t. j. nesúvislým hovorom skupiny ľudí (ako hovorí Synonymický slovník slovenčiny)...

Čo sa pri divadelnom dialógu vlastne odohráva? Prečo je nielen „hrou“ významov, ale aj názorov na niečo, t. j. prečo je v ňom neustále prítomný aj tento veľmi hlboký osobnostný diskusný rozmer?

Zoberme si ako príklad hru Williama Shakespeara *Romeo a Júlia*. Slovo Romeo bude mať iný význam, ak ho povie Júlia a iný, ak ho povie jeho otec, či Júliina dojka. Inak vyznie aj z úst shakespearológa, herca, ktorý stvárnjuje jeho postavu a iný význam má, ak ho povie v bežnom živote matka svojmu synovi, ktorá nikdy v živote nepočula o W. Shakespeareovi a jeho najslávnejšej hre. Inak ho mimicky a gesticky vyjadrujeme, ak pri ňom premýšľame alebo plačeme. Aj keby sme boli do Romea zamilovaní podobne, ako bola do neho zamilovaná Júlia, význam, ktorý v tom okamihu má (symbol lásky k milovanej osobe), dostane vždy iný výraz. A úplne odlišný význam pre nás začne mať, ak ho vysloví niekto, kto vôbec nevie, že sa ním pomenúva osoba mužského pohlavia. A ak nám nepovie, čo si pod ním predstavil, tak tento akoby osobný zmysel slova Romeo nemáme možnosť spoznať ani čiastočne. Ale jeho zmysel nemusíme poznať ani za iných podmienok. Napríklad vtedy, keď je stvárnené pomocou indických mudier alebo napísané po japonsky. Nehovoriac už o jeho význame, či výraze. (Samozrejme, len v tom prípade, ak tieto inokultúrne techniky a cudzí jazyk neovládame.)¹

Čo teda prostredníctvom dialógu s nami vstupuje do diskusie? Čo je za ním? Ako ho môžeme zistiť?

Ak sa naň pozrieme očami intertextového generovania dozvieme sa, že jeho „výzor“ sa neustále vyvíja. Dozvieme sa, že má iný obsah vtedy, keď sa o ňom uvažuje ešte len pri tvorbe koncepcie inscenácie, ako vtedy, keď ho už vidíme realizovaný na javisku. Okrem iného sa vďaka tomuto pohľadu napríklad dozvieme, že v ňom vždy s nami diskutuje jeho „minulosť“.

<i>archítex</i> ²	→	<i>pretext</i>	→	<i>inscenačný text</i>
generovanie dialógu v téme		generovanie dialógu v koncepcii		generovanie dialógu v inscenácii
(proces hľadania)		(proces stabilizácie)		(proces fixácie)

→ *inscenačný metatext*
generovanie dialógu v reprízach
(proces uskutočňovania)

Jeho „výzor“ sa zmení aj vtedy, keď sa na neho pozrieme z hľadiska teórie komunikácie a základného komunikačného reťazca, z ktorého vychádza:

expedient – správa – recipient

„Preložené“ do situácie divadla:

tvorca	–	predstavenie	–	divák
vytváranie		realizácia		receptia
„vzhľadu“ dialógu		„vzhľadu“ dialógu		„vzhľadu“ dialógu

Vtedy sa dozvieme, že jeho tvár ovplyvňuje nielen tvorca inscenácie, samotný proces realizácie inscenácie a jej prijímanie divákom, ale dokonca, že výsledný vzhľad „tváre“ dialógu je dokonca vždy interpretáciou jej základnej podoby:

tvorca	–	predstavenie	–	divák
vytváranie dialógu		realizácia dialógu		prijímanie dialógu
ako interpretácia		ako interpretácia		ako interpretácia
faktov reality		inscenačnej koncepcie		zážitkového imagenu

Ak sa na dialóg pozrieme z hľadiska celej divadelnej komunikačnej situácie tak zistíme, že dialóg napríklad v divadelnom diele okrem dramatika (ak dielo vychádza z dramatického textu) ovplyvňuje aj samotný herec a divák. A to nielen z hľadiska ich profesného, vedomostného, osobnostného, či spoločenského zázemia, ale aj z hľadiska ich momentálneho rozpoloženia a vzájomného osobného kontaktu počas predstavenia:

slovo ↔ herec ↔ herec ↔ divák ↔ divák ↔ herec ↔ slovo

Inak „tvár“ slova odzveného v dialógu na javisku začne chápať divák, ktorý sa cez prestávku s iným divákom porozprával o svojich zážitkoch z predstavenia a nechal si vysvetliť časti, ktorým nerozumel, ako divák, ktorý kvôli osobným problémom hľadal v inscenácii predovšetkým ich riešenie. Inak s ním pracuje herec, ak ide o 62 reprízu inscenácie, či sa práve dozvedel o rodinnej tragédii.

Očami intertextuálnej analýzy môžeme napríklad sledovať jeho podoby v jednotlivých fázach existencie divadelného diela, pričom, samozrejme, osobitne sa môžeme ešte rozhodnúť, akú špecifikáciu budeme ešte sledovať, t. j. napríklad spojenie jeho slovesnej podoby s hudbou, pohybom, farbou atď.:

<i>pretext</i> ³	– zárodočný stav podoby dialógu v myšlienke, v nápade, v inšpiračnom podnete;
<i>architext</i>	– prvé zachytenie v myšlienke, v náčrte, v poznámkach atď.;
<i>prototext</i>	– fixovanie v projekte divadelného diela, t. j. v dramatickom texte, v makete scény, v návrhu kostýmov, vo zvukovej nahrávke atď.;
<i>text</i>	– existencia v konečnom usporiadaní divadelných znakov, t. j. v realizovanom projekte divadelného diela, v divadelnej inscenácii;
<i>metatext</i>	– existencia v každom divadelnom predstavení;
<i>kvázimetatext</i>	– existencia, v ktorej „tvár“ dialógu rekonštruujeme po stiahnutí inscenácie z repertoáru.

Jednu z odpovedí nám tiež môže poskytnúť teatrologická analýza divadelného textu. Pomocou nej sa môžeme dozvedieť, ako asi dialóg žil v dobe svojho vzniku, čo do neho vložil autor, ako sa v ňom odzrkadlil umelecký jazyk doby jeho vzniku a ako bol prijímaný, t. j. dozvieme sa pomerne veľmi širokú odpoveď na našu základnú otázku: Ako s nami divadelný text diskutuje:

Teatrologická analýza divadelného textu (dramatický text, divadelná inscenácia)

Pri teatrologickej analýze ide o poznanie zmyslu diela. Zisťuje sa pomocou všetkých možných dostupných informácií o vzniku, géneze a spôsobe existencie analyzovaného textu.

t. j. *analýza jazyka*

(a. žánrová, štylistická, a. kompozičná, a. druhová, a. inscenačnej praxe)

historický kontext

aktuálny kontext

(a. umeleckého kontextu)

TRADÍCIA

(a. umeleckého kontextu, a. rôznych textových verzií)

a. *individuálneho*

Autor ————— *analýza génezy* ————— TEXT ————— *analýza metatextov* ————— príjemca

(a. recenzií, štúdií a inej literatúry o a. textu)

a. *osobného*

(a. biografie a psychológie tvorcu)

REALITA

(a. dobového kontextu)

historický kontext aktuálny kontext

t. j. a. mimoumeleckého kontextu jazyka
(a. spoločenského, politického, ekonomického,
kultúrneho, náboženského, ideologického,
psychologického, filozofického a iného kontextu)

Pomocou všetkých týchto pohľadov môžeme zistiť názorové zázemie tohto osobitného typu umeleckého rozhovoru s nami a dospieť k poznaniu toho, o čom s nami divadelný text vlastne diskutuje. Môžeme zistiť, ako vypovedá o živote, čo hovorí o tom, ako myslíme, cítime, čo chceme a čo nás ovplyvňuje a do akej miery je to, o čom pre nás je, výsledkom náhody, či nejakých záväzných svetonázorových pravidiel.

Ak sa teda pozrieme sa na dialogické vyznenie slova Romeo z hľadiska rôznych predstáv o usporiadaní sveta, ktoré sú zosobnené aj v rôznych kompozičných technikách, môžeme sa tak dozvedieť, že ananké starovekého Grécka nám napríklad v súvislosti so slovom Romeo hovorí, že je pomenovaním osoby mužského pohlavia, pretože taká je dedená tradícia tohto slova. Slovom Romeo bolo pomenovaných mnoho mužov v rode a preto je jeho neustále používanie záväzné pre všetkých členov rodu a nie je možné sa mu vyhnúť. Kresťanský názor na usporiadanie sveta nám zas napríklad môže povedať, že slovo Romeo je pomenovaním osôb mužského pohlavia z rozhodnutia Boha a preto ním musí byť pomenovaný každý muž. Materialistické videnie sveta nám hovorí, že Romeo je pomenovanie osôb mužského pohlavia, ktoré sa používa v určitých krajinách a jeho výber rodičmi závisí od mnohých faktorov. Predstavy, ktoré pracujú so symbolickým či etymologickým významom slova Romeo nám hovoria o tom, že v slove Romeo sú ukryté významy, ktoré ovplyvňujú jeho nositeľa už len tým, že sa stane nositeľom tohto pomenovania. Krajne relativistické videnie sveta zosobnené v chápaní života ako náhody nám zas hovorí o tom, že slovo Romeo je len skupinou hlások bez konkrétneho obsahu. A je teda jedno, či ho použijeme na pomenovanie osôb mužského pohlavia alebo na niečo iné, pretože len od nášho rozhodnutia závisí, aký mu dáme obsah.

Z doteraz povedaného k problematike názorového zázemia divadelného textu si dovoľíme vyvodiť, že recipovanie akéhokoľvek typu divadelného textu sa nikdy nemôže ukončiť spoločným názorovým dohovorom, pretože obaja účastníci tohto osobitého typu umeleckého dialógu nikdy nevychádzajú z rovnakého poznania našej existencie. Divadelný text vždy s nami o svojom názore diskutuje, a to veľmi bohatými prostriedkami a spôsobmi, ktoré sú nanajvýš rozmanité a zasahujú nás do hĺbky osobnosti a na všetkých úrovniach. Na mentálnej úrovni výmenou informácií o existencii rôznych pohľadov na ňu, na emocionálnej úrovni výmenou informácií o existencii rôznych reakcií na ňu a na osobnostnej úrovni výmenou informácií o existencii rôznych prístupov k životu.

Navýsosť diskusný charakter divadelného textu je teda vecou nielen stavby, ale aj záležitosťou jeho podstaty a bytia.

Štúdia je súčasťou projektu Vega 1/3730/0 Divadlo – interaktivita, inscenovanosť, diskurz.

Poznámky

¹ Uvedený prístup sa vzťahuje na celú situáciu divadelného textu.

² Členenie vychádza z obsahového chápania jednotlivých komponentov v komunikáčnom reťazci Jiřího Kulku uvedeného v publikácii Kulka, J.: *Komplexní analýza uměleckého díla*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1986. Je odlišné od členenia komunikačného reťazca chápaného A. Popovičom (prototext – metatext) a aj od schémy, ktorá je používaná teóriou intextuality reprezentovanou napríklad T. Žilkom (pretext – text/posttext).

Vzhľadom na spôsob existencie divadelného textu za optimálne môžeme považovať nasledujúce členenie:

ARCHITEXT (z gréc. arché – začiatok, pôvod, príčina; z lat. textum – utkané) – také typy textov, ktoré už síce vstúpili do procesu tvorby divadelného diela, ale ešte nenesú žiadne známky úpravy v zmysle inscenačnej koncepcie.

PRETEXT (z lat. prae – pred) – všetky také typy textov, ktoré slúžia ako podklad pre vznik novej podoby svojej existencie. Tá je napríklad pri inscenácii kodifikovaná premiérou. Pretextom inscenácie môže byť dramatický text, model scény, dramaturgicko-režijná koncepcia atď.

TEXT – akákoľvek ustálená podoba akéhokoľvek typu textu. V závislosti od uhla pohľadu ním môže byť inscenácia, predstavenie, písomný záznam dramatického textu inscenácie alebo divadelná hra, ktorá je skúmaná nezávisle od svojej existencie v inscenácii.

METATEXT (z gréc. meta – za, nad) – text, ktorý je výpoveďou o predchádzajúcom texte, pričom spôsoby nadväzovania nie sú ničím ohraničené. Vzťah medzi textom a metatextom môžeme považovať aj za vzťah medzi invariantom a variantom.

KVÁZIMETATEXT (z lat. quasi – akoby, ako keby) – text, ktorý chce vytvoriť celistvú predstavu o texte, alebo si nárokuje na celistvosť svojej výpovede o texte aj napriek tomu, že ho nemal k dispozícii na analýzu. Za kvázimetatexty môžeme považovať napríklad všetky typy rekonštrukcií divadelných inscenácií, ktoré vznikli po ich stiahnutí z repertoárov divadiel.

³ Ako v pozn. č. 2.

Literatúra

INŠTITORISOVÁ, D. *O výrazovej variabilite divadelného diela*. Nitra : ÚLUK FF UKF, 2001.

MUKAŘOVSKÝ, J. *Studie z estetiky*. Praha : Odeon, 1966.

PLESNÍK, L. a kol. *Tezaurus estetických výrazových kvalit*. Nitra : ÚLUK FF UKF (v tlači).

Sllex99. Forma, s.r.o., Slovenský jazykový korektor 1992–1998.

Resumé

Juraj Dolník

Diskussion/Polemik und die Suche nach Wahrheit

Der Autor befasst sich mit der wissenschaftlichen Diskussion und Polemik mit Bezug auf ihren Sinn. Zunächst wird festgestellt, dass die Suche nach Wahrheit die intersubjektiv verankerte Intention der wissenschaftlichen Diskussion und Polemik darstellt, um dann der Frage nachzugehen, ob man wirklich immer mit Wahrheit zu tun hat. Es werden Wahrheit und Interpretation gegenübergestellt, dessen Hintergrund die Gegenüberstellung des epistemologischen und pragmatischen Ansatzes bei Untersuchung eines Objektes bildet. Wahrheit ist an den epistemologischen Ansatz gebunden, demzufolge macht sie den Sinn einer epistemologischen Diskussion bzw. Polemik aus. Demgegenüber ist Interpretation mit dem pragmatischen Ansatz verbunden und sie kann lediglich als intersubjektiv akzeptabel gelten. Werden in einer Diskussion bzw. Polemik Wahrheit und Interpretation nicht auseinandergehalten, droht Konfusion und ihr Mislingen. Es werden auch andere Barrieren behandelt, die auf die Qualität der Diskussion bzw. Polemik einwirken. Bei den Ausführungen wird vorrangig an die linguistische Diskussion bzw. Polemik gedacht.

Milada Hirschová

Polemic as a Speech Act

The article deals with a polemic as a specific type of a speech act. Polemic belongs to a group of controversial dialogic communicates / macroacts (together with scientific discussions, political debates, arguments, controversies). Unlike a discussion, a polemic does not seek a problem solution and accommodation of the participants' views and beliefs. On the contrary, in a polemic, participants' opinions and evaluative attitudes are presented, both towards the subject of controversy and towards the other participants. Its main illocutionary point is to persuade all the other participants about the superiority of each participant's opinions.

Aleš Svoboda

Functional Sentence Perspective as a Communication Strategy Factor

The present paper deals with two Firbasian dynamic semantic scales, which constitute one of the four factors of Functional Sentence Perspective. Taking J. Firbas' analysis of the opening paragraphs of B. Pasternak's novel *Dr. Zhivago* as an example, the author attempts to apply the same procedure to the analysis of

an extract of J. W. Goethe's Faust and M. Yu. Lermontov's poem Sail in order to show that Firbasian semantic scales represent a communicative strategy which underlies the text, and may cause difficulties in the process of translation.

Miloslav Vondráček

The Language is mine

The paper looks at various conceptions of predication in Czech – the author compares post-war syntactic studies and grammar books. Finally, he inclines to Šmilauer's conception. At the end of the paper, the author explains its controversial title: inspired by many lay polemics over the language, he concludes that speakers' individual speech is a standard of language correctness for them. Simply said, inter-individual language is correct if it is the same as mine.

Ondřej Klein

Argument from Communication Point of View

The author, inspired of Perelman's and Habermas' concept of „controversial uncertainty“ above all, describes basic units of argumentation – the argument and the thesis – and communicative conditions of their realization and performance in real communication. He puts forward his own conception of argument from the communication point of view. According to this communication conception the argument and the thesis are mutual-dependent functions of sentences in a discourse and they realized in specific pragmatological preconditions. The main pre-condition for the thesis is a reduced measure of acceptability of an assertion. The reduced measure of acceptability can be linguistically signalized. In a real communication these signals must be completed with other pragmatic pre-conditions. The author describes some of them as well. In other words, if at least one of these signals appears in an utterance in discourse and other pragmatic pre-condition is satisfied, then the reduced measure of acceptability of such assertion is coming into being. And if the reduced measure of acceptability of the assertion is realized, then a requirement to performance an argument, that can enhance the measure of acceptability of the thesis, is rising for the speaker/writer. The enhancing of the measure of acceptability is basic function (“illocutionary force”) of the argument.

Svatopluk Pastyřík

Polemic as a Rhetorical Problem

The paper aims at communication strategies that are used in public polemics and discussions. At the beginning, the author points out the rules that should

be obeyed in a successful communication. Special attention, however, is paid to unintentional breaking these rules, to “rhetorical tricks or fouls”, as the author says. Among these rhetorical tricks belong when communicants speak redundantly and use clichés, present unproved statements, refer to so-called general authorities, do not follow the theme, and many others.

Jana Svobodová

A Note on Linguistic Disputes

The author presents her view on the present-day disputes concerning the conception of standardness in Czech. She disagrees with the attitudes of the radical group around František Čermák and Petr Sgall who see the main source of the conservative approach to standardness in school education. The members of this group reject standardness and require emphasizing the primary role of spoken language. According to the present author, the bohemists should map the objective language situation in this country, deal with the variations of the norm, and promote wide research into public attitudes to language, especially among professional teachers.

Birgit Gunsenheimer

To Discussions on Development of Contemporary German Language

This article looks at current reactions to certain tendencies in contemporary German, particularly anglicisms. The author focused on so-called “Sprachpflege” (i.e. being careful of one’s use of language). She also presents criticism of traditional language purism and ideological and nationalistic tendencies in language regulation.

Václav Cvrček

Disputes over Codification of Czech Language as a Special Case of a Linguistic Polemic

This paper deals with the problem of demagogy in discussions focused on the codification of Czech language and the theory of the cultivation of language. There can be seen two main topics where the discussion is not based on “pure” linguistic facts. 1) Clearly, these theories of language cultivation were, in part at least, influenced politically (communist ideology), especially so between 1948 and 1958 and from 1970 until 1989. This fact destroys the status of the theory of the cultivation of language as a strictly scientific and independent theory. 2) Since 1970s there have been attempts to include speakers’ attitudes to language and axiology in the cultivation process. The danger of this approach can be seen

in the projection of these attitudes to language regulation as these attitudes do not provide any applicable and objective criterion for codification practice.

Robert Adam

Some Notes on Language Culture of Public Radio and TV News

This paper deals with the tendency – evident in radio and TV news – to use some expressions and word forms belonging to the lower edge of the standard language. It analyzes students' attitudes to several examples of this tendency by the means of a questionnaire. The results show that informality in the language of the news is not accepted as a desired quality, and furthermore, it is seen as incompatible with cultivatedness. Unlike the media, students do not connect naturalness in language with informality but understand naturalness as conveying to the norms of style and genre.

Jana Bílková

Semantics versus Pragmatics

The text deals with one particular linguistic polemic, passed on the pages of *Journal of Pragmatics* in the late 20th century and concerning so-called formal tautologies. Formal tautologies are one of the types of trivial sentences. Their logical form gives their truth-value, and consequently they are presented in classical formal logic as statements with zero informative value. It concerns sentences like *Business is business*; *If you don't want, you don't want*; *Either he will come or he won't*. This polemic is a controversy between representatives of the radical pragmatics (P. Grice, S. Levinson), radical semantics (A. Wierzbicka) and authors who try to find optimal relation between semantic and pragmatic aspects (Fraser).

Vladimír Koblížek

Voices for the Need of Literary Language Unity for the Czechs, the Moravians and the Slovaks – an Exemplary Illustration of the Polemic from the End of the Czech National Revival

The article deals with critical reaction of the Czech and Slovak intelligentsia representatives to the language reform implemented by L. Štúr. From the initiative of the Museum staff in Prague, the publication *Voices...* was compiled. In this document, there are articles and papers of different origin from the territorial and chronological point of view. The most important parts of this publication are articles and papers by Josef Jungmann, František Palacký, Pavel Josef Šafařík and Jan Kollár. In addition to the criticism of Moravian language separatism

(Trnka, Žák), there can be also found criticism against Ľudovít Štúr, who created Slovakian literary language on the basis of Central-Slovakian dialect (especially article by Jan Kollár). The article also presents some defending attitudes and ideas by Ľ. Štúr (mainly the paper Voice against Voices).

Tomáš Matějec

The Song about the Life of Saint John Nepomucene from the Book Edited by Václav M. Pešina z Čechorodu (1856)

The first part of the paper recapitulates the life and the works of the editor of the song Václav Pešina z Čechorodu (1782–1859) and the little we now about the author Martin Vacek. In the second part, the argument of the song is resumed. The third part contains observations about the metrical form of the song: the strophe is derived from the Kollárian form of the Czech sonnet, it may be characterised as „irregular sonnet“; the author modifies the Kollárian rules of placing caesura; sonnet used as strophe in an epic poem associates the song with Slávy dcera (1824) by Jan Kollár or Lilie a růže (1846) by F. J. Vacek Kamenický. In the fourth part, the position of the song in the contests over the historical depiction of the life of Saint John Nepomucene is adumbrated.

Eva Schwarzová

Die medizinische Fachsprache und ihre Spezifika

In diesem Beitrag werden die Spezifika der medizinischen Fachsprache besprochen. Den Grundlagenbereichen innerhalb der Medizin wie Anatomie, Chirurgie, Physiologie gemeinsam ist die griechisch-lateinische Fachterminologie, die historisch bedingt ist. Der Anteil der beiden klassischen Sprachen an der medizinischen Terminologie kann variieren – die klinische Fachsprache besitzt mehr griechische Termini als die Fachsprache der Anatomie, die mehr über lateinische Termini verfügt. Die Fachsprache der Medizin erreicht ihre Präzision auch mit Hilfe der Nomenklaturen, die international verbindlich sind (Pariser Nomina Anatomica, 1955; Nomina Histologica, 1970). Die Nomenklaturen und die griechisch-lateinische Elemente im medizinischen Wortschatz bedürfen der Ergänzung durch die Nationalsprache - ohne sie ist die medizinische Fachsprache nicht denkbar.

Daniel Boušek

Islamic Polemic with Judaism in Middle Ages

The main themes of the Islamic polemic with Judaism from the very beginning are outlined in these points: a) the question of the authenticity of the Jewish

Scriptures; b) the abrogation of Mosaic Law; c) the proofs of Muhammad's prophethood are contained in Old and New Testament; d) unreliability of the Jewish tradition. These polemical aspects, only vaguely contained in the Koran, were gradually worked up and rethought by Muslim clerics who were compelled to react on arguments posed mainly by Christian participants of disputations. The Jewish treatises written in Hebrew and Arabic tried to defend against arguments voiced during these discussions. The paucity of these treatises, compared with anti-Christian polemics, was caused by marginality of this question for the Islamic theology, non-existence of the mutually accepted Scriptures and relatively better living conditions of the Oriental Jewry.

Jiří Poláček

Disputes over Vladislav Vančura's novel Poslední soud

The author analyses the reception of Vladislav Vančura's novel *Poslední soud* (1929), characteristic of the occurrence of various controversies. After a brief characterisation of the novel the opinions of contemporary literary critics are presented (e.g. those of A. M. Píša, Bedřich Václavek, Jindřich Vodák, Karel Sezima, Arne Novák or Miroslav Rutte). Special attention is paid to the polemic of Vladislav Vančura with Ferdinand Peroutka and a later polemic of Jan Mukařovský with Vladimír Dostál, connected with the revival of structuralism in the 1960s. Finally, the controversies under discussion are evaluated from the viewpoint of current situation in the Czech literature and literary science.

Jan Schneider

Die Bedeutung des Streits um das Buch von Květoslav Chvatík Bedřich Václavek a vývoj české avantgardy für die Entwicklung tschechischer Kultur in den 60er Jahren

Das Buch von Květoslav Chvatík Bedřich Václavek a vývoj české avantgardy (Bedřich Václavek und die Entwicklung der tschechischen Avantgarde, 1962) wurde ein der meist diskutierten Bücher in sechziger Jahren. Auch dank der ausführlichen Diskussion hat dieses Buch am Anfang der 60. Jahren zur Liberalisierung der tschechischen Kulturraum bedeutsam beigetragen hat. Květoslav Chvatík hat einen wichtigen Schritt zur Rehabilitation der modernen tschechischen Avantgarde und der modernen Kunst getan. Damit hat er auch zur Erweiterung der damals eng befassten Doktrine des sozialistischen Realismus mitwirkt. Außerdem hat er in Wirklichkeit auch dagegen geholfen, die offizielle marxistische Ideologie von stalinistischer Verkrampfung zu lockern.

Eva Štědroňová

The Hidden Meaning of a Disputation

The contribution titled *The Hidden Meaning of a Disputation* is focused on one of the most dramatic polemics of the second decade of the twentieth century. It is the disputation between the young writer Karel Čapek, the representative of the new-coming generation, and F. X. Šalda, the established and highly respected literary critic.

Petr Hora

To the Disputes between Karel Čapek and Jaroslav Durych

From the very beginning the relationship between Jaroslav Durych (1886–1962) and Karel Čapek (1890–1938) suggested the future crisis. That was due to the profoundly different personalities, social background, education and world-view. During the twenty years of their common public literary life, several ideological disputes took place between them. They did not focus on literary problems, but on problems of the different world-view and political ideas.

Zdeněk Šanda

Typologie der Romanpoetiken und ihre Rolle in der gegenwärtigen tschechischen Prosa

Tschechische Literatur seit dem Jahr 1989 können wir im relativ kurzen Abstand nur unsicher kommentieren. Ihr sind die historisch bedingten Probleme anzumerken, die auf die Situation in der Tschechoslowakei in der zweiten Hälfte des zwanzigsten Jahrhunderts zurückgehen. Für die Wahrnehmung der tschechischen Literatur entsteht in den neunziger Jahren eine absurde Situation, in der nebeneinander Werke stehen, die im Zeitraum von fünfzig Jahren geschaffen wurden. Als sekundäre Folge existieren auch markante textologische und bibliografische Probleme, die sich gerade in den neunziger Jahren zuspitzen. Es bietet sich deshalb die Frage an, ob wir trotz der aufgezeigten Komplikationen in der tschechischen Prosa dieses Zeitraums einige Tendenzen finden können, durch die es möglich wäre, zusammenfassend über ihren Charakter nachzudenken. Wir glauben, dass die Poetik der zeitgenössischen tschechischen Prosa immer auf die Tradition verweist. Vielleicht kann die Poetik gerade in diesem Sinne im erwähnten Chaos der zeitgenössischen tschechischen Prosa (resp. Literatur) eine Kontinuität und Ordnung darstellen.

Zdena Škapová

Disputes over the Film Adaptations of Bohumil Hrabal's Literary Works

The text concerns critical reflection of the film adaptations of Bohumil Hrabal's stories and novels. Jiří Menzel has been the most dominant and artistically successful director. He accomplished four films based on Hrabal's books between the sixties and the eighties. Originally enthusiastic reviews were later partly re-evaluated and the most dramatic disputation opened in the beginning of the nineties. Surprisingly, its object was Menzel's film *Skřivánci na niti* (Larks on a String) – the film which had been banned since the year of its release (1969) until the fall of the communist régime. While the totalitarian censors blamed the director for a sharp criticism of the régime, the critics representing the former underground opposition paradoxically accused him of unacceptable idealization of that era. The polemic proved that the critical attitude – when politically influenced – is incompetent, no matter which side articulates it.

Martin Tichý

Literary Generations Polemics 1913 and 1924

The article deals with the problem of so-called literary generations and – inspired by Foucault's approach to the polemic – focuses on the self-reflection of the generations in literary controversies, especially on the process of the re-interpretation of Čapek's generation during the first half of the 20th century. The greatest attention is given to the analysis of two most significant polemics of 1913 and 1924. The author shows that the generation is characterised negatively above all in opposition to the generation of the 1890s and by its presentism in 1913, whereas in 1924 its skepticism plays the main role in the polemic. Subsequently the attempt to define this generation politically is undertaken in the 1930s.

Jana Vrajová

To the Dispute over František Kožík's novel Největší z pierotů

The paper deals with the dispute over František Kožík's novel *Největší z pierotů* (The Greatest of Pierots). The dispute was opened by Václav Černý and it started a long-term discussion concerning the form of a modern biographic novel. Černý upbraided Kožík mainly for inaccurate usage of historical data and asked him to reveal his sources of information. The view of historical novels gradually changed in the 20th century. Literary critics have adopted a more tolerant stand on authors' free fiction and started to distinguish between a biographic novel and a documentary novel.

Alena Zachová

To the Function of an Interview in Václav Havel's Non-fictional Texts

The paper focuses on an interview as a specific literature genre between fiction and non-fiction. The author analyses three books of interviews with Václav Havel, and lays the emphasis on the latest one – *Prosím stručně* (2006, the interviewer was Karel Hvizďala). The author of the paper concludes: interviews with Václav Havel belong to so-called testimonies, i.e. texts that reflect important political and social events. In the interviews – as a kind of testimony, the events are interpreted and explained from the interviewee's point of view.

Libor Marek

Subversive Kraft einer literarischen Kontrarevolution am Beispiel der originalen und marginalen Werke der Wiener Moderne

Ziel des Beitrags ist es, die Gattung Polemik im Gewand fiktionaler Texte zu zeigen. Diese Studie bietet zudem eine hermeneutische und kontrastive Analyse von ausgewählten Werken zweier Vertreter der Wiener Moderne, Hugo von Hofmannsthal und Richard von Schaukals, also eines repräsentativen und eines marginalen Autors der österreichischen Literatur: das epochemachende Prosastück *Ein Brief* und Schaukals Novelle *Mathias Siebenlist* und das *Schloss der hundert Liebhaber*.

Hana Borovská

Ironische Aussagen in den Kritischen Essays von Jan Lopatka

Der Artikel befasst sich mit der Struktur und der Funktion ironischen Aussagen in den Kritischen Essays von Jan Lopatka, die tschechische Hörspiele in Jahren 1978–79 gesendet analysieren. Er registriert die Benützung der sprachlichen und nonverbalen Mittel, die gemeinsam die Ironie signalisieren, d. h. Träger, Antipodus und Relator, wie sie von M. Nekula definiert waren. Es wird auch die Bedeutsamkeit des Kontexts für den ironischen Sinn der Aussage hervorhoben. Weil die Ironie als eine direkte Mitteilung nicht funktioniert, sondern die Gegebenheit bildlich darstellt, inszeniert, ist sie mit den Ausdrucksmitteln der Belletristik verwandt.

Věra Jarolímková

Reflexion der tschechisch-deutschen Polarität in den literarischen Polemiken in den 90er Jahren des 19. Jahrhunderts

Der Beitrag ist im Rahmen eines umfassenden Projekts entstanden, in dem sich die Autorin mit der literarischen Betrachtung des Bildungsprozess von der ts-

chechischen Nationalidentität (besonders in 90. Jahren des 19. Jahrhundert) und ihrer Abgrenzung gegenüber der deutschen Nationalidentität beschäftigt. Die Autorin konzentrierte ihre Aufmerksamkeit an die polemikführenden Texte von F. X. Šalda, F. V. Krejčí, A. Procházka und J. Karásek.

Josef Jodas

Zur Frage des Glottozentrismus in der tschechischen Literaturgeschichte

Der Autor polemisiert gegen die Ansichten mancher tschechischen Germanisten und ausländischen Slawisten, dass es nötig ist die glottozentrische Auffassung der tschechischen Literaturgeschichte loszuwerden. Er gelangt dabei zur Schlussfolgerung, dass es sich um ein künstliches Problem handelt und zur Revision der hauptsächlich literaturgeschichtlichen Darstellung für die tschechische Bohemistik kein Grund besteht.

Jana Miškovská

Spor o literárnu Vnútornú emigráciu

V príspevku autorka podáva krátky prehľad o priebehu polemiky medzi Thomassom Mannom a spisovateľom Frankom Thiessom, ktorá sa odohrala krátko po skončení II. svetovej vojny v roku 1945. Táto polemika ukončila snahy o zjednotenie nemeckej literárnej tvorby tzv. vonkajšieho a vnútorného exilu. Jej priebeh bol veľmi turbulentný a okrem hlavných protagonistov sa doň zapojili, resp. ho komentovali aj iní významní autori tej doby ako napr. Erich Kästner, Elisabeth Langgässer a pod. Okrem údajov o priebehu samotnej polemiky, dokumentovanom citátmi, je v článku uvedený aj krátky prehľad o špecifickom nemeckom literárnom fenoméne tzv. Vnútornej Emigrácii, ktorý vznikol a vyvinul sa v Nemecku počas nacistickej diktatúry v rokoch 1933–1945.

Michaela Peroutková

Komparative Studie über die Identität im tschechischen und deutschen Literaturwerk: Die Stadt an der Grenze und Božena

Anhand von Karel Ptáčníks Roman Die Stadt an der Grenze (Město na hranici, 1958) und Peter Härtlings Novelle Božena (1994) wird in dem Artikel die Transformation der Identität als Ausdruck des tschechischen Nationalismus nach dem Zweiten Weltkrieg untersucht. Am Beispiel der literarischen Gestalten Käthe und Božena werden komparativ mögliche Pluralitäten der Identitäten in der tschechischen Nachkriegsgesellschaft analysiert. Beide Figuren, obwohl mit völlig unterschiedlichem Hintergrund, werden dem nationalistischen Diskurs der Nachkriegszeit in der Tschechoslowakei ausgeliefert, der sich in der Ausgrenzung beider Frauen aus der Gesellschaft manifestiert.

Dušan Teplan

Polemic and Phenomenon of Parasitism: Foucault, Miller, Derrida

The article observes the problem of the external and parasitical nature of polemic and deconstructive reading. This article primarily focuses on the relation between host and parasite in J. Hillis Miller's study *The critic as host*. Miller uses the host-parasite relation to analyse relation between two different types of reading („the obvious or univocal reading“ and „deconstructionist reading“). On the basis of Miller's model the author of this article examines two sets of problems: a) an analysis of Michel Foucault's opinion of parasitical nature of polemic; b) an analysis of strategy of Jacques Derrida's deconstructive reading. The author of this article tries to prove that nature of polemic has not an external. On the other hand, the aim of the article is a critical reflection Derrida's deconstruction like a deconstruction of intrinsic construction.

Kryštof Špidla

Textual Strategies of Contemporary Polemic

The article *Textual strategies of contemporary polemic* presents studies of relations between a model author and a model reader in contemporary literary discussions. The Analysis is focused on two extensive discussions published in the magazine *Tvar*. The text also tries to answer questions of a relation between actual, reference and textual worlds, and interprets a polemic as a fight between textual worlds.

Jan Dlask

“What is in fact the discussion about?”

The First Phase of the Debate Tikkanen & Kihlman from the Thematic Point of View

Dyre prins (in English *Sweet prince* a novel, 1983) by Christer Kihlman, and *Brändövägen 8 Brändö Tel. 35* (in English *Snob's island, A winter's day*, 1980) by Henrik Tikkanen, both published in 1975, were very successful bestsellers. Their authors were invited into the TV studio on January 22th, 1976 to present them. At the same time they were asked to define their relation to the Swedish-speaking minority in Finland – as they are authors who belong to this minority. Their statements, criticizing the minority's institutions Swedish People's Party and the newspaper *Hufvudstadsbladet* raised reactions in the press. This article tries to determine, to which extent the discussion concerned literature and to which extent it concerned other matters, especially politics.

Zita El-Dunia

Polemic in Cognitivist Literary Science

(A Reaction to Mark Turner's book The Literary Mind)

This article presents the discussion on Mark Turner's *The Literary Mind* (1996, in Czech 2005). After a brief review of Turner's cognitivist theory of „the origins of thought and language“, David Herman's and Richard van Oort's polemical reactions are introduced. Herman criticises Turner's shifting definition of his crucial term story/narrative: Turner does not distinguish a narrative from the literary narrative and the narrative from a sequence of events. According to van Oort, the most important issue in investigation of the basis of culture phenomena such as language, art and ritual is the symbolic representation. This fact has not been reflected by Turner and by other cognitivists either. The common feature of both van Oort's and Herman's critic is that they find the lack of intentionality in Turner's definitions. Both authors consider Turner's analyses of blending to be the most illuminating part of his book.

Dagmar Inštorisová

Discussion and Theatre Text

The study deals with the problematic of signification and expression analysis of the theatre dialogue. In its conclusion, it identifies the means the theatre text uses in communication with the audience and states how the recipient is able to recognise and know the text's opinion background. The author employs multiple types of analyses such as theatrological, intertextual, communicational and interpretational.

OPERA ACADEMIAE PAEDAGOGICAE LIBRECENSIS
SERIES BOHEMISTICA

EUROLITTERARIA
&
EUROLINGUA
2006

V roce 2006 vydala Technická univerzita v Liberci,
Hálkova 6, 460 01 Liberec.
Číslo publikace 55-005-06

Editor: Oldřich Uličný

Redakce: Jiří Chocholoušek, Eva Koudelková, Václav Lábus,
Tomáš Matějec, Karel Šebesta, Eva Štědroňová,
Oldřich Uličný, Kateřina Váňová

Sazba: Nakladatelství Bor, Liberec

Vytiskl PBTisk, s.r.o., Příbram.

Vydání první. Náklad 150 výtisků. 336 stran.

Distribuce: Katedra českého jazyka a literatury,
FP TU v Liberci [www.fp.tul.cz/kcl]

ISBN 80-7372-040-X